

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

LVI (2)

2022

Gipuzkoako Foru Aldundia
Diputación Foral de Gipuzkoa

Universidad
del País Vasco

Euskal Herriko
Unibertsitatea

© «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia
Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
«Julio Urkixo» Basque Philology Seminar Institute
© Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco
Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua

ISSN: 0582-6152
e-ISSN: 2444-2992
Depósito legal / Lege gordailua: BI - 794-07

Arnaut Oihenarten *Kobla berriak*. Lan inprimatuen edizioak eta aleak banaka ezagutu eta aztertu beharraz, XVII. mendeko euskarazko poema aurkitu berrien kariatara¹

*Arnaut Oihenart's Kobla berriak: On the importance
of understanding and analysing editions and copies of printed works,
on the occasion of newly discovered 17th-century poems
in the Basque language*

Gidor Bilbao*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: This article publishes 83 hitherto unknown verses (three poems), written in Basque by Arnaut Oihenart (1592-1667), known to us thanks to a printed copy that we recently discovered in the Municipal Library of Grenoble under the name of *Kobla berriak*. To contextualize the short book *Kobla berriak*, we analyse the different editions and copies of the works published by Oihenart in Basque, French and Latin, as well as the different elements that make up each of them. Regarding the works printed in Basque, the six copies cited by Vinson in his bibliography have been analysed, as well as four other copies not cited up to now in the studies on Oihenart. We conclude that Oihenart gradually shaped his works with corrections, changes and additions, even after having published them, and, based on this statement, we propose a new arrangement and presentation of Oihenart's works printed in Basque. Finally, we contend that the

---

¹ Artikulu hau MINECOren *Monumenta Linguae Vasconum 6: Periodizazioa eta kronologia* (PID2020-118445GB-I00) ikerketa-proiektuaren baitan egin da, Eusko Jaurlaritzak babesturiko *Hizkuntzalaritza Diakronikoa, Tipologia eta Euskararen Historia. DLTB* (IT1534-22) ikerketa-taldean. Esker ona zor diet Ricardo Gómez, Joseba Lakarra, Julen Manterola eta Céline Mounole taldekideei eta artikulua aztertu duten *ASJU* aldizkariko bi ebaluatzaile anonimoei, haien ohar eta iradokizunei esker artikulua testua asko hobetu delako.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Gidor Bilbao Telletxea. Ikasketak Klasikoak Saila, UPV/EHU. Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitatean ibilbidea, z/g (01006 Vitoria-Gasteiz). – gidor.bilbao@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0001-9333-6571>

Nola aipatu / How to cite: Bilbao, Gidor (2022). «Arnaut Oihenarten *Kobla berriak*. Lan inprimatuen edizioak eta aleak banaka ezagutu eta aztertu beharraz, XVII. mendeko euskarazko poema aurkitu berrien kariatara», *ASJU*, 56 (2), 1-76. (<https://doi.org/10.1387/asju.24095>).

Jasoa/Received: 2022-11-29; Onartua/Accepted: 2023-03-14. Online argitaratua / Published online: 2023-03-20.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (UPV/EHU)

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

main objective of Oihenart's collections of poems is to show in practice the variety of possibilities offered by the theoretical model he put forward for the metric and prosody of poetry in the Basque language.

KEYWORDS: Oihenart; 17th century; poetry; material bibliography; *xikito*; oral literature.

LABURPENA: Artikulu honetan Arnaut Oihenarten (1592-1667) euskarazko 83 bertso-lerro ezezagun editatzen dira (hiru poema), zeinak Kobla berriak izenburuarekin Grenobleko Udal Bibliotekan aurkitu berri dugun ale inprimatu bati esker ezagutu baititugu. Kobla berriak liburuñoa testuinguru egokian kokatzeko, Oihenartek euskaraz, frantsesez eta latinez argitaraturiko lanen edizioak, aleak eta horien osagaiak aztertu dira. Euskarazko lan inprimatuei dagokienez, Vinsonek bere bibliografian aipaturiko sei aleak aztertu dira, eta beste lau orain arte Oihenarti buruzko ikerketetan aipatu gabeak. Ondorioztatu dugu Oihenartek urteetan zehar moldatu eta osatu obi zituela idazlanak zuzenketaz, aldaketaz zein emendioz, are lanak inprimatu ondoren ere, eta, baieztapen horretatik abiatuta, Oihenarten euskarazko lan argitaratuak aurkezteko proposamen berria egin dugu. Azkenik, Oihenarten poesia-bildumen helburu nagusia bistaratu dugu: lan teorikoetan formulatu dituen metrikako eta prosodiako arauak praktikan zelan erabil daitezkeen erakustea, ahalik eta neurri eta estrofa sorta aberatsena eskainiz.

HITZ GAKOAK: Oihenart; XVII. mendea; poesia; bibliografia materiala; *xikitoak*; ahozko literatura.

1. Sarrera

Patxi Altuna Bengoetxeari eta Jose Antonio Mujika Casaresi zor diegu Arnaut Oihenarten atsotitzen eta poemen edizio nagusizat har daitekeena: 2003an argitaraturiko *Euskal atsotitzak eta neurtitzak / Proverbes et poesies basques / Proverbios y poesías vascas*. Edizio horretako poema-bilduma berrirakurtzeari ekin nionean, ezin izan nintzen geratu saiotxo bat egin gabe, ikusteko ea inon aurkitzen nuen Altunaren eta Mujikaren edizioan hasierarik gabe (O *Po.Co* I)² eta amaierarik gabe (O *Po.Co* VIII) argitaratu ziren poemen arrastorik. Halako saioek, askotan, ez dute emaitza positiborik izaten, baina oraingoan esan genezake bilaketak opari polita ekarri digula: artikulu honetan Oihenarten euskarazko lan inprimatuen ale ezezagun batzuen berri emango da eta, ale horietako bati esker, egile horren euskarazko testuen corpusa aberastuko da, ale ezagunetako bati buruz genekiena osatzearekin batera.

² Aipua emateko, *OEHk*ko laburdurak erabili ditugu, baina ñabardura batzuekin. <O *Pr*> erabili dugu errefracuan kasuan, baina errefracuari Altuna & Mujika (2003) edizioan eman dioten zenbakia gehituta; hortaz, adibidez, <O *Pr* 668> izango da Altuna & Mujika (2003)-n <668> zenbakia duen atsotitza. Poemen kasuan, *OEHk* <O *Po*> erabili du, eta guk <O *Po.Ot*> *OTen gaztaroa neurtitzetan* libururako, eta <O *Po.Co*>, berriz, *Cobla berriac* liburuxkako poemetan. <O *Po.Ot*> laburduraren ondoren, Altuna & Mujika (2003)-n poemari eman dioten zenbaki erromatarra idatziko dugu, eta, gero, kasu batzuetan bertso-lerroa (ahapaldirik ez dagoenean) eta beste batzuetan ahapaldiaren zenbakia gehi ahapaldi barruan bertso-lerroari dagokion zenbakia; <O *Po.Ot* XVII, 31> izango da Altuna & Mujika (2003)-n <XVII> zenbakia duen poemako 31. bertso-lerroa, eta <O *Po.Ot* XVI, 6, 4> Altuna & Mujika (2003)-n <XVI> zenbakia duen poemako 6. ahapaldiko 4. bertso-lerroa. *Cobla berriac* liburuxkaren kasuan, ordea, <O *Po.Co*> laburduraren ondoren, poemen zenbakia ere berrantolatuko dugu, liburuxkan daukaten zenbakiaren arabera. Hona hemen aldaketen zerrenda (Altuna & Mujika 2003ko zenbakia adieraziko dugu lehenengo eta guk eman dioguna gero): O *Po* XXIII → O *Po.Co* I; O *Po* XXIV (II) → O *Po.Co* II; O *Po* XXV (III) → O *Po.Co* III; O *Po* XXVI (IV) → O *Po.Co* IV; O *Po* XXVII (V) → O *Po.Co* V; O *Po* XXVIII → O *Po.Co* VI; O *Po* XXIX → O *Po.Co* VII; O *Po* XXX → O *Po.Co* VIII(I) eta O *Po.Co* VIII(II).

2. Oihenarten frantsesezko eta latinezko lan inprimatuak edizioak eta aleak

Artikulu honen helburua ez da Oihenarten lanen inguruko azterketa bibliografikoa egitea, baina, aurkeztuko diren testu berriak ondo kokatzeko, lagungarri izango zaigu hemen laburbiltzea zer dakigun Arnaut Oihenartek, bizirik zela, argitaraturiko idazlanei buruz.³ Atal honetan latinezkoarekin eta frantsesezkoekin hasiko gara.

2.1. *Déclaration historique de l'injuste usurpation et rétention de la Navarre, faite par les Espagnols (c. 1625)*

Ez da ziurra Arnaut Oihenartek idatzia den ala ez; are gehiago, itxura guztien arara ez da Oihenartek idatzia. Hamazazpigarren mendeko argitalpenean⁴ ez da agertzen egile-izenik, argitalpen-urterik, argitaratu zen lekuari buruzko zehaztasunik, ez eta inprimatzailearen izenik ere; soilik izenburua.

Hogeita lau orrialde dira, zortzi orrialdeko hiru kaier elkarri josita, signaturak adierazten dutenez (-, Aii, Aiii, -, B, Bii, Biii, -, C, Cii, Ciii, -). Azalean izenburua dago (baina lehenengo kaieraren lehenengo orrialdea da, paper arrunta, besterik gabe, ez estalkia), ondoren kortesiazko orrialde zuria dator, eta hirugarren orrialdean hasten da testua: orrialde-zenbakia, orrialde-buruko zerrenda apaingarria (oso xumea, lerro-banaketarako erabiltzen diren apaingarriez osatua), berriz liburuxkaren izenburua, eta testua. Hogeita laugarren orrialdea, azkena, testuak bete du orrialde-barrenaraino, eta ez dago ez kontrazalik ez apaingarririk.

Ohargarria iruditzen zaigu halako liburuxka xume baten gutxienez hamaika alek irautea gaur arte munduko biblioteketan.⁵ Liburuxkak, esan dugun moduan, ez dauka datarik, baina beste dokumentu batzuekin batera dagoen bildumetan, 1625. urtekoen inguruan kokatu izan dute garaiko bildumagile guztiak.

Nolanahi ere *ante quem* data ziurra da, edozein kasutan ere 1728a baino lehen argitaratua baita. Izan ere, Pierre D'Avity (1573-1635) poligrafoaren *Les Etats, empires, et principautez du monde...* atlas entziklopedikoaren Parisko 1728ko edizioan,⁶ «Discours

³ Kanpoan utziko ditugu, hortaz, Oihenart hil ondoren argitaraturiko (eta argitaratu gabeko) eskuizkribuak, hala euskarazkoak (adibidez, Pouvreuren hiztegiari eginiko oharra, edo Koldo Mitxeleanak argitaraturiko atsotitzak) nola beste hizkuntza batzuetan idatziak (frantsesezko *L'art poétique basque*, adibidez). Kanpoan geratu dira orobat Oihenart hil ondoren argitaraturiko berrargitalpenak.

⁴ Frantziako Biblioteka Nazionalaren *Gallica* bilduman, helbide honen bidez ikus daiteke osorik: <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb31033134f>.

⁵ BNFren katalogoan lau ale aurkitu ditugu, bi ohar bibliografiko desberdinekin (aurreko oin-oharrean aipatua eta <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb362910955>): Arsenal 8-H-29681 (Gallican digitalizatua), Arsenal 8-H-12846 (7), Tolbiac-Rez de jardin Z FONTANIEU-207 (2) eta Tolbiac-Rez de jardin 8-LB36-2161. Frantziako biblioteketako *CCFR* katalogo kolektiboaren bidez, beste sei aleren berri izan dugu (Rouengo Udal Bibliotekan, Aix en Provençeko Méjanas Bibliotekan, Montpellierreko Udal Bibliotekan, Lilleko Udal Bibliotekan, Bourgesko Udal Bibliotekan eta Parisko Sainte Geneviève uniibertsitatearteko bibliotekan). Bada ale bat Vatikanoko Bibliotekan ere.

⁶ Pierre D'Avityren lan handia 1614an argitaratu zen lehenengoz Saint Omerren, baina guk aztertu ahal izan ditugun ediziorik zaharrenak Parisko 1616koa (Bibliothèque Cantonale et Universitaire BCU Lausanneko alea) eta 1617koa (Lyongo Udal Bibliotekako alea) dira, izenburu honekin: *Les Etats, empires et principautez du monde, representez par la description des pays, moeurs des habitans, richesses des provinces, les forces, le gouvernement, la religion et les princes qui ont gouverné chacun Etat. Avec l'origine de toutes les religions et de tous les chevaliers et ordres militaires. Par le Sieur D.T.V.Y., gentilhomme ordinaire*

de la Monarchie d'Espagne» atalean (175-179 orrialdeetan), ia hitzez hitz kopiatu baitira *Declaration...* liburuxkako 7-24 orrialdeak (liburuxkaren ia bi heren), aurkezpen honen ondoren: «Je me serviray cecy d'un memoire d'Estat qui m'a esté doné». Hortaz, *un memoire d'Estat* gisa aipatzen du aztertzen ari garen *Declaration...* liburuxka.

1719an aurkitu dugu lehenbizikoz Arnaut Oihenarten izenari lotua, hemen ere 1625eko datarekin. Hain zuzen Jacques Le Long bibliografoaren *Bibliothèque historique de la France, contenant le catalogue de tous les ouvrages tant imprimez que manuscrits qui traitent de l'histoire de ce royaume ou qui y ont rapport, avec des notes critiques et historiques* liburuan, elkarren ondoren zerrendatuta daude Oihenarten *Extrait...* (gero aztertuko duguna) eta *Déclaration...* hau.⁷ Lehenengoan, «A.O.M.» egileari buruzko azalpena gehitu du: «Ces lettres initiales signifient Arnaud Oihenart de Mauleon, Avocat au Parlement de Navarre». Eta bigarreanean, erreferentzian «in octavo. 1625» zehaztu ondoren, beste ohar hau: «Cette Déclaration historique est du même Auteur».

1760an, *Recueil* izeneko dokumentu historikoen bilduman berrargitaratu zen, zehazki *Recueil H* liburukian.⁸ Liburu horretan, guk ezagutzen dugun lehenengo edizioko testua berridatzita dago, ez hitzez hitz kopiatuta, baina funtsean lerroz lerro errepikatzen dira lehenengo edizioko ideiak eta argudioak. Baina hemen gehien interesatzen zaiguna da izenburuan bertan integratu direla autorearen izena eta dokumentuaren data: *Déclaration historique de l'injuste usurpation et rétention de la Navarre par les Espagnols, faite et écrite par Arnauld Oihenart de Mauleon, en 1625*. Seguruenik 1719ko *Bibliothèque historique de la France* aipatuari zor diote datua, baina ez dakigu bestelako arrazoiren bat ote zuten editoreek egiletasuna eta argitaratze-data zalantzarik gabe zehazteko.

Guk dakigunaren arabera, Manex Goihenetxe izan zen *Déclaration* honen edukiaren azterketa zehatza egin zuen lehenengoa. Hark defendatu zuenaren arabera, «azterketa kritikoa egin ondotik, ez dirudi Oihenartena denik, erabiltzen diren argudioak eta Nafarroako historia idazteko moldeak ez baitira inondik ere *Notitian* aurkitzen direnak» (Goihenetxe 1993: 56). Baina ez du bidea erabat ixten Oihenartena izan daitekeela onartzeko:

ou A. d'Oihenart n'est pas l'auteur de cet opuscule, ou bien s'il l'est, il s'agit d'une oeuvre de jeunesse qui montre qu'il a une connaissance peu approfondie de l'histoire de la Navarre. De cette dernière hypothèse, il faudrait conclure qu'il s'est livré à une étude systématique des sources de l'histoire de la Navarre assez tardivement, sans doute dans les années 1625-1635, et peut-être au contact de Paul Dupuy et André Duchesne. (Goihenetxe 1994: 502)

---

de la Chambre du Roy. Lan historiko-geografiko-entziklopediko hori edizioz edizio zabaltzen, handitzen eta aberasten joan zen, D'Avity bizi zeno autorearen beraren ardurapean, eta gero beste egile batzuek paraturik. Beste hizkuntza batzuetan ere (alemanieraz, ingelesez...) asko zabaldu zen XVII. mendean bertan.

⁷ Katalogo horretako 12048 eta 12049 zenbakiak dituzte, hurrenez hurren.

⁸ Liburu horretako 176-197 orrialdeetan argitaratu zen Nafarroari buruzko lan hau. Bildumari buruz, hona zer dakarren BNFren FRBNF32849154 ohar bibliografikoak: «Chaque vol. est identifié par une lettre de l'alphabet (Recueil A, Recueil B, etc., Recueil Z, Recueil &). Publié successivement par G.-L. Pérau (A, 1745), Meusnier de Querlon (B, 1752), Mercier de Saint-Léger (C, 1759, d'après Barbier), E. Barbazan, B. Graillard de Gravelle et J. de La Porte (C-&, 1759-1762). Le lieu de publication mentionné varie: Fontenoy (A); Luxembourg (B et D); Paris (C, E-Y); Bruxelles (Z); Amsterdam (&). Les adresses étrangères sont fictives, l'ensemble ayant été publié à Paris».

Alex Kubelosek (2010) frantsesezko lehenengo edizioko testua berrargitaratu zuen eta gaztelaniazko itzulpena eskaini, ohar argigarri horniturik. Testuaren egiletasuna aztertzean, funtsean, Manex Goihenetxeren argudioak errepikatu zituen, baina Oihenarten egiletasuna are zalantza gutxiagorekin ukatuta:

aquí no nos encontramos con testimonios y pruebas para declarar la injusticia del rey castellano-aragonés Fernando. Parece más bien una agria protesta contra la intromisión de la Iglesia en un asunto que se considera propio, a saber, la pertenencia tradicional e inmemorial de Navarra a Francia. Es digno de remarcarse cierto aire galicanista en la expresión de estos argumentos. [...] nosotros nos inclinaríamos a pensar que fue alguna persona del entorno de la corona quien redactó el texto. Conociendo la calidad de un historiador como Oihenart, no creemos que el famoso escritor suletino sea el responsable de este alegato. En 1625 Oihenart tenía ya 32 años, se encontraba en su plenitud y es muy difícil que este texto saliera de su pluma. (Kubelos 2010: 197)

Oihenarten egiletasunaren kontra, orain arte inork nabarmendu ez duen pasarte bat ekarriko dugu hona: *Navarre* izenaren etimologiari buruzkoa. Lehenengo edizioko 13. orrialdean dator (eta 1760ko edizioko 186.ean):

Or le nom de *Navarre* vient du mot de *Navar*, qui signifie 'pleine' ou 'campagne cottoyée de coustaux ou montagnes', et *erras* qui signifie 'terre', comme qui diroit 'terre pleine cottoyée de montagnes'.

Dirudienez, Garibairen 1571ko *Compendio historial de las crónicas y universal historia de todos los reinos de España* liburuan hasi eta ondorengo historialariek kopiatu-riko tradizioari lotzen zaio azalpena.⁹ Garibairen arabera, *nava* 'ordokia, laua, berdina' eta *erria* 'herria, lurra, eskualdea' lirateke *navaerria* izenaren jatorrian, eta hortik letorke *Navarria*, eta gero *Navarra*. Esan dugun moduan, etimologia hori errepikatzen dute ondoren beste historialari askok. Batzuek Garibairen izena aitortuta,¹⁰ eta beste batzuek etimologia nork asmatua den aitortu gabe. Gainera, euskara ez dakiten historialariek euskarazko hitzak aldatzen dituzte nahi gabe.¹¹ Horietakoa da, gure us-tez, *Déclaration...* liburuxkako etimologia: Garibairen tradizioaren zordun, etimokak

⁹ Hona hemen Garibairen hitzak, *Compendio...* horretako XXI. liburuko 2. kapituluan: «otras muchas tierras que d'este apellido [*Navas*] llaman, y en diversas regiones de los reinos de España, que son llanuras conjuntas a las montañas, aunque no todas caen muy aledañas. Pues d'esta manera las bajadas de los montes Pireneos, que con los llanos de Navarra confinan, es verisimil, que se llamaron *Navas* en los tiempos antiguos, como tierras cercana a montañas y lugares altos. A estas llanuras de *Navas* devieran venir las gentes suyas y circunvezinas de Cantabria a llamar *Navaerria*, que en lengua de los Cantabrios quiere dezir 'tierra de Navas', porque en este lenguaje *Erria* quiere dezir 'tierra' o 'lugar'».

¹⁰ Garibairen jabetza intelektuala aitortzen dutenen artean dago, adibidez, Gabriel Chappuys, 1596an, Parisen, *L'histoire du royaume de Navarre, contenant, de roy en roy, tout ce qui y est advenu de remarquable dès son origine, et depuis que les roys d'Espagne l'ont usurpé* argitaratu zuena. Liburu horretako 2. orrialdean, hau irakurri dugu: «*Nava* est la planure qui es naturellement au pied des montagnes, et *Erria* en langage Cantabrien, duquel le peuple use fort en ce pays, signifie 'terre', de sorte que ces deux mots *Nava erria* joints ensemble signifient 'terre plaine'».

¹¹ Adibidez, Pierre de Beloyk 1599an argitaraturiko *Conférence des édits de pacification des troubles esmeus au royaume de France, pour le fait de la religion...* liburuan, autoreak *erria* → *erra* aldatu duela aurkitu dugu: «et est ce royaume appelé *Nauarre*, comme qui diroit *Nava erra*, qui signifie en langage du pays 'terre pleine' dautant qu'il est assis au pied de la montagne» (Parisko 1600eko edizioan, 34. orrialdean).

aldatuta, autoreak ulertu ez dituelako: *nava* → *navar* eta *erria* → *erras*. Ez dirudi Oihenartek inola ere euskarazko *nabar* hitzaren ordain gisa frantsesezko ‘*pleine*’ ou ‘*campagne cottoyée de coustaux ou montagnes*’ eman zezakeenik, edo euskarazko *erras* frantsesez *terre* itzul zezakeenik; Oihenartek Pouvreauren hiztegirako eginiko oharretan begiratzea besterik ez dago, ikusteko oso ondo bereizten zituela *naba* eta *nabar*:

NABAR. Coutre. Item, bigarre de diverses couleurs.¹²

...

NAVEA selon le dialecte de Guipuscoa et NAVA selon le dialecte de la Haute et Basse Navarre, c'est une grande plaine proche les montaignes.¹³ (Urkixo 1910: 231)

Bigarren etimoa ere (*erras*) ezin dugu ulertu, Oihenarten luman, *terre* frantsesaren ordain gisa. Egia da Maister eta Intxauspe zuberotarrek *erras* erabili dutela *arras* ‘osoki, guttiz, zeharo’ adberbioaren ordain gisa, eta Pouvreaux¹⁴ «*Arraz, radicitus*» eta «*Lu-arraz, a platte terre*» lotzen dituela bere hiztegian, baina pentsaezina iruditzen zaigu Oihenartek eusk. *erras* : fr. *terre* baliokidetasuna asmatzea etimologia bat azaltzeko.

Arnaut Oihenartek, gainera, bere 1638ko *Notitia utriusque Vasconiae* lan historiakoan, 74. orrialdean, beste etimologia bat eman zuen:¹⁵

Nominis ratio a Vasconum lingua petenda est, quae voce *nava* planitiem aliquam montibus proxime succedentem solet denotare. Inde et manus vola seu concava pars apud eandem gentem, *escu-nava* nomen habet. A *naua* fit denominativum *navarr*, et adiecto articulo *navarra*, quo incola planae regionis designatur. Huius oppositum est *menditarra* et contracte *mentarra*, id est ‘montanus’ seu ‘montium incola’.

Ikusten denez, Garibaik bezala, Oihenartek ere *naba* ‘ordokia, laua, berdina’ etimoa hautatzen du, baina ez du hitz elkarturik ikusten, *nabar* eratorria baino. Hamahiru urteren tartean, jakina, iritzia alda zezakeen, baina gure ustez ez da sinesgarria 1625eko etimologia (*Navarra* < *nabar* + *erras*) Oihenart euskaldunarena izatea, eta 1638koak, ordea, erakusten digu Oihenartengandik espero zitekeen moduko etimologia.

Horrekin guztiarekin, Manex Goihenetxeren argudio historiografikoan ondoan, beste era bateko argudioa gehitu litekeela uste dugu, baieztatzeko c. 1625eko *Déclaration historique de l'injuste usurpation et rétention de la Navarre, faite par les Espagnols* liburuxkaren autorea ez zela izan Arnaut Oihenart.

Zergatik lotu zaio liburuxka honi Oihenarten izena? Garai hartan gutxi bide zutelako Oihenarten legelari-prestakuntza eta gaiaren ezagutza, Frantziak “ofizialki” defendatu nahi zuen lurraldetasunaren aldeko halako lana idazteko. Ildo horretan kokatzen da, hain zuzen, hurrengo atalean aztertuko dugun *Extraict...* ere.

¹² Oihenartek, hortaz, *nabar* hitzak gaurko Euskaltzaindiaren Hiztegian dituen bi adierak jaso zituen: izena denean, ‘goldearen hortza’, eta adjektiboa denean, ‘kolore askotakoa’.

¹³ Gaurko Euskaltzaindiaren Hiztegiaren arabera, *naba* ‘zelaia, toki laua’ da, eta zubereraz ‘ibarra’.

¹⁴ Pouvreauren hiztegian, A eskuizkribuan, BNFko *Celtique et Basque* bildumako ms. 7 eskuizkribuan, 22v orrialdean.

¹⁵ 1656ko edizioan ere testu berbera dago, orrialde berean. Hona hemen Oihenarten testuaren euskarazko itzulpena: «Izenaren jatorria euskaran bilatu behar da, zeinean *nava* hitzak mendietatik gertu dagoen lautada adierazten baitu. Era berean, herrialde hartan esku-barrenari edo ahurrari *escu-nava* esaten zaio. Bestalde, *nava* izenetik *navarr* denominatiboa dator, eta artikulua erantsiz gero *navarra*, zeinaren bidez deitzen baitzaio eskualde lauan bizi den biztanleari. Honen kontrakoa da *menditarra*, eta kontrakzioz *mentarra*, hau da, mendialdeko biztanlea».

2.2. *Extraict d'un traicté non encores imprimé intitulé "Navarra iniuste rea, etc. sive De Navarrae regno contra ius fasque occupato expostulatio". A.O.M. (c. 1635-1643)*

Berez, izenburu honen bidez, bi libururen berri ematen zaigu: batetik, *Navarra iniuste rea, etc. sive De Navarrae regno contra ius fasque occupato expostulatio* ('Nafarroa bidegabeki erruztatua, etc. edo Salaketa Nafarroako erresumaren zuzengabeko eta zilegitasun gabeko okupazioaren inguruan') latinez idatziriko liburua, eta bestetik horren frantsesezko laburpena (*Extraict d'un traicté non encores imprimé*). Laburpenaren izenburuak dioen moduan, latinezko liburua argitaragabea zen orduan, eta, dirudienez, argitaragabe geratu zen gero ere, ikertzaileek ez baitute ez liburu argitaratuaren ez eskuizkribuaren aztarnarik aurkitu.

Extraict... laburpena zortzi orrialdek osatzen dute; signaturek adierazten dutez (A, Aii, B, -), orri-laurden tamainako lau kaier dira, bina orrialdekoak. Ez dago izenburu-orrialderik, lehenengo orrialdean bertan baitago orrialde-buru apaingarria (Frantziako koroaren armaria, hiru lis-lorez osatua, eta bi *putti* armariari eusten) eta azpian izenburua (egilearen «A.O.M.» inizialekin, argitaratze-datarik gabe); ondoren, testua hasten da, lehenengo letra apainduarekin. Orrialde guztiak daude zerbaituta (1-8) eta azken orrialdean testua ia orrialde-barreneraino iristen da, inongo apaingarriarik eta amaiera-markarik gabe.

Laburpen argitaratu honen bi ale ezagutzen dira. Ezagunena Frantziako Biblioteka Nazionaleko Dupuy Bildumakoa da (gero jardungo dugu ale honi buruz), baina lan hau idaztean beste bat lokalizatu dugu, Besançongo Udal bibliotekan, Chiflet Bilduman.¹⁶

Chiflet familia Besançongo eruditu-familia bat zen (hainbat belaunalditan daude, XVI-XVII. mendeetan, legelariak, sendagilea, historialariak, hizkuntzalaria...). Hemen bereziki interesatzen zaigu familia honek Habsburgotarrentzat (esan nahi baita Espainiarrentzat) egin zuela lana, eta Franche-Comté herrialdearen historian adituak zirela hala Jean-Jacques Chiflet aita (1588-1660) nola Jules Chiflet semea (1615-1676), Chiflet Bilduma osatu zuten bi historialariak; gogoratu behar da Franche-Comté herrialdeak, urte horietan, autonomia handia zuela (Jules Chiflet, hain zuzen, Doleko Parlamentuko elizgizon kontseilaria zen) eta Habsburgotarren monarkia hispanikoaren itzalpean zegoela, baina Hamar Urteko Gerran (1634-1644) korapilaturik, frantziarrek "berreskuratu" nahi zutelako. Oihenarten *Extraict...* liburuxkaren alea, hain zuzen, Jules Chiflet legelari eta historialariak osaturiko bilduma batean dago (Ms Chiflet 75), zeinak izenburu aski adierazgarria baitu («Suite des prétentions des princes et Etats l'un sur l'autre...»), historialarien artean jokatzen ari zen kontaketa-aren guduan erabiltzeko prest zegoelako seinale.

Frantziako Biblioteka Nazionaleko Dupuy Bildumako alea ere antzeko dokumentu-bilduma batean gorde da. Kasu honetan, Pierre Dupuy (1582-1651) eta Jacques Dupuy (1591-1656) anaien dokumentuen bilduma da, eta zehazki Oihenarten *Extraict...* liburuxkaren alea Pierre bibliotekari eta historialariak 1643an osaturiko «Recueil de mémoires et de pièces relatives à la Catalogne et à la Navarre (1640-

¹⁶ Besançongo Udal Bibliotekan, signatura hau du: «Ms Chiflet 75. Fol. 63».

1643)» bilduman dago.¹⁷ Pierre Dupuyk hau idatzi du, eskuz, aurreko orrialdean, *Extrait...* iragartzeko: «Memoire touchant l'usurpation du Roiaume de Navarre, par le Sr d'Hoinard». Gorago esan dugu Le Long bibliografoak, 1719an, argitu zuela «A.O.M.» inzialek «Arnaud Oihenart de Mauleon» ezkututzen dutela, eta Dupuyren oharra funtsezkoa da Oihenarten egiletasuna berresteko, ziur baitakigu Oihenartek harreman zuzena izan zuela Dupuy anaiekin: batetik, Jean Besly (1572-1644) historialariak Pierre Dupuyri 1638ko urtarrilaren 25ean bidaliriko gutunean,¹⁸ eskerrak ematen dizkio «Oihenard» ezagutzeko aukera eman diolako («estant si rare personnage comme il est») eta hark «La Gascone»ri buruz idatzitako liburuaren ale bat helaraziko diola jakinarazten dio (bistan denez, *Notitia* argitaratu berriaz ari da); bestetik, *Notitia...* liburuan, Oihenartek bi lekutan¹⁹ aipatzen ditu Dupuy anaiak, zeinek Parisko *Tresor des Chartes* (Frantziako koroaren artxiboa) antolatzeko ardura baitzuten, eskerrak emanez artxibo hartako dokumentuak aztertzeko aukera eman diotelako. Ez dago zalantzarik, hortaz, liburuxkaren egiletasunaz.

Arazo gehiago ditugu argitaratze-data zehazteko. Aski hedatua da 1635ean argitaratua dela baieztatzeko ohitura, baina 1635eko *post quem* data baino ez da. Izan ere, liburuxkako 2. orrialdean, usurpazioaren aldeko argudio nagusia (Frantziako erregeren eskumikua) errepikatu duten autoreak aipatzean, Nicolas de Vernulz irakasleak (Nicolas Vernulaeus, latinezko izenez) 1635ean argitarara emaniko liburu bat²⁰ da liburu berriena, Oihenarten hitzetan «recentement» argitaratua. Hortik ondorioztat

¹⁷ “BNF Archives et manuscrits: Dupuy 598 ff. 123-126” dokumentua. Dokumentu honetako hurrengo orrialdeetan (ff. 127-136), *Extrait...* osoaren eskuzko kopia garbia dago, dirudienek Pierre Dupuyk bere eskuz idatzia, aldaketa hutsal batzuekin (grafari dagozkion kontuak eta errataren baten zuzenketa). Desberdintasun gehixeko ditu, baina ez funtsezkoak, “BNF Archives et manuscrits: Français 20157 ff. 272-301” dokumentuak: «Discours concernant l'usurpation de la Navarre, dressé par Arnaud d'Oihénart, avocat en la Cour de parlement de Navarre». Hau, Manex Goihenetxeren ustez (1994: 501-502), *Extrait...* inprimatua baino lehenagoko eskuzko bersioa da eta «Oihenartena da dudarik gabe» (Goihenetxe 1993: 56). Ikusi dugunaren arabera, grafari eta sinonimoen erabilerari dagozkion desberdintasun hutsalak dira gehienak, bi salbuespenekin: 274r-274v orrialdeetan, *Extraiten* ez dau den hiru paragrafo daude, eta 276r orrialdean bat. Victor Pierre Dubaratek eskuizkribu hori argitaratu zuen 1910ean, *Revue historique et archéologique du Béarn et du Pays Basque* aldizkariko 1910eko 579-586 orrialdeetan, bere horretan, ohar labur-labur batekin.

¹⁸ “BNF Archives et manuscrits: Dupuy 688 f. 54” dokumentua.

¹⁹ Hona hemen *Notitiaren* 1638ko edizioako 83. orrialdean dakarrena: «Diploma istud atque etiam ipas leges Stellanæ et veteri membrana quæ in Tabulario Regio Parisiensis recondita latebat, exscribendi mihi facultas fuit beneficio Petri Puteani viri clarissimi et de me ac de meis studiis optime meriti» ('Petrus Puteanus (Pierre Dupuy) gizon txit argi eta ospetsuak, nirekin eta nire lanarekin eskuzabal izan denak, eman dit aukera dokumentu hau eta Lizarrako legeak kopiatzeko, Parisko Errege Artxiboan ostendurik gordeta zegoen pergaminotik'). Eta 358. orrialdean: «Paulo plenius in hac parte est Commentarium Gentilitiorum Insignium, quod nobis communicarunt totius antiquitatis et bonarum litterarum vindices, Petrus et Iacobus Puteani fratres» ('Honi dagokionez, apur bat egokiagoa da Nobleen Arma-ikurren Historia, zeina utzi baitidate Pierre eta Jacques Dupuy anaiek, antzinate osoaren eta letra ederren defendatzaile eta babesleek').

²⁰ Oihenarten hitzak hauek dira zehazki: «recentement par Nicolaus Vernuleius in son *Apologie de la Maison d'Austriche*, qu'il a faite imprimer à Louvain en l'année 1635» (*Extrait...* liburuxkako 2. orrialdea). Lovainan 1635ean argitaraturiko *Apologia pro augustissima, serenissima et potentissima gente Austriaca* liburuaz ari da. Luxenburgon jaio eta Lovainako Unibertsitateko irakasle gisa jardun zuen humanista honek zazpi orrialde (113-120) erabili zituen *De Regno Navarrae* 'Nafarroako Erresumaz' atalean; horietako bat eta erdi (114-115) erabili zuen Frantziako errege-erreginek Nafarroaren jabe izateko zituzten eskubideak azaltzeko (*Ius Franciæ regum in Navarram*), eta bost orrialde oso (115-120) Espainiako errege-erreginen jabetza-eskubidea defendatzeko (*Responsio de iure Hispaniæ regum*).

da, nonbait, Oihenarten liburua 1635ekoa dela. Baina, bistan denez, aipu horrek Oihenarten liburuaren *post quem* data baino ezin du ezarri, «recentement» adberbioa aski zabala izan baitaiteke testuinguru honetan: ez dakigu hilabete gutxi batzuek ala urte gutxi batzuek ari den. Nolanahi ere, badugu *ante quem* data ere: gorago idatzi dugun moduan, badakigu Oihenarten liburuxka Dupuyren bilduman zegoela 1643an, 1640-1643 tarteko beste dokumentu batzuekin batera. Hortaz, ziur esan daiteke Arnaut Oihenartek 1635etik 1643ra bitartean argitaratu zuela *Extraict...* liburuxka, baina, aldi berean, zentzuzkoa da 1635eko gerra-aldarrikapenetik gertu kokatzea, ekintza militarrekin batera garaturiko norgehiagoka publizitarioan bi aldeetan (Frantzian eta Espainian) sustatu eta argitaratu ziren dozenaka panfletoen testuinguruan (Jover 1949), erantzunen eta erantzunen-erantzunen lasterketa bizian.

Aipagarria da, azkenik, 1648ko berrargitalpena. Urte horretan, Augustin Galland (1572-1641) legelari, politikari (besteak beste, Nafarroako Prokuradore Nagusia izan zen Parisko Parlamentuan 1606an eta Estatu Kontseilaria hil arte) eta historialariaren *Mémoires pour l'histoire de Navarre et de Flandre* liburua argitaratu zuen Augustin Galland semeak.²¹ Lehenengo zatia amaitu ondoren (293 orrialde), bigarrena hasten da (orrialde-zenbakiak berriro 1etik hasita) bere argudioen euskarri gisa aurkezten dituen frogekin (*Preuves des Memoires pour l'Histoire de Navarre*) eta horien artean argitaratzen du (107-111 orrialdeetan) ia hitzez hitz (soilik grafiari edo hizkuntzari dagozkion aldaketa ez funtsezkoekin), Oihenarten *Extrai(c)t...* Aipagarria dela esan dugu, Oihenart bizi zela eginiko argitalpena delako eta, pentsatzekoa denez, Arnaut Oihenartek ezagutu bide zuelako argitalpena, Parisko Mathieu Guillemot inprimatzailearenean egina, zeina aurrerago aipatuko baitugu berriro, akaso Oihenarten laren argitalpenarekin erlazioaturik izan daitekeelakoan (cf. *infra* 4.2 atala).

2.3. *Notitia utriusque Vasconiae* (1638 eta 1656)

Latinez idatziriko liburu hau da, ezbairik gabe, Oihenarten libururik ezagunena eta aztertuena. Ez dago zalantzarik egiletasunaz, eta 1638ko lehenengo edizioak 1656ko bigarrenarekin duen erlazioa aztertzea izan da, artikulua honen helburuetarako, gehien interesatu zaiguna.

Julien Vinsonen *Essai d'une bibliographie de la langue basque* ospetsuko 20a et 20b sarrerak dagozkie, hurrenez hurren, 1638ko eta 1656ko edizioei; eta, bigarrenean, edizio bien arteko konparaketa zehatza aurkezten du, gure azterketarako abiapuntu gisa balioko diguna. Vinsonek zioen 1638ko edizioa gehiago zabaldu zela, nonbait, 1656koa baino, lehenengoaren hogeita hamar ale inguru ezagutzen baitzituen, eta bigarrenaren hamar bat; ez dugu liburu honen ale ezagunen erolda zehatzik egin, baina badirudi gaur ere proportzio horretan ezagutzen ditugula, Europa osoko biblioteketan zabalduak.

Bi edizioetako hainbat ale aztertu ondoren, Vinsonek ondorioztatu zuen alerik ale aztertu behar direla aldaketak. Izan ere, 1656ko edizioa ez da erabateko inprimaketa berria: bigarren ediziorako, 1638ko aleen orri gehienak erabili dira, orri batzuk aldaturik. Baina are 1638ko ale gehienek ere txertaturiko orriak dituzte (fr. *carton*, ing.

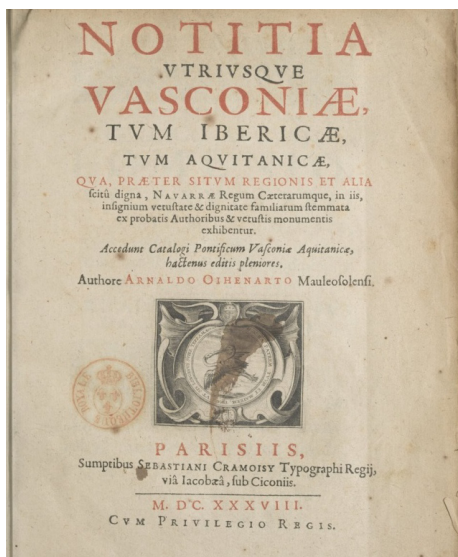
²¹ Galland semea *Père Galland (Prêtre) de l'Oratoire* izengoitiarekin identifikatu ohi da. "BNF Archives et manuscrits: Français 16674 ff. 317-322" dokumentuan, Galland semeak eskuz kopiatu du oso-osorik Oihenarten *Extraict...*, seguruenik 1648ko edizioan erabiltzeko.

cancel; edo [folium] *cancellans*, [folia] *cancellantia*),²² hots, lehenengo inprimaketaren ondoren aldaturiko orriak; eta 1656ko aleek hainbat orri dituzte aldaturik, baina ez dira ale guztietan orri berri guztiak txertatu. Hona Vinsonen hitzak (1891: 83):

C'est bien à juste titre que les exemplaires de 1656 portent la mention *altera editio emendata et aucta*; on s'est évidemment servi des exemplaires non vendus de l'édition de 1638 dont on a refait certaines parties. Les particularités spéciales, les différences individuelles de quelques volumes prouvent seulement qu'Oihenart s'occupait incessamment de son ouvrage et cherchait toujours à l'améliorer. C'est dans l'intervalle de 1638 à 1656, comme le montre la comparaison des deux textes du chapitre XIV, qu'il inventa le système orthographique dont il s'est servi pour ses *Proverbes et Poésies* publiés en 1657.

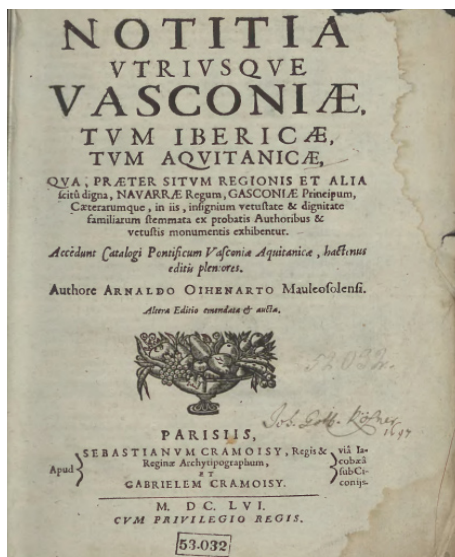
Hortaz, artikulua honetan behin eta berriro errepikatuko dugun moduan, Oihenartek etengabe jarraitu zuen bere lanak osatzen, aldaketaz, zuzenketaz eta emendioz. Vinsonen ondo ikusi zuen *Notitiaren* 1656ko edizioa ez zela hutsetik abiatu inprentan; 1638ko ediziorako inprimaturiko orriak erabili ziren eta orri berriak txertatu ziren (*cartons* Vinsonen garaiko frantsesezko terminologiaren arabera, *cancellantia* zehatzago esateko) Oihenartek aldatu nahi zituen pasarteak zeuden lekuetan. Vinsonen hitz argi horiek garrantzizkoak dira artikulua honetan aurkeztuko den testu berriaren historia ulertzen ahalgintzeko, eta lerro batzuk emango dizkiogu baieztapen horien balioa zedarrizteari.

Lehenengo eta behin, bi edizioetako azalak konparatuko ditugu:

1. irudia

1638ko edizioaren azala
(BNFko alea: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb31033137g>)

2. irudia

1656ko edizioaren azala
(Lower Silesian Digital Libraryko alea:
<https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/15011>)

²² Terminologia honen historia eta gertakizunaren adibide egokiak daude Harris 2007 lanean. Oihenarten kasurako, ondo dator *cancellans*, *cancellantia* 'orri txertatua(k)' vs *cancellandum*, *cancellanda* 'orri ordeztu beharrekoa(k)' bereizketa, Harrisen artikuluan ondo azaldua.

Ikusten denez, Cramoisy inpresore-familia ospetsuaren inprimategian argitaratuak dira bi edizioak. Lehenengoa, 1638koa, tinta beltzez eta gorritz inprimatua Sébastien Cramoisyrean, eta bigarrena, 1656koa, Sébastien eta Gabriel anaiek osaturiko elkartean argitaratua. Sébastien (1584?-1669) itzal handiko inprimatzaile eta liburu-saltzailea zen Parisen, XVII. mendeko inportanteenetakoa; 1606tik 1669ra jardun zuen inprenta-lanetan eta 1633az geroztik Erregeren Inprimatzaile kargua izan zuen; 1643tik 1661era bitartean, Erregeren Inprentako zuzendaria izan zen. Gabriel gaztea anaia nagusiaren aprendiz izan zen eta gero bien elkarteak 1658ra arte jardun zuen.²³ 1. irudian ikusten den legez, bi zikoinen irudiaz osaturiko inprimatzaile-marka erabili zuten 1638ko edizioan, Sébastien Cramoisyren inprimatzaile-marka ohikoaren aldaeretako bat.²⁴ Bi anaien arteko elkarteak argitaraturiko 1656ko edizioan agertzen den inprimatzaile-marka, ordea, barazkiz eta fruituz beteriko kopa hain zuzen (ikus 2. irudia), ez da ohikoa, edo ez dugu aurkitu, behintzat, Cramoisy anaien beste liburuetan. Harrigarriena da Estienne Loyson inprimatzailearen 1641eko eta 1663ko liburu banatan aurkitu dugula inprimatzaile-markaren lekuan,²⁵ eta inprimatzaile honen etxean 1662an argitaraturiko liburu batean, berriz, hamabost lekutan aurkitu dugula, kapitulu amaierako apaingarri gisa.²⁶ Ez dakigu gertaera hau esanguratsua den ala ez, baina aipatu beharrekoa iruditu zaigu.

Ondoren, Vinsonek bere bibliografiako 20b sarreran eginiko edizioen arteko alderaketa baliatuta egitura gisa (esan nahi baita hark *carton* gisa seinalaturiko orrialdeak bakarrik arakaturita), hamahiru ale konparatu ditugu, hamar 1638ko edizioak eta hiru 1656ko edizioak:

- 1638ko edizioko Frantziako Biblioteka Nazionaleko 4-LK2-776 signaturako alea (1638BNF deituko diogu).²⁷
- 1638ko edizioko Bizkaiko Foru Aldundiaren Bibliotekako LAND-R-235 signaturako alea (1638BFA deituko diogu).²⁸
- 1638ko edizioko Nafarroako Liburutegiko NA-BGN, FA/889 signaturako alea (1638NAF deituko diogu).²⁹

²³ Ikus FRBNF12293032 eta FRBNF13610685 ohar biografikoak, BNFren katalogoan.

²⁴ Léo Mabmacien ezizeneko bibliotekariaren *Bibliomab* blogean, “Diversité des marques d'imprimeurs : l'exemple des Cramoisy” izeneko artikuluan, Cramoisytarren hainbat inprimatzaile-markaren bilduma interesgarrian (Mabmacien 2012), Oihenarten liburukoaren berdin-berdina agertzen da, 1665eko liburu batean. Bartzelonako Unibertsitatearen inprimatzaile-marken bilduman, 1652ko liburu batean aurkitu dugu (<https://marques.crai.ub.edu/es/impresor/a11602715>). Kurioski, Julio Urkixok hain zuzen irudi hori berori hartu zuen bere bibliotekako *ex-libris*etarako, Cramoisytarren armarriaren lekuan Urkixotarren ipinita, eta Sébastien “SC” inizialen ordeez bere “JU” jarrita, eta Cramoisyren armarriko idazpuru bibliokoaren ordeez *Refranes y sentenciaseko* “Ambiolaco supitac eguiac” atsoitza.

²⁵ Bi liburu hauetan aurkitu dugu: Suetonioren *Des vies des douze Cesars empereurs romains* (1641) eta Claude Le Cellier autorearen *Le nouveau armorial universel* (1663).

²⁶ Pierre de Lunerer *Le nouveau et parfait maistre d'hostel royal* (1662) liburuan aurkitu dugu, 5, 25, 48, 61, 77, 81, 107, 118, 135, 146, 160, 182, 202, 211 eta 224 orrialdeetan. Frantziako Biblioteka Nazionaleko alea ikus daiteke Gallica biblioteka digitalean: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1339465>.

²⁷ Gallica: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k87165821>.

²⁸ Lau Haizeetara Liburutegi Digitala: <http://hdl.handle.net/20.500.11938/69968>.

²⁹ Biblioteca Navarra Digital: <https://binadi.navarra.es/registro/00008261>.

- 1638ko edizioko Bavariako Biblioteca Nazionaleko alea (1638BAV deituko diogu).³⁰
- 1638ko edizioko Lyongo Udal Bibliotekako 314090 signaturako alea (1638LY deituko diogu).³¹
- 1638ko edizioko Lyongo Udal Bibliotekako SJ AD 500/24 alea, jesuiten ikasketxekoa izana (1638LYSJ deituko diogu).³²
- 1638ko edizioko Sancho el Sabio Fundazioko ZRV 7516 signaturako alea (1638SELF deituko diogu).³³
- 1638ko edizioko Txekiako Biblioteca Nazionaleko alea (1638TXEK deituko diogu).³⁴
- 1638ko edizioko Austriako Biblioteca Nazionaleko alea (1638AUS deituko diogu).³⁵
- 1638ko edizioko Eusko Legebiltzarraren Bibliotekako alea (1638ELEG deituko diogu).³⁶
- 1656ko edizioko Eusko Legebiltzarraren Bibliotekako alea (1656ELEG deituko diogu).³⁷
- 1656ko edizioko Silesia Behereko Bibliotekako XVII-11785-III signaturako alea (1656LSDL deituko diogu).³⁸
- 1656ko edizioko Sancho el Sabio Fundazioko ZRV 8444 signaturako alea (1656SESF deituko diogu).³⁹

Hamahiru ale horiek aztertuta,⁴⁰ konprobatu dugu Vinsonen baieztapen nagusiak balio duela guk azterturiko aleetarako ere: 1656ko edizioa ez da erabat berria, baizik eta 1638ko edizioko ale saldu gabekoen orriak erabiliz paratua; Oihenartek zerbait aldatu beharra ikusi duenean, orri osoa (gehienetan kaier osoa: 2, 4, 6, 8, 16 orrialde) ordeztu du, beti ere orriaren edo kaieraren amaiera hurrengo orrialdearen hasierarekin ondo ezkontzeko moduan; horretarako, behar izan duenean, orrialdeko idazketa-kaxa behetik luzatu du (askotan, baina ikusi, adibidez, 437. orrialdea, zeina 32 lerro izatetik 35 lerro izatera igaro baita, horretarako kaieraren signatura kenduta), edo

³⁰ MDZ Münchener Digitalisierungszentrum. Digitale Bibliothek: <https://www.digitale-sammlungen.de/view/bsb10358219?page=4,5>.

³¹ Numelyo, bibliothèque numérique de Lyon: https://numelyo.bm-lyon.fr/f_view/BML:BML_00GOO0100137001101012222.

³² Numelyo, bibliothèque numérique de Lyon: https://numelyo.bm-lyon.fr/f_view/BML:BML_00GOO0100137001101357650.

³³ Euskal Memoria Digitala: <http://hdl.handle.net/10357/1280>.

³⁴ Manuscriptorium, Digital Library of Written Cultural Heritage: https://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=NKCR_-NKCR_65_D_002583_0VSJ58F-cs.

³⁵ Österreichische Nationalbibliothek: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10168798>.

³⁶ Liburuklik: <http://www.liburuklik.euskadi.eus/handle/10771/9067>.

³⁷ Liburuklik: <http://www.liburuklik.euskadi.eus/handle/10771/9073>. Ale hau berrargitaratu zen 1992an, faksimile gisa, baina bibliografia materialarentzat funtsezkoak diren kontuetan arreta gutxiarekin jokatu zen (adibidez, orrialde bakoitiak geratu dira ezkerrean eta bikoitiak eskuinean; ondorioz, orrialdegoiburua VASCONIAE NOTITIA da, NOTITIA VASCONIAE izan beharrean, liburu osoan zehar).

³⁸ Lower Silesian Digital Library: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/15011/edition/13263>.

³⁹ Euskal Memoria Digitala: <http://hdl.handle.net/10357/65094>.

⁴⁰ Argazkiak erabili ditugu gehienetan, baina bi ale aztertu ditugu zuzenean: Sancho el Sabio Fundazioko ZRV 7516 (1638ko ediziokoa) eta ZRV 8444 (1656ko ediziokoa).

are orrialdeak zenbakitu beharrean orriak zenbakitu ditu (65-72 orrialdeetan). Baina orri txertatuak agertzen dira 1638ko ale batzuetan ere (303-304 orria 1638BFA, 1638BAV eta 1638LYSJ aleetan), eta 1656ko ale batzuetan ordeztu gabe geratu dira edizio horretako gainerako aleetan ordeztu diren orri batzuk (1656LSDL da halako gehien dituen alea). Sancho el Sabio Fundazioko aleetan, paperari eta tintari begiratuta, testuari begiratu gabe, guk ez genituzke bereiziko ukiturik gabeko orriak eta *cancellantia* orriak. Baionako Udal Bibliotekako alean, Vinsonen dioen moduan (1891: 83), 113-114 eta 407-408 orriak bi aldiz daude: *cancellanda* orriak beren tokietan, kendu gabe, eta *cancellantia* orriak aurkibidearen *ē* eta *ēĭj* orrien artean txertaturik. Hau litzateke aleen osaeraren koadro sinoptikoa:⁴¹

1. taula

Edizioaren arabera espero ez diren *cancellantia* 'orri txertatuak' (NT laburdura) eta *cancellanda* 'ordeztu beharrekoak' (ND laburdura) aztertuturiko aleetan

<i>Cancellantia</i> orrialdeak 1656koan	1638 BNF	1638 BFA	1638 NAF	1638 BAV	1638 LY	1638 LYSJ	1638 SESF	1638 TXEK	1638 AUS	1638 ELEG	1656 ELEG	1656 LSDL	1656 SESF
7-10												ND	
[37-38]													
57-72													
[113-114]													
255-256												ND	
[303-304]		NT		NT		NT					ND		ND
[407-408]													
421-422												ND	
433-440													
449-456													
457-464													
465-466													
471-472													
473-480													
481-482													
489-504													
507-510													
511-512												ND	
513-514												ND	
515-518													
521-528													
529-530												ND	
532												ND	
533												ND	ND
541-544												ND	
545-552													
553-558													
erratak													

⁴¹ Ezkerreko zutabeen zerrendatu ditugu Vinsonen arabera 1656ko edizioan aldatuta dauden orriak. Parentesi karratuen artean markatu ditugu 1638koan ere kartoi erantsiak dituzten orriak. Espero diren egoerak ez ditugu markatu: espero dugu 1638ko edizioako aleetan *cancellanda* 'ordeztu beharrekoak' agertzea, eta 1656ko edizioako aleetan *cancellantia* 'orri txertatuak' agertzea. Horiek, hain zuzen, ez ditugu markatu.

Kopuruei begira, 1638ko edizioak 577 orrialde zituen eta, 1656koan, 125 orrialdetan dago aldaketaren bat aleren batean; hortaz, liburu osoko orrialdeen % 21,66k izan du aldaketaren bat, baina, kontuan izanik orrialde batzuetan oso aldaketa txikiak agertzen direla, hori baino gutxiago aldatu da bigarren edizioan. Zein eratako aldaketak agertzen dira *cancellantia* orrietan? Kasurik nabarmenena XIV. kapitulua da, euskarari dagokiona, hor (57-72 orrialdeak) ia goitik behera aldatu baita testua. Gainerakoetan aldaketa zehatzagoak dira:

- Tipografiari dagozkionak. Adibidez *ae*, *e* → *ē*, *ā* → *an*, *ū* → *um...* (*passim*, baina noizbait baita alderantziz ere, 504. orrialdean adibidez), edo izen bereziak etzanez ipintzea.
- Hautu terminologiko batzuk. Adibidez, *Vasconica* → *Vasca*.
- 1638ko erraten zerrendako akats batzuk zuzendu dira (466. orrialdekoa, adibidez), baina beste batzuk ez (90. orrialdekoa, adibidez). Zuzenketa-aldaketa guztietan ohi bezala, errata berriak ere sortu dira, nahi gabe (421. orrialdeko 26. lerroan, adibidez: *domum* → *domnm*).
- Ugarienak edukiaren zuzenketa dira, batzuetan azalpen eta guzti. Adibidez, 256. orrialdean:

(1) *Garsimirum*

→ *Garsim Innicum* (*sic enim legitur in prototypo, non Garsimirum ut edidit Duches<u>nus*) ‘Garsim Innicum (horrela irakurtzen baita jatorrizkoan, ez Garsimirum, Duchesnek argitaratu zuen moduan)’

Nolanahi ere, esan dugun moduan, ale guztiak izan daitezke desberdinak, aldaketak, zuzenketa eta emendioak dituzten orriak ez direlako edizio bakoitzeko ale guztietan berdin sartu. Azterturiko aleei begiratuta, 1638ko edizioan emisio⁴² berekoak izan daitezke batetik 1638BNF, 1638NAF, 1638LY, 1638SESF, 1638TXEK, 1638AUS eta 1638ELEG, eta bestetik 1638BFA, 1638BAV eta 1638LYSJ, multzo horiek aldaketa berak dituztelako. 1656ko edizioan, ordea, azterturiko hiru aleen artean ez daude aldaketa berberak dituzten bi ale, eta ez dirudi emisio kontzeptua baliagarri denik; edozein kasutan ere, ale gehiago aztertu beharko lirateke baieztapen zehatzagoa egin ahal izateko.

3. Oihenarten euskarazko lan inprimatuak: Vinsonen aipaturiko edizioak eta aleak

Vinsonen bibliografia-lan erraldoiko 26a eta 26c⁴³ sarreretan eta horiei dagozkien eranskinetan (Vinson 1891: 99-108 eta 418-420; 1898: 549-550) azterturiko idatziez jardungo dugu atal honetan, baina esan behar da, kasu honetan, ordutik hona nabarmen aldatu dela lan horiei buruz dakiguna, azken urteetan agertu diren aleak kontuan hartuta. Oraingoan, guk ere “alea” hitza erabiltzen jarraituko dugu biblioteketan sarrera bibliografikoa duten dokumentuentzat, baina aurreratuko dugu arreta

⁴² Edizio, emisio, egoera eta aldaera (ingelesez *edition*, *issue*, *state* eta *variant*) kontzeptuei buruzko azalpen argia dago Martín 2014 artikuluan.

⁴³ Vinsonen 26b sarrera ez zaigu hemen interesatzen, Francisque Michelek 1847an argitaraturiko edizioari dagokiolako.

berezia jarriko diegula ale horietako bakoitza osatzen duten elementuei, ikusteko noraino diren ale edo noraino bilduma.

Vinsonek sei ale ezagutzen zituen: hasieran hiru, hain zuzen Parisko BNFko Z-1801, Baionako Udal Bibliotekakoa eta Vaussenat jaunak Vinsoni berari emandakoa; gero, 1891ko eranskinak idatzi zituenean, Madrilgo BNEko bi aleak (BNE R.5081-1 eta R.5081-2) ere ezagutzen zituen,⁴⁴ eta, azkenik, 1898ko eranskinak idatzi zituenean, Parisko Mazarine Bibliotekako alea ere zehaztasunez deskribatu zuen (alearen kolazioa 1893an egin bide zuen). Beste hiru ale ere aipatzen ditu (Vinson 1891: 105), XVIII. mendean argitaraturiko katalogoetan ikusi dituelako aipaturik,⁴⁵ ez daukagu ale horien inguruko informazio zehatzik, baina hemen interesatzen zaigu hiru kasuetan agertzen direla izenburuetan, nolabait, *proverbes basques* eta *poesies basques*, eta “Paris, 1657” datazioa, zalantza gutxirekin pentsatzeko moduan 1657an paraturiko bildumaren aleak direla.

3.1. Frantziako Biblioteka Nazionaleko RES. Z-2626 alea

Vinsonek bere bibliografian deskribaturiko aleak RES. Z-2626 signatura dauka gaur egun BNFko katalogoan, baina Z-1801 zen Vinsonen garaian, eta Z-2363 lehenago.⁴⁶ Parisen 1657an argitaraturiko bilduman, bi atal deskribatzen eta bereizten ditu 26a sarreran (*Atsotitzak edo errefrauak* eta horien frantsesezko itzulpena eta oharrak batetik, eta *O^T^{en} gaztaroa neurtitzetan* bestetik).

Bestalde, 26c sarreran, bereiz aztertzen du *Atsotitzen urhenkina*, eta, oraingo alea liburuki faktizioa dela azpimarratzeko, zehazten du alea Parisko BNFn josi eta azalezatu zenean josi zitzaioala *Atsotitzen urhenkina* liburuxka (*plaque*), azkenaren independentzia errespetatu gabe. Izan ere, *Atsotitzen urhenkina* atalak sailkatze-marka propioa zuen hasieran BNFn («Q. 208. *voyés* Z. 1801»), eta lehenengo orrialdearen hasieran dauka izenburu hori, argitaraldiaren lekurik eta datarik gabe bada ere. Vinsonek geroago jaso zuen Madrilgo BNEko aleen berri zehatza (1891 baino lehen nolana ere, eranskinak idatzi zituenerako), eta orduan ikusi zuen, BNE R.5081-2 aleari esker (cf. *infra* 3.6 atala), Pauen 1665ean argitaraturikoa dela, Jean Desbaratz inprimatzaile eta liburu-saltzailearenean, edo behintzat datu horiek dituen azala ipini zitzaioala Madrilgo aleari, zeina gainerakoan Pariskoaren berdin-berdina baita.

BNFko alea zehaztasunez deskribatuko dugu gaur egungo egoeran osagai gehien dituen delako eta, hain zuzen horregatik, gainerako aleen osagaiak errazago azaltzeko balioko digulako:

⁴⁴ Madrilgo bibliotekaren bidez jakin zuen, antza, hango aleen esistentziaren berri (Vinson 1891: 107) eta eranskinetan eman zuen horien berri zehatza (Vinson 1891: 418-420). Berak ale bakar gisa aipatzen ditu, behegero 3.5 atalean azalduko ditugun arrazoiengatik.

⁴⁵ Colbert familiaren bibliotekaren 1728ko katalogoan, Jean-Pierre Imbert Châtre de Cangéren liburu-bildumaren 1733ko katalogoan (Vinsonek susmatzen du bi horiek ale bakarra izan litezkeela, eta Francisque Michélek uste du are de Cangéren alea BNFkoa izan litekeela), eta Camile Falconet (1671-1762) jakintsuaren liburuaren 1763ko katalogoan.

⁴⁶ Gallica: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k15122177>.

- α - β . Orrialde-zenbaki gabe.
Kaieren signaturarik gabe.
Bildumaren izenburua: «LES PROVERBES BASQVES RECUEILLIS PAR LE S^r D'OIHENART. *PLVS LES POESIES Basques du mefme Auteurs*».
- i-ii. Orrialde-zenbaki gabe.
Kaieren signaturarik gabe.
Lehenengo izenburu nagusia: «ATSOTIZAC, EDO REFRAVAC, *Prouerbes, ou Adages Basques*. Recueillis par le Sieur d'OIHENART. A PARIS. M.DC. LVII.».
Gehi orrialde zuria ifrentzuan.
- iii-x. Orrialde-zenbaki gabe.
Kaieren signaturak: $\bar{a}$ (iii or.), $\bar{a}$ ij (v or.).
Atsotitzen bildumaren hitzaurrea, «PREFACE» izenburu eta orrialde-goiburuarekin.
Testu osoa frantsesez.
- 1-80. Orrialdeak zenbakiturik.
Kaieren signaturak: A (1 or.), A ij (3 or.), A iiij (7 or.), B (17 or.), B ij (19 or.), B iij (21 or.), B iiij (23 or.), C (33 or.), C ij (35 or.), C iij (37 or.), D (49 or.), D ij (51 or.), D iij (53 or.), E (57 or.), E ij (59 or.), F (65 or.), F ij (67 or.), G (73 or.), G ij (75 or.).
- 1-537 atsotitzak, euskaraz, hurrenkera alfabetikoan multzokatuta (A letrarekin hasten direnak, B letrarekin hasten direnak... X letraraino). Baina ikusi 42. orrialdean eta 45. orrialdean gertatzen dena.
1. orrialdearen goiko aldean: «ATSOTIZAC, edo Refraüac.» izenburua.
42. orrialdean: «Atso-tizen *emendioa*.» izenburua, 482. eta 483. atsotitzen artean. 483-509 atsotitzak berriz hasten dira hurrenkera alfabetikoan (Atik Ira).
45. orrialdean: «*Atfotizen berze emendioa*.» izenburua, 509. eta 510. atsotitzen artean. 510-537 atsotitzak berriz hasten dira hurrenkera alfabetikoan (Atik Vra).
46. orrialdearen beheko aldean, testuaren amaieran: «Vrhenzea.».
47. orrialdean: «INTERPRETATION DES PROVERBES BASQUES.» izenburua. 1-537 atsotitzen frantsesezko itzulpenak eta atsotitz batzuen ohar argigarriak datoz ondoren, 77. orrialdeko eta 79. orrialdeko jauziekin.
77. orrialdean: «*ADDITION DE PROVERBES*.» izenburua, 482. eta 483. atsotitzen artean.
79. orrialdean: «*Autre supplément de prouerbes*.» izenburua, 509. eta 510. atsotitzen artean.
80. orrialdearen beheko aldean, testuaren amaieran: «FIN.»
- xi-xii. Orrialde-zenbaki gabe.
Signaturarik gabe.
16, 17, 20, 23, 24, 44 eta 48. orrialdeetako erratak dira, «FAVTES DE L'IMPRESSION.» izenburuarekin.
Testu osoa frantsesez.
Orri hau, Vinsonen deskripzioaren arabera, x. orrialdearen ondoren zegoen, 1 orrialdearen aurretik. Dirudienez, ale hau Parisko BNFn josi eta azaleztatuzenean aldatu zen lekua.
- 1-8. Orrialdeak zenbakiturik.
Kaieren signaturak: A (1 or.), A₂ (3 or.).
1. orrialdearen goiko aldean: «ATSOTIZEN VRRHENQVINA.» izenburua.
538-679 atsotitzak, euskaraz, hurrenkera alfabetikoan multzokatuta (A letrarekin hasten direnak, B letrarekin hasten direnak... X letraraino).

- 1-2. Orrialdeak zenbakiturik.
 Signaturarik gabe.
 680-706 atsotitzak, euskaraz, hurrenkera alfabetikoan multzokatuta (Atik Sra).
 2. orrialdearen beheko aldean, testuaren amaieran: «VRHENZA.»
- γ-δ. Orrialde-zenbaki gabe.
 Orrialde zuriak.
- 1-13. Orrialdeak zenbakiturik.
 Kaieren signaturak: A (1 or.), A ij (3 or.), B (9 or.), B ij (11 or.).
 1. orrialdearen goiko aldean: «TRADVCTION DV SUPLEMENT DES PROVERBES BASQUES.» izenburua. 538-706 atsotitzen frantsesezko itzulpenak eta atsotitz batzuen ohar argigarriak datoz ondoren.
 13. orrialdearen beheko aldean, testuaren amaieran: «FIN.»
- ε-ζ-η. Orrialde-zenbaki gabe.
 Orrialde zuriak (ε orrialdea 13.aren ifrentzua da).
- i-ii. Orrialde-zenbaki gabe.
 Kaieren signaturarik gabe.
 Bigarren izenburu nagusia: «O.^{Ten} GASTAROA NEVRTHIZETAN. *La Ieuneffe d'O. en vers Basques. A PARIS, M. DC. LVII.*»
 Gehi orrialde zuria ifrentzuan.
- iii-iv. Orrialde-zenbaki gabe.
 Kaieren signaturak: â (iii or.).
 iii. orrialdearen goiko aldean: «AV LECTEUR.» izenburua. Neurtitzen bildumaren hitzaurrea dator ondoren.
 Testu osoa frantsesez.
- 1-76. Orrialdeak zenbakiturik.
 Kaieren signaturak: A (1 or.), A iij (5 or.), B (9 or.), B ij (11 or.), C (17 or.), C ij (19 or.), D (25 or.), D ij (27 or.), E (33 or.), E ij (35 or.), F (41 or.), F ij (43 or.), G (49 or.), G ij (51 or.), H (57 or.), H ij (59 or.), I (65 or.), I ij (67 or.), K (73 or.).
 1-45 orrialdeetan, I-XV poemak zenbakiturik.
 46-67 orrialdeetan, Altuna & Mujika (2003)-ko XVI-XXII poemak zenbakitu gabe, euskaraz.
 67. orrialdean, euskarazko azken neurtitzaren ondoren: «NEVRTITZ HAVTACO HIZ bekanen adigarria. *EXPLICATION DES MOTS RARES QUI se rencontrent parmy ces Vers.*» izenburua.
 67-75 orrialdeetan, 25 lerroko oharra frantsesez eta euskarazko hitz hautatuen zerranda hurrenkera alfabetikoan (Atik Vra), ondoren bakoitzaren marka diatopikoarekin (laburduraz) eta azalpenarekin (frantsesez).
 76. orrialdean (75. orrialdearen ifrentzua da): «FAVTES DE L'IMPRESSION.» izenburua. Inprenta-akats gehienak neurtitzen orrialdeetakoak dira (19, 26, 33, 51, 52, 63 orrialdeak), baina beste batzuk atsotitzen lehenengo bildumaren *Preface* atalari dagozkio (hitzaurre horretako 3 eta 6 orrialdeak).

3.2. Parisko Mazarine Bibliotekako 8° 44024 [Res] alea

Parisko Mazarine Bibliotekako alea 1898an argitaraturiko eranskinetan aipatu eta deskribatu zuen Vinsonek (1898: 549-550). Ale osoa dela azpimarratzen du, ale osotzat hartuta 1657ko *Les proverbes basques recueillis par le Sr d'Oihenart, plus les poésies Basques du mesme auteur* bilduma, esan nahi baita 537 atsotitz eta *O^{Ten} gazarroa neurtitzetan*, paratestu guztiakin, orrialderik galdu gabe. Vinsonek dio BNFko

RES. Z-2626 alearen berdin-berdina dela, baina, kontuan izanik BNFkoa, gure ustez, ale faktiziotzat hartu behar dela *Atsotitzen urhenkina* josi eta erraten orrialdearen lekua aldatu zitzaionetik, egiatan Mazarine Bibliotekako ale hau izango litzateke Parisko 1657ko bilduma nolakoa zen bere horretan erakusten digun ale ezagun baxarra.⁴⁷

Liburuan bi jaberren aztarnak agertzen dira (Mazarine Bibliotekako zigituez gain): batetik Pierre Séguier (1588-1672) kantzeliariarenak (armarria azalean eta kontrazalean, eta PSMF monograma bizkarrean),⁴⁸ zeina Frantziako biblioteka nagusietako baten sortzaile eta jabea izan baitzen, eta bestetik Parisko Saint-Honoré kaleko fraile Jakobinoen (domingotarren) Komentukoak (komentu horretako zigitula eta bibliotekako ex-libris eta signatura zahar eskuizkribatuak).⁴⁹

Aipagarria da, Vinsonen diogen moduan, *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* poema-bildumako 9-10, 27-30 eta 45-46 orrialdeak BNFko RES. Z-2626 alekoen berdinak direla (*cartons* edo *cancellantia* erantsiak, hortaz, testu berriarekin), eta ez Vausse-*nat*-Vinson alekoak bezalakoak (cf. *infra* 3.4 atala).

3.3. Baionako Udal Bibliotekako RES. 21 FR alea

Baionako Udal Bibliotekako katalogoan RES. 21 FR signatura dauka gaur egun, Vinsonen garaian 3820 sailkatze-marka zuenak; Baionako Mediatekan ikusi ahal izan dugu alea, Hiri Barneko eraikinean.⁵⁰ Jules Balasque bibliofiloak oparitu zion Baionako Udal Bibliotekari. Francisque Michelek ale hau erabili zuen 1847an Oihenarten euskarazko lanen argitalpena paratzeko eta bere ustez (Michel 1847: iii) alean esku-*z* egin diren zuzenketak Oihenartek berak eginak dira.

Alearen orrialde batzuk galdu dira eta agian horregatik ez dauzka bildumaren izenburua (*Les proverbes Basques... plus les poesies...*), ez lehenengo izenburu nagusia (*Atsotizac edo refrauac... Paris, MDCLVII*). Bigarren izenburu nagusia ere (*O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan... Paris, MDCLVII*) ez dauka, baina horri legokiokkeen tokiko ondoko orriak ere galdu dira. Pentsa liteke, hortaz, izenburuak eta edizioaren lekua eta data zekartzaten orriak galdu direla; baina posible da, beste ale batzuetan ikusiko dugunaren arabera, ale honetan inoiz ez izana.

Aipaturiko paratestuen orrialdeez gain, *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* ataleko 27-30 eta 43-46 orrialdeak ere falta dira gaurko alean. Francisque Michelek 1847an paratu zuenean Oihenarten lan honen edizioa, zehaztu zuen 45-46 orrialdeak erditik

⁴⁷ Alea erraz aurkitzen da Mazarine Bibliotekako katalogoan "Oihenart" eskatuta (izenburuan, ez autore gisa). Guk dakigula, ez dago ale honen kopia digital publikorik.

⁴⁸ Monogramako letrak kantzeliariaren eta emaztearen inizialak dira (Pierre Séguier eta Madeleine Fabry). Mazarine Bibliotekako katalogoan beste 28 liburu agertzen dira Séguierren bibliotekatik etorriak direlakoan, eta ez dugu aurkitu horien arteko ezaugarri komunik (ez atsotitzak izatea, ez euskararekin zerikusia izatea, ez hizkuntza "bitxiak" izatea...).

⁴⁹ Bibale-IRHT/CNRS datu-basean ondo identifikatuta eta deskribatuta agertzen dira jatorri horri dagozkion ex-librisak eta sailkatze-markak: bost puntako izarra eta inguruan «JACOBINS R.S. HONORE» testua dituen zigitula (<https://bibale.irht.cnrs.fr/36196>), «Ex-libris ffm [fratrorum] Praedicatorum Parisiensium ad S. Honoratum. 757» ex-librisa (<https://bibale.irht.cnrs.fr/44860>) eta «Mus. C. Tab. 75^a n.º 23» signatura zaharra (<https://bibale.irht.cnrs.fr/36192>).

⁵⁰ *Bilketa* atarian dago dokumentu numerikoa: <https://www.bilketa.eus/ark:/27020/go/120133>.

moztuta zeudela goitik behera, eta, testuaren zati bat irakur zitekeenez, ikusten zela poemetako zati hori ez zettorrela bat BNFko RES. Z-2626 aleko testuarekin (Michel 1847: iii^{oh}). Pentsatu behar dugu, hortaz, orduan moztuta ikusten zen zatian *cancellandum* testua zegoela, guk orain Vaussenat-Vinson (orain BNF RES. P-YO-2) eta Grenoble F.23065 aleen bidez ezagutzen duguna, eta hain zuzen goitik behera moztuta zegoela, hor *cancellans* orria kolatzeko; baina *cancellans* orria solte geratu bide zen, kolatu gabe, eta gero galdu; ondorioz, gorago esan dugun moduan, gaurko alean galduta daude hala 43-44 orria, nola 45-46 orriko *cancellandum* zatia, ustez Michelen garaian bazeudenak.

Gainerako atalei dagokienez, ez daukagu zalantzarik BNFko RES. Z-2626 aleko atsotitzen atalari dagokion hitzaurrea (*Preface*) eta atsotitzen bilduma nagusia (1-80 orrialdeak) berdin-berdinak eta inprimaldi berekoak direla Baionako alean ere; beste horrenbeste esango dugu *O^{Ten} gaztaroa neurritzetan* ataleko poeman 1-76 orrialdeei buruz ere (orrialdeak, kaieren signaturak, tipografia eta testua berdin-berdinak dira Pariskoan eta Baionakoan). Baina horrek ez du esan nahi ezinbestean atal biak beti elkarri lotuta egon direnik, Parisko alean bezala, “Paris, 1657” leku-datak zehaztuta eta azal-izenburu nagusi batekin (*Les proverbes Basques... plus les poesies...*).

Bestalde, bilduma honetan ez dago *Atsotitzen urhenkina*. Osagai hori, zalantzarik gabe, ez da inoiz egon Baionako alean.

Baina badaude poema batzuk Pariskoan ez daudenak. Poema horiek aparte zenbaitutako orrietan daude (3-14 orrialdeak, aurrekoak eta atzekoak galduta), *O^{Ten} gaztaroa neurritzetan* atalaren aurrean josita. Francisque Michelek argitaratu zituen lehenengoz, *Autres pièces et fragments* izenburua gehituta (Michel 1847: 224-250), eta orain arte pentsatu izan da *O^{Ten} gaztaroa neurritzetan* atalaren parte direla, azken orduan kendurikoak (Urkizu 1994: 296-297, Mitxelenaren iradokizuna onartuta), edo poesien “bigarren kapitulua” liratekeela (Arkotxa & Oihartzabal 2009, Egiategiren baieztapenari kasu eginez; cf. *infra* 4.4 atala). Altunak eta Mujikak (2004: 481-518) Parisko alean daudenen ondoren editatu zituzten, poema-bilduma berekoak izango balira bezala (XXIII-XXX poema-zenbakiak erantsita). Geroago ikusiko dugun moduan, orain badakigu poema horiek Oihenarten beste poema-bilduma bat osatzen dutela, *Cobla berriac* izeneko, Grenobleko Udal Bibliotekan aurkitu dugun F.23066 liburukian (cf. *infra* 4.4 atala) izenburu hori agertzen baita 16 orrialdez osaturiko liburuxka osoaren hasieran, lehenengo orrialdean; Baionako atal hau Grenobleko horren berdin-berdina da, hain zuzen, inprimaldi berekoa, 1-2 eta 15-16 orrialdeak galduta, esan nahi baita kanpoaldeko plegua galduta.

Kanpoaldeko plegua beti izan ohi da hondatzeko eta galtzeko arrisku gehien izaten duena, eta agian besterik gabe denboraren poderioz hondatu eta galdu zen, ale honetako beste atal batzuetako orrialdeak ere galdu ziren moduan. Baina, gero 6.2 atalean ikusiko den moduan, 15-16 orrialdeetako poemei ez zaizkie gatza eta piperra falta, eta akaso irakurleren baten gogo minbera asaldatu zuten, poema lotsagabeak zirelakoan azken orri hori erauzteko gogoia pizteraino. Behin azken orriaren zentsura gauzatu ondoren, lehenengo orria (1-2 orrialdeak), harekin batera erauzi ez bada, are zaurgarriago bihurtzen da, jakina.

3.4. Vaussenat-Vinson alea (orain BNFko RES. P-YO-2)

Banhèras de Bigorrako Célestin-Xavier Vaussenat ingeniariak Julien Vinson euskalariari eman zion, 1879an, Oihenarten poemak biltzen zituen ale bat. Vinsonek ale horri buruzko azalpen zehatzak eman zituen bere bibliografian (26a sarreran), baina geroztik galduta egon da haren aztarna. Orain, ale guztien berrikuspena egitean, ikusi dugu Frantziako Biblioteka Nazionalan dagoela, Parisen, Tolbiac eremuan, Rez-de-jardin ataleko biltegian.⁵¹ Guk dakigunez Oihenarten ikertzaileek aipatu ez duten arren, BNFko katalogoan «Oihenart» bilatzen duenak erraz aurkituko du; katalogo-goko deskripzioa, ordea, orain arte Oihenarten lanei buruz idatzi denak baldintzaturata dago eta izenburuan «Les Proverbes basques recueillis par le Sr d'Oihenart, plus les poésies basques du mesme auteur» ipini dute, gero «Exemplaire incomplet comprenant seulement la 2e partie: Oten Gastaroa neurthizetan. La Jeunesse d'O. en vers basques» oharra erantsita. Izan ere alea azal gogorarekin enkoadernatu zen XIX. mendean amaieran edo XX.aren hasieran, eta Frantziako Biblioteka Nazionaleko RES. Z-2626 alearen izenburudun azalaren erreprodukzio heliografiko bat josi zitzaion aurrean, «Reproduction héliographique, procédé Motteroz.» oharrarekin. Gainerakoan, Vinsonen deskripzioak goitik behera balio du, baina zerbaite gehitu behar da: alearekin batera josi dira Vinsonen eskuzko oharrak, ale hau BNFko RES. Z-2626 alearekin, Mazarine Bibliotekakoarekin eta Baionako RES. 21 FR alearekin konparatu ondoren idatziak, hain zuzen *Essai d'une bibliographie de la langue basque* erraldoian erabili zituenak (Vinson 1891: 102-105).

Alearen deskripzioa egitean, Vinsonen lau ezaugarri azpimarratu zituen: 1) Dokumentu hau alboak moztu gabe dago (plegu-laurdenen tamainako zortzi orri, gainerako aleak plegu-zortziren tamainakoak direnean). 2) Dokumentu berezia da, ez *Proverbes* deituriko liburukiari lotua. 3) BNFko RES. Z-2626 alearen bidez ezagutzen ziren poemetan, aldaerak daude testuan, 9-10, 27-30 eta 45-46 orrialdeetan (horien berri zehatza ematen du). 4) Vinsonen ustez ale honetako testua jatorrizko inprimaldikoa da, eta ondorioz BNFko RES. Z-2626 alean aldaerak dituzten orriak *cancellantia* erantsiak (*cartons* dio Vinsonen) dira.

Vinsonen gaztigatu zuen moduan, ale honetan lehenengo 8 orrialdeak (bi plegu, 1-8 orrialdeak) galduak dira. Plegu-laurdeneko 8 orri dauzka aleak, hain zuzen plegu-zortzireneko 32 orri, hots 64 orrialde (9-72 orrialdeak). 9-14 orrialdeak hezetasunak hondatuta daude (zulo handi bat 9-10 orrian, zulo txiki bat 11-12 orrian, eta orriaren beheerengoa herena galduta 9-10, 11-12 eta 13-14 orrietan), testu zati batzuk galtzeko beste; gainerako orriak ere apur bat hondatuta daude, baina ez da testurik galdu. Amaierako lau orrialdeak ere (plegu bat, 73-76 orrialdeak), lehenengo lauak bezala, erabat galdu dira. Hortaz, argitalpen osoa 76 orrialdekoa bide zen... eta hain zuzen 76 orrialde ditu *O^Ien gastaroa neurthizetan* atalak hala BNFko ale ezagunenetan nola Baionakoan.

Hemen ezinbestean aipatu behar dugu Grenobleko Udal Bibliotekan aurkitu dugun F.23065 liburukia (cf. *infra* 4.3 atala), Grenoblekoa ere, Vaussenat-Vinson alea bezala, ez dagoelako atsotitzen bildumari loturik, eta Vinsonen kolazionaturiko 9-10,

⁵¹ BNF: <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb32495365t>. Guk dakigula, ez dago ale honen kopia digital publikorik.

27-30 eta 45-46 orrialdeetan testu-aldaera berberak dituelako. Gainera, Grenobleko alean badira, BNFko RES. Z-2626an bezala, *Au lecteur* hitzaurrea (bi orrialde) eta *O.^{1en} gastaroa neurthizetan... Paris, MDCLVII* izenburu nagusia dakarren orrialdea (jatorrizkoa izan edo ez, 1657ko data darama, hortaz, BNFko RES. Z-2626 aleak bezala). Ezin dugu jakin paratestuen orrialde horiek, orrialde-zenbakidun 1-8 eta 73-75 orrialdeak bezala, galdu egin ote ziren Vaussenat-Vinson alean, ala ez zituen inoiz eduki.

Baina zalantza gutxirekin esan genezake Vaussenat-Vinson alea, orain BNFko RES. P-YO-2, *O.^{1en} gastaroa neurtizetan* liburukiaren ale bat zela, Grenobleko F.23065 bezala (azalarekin eta hitzaurrearekin, edo horiek gabe). Vinsonek ondo ikusi zuen (1891: 102): «il est évident que ce cahier formait un tout séparé et ne devait point être joint à un exemplaire des *Proverbes*».

3.5. Madrilgo BNE R.5081-1 alea

Vinsonek Espainiako Biblioteca Nazionaleari galdetu zion, dirudienez, ea Oihenarten alerik ote zeukaten, eta idatziz erantzun zioten baietz. Horren berri eman zuen bibliografiaren 26c sarreran, baina, antza, orduan ez zuen dokumentua ikusi, eta ezer gutxi zekien hari buruz. Gero, *Essai* ezagunaren 1891ko edizioaren azken bertsioa moldiztegiratu baino lehen, emendakinen eta zuzenketen atal bat idatzi zuen (*Additions et corrections*, Vinson 1891: 415-430), eta ordurako ondo aztertuta zeuzkan Madrilgo BNEko Oihenarten dokumentuak, datu zehatzak eskaintzen baititu hor.

Gaur egun, BNEko katalogoan “Oihenart” autorea eskatuta, Oihenarten garaiko bi dokumentu agertzen dira: 1657ko *Atsotizac edo refrauac* eta 1665eko *Atsotizen urhenquina*. Lehenengoa da, hain zuzen, atal honetan aztertuko duguna, baina esan behar da bi dokumentuak daudela gaur ere pergaminozko azal gogor bakarrarekin babestuta eta biek zutela, jatorrian, bibliotekako sailkatze-marka bakarra: «135-4» (libururaren lehengo jabearen bibliotekakoa) Vinsonen garaian, eta «R. 5081» gero (BNEen ezarritakoa). Gaur egun ere signatura zahar horiek ikusten dira azal gogorren ifrentzuan, baina egungo katalogoan 1657koa «R. 5081-1» da eta 1665ekoa «R. 5081-2».⁵² Liburukian ez da jabearen ex-librisik agertzen, baina Vinsonek dio

⁵² Ez dago dokumentu hauen kopia digital publikorik. Artikulu hau idatzi ondoren gogorarazi zaigun moduan, Aurelia Arkotxak 2005ean eginarazi zuen digitalizazio pribatua, eta argazki horiekien osaturiko diapositiba batzuk aurkeztu zituen jendeaurrean, 2016an, UPV/EHUko Letren Fakultatean, bi ekitalditan. Lehenik, Euskal Hizkuntzalaritza eta Filologia Masterreko saio batean (2016/04/18), “Itzulpena *scribus* euskaraz: kasu konkretu batzuk (1545-1665)” izenburuarekin. Bigarrenik, hilabete batzuk geroago, Monumenta Linguae Vasconum III. Jardunaldietan (2016/12/20) “Testu-antolatze, orri-antolatze, sortze-prozedura euskal testu inprimatueta: hiru etsenplu” deitu komunikazioan (hemen ikus daiteke: <https://ehutb.ehu.es/video/58c67368f82b2be4338b45aa>). Komunikazio horren 3. atalean aipatu ziren, besteak beste, honako hauek: i. Madrilgo alearen liburu-antolaketa. ii. Oihenarten 331. atsotitzaren kasua: Arkotxak komunikazioan zehazten duenez, 331. atsotitzean euskarazko bertsioa inprimaturik agertzen da, baina frantseseko itzulpena ez, eta horren lekuan zuriune tipografikoa utzia delarik, zuriune tipografiko horretan, BNE R.5081-1 alean, frantseseko bertsioa eskuz gehitua da (Arkotxak dioenez, pentsa daiteke Oihenartek berak gehitua dela): «Une fille de yoye qui passe par plusieurs mains, peut faire quelque bon rencontre». Ondorio gisa, Arkotxak azpimarratzen du garrantzitsua dela esku-zuzenketen inguruan atentzioa ezartzea, eta seinalatzen du “Baionako ale” deiturikoan ere ikus daitezkeela halakoak.

Osunako Dukearen Bibliotekatik iritsi zela Espainiako Biblioteka Nazionalera, eta, ikusi ahal izan dugunaren arabera, *Catálogo de las obras impresas pertenecientes a la Biblioteca del Duque de Osuna y adquiridas por el Gobierno de su Majestad, en 1886 con destino a esta Biblioteca [Nacional]* eskuizkribuan⁵³ argi eta garbi identifikaturik agertzen da «L.L.58» sarreran, ohar interesgarri honekin: «2 part. en 1 vol. 8º. Perg.»; hots, aurreko jabearen bibliotekan ere liburuki bakarrean koadernaturik zeudela bi parteak, baina orduko bibliotekariak ere ondo bereizten zituela. Liburukian zehar eskuz idatziriko oharak ere Vinsonek 1891.ean aipatzen dituenez, pentsatu behar dugu Osunako Dukearen Bibliotekatik BNEra iritsi baino lehenagokoak direla.

BNE R.5081-1 alean, esan dugun moduan, Oihenarten 1657ko *Atsotizac edo refrauac* daude. Madrilgo alearen orrietan, testua, tipografia, orrialdeen eta kaieren banaketa... dena da Parisko BNFko RES. Z-2626 alearen eta Baionakoaren berdindina, eta ez dago zalantzarik inpimaldi bereko orrialdeak direla. Inprenta-akatsen orria, Baionako alean bezala, hitzaurrearen ondoren dago, 1 orrialdearen aurretik, Pariskoan ez bezala (gorago esan dugu Parisko alean mugitu dutela, XIX. mendearen amaieran, bere lekutik beste kokapen batera, liburuki faktizioa osatzean). Baina desberdintasun nagusia da Madrilgo aleak ez daukala «LES PROVERBES BASQVES [...] PLVS LES POESIES [...]» izenburu nagusiari dagokion orria (osagaien deskripzioan guk α - β deitu duguna); Baionakoak ere ez dauka, baina kasu hartan, orri batzuk hondatuta daudenez, pentsa genezakeen azala hondatu eta galdu egin zela; kasu honetan ere gerta zitekeen, jakina, baina esan behar da gainerakoan alea oso-osorik eta oso egoera onean dagoela, pentsatzeko moduan Parisko alean atsotitzak eta Oihenarten gaztaroko poesiak biltzen dituen azala ez duela Madrilgo aleak sekula izan. Kasu honetan, alearen lehenengo orrialdea da Pariskoan i-ii deitu duguna: «ATSOTIZAC, EDO REFRAVAC, *Proverbes*, ou *Adages Basques*. Recueillis par le Sieur d'OIHENART. A PARIS. M.DC.LVII.». Horrek erabateko independentzia ematen dio liburukiari, gure ustez, eta erakusten du Oihenarten 1-537 atsotitzekin eta horien frantsesezko itzulpenarekin eta oharrekin osaturiko liburuxka bereiz ere zabaldu zela, bestelako osagarririk gabe, eta liburuñi beregaina izan zela noizbait.

Liburukiaren beregaintasuna azaldu dugun leku honetan, komeni da gogoraraztea zein den liburuaren egitura, horrela oso ondo ikusiko baitugu Oihenartek zelan jokatzen duen bere lanak argitaratzera bidaltzen dituenan. Gorago (3.1 atalean) zehaztasun handiagoz deskribaturikoa laburtuko dugu hemen:

- i orrialdea: Izenburu nagusia: «*Atsotizac edo refrauac. Proverbes ou adages basques, recueillis par le Sieur d'Oihenart. A Paris, 1657*».
- iii-x orrialdeak: Atsotitzen bildumaren hitzaurrea, *Preface* izenburu eta orrialde-goiburuarekin.
- xi orrialdea: Inprenta-akatsak, «*Fautes de l'impression*» izenburuarekin. *Preface* hitzaurreko inprenta-akatsak ez daude zerrenda honetan, baina bai beste ale batzuetan, *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* poema-bildumaren inprenta-akatsen zerrendan.
- 1-80 orrialdeak: 1-537 atsotitzak, euskaraz, hurrenkera alfabetikoan multzokatuta (A letrarekin hasten direnak, B letrarekin hasten direnak... X letraraino).
  - 1. orrialdearen goiko aldean: «*Atsotizac edo refräuac*» izenburua.

⁵³ Madrilgo BNEko MSS/18848 eskuizkribua da.

42. orrialdean: «*Atsotizen emendioa*» izenburua, 482. eta 483. atsotitzen artean. 483-509 atsotitzak berriz hasten dira hurrenkera alfabetikoan (Atik Ira).
45. orrialdean: «*Atsotizen berze emendioa*» izenburua, 509. eta 510. atsotitzen artean. 510-537 atsotitzak berriz hasten dira hurrenkera alfabetikoan (Atik Vra).
46. orrialdearen beheko aldean, testuaren amaieran: «*Vrhenzea*».
47. orrialdean: «*Interpretation des proverbes basques*» izenburua. 1-537 atsotitzen frantsesezko itzulpenak eta atsotitz batzuen ohar argigarriak datoz ondoren, 77. orrialdeko eta 79. orrialdeko jauziekin.
77. orrialdean: «*Addition de proverbes*» izenburua, 482. eta 483. atsotitzen artean.
79. orrialdean: «*Autre supplément de proverbes*» izenburua, 509. eta 510. atsotitzen artean.
80. orrialdearen beheko aldean, testuaren amaieran: «*Fin*».

Gure ustez, bistan da proiektuak osatzen joatea dela Oihenarten jarduteko bide ohikoa. Atsotitzen kasu honetan, emendioz osaturiko lana da: lehenengo 1-482 atsotitzen multzoa osatu zuen, gero 483-509 atsotitzen emendioa gehitu, eta hurrengo 510-537 atsotitzen bertze emendioa. 537 atsotiz horiek (eta horien itzulpena) inprimatzaileari eraman zizkionean, denak bide zeuden Oihenarten eskuizkribuan, baina ez zuen kezka handirik izan, nonbait, hiru multzoak Atik Zrako multzo bakarrean zerrendatzeko. Gainera, kontuan hartzen badugu 3.6 atalean aztertuko dugun alea, 538-706 atsotitzak are geroago inprimarazi zituen beste liburuki batean (*Atsotizen urhenquina* liburuxkan), baina bilduma horretarako ere bi atsotitz multzo paratu zituen: lehenengo 538-679 atsotitzak eta gero 680-706 atsotitzen emendioa. Hemen argi ikusten den jokabide hau (lana emendioz osatzen joatea) ondo ulertzea baliagarri izango zaigu gero, poema-bildumetan ere antzera jokatu zuela ulertzeko.

3.6. Madrilgo BNE R.5081-2 alea

Aurreko atalean argitu dugun moduan, BNE R.5081-2 alea Oihenarten 1665eko *Atsotizen urhenquina* da, baina gutxienez XIX. mendearen amaieratik BNE R.5081-1 alearekin (esan nahi baita Oihenarten 1657ko *Atsotizac edo refruauc* liburuxkarekin) batera josita eta azaleztatuta dago.

Atsotizen urhenquinaren liburuxkari dagokionez, argigarria da BNEk egin duen deskripzio fisikoa: «[2], 8, 2, [2], 13, [3] p.; 8º». Ikusten denez, orrialde-banaketa Parisko BNFko RES. Z-2626 alean urrenkinarentzat deskribatu dugunaren berbera da, kenduta lehenengo paratesturen bi orrialdeak. Hori da, hain zuzen, ale honen desberdintasuna eta balioa: ale hau Pariskoan dagokion atalaren berdindina da gainerakoan (osagaiak, kaierak, tipografia eta testua), baina hark ez bezala honek azal moduko orrialdea dauka hasieran, izenburu nagusia, argitaratze-lekua, inprimatzaile eta liburu-saltzailearen izena eta argitaratze-urtea zehazten dituena.

Izenburu osoa hau da, hortaz: «*ATSOTIZEN VRHENQVINA. SVPPLEMENT DES PROVERBES BASQVES*». Eta azala behintzat Pauen inprimatu zen, 1665ean, Jean Desbaratz inprimatzaile eta liburu-saltzailearen baitan: «*À PAV, Par IEAN DESBARATZ, Marchand Libraire & Imprimeur du Roy. 1665*».

3. irudia

Madrilgo BNE R.5081-2 alearen azala

Jean Desbaratz (1638-1687) inprimatzaile eta liburu-saltzailea Desbaratz (*Desbarats* aldaera ere agertzen da) inprimatzaile-familiako kideetako bat da (Lacaze 1884: 109-148). Belaunaldi bat lehenago hasi ziren (aita lehenengo eta ama alarguna gero) Pauen inprimatzaile-lanetan, eta Jean Desbaratzek, berez, 1665ean, Oihenarten lanaren datako egunean, oraindik ez zeukan inprimatzaile-baimen osoa Pauen jarduteko, izendapen hori 1663an lortu baitzuen, baina 1668an egin zuen kargutan sartzearen juramentua; izan ere, ordura arteko inprenta-lanak amarekin batera sinaturik agertzen dira: «à Pau, par la veuve de Pierre Desbaratz et Jean Desbarats, imprimeurs et marchands-libraires du collège Royal. MDCCLXIII», adibidez (Lacaze 1884: 120). Oihenarten enkargua, hortaz, bere izenean sinaturiko lehenengoetakoa izango litzateke (ez dugu lehenagorik aurkitu); gainera, inprimatzaile-kargutan sartzearen juramentua egin aurretiko hurrengo lan ezaguna ere euskarazkoa da: Joanes Etxeberri Ziburukoaren *Eliçara erabiltceco liburuaren* edizio bat, 1666an, «PAVEN, IOANNES DESBARATZ, Erregueren Imprimatçaillea Baithan.»⁵⁴

⁵⁴ Geroago, Bernard Gasteluzarren *Eguia catholicacen* edizio bat ere atera zuen 1686an, baina orduko Jean Desbaratzenean argitaraturiko beste hainbat lan ezagutzen dira, frantsesez nahiz okzitanieraz.

Esan dugu argigarria dela BNEk egin duen deskripzio fisikoa, konparatzeko Parisko BNFko RES. Z-2626 alearekin. Baina argigarria da, berez, orrialdeen antolaketaren berri ematen duelako ere: «[2], 8, 2, [2], 13, [3] p.; 8º». Azpimarratu nahi dugu liburuxkaren 30 orrialdeen zenbaketa ez doala 1etik 30era, saltoka baino. Aurreko atalean bezala, hemen ere 3.1 atalean eskaini dugun deskripzio zehatza laburtu eta egokituko dugu, Madrilgo ale hau (*Atsotitzen urhenkinaren* erakusgarririk onena) hobeto ezagutzeko:

- i-ii orrialdeak (zenbakitu gabe): Izenburu nagusia: «ATSOTIZEN VRHENQVINA. SVPPLEMENT DES PROVERBES *BASQUES*. [*fleuron*] A PAV, Par IEAN DESBARATZ, Marchand Libraire & Imprimeur du Roy. 1665.»
- 1-8 orrialdeak (zenbakiturik): 538-679 atsotitzak, euskaraz, hurrenkera alfabetikoan multzokatuta (A letrarekin hasten direnak, B letrarekin hasten direnak... X letrairaino).
  - 1. orrialdearen goiko aldean: «ATSOTIZEN VRRHENQVINA.» izenburua. Kaieren signaturak: A (1 or.), A₂ (3 or.).
- 1-2 orrialdeak (zenbakiturik): 680-706 atsotitzak, euskaraz, hurrenkera alfabetikoan multzokatuta (Atik Sra). Signaturarik gabe.
  - 2. orrialdearen beheko aldean, testuaren amaieran: «VRHENZA.»
- α-β orrialdeak (zenbakitu gabe): Orrialde zuriak.
- 1-13 orrialdeak (zenbakiturik): 538-706 atsotitzen frantsesezko itzulpenak eta atsotitz batzuen ohar argigarriak.
  - 1. orrialdearen goiko aldean: «TRADVCTION DV SUPPLEMENT DES PROVERBES *BASQUES*.» izenburua.
  - 13. orrialdearen beheko aldean, testuaren amaieran: «FIN.»
  - Kaieren signaturak: A (1 or.), A ij (3 or.), B (9 or.), B ij (11 or.).
- γ-δ-ε orrialdeak (zenbakitu gabe): Orrialde zuriak.

Gehien interesatzen zaiguna, aurreratu dugun moduan, orrialde-zenbaketaren jauziak dira. Batetik, atsotitzen lehenengo bildumaren datatze-egunetik zortzi urtegarrenera (1657tik 1665erako tartearen ondoren), 538. atsotitz-zenbakiarekin hasten da bilduma berria, zortzi urte lehenagokoaren urrenkin edo eranskin gisa, berriz ere lana emendioz osatu nahian. Baina, gainera, hurrenkera alfabetikoari begiratzen badiogu, euskarazko 538-679 atsotitzek osatzen dute multzo bat (Atik Xra), eta 680-706 atsotitzek beste bat (Atik Sra). Kasu honetan, gainera, 1657ko atsotitzen bilduman ez bezala, orrialde-zenbaketa eten egin da 679. atsotitzean, eta berriro hasi (538-679 atsotitzak 1-8 orrialdeetan, eta ondoren 680-706 atsotitzak 1-2 orrialdeetan). Frantsesezko itzulpenen eta ohar argigarrien atalean, orrialdeen zenbakikuntza berriro hasten da 1etik (1-13 orrialdeak), baina kasu honetan segida bakarrean datoz atsotitz guztien (538-706) itzulpenak eta oharak. Bistan da berriz ere Oihenarten ohiko jokabidearen aurrean gaudela: lana emendioz osatzen joatea.

4. Oihenarten euskarazko lan inprimatuak: Vinsonek aztertu ez zituen aleak

Vinsonek azterturiko sei aleei, beste lau gehituko dizkiegu, guk dakigula orain arte Oihenarti buruzko ikerketetan aipatu gabeak:

4.1. Frantziako Biblioteka Nazionaleko Arsenal Liburutegiko ARS 8-T-678 (3) alea

Ez dugu ikusi ale hau Oihenarten ikertzaileen lanetan aipaturik, baina Frantziako Biblioteka Nazionaleko ARS 8-T-678 (3) alea erraz aurkitzen da biblioteka horretako katalogoan.⁵⁵ Bibliotekaren Parisko Arsenal Liburutegian dago eta «T-821» sailkatze-marka zaharra du, baina ez dakigu alea noiz, zelan edo nondik iritsi den horra.⁵⁶

Funtsean, Mazarine Bibliotekako aleak ordezkatzeko duen bildumaren moduko alea da: alde batetik, Oihenarten 537 atsotitz (gehi dagokien hitzaurrea eta atsotitzen frantsesezko itzulpena), eta bestetik *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* poema-bilduma (gehi dagokion hitzaurrea, hitz bakanen adigarria eta inprenta-akatsen zerrenda). Bi parte horiek bakoitzak bere azala dute, parte bakoitzaren izenburuarekin eta leku-datekin («ATSOTIZAC, EDO REFRAVAC, *Prouerbes, ou Adages Basques. Recueillis par le Sieur d'OIHENART. A PARIS. M. DC. LVII.*» eta «O.^{Ten} GASTAROA NEVRTHIZETAN. *La Jeunesse d'O. en vers Basques. A PARIS, M. DC. LVII.*»). Baina desberdintasun nagusi bat azpimarratuko dugu, Mazarine Bibliotekako alearen aldean: Parisko Arsenal Liburutegiko aleak ez dauka bi parteen edukia biltzen duen izenburu nagusia (*Les proverbes basques recueillis par le S^r d'Oihenart, plus les poésies Basques du mesme auteur*). Gerta liteke orri hori galdua izatea, baina gure ustez ez da hala izan behar ezinbestean, eta are esango genuke seguruenik ez duela sekula orri hori eduki. Horrela, ale honek berretsiko luke 537 atsotitzen bilduma bere aldetik enkoadernatu zela, liburuxka beregain gisa, poemekin batu gabe (horrela dago BNE R. 5981-1 alean ere), eta, era berean, *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* ere liburuxka beregaina zela, atsotitzekin batu gabe (horrela dago Vaussenat-Vinson alean eta Grenobleko Udal Bibliotekako F.23065 alean ere). Seguruenik hurrengo urratsa litzateke Oihenarten bi liburuxkak elkarrekin enkoadernatzea, hemen egin den moduan, eta hurrengoia bientzako azala ere eranstea, ale honetan halakorik egin ez bada ere (bai, ordea, beste ale batzuetan: BNF RES. Z-2626, Mazarineko 8° 44024 eta Dijongo 11986).

Lehenengo parteari dagokionez, atsotitzen parteari dagokionez, alegia, ezaugarri desberdintzaile bakarra dauka, bere pareko aleen aldean: ez dauka inprentan egindako akatsen zerrenda (ikusiko dugun beste ale batzuetan ere ez dagoela beti leku berean josita).

Azkenik, Arsenal Liburutegiko *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* liburuxkaren azterketak ere ekarpen interesgarria egin digu: 27-28, 29-30 eta 45-46 orrietan testuaren bertsio berria dago (*cancellans* deitu duguna), baina 9-10 orrian jatorrizkotzat eman dugun testua kontserbatu da (*cancellandum* deitu duguna). Liburuxka honetan ere, hortaz, *Notitia* liburuan ikusi dugun bezalatsu (cf. 1. taula), *cancellantia* orriak ale gehiengotan era beretsuan txertatzen dira, baina ez ale guztietan berdin-berdin. Hain zuzen Arsenal Liburutegiko ale hau izango litzateke jarduteko era horren frogarria, poemen

⁵⁵ BNF: <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb393024837>. Guk dakigula, ez dago ale honen kopia digital publikorik.

⁵⁶ Nolanahi ere, sailkatze-marka 8-T-678 (3) duenez, begiratu dugu ea zein diren 8-T-678 (1) eta 8-T-678 (2) signaturak dituztenak, eta biak dira 1629an argitaraturiko liburu elebidunak, bat hebreeraz eta frantsesez, eta bestea hebreeraz eta latinez (eta bi hauek ere, Oihenartenak bezala, T-821 signatura zaharra dute). Hortaz, pentsatu behar dugu denak batera iritsi zirela Arsenal Liburutegira.

testu berritua duten aleen artean honek bakarrik mantendu duelako 9-10 orrialdeetan jatorrizko testua.

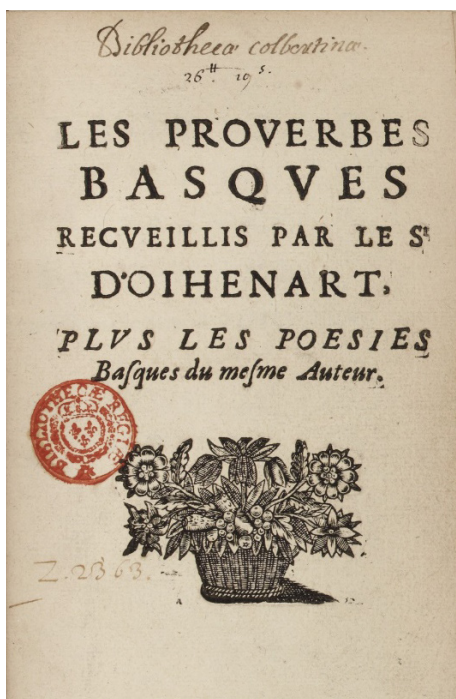
4.2. Dijongo Udal Bibliotekako Ondarearen ataleko 11986 alea

Dijongo Udal Bibliotekan, *Bibliothèque patrimoniale et d'étude* atalean, *Les proverbes basques recueillis par le Sr d'Oihenart, plus quelques poésies Basques du mesme auteur* izenburua duen liburuxka dago (egun 11986 sailkatze-markarekin, azalean agertzen denez «n.º 14.794» izandakoa).⁵⁷ Ez dakigu noiz eta nondik iritsi den Dijongo Udal Bibliotekara, bibliotekaren ondare bibliografikoa oso aberatsa baita eta jatorri oso desberdinetako liburu eta eskuizkribuak biltzen baititu. Jabetza-zigilua- ren bidez bere azarna utzi duen jabe bakarra Dijongo Biblioteka Publikoa da («BIBLIOTHEQUE PUBLIQUE. VILLE DE DIJON»), zeina udal bibliotekaren ondarearen jatorri nagusietakoa baita 1701az geroztik.⁵⁸

Izenburuak iradokitzen duen moduan, Parisko 1657ko datarekin beste ale batzuetan ere ikusi dugun bilduma-liburukia da, Oihenarten 537 atsotitzez eta *O^{Ten} gaztaroa neurritzetan* poema-bildumaz osatua (Mazarineko Bibliotekako alea eta BNFko ARS 8-T-678 (3) alea bezala, eta seguruenik, bi ale hauen egungo koadernaketak egin baino lehen, BNFko Z-2626 eta Baionako RES. 21 FR. bezalatsu). Izan ere, Mazarinekoaren eta BNFko ARS 8-T-678 (3) alearen osagai berberak ditu: azal eta izenburu nagusia, atalen izenburuak, paratestu guztiak, atsotitzen eta poemien testu berbera (*cancellantia* testua poesien ataleko 9-10, 27-30 eta 45-46 orrialdeetan)... baina bi desberdintasun ditu: bat txikia eta seguruenik ez oso esanguratsua (atsotitzen ataleko erraten orria, beste ale guztietan hitzaurrearen ondoren josita dagoena, hemen hitzaurrearen aurretik josita dago), baina bigarrena esanguratsua, liburukiaren azal nagusia eta izenburua bera desberdinak baitira. Gainerako aleetan «*PLVS LES POESIES*» dakarren lekuan, ale honetan «*PLVS QVELQVES POESIES*» dakar, eta besteetan «*Auteur*» dakarren lekuan, hemen «*Authheur*». Gainera, tipografia berdintsua erabili da, baina ez dira letra-tipo berberak, eta orrialdeko marrazki apaingarria erabat desberdina da: Mazarineko alean, BNFko RES. Z-2626 alean eta BNFko ARS 8-T-678 (3) alean, lorez beteriko saski bat da (*fleuron* erakoa), eta Dijongo ale honetan *cul-de-lampe* erako marrazkia (aingeru-aurpegia, lorez eta girlandaz inguratua).

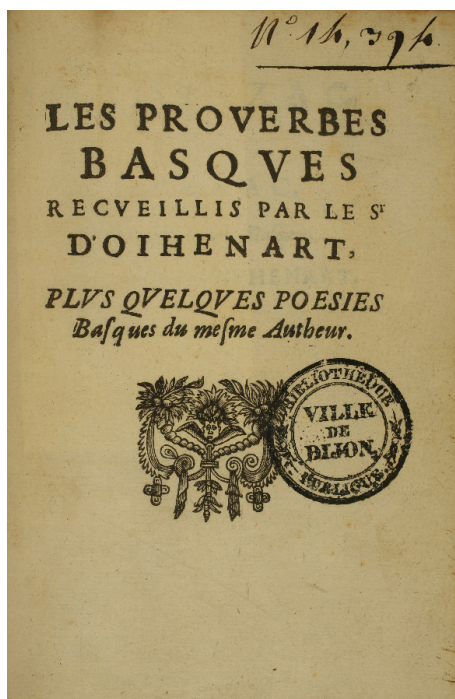
⁵⁷ Bibliothèque municipale de Dijon (Bibliothèque patrimoniale et d'étude): <https://bm.dijon.fr/Default/doc/SYRACUSE/647271/les-proverbes-basques-recueillis-par-le-sr-d-oihenart-plus-quelques-poesies-basques-du-meme-auteur>. Guk dakigula, ez dago ale honen kopia digital publikorik.

⁵⁸ Egungo sailkatze-markaren hurrenkeran datozen hurrengo liburuak (11987, 11988, 11989...) atsotitzen bildumak dira denak, baina ez dirudi multzokatze hori jatorrizkoa denik bibliotekan.

4. irudia

BNFko RES. Z-2626 alearen azala

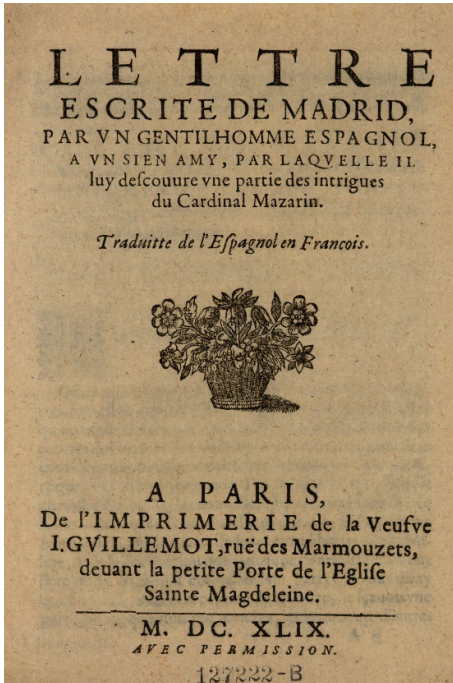

5. irudia

Bibliothèque municipale de Dijon
(Bibliothèque patrimoniale et d'étude):
11986 alearen azala.

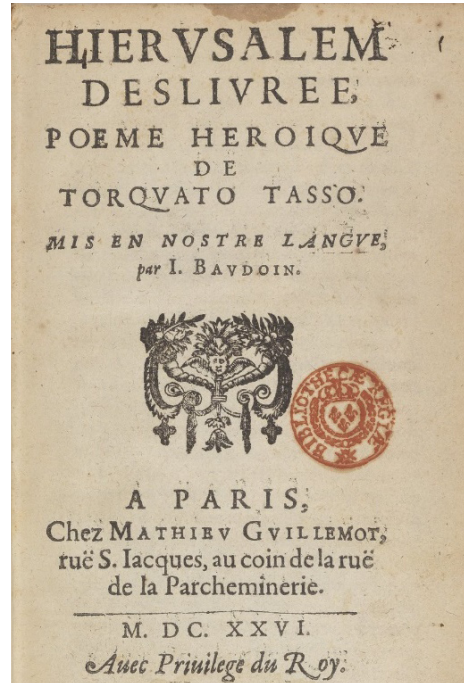
Hortaz, kasu honetan, bildumaren azala eta izenburua desberdinak izateak adierazten du bildumak osagai berberak izan arren enkoadernatzea ez dela batera egin, eta Parisko 1657ko datazioa bildumaren bi osagaietara dagokiela (537 atsotitzetaz osaturiko liburuxkari 1657an ezarri zitzaion azala Parisen, eta *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* poema-bildumari ere 1657an jarri zitzaion azala Parisen), baina ez ezinbestean bi osagaiak batera enkoadernatu zirenean osaturiko liburuxkari.

Azal horietan ez dago inprimatzailearen izenik, bistan denez, baina irudi apaingarriek Parisko Guillemot inprimatzaile-familiarenera begira paratu gaituzte. Agian kasualitatea izango da, baina Guillemot familiako inprimatzaileen hainbat lanen azaletan aurkitu ditugu (baita *cul-de-lampe* gisa ere, liburu barruko zuriuneak betetzeko) hala lore-saskia (ez berbera, baina aurkitu dugun antzekoena, ia-ia berdina), nola aingeru-aurpegia (kasu honetan, berbera dela esango genuke). Gorago esan dugun moduan (cf. *supra* 2.2 atala), Augustin Gallandek ere Mathieu Guillemot inprimatzailearenean berrargitaratu zuen Oihenarten *Extrai(c)t*, 1648an. Aitortu beharra dago, dena den, gehiago landu beharreko hari bat geratzen dela hemen solte, ez dugulako ezer ziurrik frogatu. Datazioari dagokionez, adibidez, 1618-1652 urteak eman ohi dira Mathieu Guillemoten aktibitate-alditzat, eta 1648-1656 urteak Louise Gelée alarguntsaren aktibitate-alditzat; biak amaitzen dira, hortaz, 1657a baino lehenago.

6. irudia

Lore-saskiaren irudia Guillemot alarguntsak
1649an inprimaturiko lan batean

7. irudia

Aingeru-burua duen irudia
Mathieu Guillemotek 1626an
inprimaturiko lan batean

4.3. Grenobleko Udal Bibliotekako F.23065 alea

Grenobleko Udal Bibliotekan, *Bibliothèque d'Etude et du Patrimoine* atalean, Arnaut Oihenarten bi liburuxka aurkitu ditugu, *Notitiaren* 1638ko edizioaren aleaz gain. Lehenengoa, F.23065 alea,⁵⁹ Oihenarten *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* poema-bilduma da eta, gorago esan dugun moduan, garrantzizkoa da poema-bilduma hau bere aldetik ere zabaldu zela erakusten duelako, hau da, poema-bilduma horrek atsotitzekin inongo loturarik gabeko ibilbidea ere egin zuela; bigarren liburuxka 4.4 atalean aztertuko dugu.

Ale honetako osagaiak ikusita, bistan da guztiak ezagutzen ditugula beste ale batzuen bidez, *Les proverbes basques recueillis par le S^r d'Oihenart, plus les poésies Basques du mesme auteur* izenarekin ezagutzen diren ale guztietako azken atala osatzen baitute:

— «O.^{Ten} GASTAROA NEVRTHIZETAN [...] PARIS, M. DC. LVII» izenburua azalean.

⁵⁹ Bibliothèque Municipale de Grenoble (katalogoko fitxa): <https://catalogue.bm-grenoble.fr/ark:/66349/pf0000319934.locale=fr>. Guk dakigula, ez dago ale honen kopia digital publikorik.

- «AV LECTEUR.» hitzaurrea frantsesez (iii-iv zenbakitu gabeko orrialdeetan).
- I-XV poemak zenbakiturik eta XVI-XXII poemak zenbakitu gabe (1-67 orrialdeetan).
- «NEVRTIZ HAVTACO HIZ BEKANEN ADIGARRIA [...]» (67-75 orrialdeetan).
- «FAVTES DE L'IMPRESSION.» (zenbakitu gabeko 76. orrialdean).

Kasu honetan, Vaussenat-Vinson alean bezala, atal honen ondoan ez dago besterik, ez dago atsotitzik. Baina, aipaturiko alea ez bezala, Grenoblekoa oso-osorik dago eta ez dirudi orrialderik galdu denik, ez aurretik ez atzetik. Ukaezina da, hortaz, *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* poema-bildumaren ale hau behintzat, eta seguruenik baita Vaussenat-Vinson alea ere, Oihenarten gaztaroko poemen bilduma bakarrik zabaltzeko enkoadernatu zela, eta azalean “Paris, 1657” leku-datak ezarri zirela.

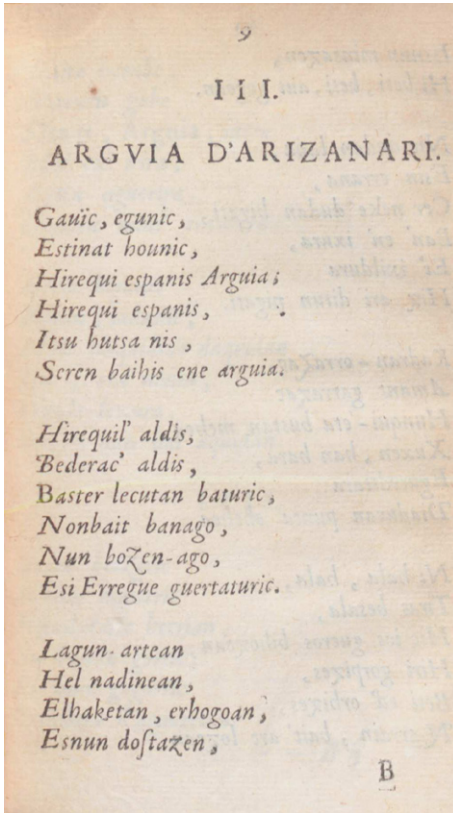
Zenbakitu gabeko «FAVTES DE L'IMPRESSION.» orrialdea da liburuki hau atsotitzen atalarekin lotzen duen elementu bakarra, akatsen zerrendako azken hiru lerroak ez baitagozkio poema-bildumari, atsotitzen bildumaren hitzaurreari baino, seinalaturiko orrialde eta lerroetan begiratuta edozeinek ikusten duen moduan.⁶⁰ Inprentako akatsen zerrenda eranskina da, nolana ere, eta hala ulertu behar da kasu honetan ere, liburuki beregainari josiriko eranskin gisa, baina ukaezina da eranskina egin zuenak poemak eta atsotitzak batera bilduko zituen liburukia zuela gogoan, nahiz eta, Grenobleko ale honek eta Vaussenat-Vinson aleak erakusten duten moduan, *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* poema-bildumak bere ibilbidea egin zuen atsotitzekin batu gabe ere.

Testuari dagokionez ere bat datoz bi ale horiek 9-10, 27-30 eta 45-46 orrialdeetan: poema-bilduma bera bakarrik zabaltzeko enkoadernatu diren bi ale horietan mantendu dira *cancellanda* deitu ditugun orrialdeak jatorrizko testuarekin, eta atsotitzekin batera enkoadernatu diren ale guztietan, ordea, *cancellantia* orriak txertatu dira (Vinsonen *cartons* horiek), testu aldatuarekin. Erdibideko historiaren ordezkari da, gure ustez, Arsenal Liburutegiko ARS 8-T-678 (3) alea (cf. *supra* 4.1 atala).

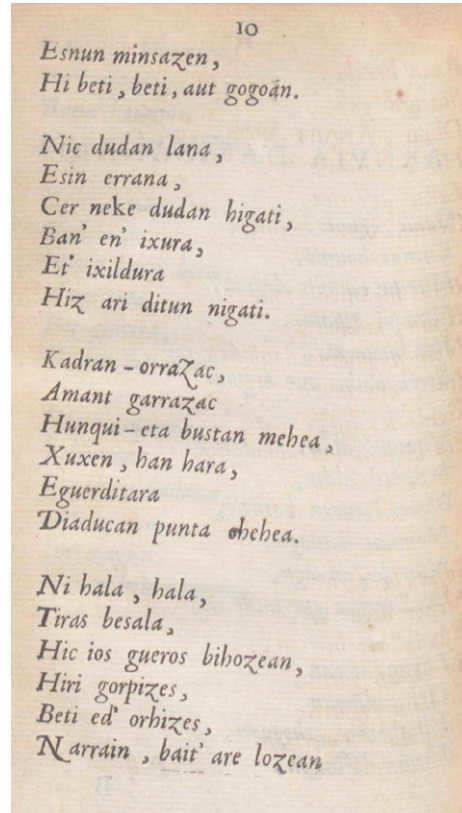
⁶⁰ «En la Preface page 3, ligne 22, lisez *Augustinus*. P. 6, l. 18, pour *prononcer*, lisez *prononcez*; ligne 28, pour *dans*, lisez *en*».

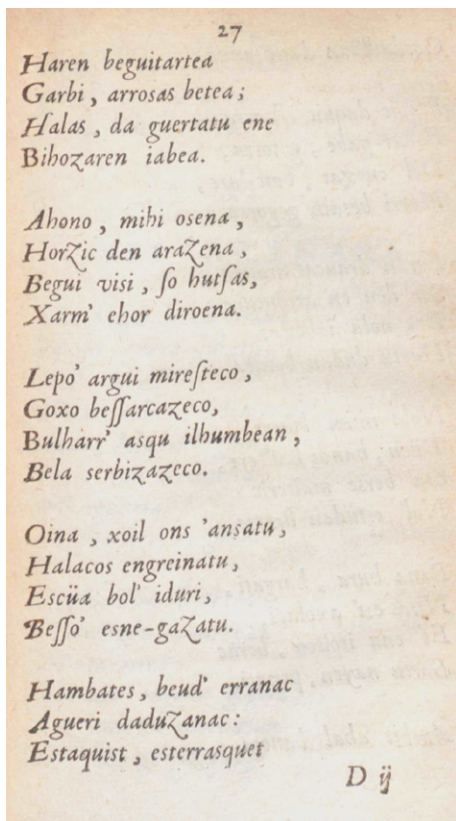
8. irudia

Bibliothèque municipale de Grenoble,
F.23065: 9. orrialdea

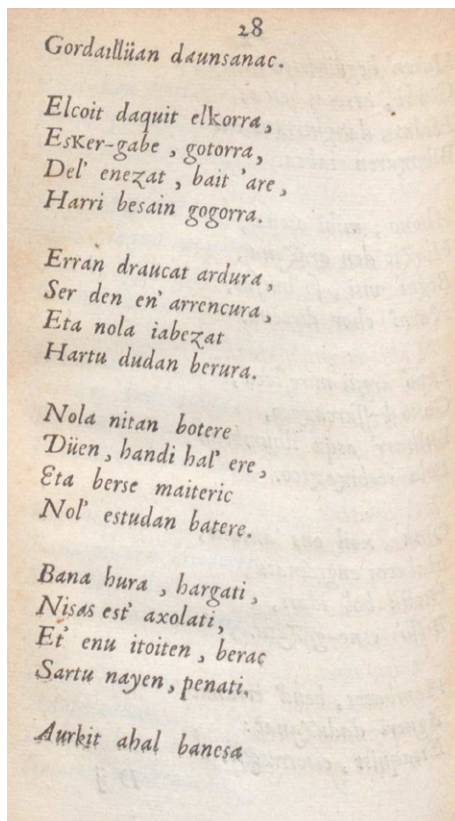
9. irudia

Bibliothèque municipale de Grenoble,
F.23065: 10. orrialdea

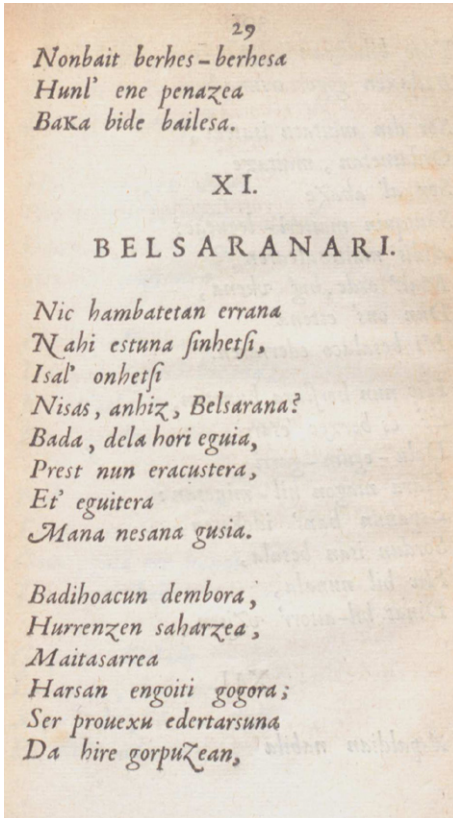
10. irudia

Bibliothèque municipale de Grenoble,
 F.23065: 27. orrialdea

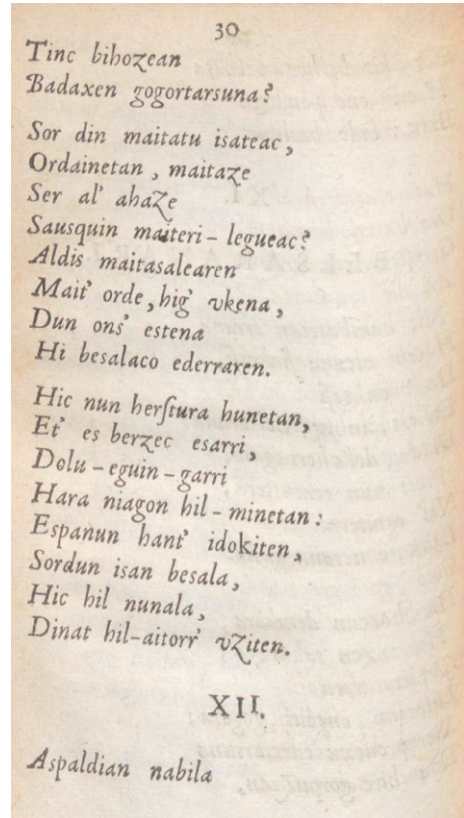
11. irudia

Bibliothèque municipale de Grenoble,
 F.23065: 28. orrialdea

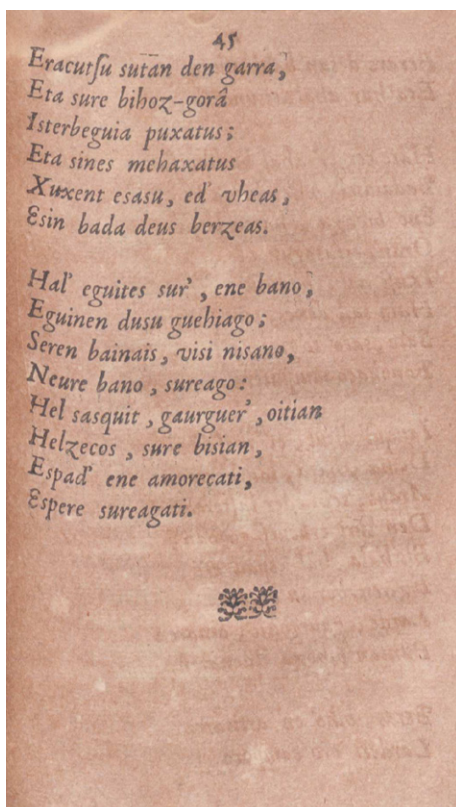
12. irudia

Bibliothèque municipale de Grenoble,
 F.23065: 29. orrialdea

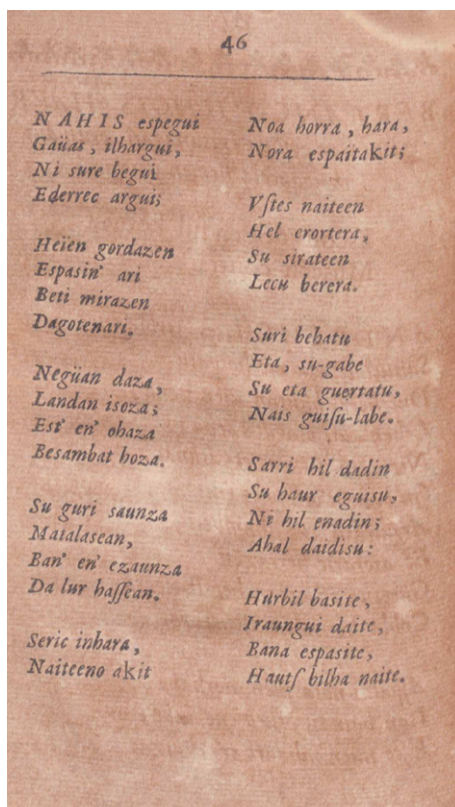
13. irudia

Bibliothèque municipale de Grenoble,
 F.23065: 30. orrialdea

14. irudia

Bibliothèque municipale de Grenoble,
 F.23065: 45. orrialdea

15. irudia

Bibliothèque municipale de Grenoble,
 F.23065: 46. orrialdea

Grenobleko ale honetan, bestalde, beste guztietan baino hobeto ikusten da 41-48 orrialdeek osatzen duten F kaiereko papera nabarmen desberdina dela (gorriagoa), gainerako orrialdeen aldean; ezagutzen ditugun ale guztietan gertatzen da, eta, 45-46 orrialdeak *cancellantia* direnetan (BNF RES. Z-2626 alean edo Mazari-nekoan, adibidez), bistan da 45-46 orria aurrekoak eta ondorengoak baino argiagoa dela, geroago erantsia (Vinsonek jada deskribatu zuen, Mazarine Bibliotekako alearen kasuan, 9-10 orria eta 45-46 orria orri zaharraren erlantz-hondarrean itsatsita daudela, baina 27-28 eta 29-30 orriak solte, kolatu gabe; gaur egun denak ondo jositak daude). Azkenik, 65-72 orrialdeek osatzen duten I kaiereko papera ere ilunxeagoa da ale guztietan, gainerako kaieretako paperaren aldean. Horrek iradokiko luke kaiere horiek osorik erantsiak direla ezagutzen ditugun ale guztietan, baina ez dugu ez testuan ez tipografian ezer aurkitu orrialde horiek gainerakoetatik desberdintzen dituenik.

Grenobleko ale honi esker, bestalde, errazago konpara daitezke 9-10, 27-30 eta 45-46 orrialde horietako *cancellanda* eta *cancellantia* testuak. Etzanez markatu ditugu aldaketaren bat daukaten pasarteak:

<i>Cancellanda</i>	<i>Cancellantia</i>
<9> III. ARGVIA D'ARIZANARI.	<9> III. ARGVIA DARIZANARI.
III, 1 <i>Gauïc</i> , egunic, <i>Estinat</i> hounic, Hirequi espanis <i>Arguia</i> ; Hirequi espanis, <i>Itsu hutsa</i> nis, Seren baihis <i>ene</i> arguia.	III, 1 <i>Gaiiic</i> , ⁶¹ egunic, <i>Eštinat</i> ⁶² hounic, Hirequi espanis <i>Arguia</i> . ⁶³ Hirequi espanis, <i>Itfu hutsa</i> nis, Seren baihis <i>en'</i> arguia.
<9> III, 2, 5 Nun <i>božen - ago</i> ,	<9> III, 2, 5 Nun <i>božen-ago</i> ,
<9> III, 3, 4 Esnun <i>dofstazen</i> ,	<9> III, 3, 4 Esnun <i>dofstazen</i> , ⁶⁴
<10> III, 4 Nic dudan lana, Esin errana, Cer <i>neke</i> dudan higati, <i>Ban' en' ixura</i> , <i>Et' ixildura</i> <i>Hiž ari ditun</i> nigati.	<10> III, 4 Nic dudan lana, Esin errana, Cer <i>koainta</i> dudan higati, <i>En' ixil, eta</i> <i>Mais pensaketa</i> , <i>Egonac siotšan</i> nigati.

⁶¹ Testu berrian errata sortu da.

⁶² Berez aldaketa tipografikoa baino ez da (<st> digramaren lekuan ligatura erabiltzea), baina batzuk markatu nahi izan ditugu, apuntatzeko halako aldaketa batzuk ere agertzen direla bertsio batetik bestera.

⁶³ Ez ditugu aldaketa tipografiko guztiak markatuko, baina hemen esango dugu aldaketak bistakoak direla, batik bat tipografoaren kaxan bitxienak bide ziren letretan: <A>, <H>, <M>, <N> (buztan apaingarriarekin edo gabe), <k> eta <z> (<Z> / <Z>) gehienbat. Kontuan izan behar da poema guztiak letrakera etzanez idatzita daudela (izenburuak kenduta), eta tipografoak mota horretako are karaktere guxtiago izango zituela.

⁶⁴ <st> ligatura da, baina ez da III, 1, 2 bertso-lerroko bera.

<i>Cancellanda</i>	<i>Cancellantia</i>
<10> III, 5 <i>Kadran - orrazac,</i> <i>amant garrazac</i> Hunqui - eta bustan mehea, Xuxen, han hara, <i>Egüerditara</i> Diaducan punta <i>chebea</i>	<10> III, 5 <i>Kadran-orrazac,</i> <i>Burdin-aiz lazac</i> Hunqui - eta bustan mehea, Xuxen, han hara, <i>Egüerditara</i> Diaducan punta <i>xheba</i>
<10> III, 6, 1 Ni <i>hala, hala,</i>	<10> III, 6, 1 Ni, <i>hala hala,</i>
III, 6, 5 <i>Beti ed' orbizes,</i>	III, 6, 5 <i>Beti, ed' orbizes</i>
<27> X, 5 <i>Haren beguitartea</i> <i>Garbi, arrosas betea;</i> <i>Halas, da guertatu ene</i> <i>Bihozaren iabea.</i>	<27> X, 5 <i>Ederrénen bardina</i> <i>(Espadohat' aizina)</i> <i>Da beguitartes, eta</i> <i>Diçcret oboro esina</i>
X, 6 Ahono, mihi osena, <i>Horzic den arazena,</i> Begui visi, fo hutjas, <i>Xarm' ehor diroena.</i>	X, 6 Ahono, mihi osena, <i>Horzic den arazena,</i> Begui visi, fo hutjas, <i>Maitarasi diroena.</i>
X, 7 Lepo' <i>argui miresteco,</i> Goxo <i>beřarcazeco,</i> <i>Bulharr' asqu ilhumbean,</i> <i>Bela</i> ⁶⁵ <i>serbizazeco.</i>	X, 7 Lepo' <i>arrai mirazeco,</i> Goxo <i>beřarcazeco,</i> <i>Bolharr' ask' ilhumbean</i> <i>Argui serbizazeco.</i>
X, 8 Oina, <i>xoil ons' ansatu,</i> <i>Halacos engreinatu,</i> ⁶⁶ <i>Escüa bol' iduri,</i> ⁶⁷ <i>Beřfo' esne-gazatu.</i> ⁶⁸	X, 8 Oina, <i>kaisus, nolaco?</i> <i>Ikuřlen gogaraco:</i> <i>Vkaraüa, beřfoa,</i> <i>Arhan-lil'-ixuraco.</i>

⁶⁵ Poemetan hemen bakarrik dago *bela* hitza, eta Oihenartek *Neurtitz hautako hitz bekanen adigarria* hitz-zerrendan sartu du.

⁶⁶ Poemetan hemen bakarrik dago *engreinatu* hitza, eta Oihenartek *Neurtitz hautako hitz bekanen adigarria* hitz-zerrendan sartu du.

⁶⁷ *OEĤk* erabili ditu Vinsonen oharrak Vaussenat-Vinson aleko hitzak eta adibideak baliatzeko, baina *boli* hau ez dago *OEĤ*ren adibidetegian.

⁶⁸ *Esne-gazatu* hau ere ez dago *OEĤ*ren adibidetegian.

<i>Cancellanda</i>	<i>Cancellantia</i>
	X, 9 <i>Efcu eta sango biac,</i> <i>Xuri besain guriac,</i> <i>Erbi mehe, gaineti</i> <i>Silbarstatu iduriac:</i>
	<28>
X, 10 Hambates, beud' erranac <i>Agueri</i> daduzanac: <i>Estaquist, esterrasquet</i> <28> Gordaillüan dausanac.	X, 10 Hambates beud' erranac <i>Aguerris</i> daduzanac: <i>Estaquist esterrasquet,</i> Gordaillüan dausanac.
X, 11 <i>Elcoit daquit</i> elkorra, <i>EsKer-gabe,</i> gotorra, Del' enezat, bait' <i>are,</i> Harri besain gogorra.	X, 11 <i>Elkoit dakit</i> elkorra, <i>Efker gabe,</i> gotorra, Del' enezat, bait' <i>are</i> Harri besain gogorra.
X, 14 Bana hura, hargati, Nisas est' axolati, Er' enu itoiten, berac Sartu <i>nayen, penati.</i>	X, 14 Bana hura, hargati, Nisas est' axolati, Er' enu itoiten, berac Sartu <i>nauën, pe' nati.</i>
X, 15, 1 <i>Aurkit</i> ahal banesa	X, 15, 1 <i>Kaulfit</i> ahal banesa
<29> Nonbait berhes-berhesa Hunl' ene penazea BaKa bide bailesa.	<29> Nonbait berhes-berhesa Hunl' ene penazea Baka bide bailesa.
XI. <i>BELSARANARI.</i>	XI. <i>BELXARANARI.</i>
XI, 1 Nic hambatetan errana Nahiestuna jinhetji, <i>Isal'</i> onhetji Nisas, anhiz, <i>Belsarana?</i> <i>Bada,</i> dela hori eguia, Prest nun <i>eracustera,</i> Er' eguitera Mana nesana gusia.	XI, 1 Nic hambatetan errana Nahiestuna jinhetji, <i>Aisel'</i> onhetji Nisas, anhiz, <i>Belxarana?</i> <i>Bada</i> dela hori eguia, Prest nun <i>eracustera,</i> Er' eguitera Mana nesana gusia.

<i>Cancellanda</i>	<i>Cancellantia</i>
XI, 2 <i>Badihoacun dembora,</i> <i>Hurrenzen saharzea,</i> <i>Maitasarrea</i> <i>Harsan engoiti gogora;</i> Ser prouexu edertarsuna Da hire gorpuzean,	XI, 2 <i>Esar nesan porogutan,</i> <i>Ordea hambatequi</i> ⁶⁹ <i>Es, issirequi,</i> <i>Har den' estela burutan;</i> Ser prouexu edertarsuna Da hire gorpuzean,
<30> Tinc <i>bihozean</i> Badaxen gogortarsuna?	<30> Tinc <i>Bihozean</i> Badaxen gogortarsuna?
XI, 3 Sor din maitatu isateac, Ordainetan, <i>maitaze</i> Ser al' ahaze Sausquin <i>maiteri - legueac?</i> Aldis <i>maitasalearen</i> Mait' <i>orde</i> , hig' vkena <i>Dun ons'</i> estena <i>Hi besalaco</i> ederraren.	XI, 3 Sor din maitatu isateac, Ordainetan, <i>maitaze;</i> Ser al' ahaze Sausquin <i>maiteri-legueac?</i> Aldis <i>dun maitariaren</i> Mait' <i>orde</i> hig' vkena <i>Eder</i> estena <i>Hibesalaco</i> ederraren.
XI, 4 <i>Hic nun herfutura</i> hunetan <i>Et' es berzecz</i> esarri, <i>Dolu - equin - garri,</i> <i>Hara niagon hil - minetan:</i> Espanun hant' idokiten, Sordun isan besala, Hic hil nunala, Dinat hil-aitorr' vziten.	XI, 4 <i>Halas gaisquize</i> hunetan <i>Nun alabain'</i> esarri, <i>Dolu-equin-garri,</i> <i>Huna niagon hil minetan</i> Espanun hant' idokiten, Sordun isan besala, Hic hil nunala, Dinat hil-aitorr' vziten.
XII.	XII.
<i>Aspaldian</i> nabila	<i>A]paldian</i> nabila
<45> XV, 8 Eracut]u sutan den garra, Eta sure bihoz - <i>gorà</i> Isterbeguia <i>puxatus;</i> Eta sines mehaxatus <i>Xuxent esasu, ed' uheas,</i> <i>Esin bada deus berzeas.</i>	<45> XV, 8 Eracut]u sutan den garra, Eta sure bihoz - <i>gorà:</i> Isterbeguia <i>puxatus,</i> Eta sines mehaxatus <i>Ex' esasu, edo kulüas,</i> <i>A]qui espada mehaxüas:</i>

⁶⁹ Testu berrian errata sortu da (*hambatequi* pro *hambatequi*).

<i>Cancellanda</i>	<i>Cancellantia</i>
XV, 9 Hal' eguites sur', ene bano, Eguinen dusu guehiago, Seren bainais, visi nisano, <i>Neure bano</i> , sureago: Hel <i>sasquit</i> , gaurguer', <i>oitian</i> , <i>Helzecos</i> , sure bisian, Espad' <i>ene amorecati</i> , <i>Espere</i> sureagati.	XV, 9 Hal' eguites sur', ene bano, Eguinen dusu guehiago, Seren bainais, visi nisano, <i>Nihauren bano</i> sureago: Hel <i>sasquit</i> gaurguer', <i>otian</i> , <i>Helzecos</i> sure bisian, Espad' <i>en' a/perragati</i> , <i>Espereric</i> sureagati.
<46 ezk> XVI, 1 NAHIS espegui <i>Gaiias</i> , ilhargui, Ni sure begui Ederrec argui;	<46 ezk > XVI, 1 NAHIS espegui <i>Gaiias</i> ilhargui, Ni sure begui Ederrec argui;
XVI, 2 Heien gordazen Espasin' ari Beti mirazen Dagotenari.	XVI, 2 Heien gordazen Espasin' ari Beti mirazen Dagotenari.
XVI, 3 <i>Negüan daza</i> , <i>Landan isoza</i> ; <i>Est' en' obaza</i> <i>Besambat hoza</i> .	XVI, 3 <i>Suc hori eguiten</i> <i>Besambatetan</i> , <i>Nais eri eziten</i> <i>Biboz minetan</i> .
XVI, 4 <i>Su guri saunza</i> <i>Matalasean</i> , <i>Ban' en' ezaunza</i> <i>Da lur haffjean</i> .	XVI, 4 <i>Min' iragaiten</i> <i>Sautan artean</i> , <i>Nehorat joaiten</i> <i>Sauskidanean</i> ,
XVI, 5 Seric <i>inhara</i> , Naiteeno akit <46 esk> Noa horra, hara, <i>Nora espaitakit</i> ;	XVI, 5 Seric <i>inhara</i> Naiteeno akit Noa horra, hara, <i>Nor' espaitakit</i> ,
XVI, 6 V]tes naiteen Hel <i>erortera</i> , Su sirateen <i>Lecu</i> berera.	XVI, 6 V]tes naiteen Hel <i>erortera</i> <46 esk> Su sirateen. <i>Leku</i> berera.

	XVI, 7 <i>Halas bazutan Bazen basaitut, Baten lecutan, Neke biga itut;</i>
	XVI, 8 <i>Seren nic suri Emanic bahi Bihoz', izuri Baizauskit nabi.</i>
XVI, 9 <i>Suri behatu Eta, su-gabe Su eta guertatu, Nais guifju-labe.</i>	XVI, 9 <i>Surekin batu Et' aise gabe, Su nais bilhatu, Ta kifju labe.</i>
XVI, 10 <i>Sarri hil dadin Su haur eguisu, Ni hil enadin; Ahal daidisu:</i>	XVI, 10 <i>Lafter hil dadin, Su haur eguisu, Ilhaunt enadin, Ahal daidisu</i>
XVI, 11 <i>Hurbil basite, Iraungui daite, Bana espasite, Hautj bilba naite.</i>	XVI, 11 <i>Maita nesasu, Halas hil daite: Espanesasu Hautj guertha naite.</i>

Aldaketa inportantea da, oin-oharretan ere markatu dugun moduan, *bela* eta *engreinatu* hitzak bertsiio berrian desagertzea, bi horiek neurtitzetako pasarte hauetan baino ez baitira agertzen, eta ez beste inon. Oihenartek *Neurtitz hautako hitz bekenen adigarria* hitz-zerrendan sartu dituzenez, ondorioztatu behar dugu liburuxkaren argitalpena *cancellanda*-orri horiekin pentsatua dela, ez *cancellantia*-orriekin; beste era batean esanda, honek ere baieztatzen du Grenobleko alekoa dela jatorrizko testua (eta, jakina, Vaussenat-Vinson alekoa, berbera delako).

O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan bere horretan liburuxka beregaina dela erakutsi eta jatorrizko testua zein den proposatu ondoren, hau leku egokia dateke zerbait esateko izenburuaz. Irakurle erneak ikusiko zuen moduan, erabaki dugu izenburuan ez garatzea *O^{Ten}* laburdura, uste dugulako Arnaud Oihenart autoreak nahita erabili duen estrategia dela, bere autore-kontzientzia modu jakin horretan azaltzeko. Orain arte, euskal literaturaren historiografian, Oihenarten poemak gehienbat atsoitzen bildumarekin batera azaldu direnez, eta atsoitzen bildumak sinatzailea agerian duenez («recueillis par le S^r d'Oihenart, plus les poesies Basques du mesme auteur»), maiz ikusi dugu *Oihenarten gaztaroa neurtitzetan* izenburua, inzialak osatuta. Aztertzen ari garen poesia-liburuxka bera bakarrik hartzen bada, ordea, ikusten da autoreak ez duela inon eman izen osoa, eta jolas literarioa egin duela egiletasuna ezkutuan gordeta edo erdigordeta. Gure ustez, jolas literarioaren testuinguru horretan ulertu behar

da gaztaroan itzuritako poemak direla baieztatzea ere (izenburuan, eta hitzaurrean: «ce peu de vers qui m'estoient échappés en mon jeune âge»), eta esatea ez duela poeta handien osperik bilatzen:

Car comme en les composant je n'avois cherché que mon divertissement, aussi ne pretens-je pas, par la publication qui s'en fera, participer à l'honneur qui accompagne les ouvrages des bons poètes. (*Au lecteur* hitzaurrean, bigarren orrialdean)

Baina iradoki dugu egiletasuna erdigorde egiten duela, eta ez erabat gorde, ezin delako esan argitalpenean Oihenart zeharo desagertu denik. Euskaraz «*O'*» inizialak agertzen dira, eta frantsesez «*O.*»; horrek bakarrik ez du informazio handirik ematen, baina liburuxkan badira bi datu, inizialekin gurutzatuta, autorearen identitatea berresteko balioko ziotenak Oihenarten irakurle garaikideari. Batetik, *Au lecteur* hitzaurrean aipatzea autoreak euskal metrika eta prosodiari buruz idatzi duela beste idazlan batean, halako lan bakarra, guk dakigula, Oihenarten *Notitia utriusque Vasconiae* laneko 1656ko edizioan (72r eta 72v orrialdeetan) agertzen den *De syllabarum quantitate* atala baita.⁷⁰ Bestetik, poemen artean bada bat, *Ezkontidearen hil-kexua museen kontra* izenekoa, Oihenarten biografiarekin bat datorrena, Joana emaztearen heriotza aipatzen baitu;⁷¹ eta gauza jakina da Arnaut Oihenarten emaztea Joana (edo Jeanne) Erdoi zela, eta Oihenart hain zuzen 1653an alargundu zela. Gure ustez, hortaz, Oihenartek nahita hautatu zuen *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* izenburuan bere izena erdiezkutatzea, aldi berean egiletasunaren azterna nabariak utzita; eta horregatik komeni da liburukia- ren izenburua aipatzen dugunean guk ere horrela egitea, inizialak osatu gabe. Egoera hori erabat aldatu zen liburuxka atsotitzekin batera enkoadernatu zenean, atsotitzek Oihenarten izena baitaramate; baina adi, gorago erakutsi dugun moduan, ez baitakigu noiz, non eta nork agindu zuen *Les proverbes basques recueillis par le Sr d'Oihenart, plus les [edo quelques] poésies basques du mesme auteur* izenburu bateratua ezartzea.

Eta Oihenarten gaztaroak al dira bilduma honetako poema guztiak? Gure ustez bat bera ere ez. Aurelia Arkotxak (1994 eta 2005b) eta Ana Toledok (2008 eta 2017) azaldu eta iradokitako bidetik, zalantza gutxi daukagu urrunago iristeko eta baieztatzeko amodio-poemak gaztaroan itzuritako poematzat aurkeztea literatur estrategia dela, Oihenarten poemetan maitasuna bera literatur arauk ezarritako bidetik aurkezten baita (Aldekoa 2003 eta Arkotxa 1994). Baina gehiago interesatzen zaigu (4.4 atalean azaldu nahi dugun zerbaitetan ere inplikazioak izango dituelako) erakustea izenburu hori (*O^{Ten} gaztaroko neurtitzak*) nolahi ere poema-bildumaren zati bati zegokiola hasiera batean, baina bilduma osoarentzat erabili dela gero.

Goian (3.5 atalean) proposatu dugun moduan, gure ustez, proiektuak emendioz osatzen joatea zen Oihenarten jokabide ohikoa. Poema-bilduma honetan (eta 4.4 atalean aurkeztuko dugun poema-bilduman ere bai) antzera jokatu zuela uste dugu, eta hori erakusteko liburuxka inprimatuaren antolaketa materiala aztertuko dugu.

⁷⁰ Hona hemen Oihenarten hitzaurreko hitzak: «C'est ce qui m'a obligé, apres avoir parlé de ces regles en un autre ouvrage». 1657a baino lehen euskal prosodia eta metrikako erregela horiei buruz diharduen lan argitaratu eta ezagun bakarra, hain zuzen, Oihenarten *Notitia utriusque Vasconiae* laneko 1656ko edizioan (72r eta 72v orrialdeetan) agertzen den *De syllabarum quantitate* atala da; orrialde bakarra da (gehi bi lerro), baina hain zuzen *Au lecteur* hitzaurre honetan agertzen diren gai horiexek ukitzen ditu. Altuna (1994) eta Arkotxa (2005b) dira kontu honi buruzko azterketa sakonak.

⁷¹ «Utzi derautazue hiltzera / Joana, [...] / [...] Joan', en' emazte karioa» (O *Po. Ot XVII*, 23-24 eta 27).

Hasteko, funtsezkoa da seinalatzea liburuxka honetako amodio-poemak zenbakituta daudela Ietik XVera, 1-45 orrialdeetan, eta horiek liratekeela zentzu hertsian Oihenartek gaztaroko neurtitz gisa aurkeztu nahi izan dituenak, nahiz eta seguruenik ez izan gaztaroen idatziak; 45. orrialdean lore handi apaingarria dago (*fleuron* desberdinak agertzen dira jatorrizko *cancellandum* bertsioan eta *cancellans* bertsio aldatuan), zerbaiten amaiera adieraziz, gure ustez hain zuzen *Gaztaroko neurtitzak* proiektuaren amaiera.

Gero, 46. orrialdeko *Nahiz ezpegi...* hasten den poema ez dago zenbakituta, nahiz eta gaiari dagokionez arazorik gabe aurreko hamabosten ildoko amodio-poema izan. Atsotitzen bilduma emendioz osatzen joan zela ikusi dugun moduan, poemen kasuan ere, gure ustez, lehenengo proiektuko hamabost amodio-poemei emendatu zaie hamaseigarrena, lehenengo multzoa berrantolatu gabe.

47. orrialdea orrialde-buruko zerrenda apaingariarekin hasten da eta beste nobaiteko mozketak bat adierazten du. Kasu honetan, *Ezkontidearen hil-kexua museen kontra* dator (47-52 orrialdeak), eta autoreak bere burua justifikatu beharra ikusi du, bistan delako ez dela gaztaroko neurtitza: «Bertanko ilhots haur, gaztaroen egina ez izanagati, eritzi dut etzaokeela hemen gaizki». Toledo irakasleak (2009: 413-414 eta 2017: 299-300) azpimarratu du poema honek zubi moduan balio diola Oihenarti, jauzi egiteko maitasunezkoetatik erlijiozkoetara, eta hala da, gaiari begiratzen badiogu. Baina are errazago ulertzen da, gure ustez, Oihenartek bere hitzaurrean aitorturiko helburu nagusiaren mesedetan, gure ustez liburu osoari baitagokio helburu hau: «a fin qu'il apparaisse que la pratique de ces Regles n'est pas si mal aisée en notre langue qu'aucuns se sont persuadés». Oihenarten helburu nagusia da *Notitiako De syllabarum quantitate* atalean, *Au lecteur* hitzaurrean bertan, eta, data ezaguna geroagokoa bada ere, nola ez, nagusiki Arte Poetikoan formulatu dituen metrikako eta prosodiako arauak praktikan zelan erabil daitezkeen erakustea, ahalik eta neurri eta estrofa sorta aberatsena eskainiz. Kasu honetan, ezkontideari eskainiriko hil-kexuan, bederatzi silabako errimadun distikoen segida mugagabeak euskaraz nola funtzionatu lukeen erakutsi nahi du, gure ustez, besterik gabe.⁷²

Ondoren (53-67) *Jainkoazko neurtitzak* datoz. Kasu honetan, berariaz aipatu ditu hitzaurrean («J'ay fait adjouter à la fin quelques rimes pies») eta atalak izenburu bereizia du liburukiaren barruan, euskaraz eta frantsesez («IAINCOASCO NEVRTIZAC. *Vers de Deuotion*»). Guztira bost bertso sorta dira, bakoitza bere izenburuarekin: *Hamarkuna edo Jainkoaren hamar manuak*, *Elizaren manuak*, *Eguberri-koplak*, «*Nunc dimittis*», etc. *Simeonen kanta* (itzulpena), eta «*Vexila regis*», etc. (itzulpena).

Azkenik (67-75), *Neurtitz hautako hitz bekanen adigarria* atala dator, izenburua euskaraz eta frantsesez emanda, eta ohar argigarri nagusia frantsesez. Zerrendako sarreker liburuak atal guztietakoak dira, hala amodiozko poemetakoak (gehienak), nola *Ezkontidearen hil-kexua museen kontra* distiko-segidakoak (*hil-kexua* s.v. *kexazea*, edo *ilhotsa*, adibidez), eta baita jainkozko neurtitzetakoak ere (*Agur*, adibidez).

⁷² Patxi Altunak eta Jose Antonio Mujikak (2003: 433) diote distikoak hamarnaka bilduta daudela, baina ez dugu uste hala denik. Lehenengo hamar lerroek bai hartu dute ahapaldi itxura (gure ustez inprentan egindako akatsaren erruz), baina gainerakoak etengabeko segidan agertzen dira, eta, lehenengo hamar lerroak aparteko multzoan agertzeaz gain ez dago beste arrazoirik hamarnaka biltzeko. Gainera, hamarrekotan bilduko bagenitu, azken ahapaldia zortzikoa izango litzateke.

Halako deskripzio xehetua eginez erakutsi gura izan dugu *O^{Ten} gaztaroko neurtitzak* dela bilduma osoarentzat hautatu den izenburua, eta poema-bilduma, atsotitzen bilduma bezala, emendioz osatzen joan dela: lehenengo hamabost amodio-poema, gero hamaseigarrena, ondoren errimadun distikoen segida (*Ezkontidearen hil-kexua museen kontra*) eta azkenik *Jainkoazko neurtitzak*. Baina inprimatzaileak bilduma osoa jaso zuen aldeberean, eta bilduma osoaren konposizioa egin zuen batera, atalak ondo bereziz, baina bildumari izenburu bakarra emanez. Zehaztapen hau inportantea da 4.4 atalean proposatuko duguna ulertzeko.

4.4. Grenobleko Udal Bibliotekako F.23066 alea

Grenobleko Udal Bibliotekako *Bibliothèque d'Etude et du Patrimoine* ataleko F.23066 alea izan da, zalantzarik gabe, aurkikuntzarik garrantzizkoena.⁷³ Hamasei orrialdez osaturiko liburuxka da eta orrialde guztiak daude zenbakiturik (1-16). Hiru pleguren signaturak ikusten dira (A —1. or.—, Aij —3. or.—, Aij —5. or.—), baina bistan da, hamasei orrialdeak osatzeko, laugarren plegu bat ere badela signaturarik gabe. Liburuxkak ez dauka izenburuarentzat gorderiko azalik, lehen orrialdean hasten baita testua: «1» orrialde-zenbakiaren azpian lerro apaingarri bat (*filet*)⁷⁴ eta horren azpian «COBLA BERRIAC.» izenburua. Amaitu ere oso era soilean amaitzen da liburuxka 16. orrialdean, azken bertso-lerroaren ondoren «Vrhenza.» idatzita.

«COBLA BERRIAC.» izenburuaren ondoren, 1-13 orrialdeetan, bost bertso sorta datoz, I-II-III-IV-V zenbakituta. Horietako bik izenburua dute (III. «EDERRAGOARI». IV. «LAVR KARBARIEN ERESSIA») eta beste hiruretan lehenengo hitza dago maiuskulaz (I. «DEMBORABATES». II. «ARGVIZEAN». V. «EZINTESQUEA»). Bost horiek zer duten amankomunean argi dago: amodio-koplak izatea, *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* bildumako lehenengo hamasei bertso sorten antzera.⁷⁵

13. orrialdean, izenburu bereziarekin, eta atalak banatzeko erabili ohi den lerro apaingarriaren ondoren,⁷⁶ «SALGVIS IAVN, PAVECO / *Corte guehienean Erregueren conseillari / senaren gorasarretan. / HAMALAVRCVNA.*» dago. Izenburua gar-

⁷³ Bibliothèque Municipale de Grenoble (katalogoko fitxa): <https://catalogue.bm-grenoble.fr/ark:/66349/pf0000350747.locale=fr>. Guk dakigula, ez dago ale honen kopia digital publikorik.

⁷⁴ Lerro apaingarria osatzeko erabili duen motibo geometrikoa berez *fleuron* bat da, hamabost aldiz errepikatua, eta Oihenarten beste argitalpen batzuetan ere aurkitu dugu; hemen bezala dago, adibidez, lerro bakarrean, loreak gora begira, *Ezkontidearen hil-kexua museen kontra* poema luzea hasten den orrialdean, bertso sortaren izenburuaren gainean, *O^{Ten} gaztaroko neurtitzak* liburuxkan. Beste batzuetan, apaingarri bera lerro bikoitzean dago, goiko lerroko loreak gora begira eta beheko lerrokoak behera begira (adibidez, *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* atalaren *Au lecteur* hitzaurrearen izenburuaren gainean, hemengo antzera, edo 68. orrialdean, bi atal bereizteko; edo *Atsotitzak edo refrauk* atalaren *Preface* hitzaurrearen izenburuaren gainean; edo *Atsotitzen urhenkinaren Traduction du suplement des proverbes basques* atal-izenburuaren gainean); badago are lerro hirukoitzean ere, erdiko lerroan loreak alboz, txandaka lore bat ezkerrean eta hurrengo eskuinera begira (adibidez, *Atsotitzak edo refrauk* atalaren izenburuaren gainean, orrialde-zenbakiaren azpian, hemengo antzera).

⁷⁵ *Laur karbarien eresia* da bereziena eta desberdina, berez kontakizun luze bat baita, eta ez amodio-kopla lirikoa. Baina kasu honetan ere amodioa da (edo sexua, nahiago bada) kontakizunaren eragile nagusia, gure ustez. Poemaren azterketa sakona egin zuen Jean-Baptiste Orpustanek (1991).

⁷⁶ Lehenengo orrialdeko lerro apaingaria (*filet*) osatzeko erabili diren loreak erabili dira hemen ere, lerro bakarrean, baina beste era batean antolatuta: alboz, txandaka lore bat ezkerrean begira eta hurrengo eskuinera begira.

dena da: hamalaurkun edo sonettoa, Zalgiz jaunaren gorazarretan. Gutxi du ikusteko, hortaz, aurreko amodio-koplekin, baina ondo lotzen da ondoren datorrenarekin: «Arrain iaun, Suberoaco / Iuge senaren Ilhartiza.» izeneko epitafioa. Epitafioak, sei lerrokoa izanik, izenburu bereizia du baina tipografikoki ez da oso nabarmena (soilik letra xehe biribilak, poemetako testu etzanarekin kontrastean). Esango genuke nola-baiteko atala osatzen dutela Zalgiz jaunaren gorazarretan eta Arrain jaunaren gorazarretan idatzitako poemek batera.

Azkenik, 14. orrialdean bertan hasten dira, letra larriz iragarritako izenburuarekin nabarmenduta, baina 13. orrialdean atala bereizteko erabili duenaren antzeko lerro apaingarri atal-banatzailerik gabe, liburuxkaren amaierarainoko orrialdeak (13-14-15) beteko dituzten «**ORRALEN COBLAC**». Testua orain arte ezezaguna zenez, beste atal batean aurkeztuko eta aztertuko ditugu koplak zehaztasun handiagoarekin, baina esan dezagun hemen bi koplak sorta datozela, « I. » eta « II. » zenbakiekin bereizita (lehenengo sortan lau lerroko sei koplak, eta bigarren sortan lau lerroko lau koplak). Gaiari dagokionez, ez dira inola ere amodio-poemak, ez eta gorazarre-poemak ere, elkarren aurka zirtoka diharduten neska-mutilen arteko elkarrizketa gogorak baino.

Poemen izenburuak aipatu ditugunean bistan geratu da orrialde hauetako batzuk ezagunak genituela lehenagotik ere. Izan ere, 3-14 orrialdeak Baionako alearen bidez (eta soilik horren bidez) ezagutzen genituenak dira, berdin-berdinak den-denean: orrialde-zenbakiak, kaieren signaturak, tipografia, apaingarriak eta testua berdin-berdinak dira. Grenobleko F.23066 aleari esker, hortaz, Baionako aleko lehenengo poemaren 43 bertso-lerro berri ezagutu ditugu (7 ahapaldi berri, eta 8.aren lehenengo bertso-lerroa), eta Baionako alean (kontserbatu den azken orrialdean) soilik iragarritako zeuden *Jorralen koblak* osorik ezagutzen ditugu orain. Gainera, orain badakigu Baionako alearen bidez ez genekien beste zerbait ere: hamasei orrialdeko liburuxkak izenburu bat duela lehenengo orrialdean (*Kobla berriak*) eta «Urhentza» epigrafeak hasiera eta amaiera duen zerbait zedarrizten duela. Eta, goian erakutsi gura izan dugun moduan, poema-bilduma honek *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* bildumaren egitura antzekoa (ia-ia paraleloa) du, gure ustez: amodio-poemaz osaturiko sorta nagusia, gehi beste era bateko poemak.

Aipatu behar da, gainera, Oihenarten beste lan argitaratuetan aurkitu ez dugun baliabide tipografiko bat erabili dela hitz bakanei buruzko azalpenak (frantsesezko ordainak) emateko: orrialdearen alboko zuriunean ematea ordaina (orrialde bikoitietan eskuineko zuriunean eta orrialde bakoitietan ezkerrekoan), testu nagusian izarxoaren bidezko deia seinalatuta.⁷⁷

⁷⁷ Hauek dira alboetako zuriuneetan eman dituen azalpenak:

- 7. or.: *eressia: recit*
- 13. or.: *hamalaurcuna: quatorzain ou sônet*
- 14. or.: *beteguinsarretan: en perfection*
- 14. or.: *urbent-peituric: imparfait*
- 14. or.: *ilhartzia: epitaphe*
- 14. or.: *iauguissarrea: l'ataque*
- 15. or.: *berrizco hiza: replique*
- 15. or.: *heren hiza: triplique*

Gure ustez, horrek guztiak iradokitzen du liburuxka hau ez dela ezinbestean *O^{Ten} gaztaroa neurtizetan* bildumaren jarraipen soila, seguruenik ezta eranskin soila ere (aukera hori baztertzeko froga eztabaida ezinik ez daukagun arren), poema-bilduma beregaina baino, ezagutzen genuenaren antzekoa.

Galdera zentzuzkoa da, bestalde, *Kobla berriak* izenburua liburuxka osoari ote dago-kion, ala 1-13 orrialdeetako I-V poemei bakarrik (hain zuzen I-II-III-IV-V zenbakituta daudelako), kanpoan utzita *Zalgiz jaun Paueko korte gehienez erregeren konseilari zenaren gorazarretan* idatziriko hamalaurkuna (13-14 orrialdeak), *Arrain jaun Zuberoko juje zenaren ilhartitza* (14. orrialdea) eta *Jorralen koblak* (14-16 orrialdeak). Oihenarten lan egiteko moduz 3.5 eta 3.6 ataletan eta batez ere 4.3 atalean azaldutakoaren bidetik, gure ustez, hasiera batean, zenbakitutako bost poemei bakarrik zegokien *Kobla berriak* izenburua; baina, goiko atal horietan azaldu dugun moduan, uste dugu Oihenarten lan egiteko moduak, hain zuzen proiektuak emendioz osatzeak esplikatzen duela zergatik uste dugun hemen ere, izenburu nagusi bat balego, *Kobla berriak* izango litzatekeela liburuxka osoaren izenburua, *O^{Ten} gaztaroa neurtizak* izenburua ere liburuxka osoarena den moduan.

Eta noizkoa da Oihenarten *Kobla berriak* poema-liburuxka? Puntu honetan, ezinbestekoa da Jusef Egiategik 1785ean Oihenarten poesia-liburuei buruz idatzirikoa aztertzea, izan ere itxura batean oso egiantzekoa baita hark Oihenarten poesia-argitalpenei buruz dioena. Txomin Peillenek 1983an argitaraturiko eskuizkribua zuzenean ikusi gura izan dugu, ikusteko ea Peillenek letra etzanez eman dituenak (ustez liburu-izenburuak) zelan agertzen diren eskuizkribuan, eta ikusi dugu eskuizkribuan azpimarraturik agertzen direla halako guztiak, ulertzeko moduan azpimarraturikoak liburuaren hitzez hitzeko izenburuak direla. Hona hemen BNFko Fonds Celtique et Basque ms. 155 (4r), transkripzio paleografikoan:⁷⁸

Mosdé Arnaldé Oihenart-ec dereicu éré utzi liburu-ñibat, *atzotizac edo refráuac* icen diana, Parisen moldiskidatia 1657. ourthian. Jarraikis dereicu beraren *gasteroa neurthisetan*, ta asken-ékos *saharsarua éré neurthisetan* eman, Pauen moldiskidatia 1664. ourthian; behéragero cerbait obra harés dugu erranen.

Gehien interesatzen zaiguna da, itxura batean, Egiategiren arabera, *Zahartzarua ere neurtizetan* izenburua zuen liburua argitaratu bide zuela Oihenartek Pauen, 1664an. BNFko Celtique et Basque ondareko 154 eskuizkribuaren 23v-24r orrialdeetako pasarteak ere interesgarria da, baina gure ustez bigarren honetan ez da ulertu behar Paueko liburua zahartzaroko poemak direnik. Hala euskaraz nola frantsesez emango dugu, euskarazkoa baino errazago ulertzen baita frantsesezkoa, seguruenik euskarazkoa kopiatzaileak itxuragabetu duelako:⁷⁹

⁷⁸ Gogorarazi behar da bi eskuizkribu hauek ez direla Jusef Egiategiren eskuz idatziak, Joffrion kopiatzailearenak baino, seguruenik inprentarako prestatuak. Lehenengo pasartearen edizioa Peillenek egin zuen lehenengoz (1983: 28); bigarrenaren euskarazkoa Patri Urkizuk eman zuen (1994: 297) eta frantsesezkoa Aurelia Arkotxak (2005a: 49-50 oh.). Gure transkripziorako Joffrionen eskuizkribuen argazkiak erabili ditugu.

⁷⁹ Joffrion kopiatzailearen idazkera oso garbia da eta bere horretan transkribatu dugu, baina euskarazko testuko esaldi batzuen esanahia ez dugu ulertzen.

Haren obrétaric dago lliburu-ñibat oraiño, Parisen parthé, bersia Pauen moldiskidatia. Hartan da bidantza erran-etzas mintzo: diradé eré han bi berécita, batan beré gastéroas bersian beré saharzaroaz da dutinac solhatzen. Mira sian bi obrétan erakhoustia, huskara-ren manua haren luma bessalacoaren pian, lotéskindé olzékian denas doitzkintzun lissatékiala.

Il subsiste encore de lui un petit livre imprimé en partie a Paris, et l'autre a Pau, qui traite des proverbes que nous venons de rapporter, on y trouve aussi deux chapitres; dans le premier il parle de la jeunesse, et dans le second de sa vieillesse. Ouvrage dont le but a été de montrer que le genie de la langue basque sous une plume telle que la sienne, est capable de la Poésie la plus élégante.

Pasarte hau ez da lehenbizikoa bezain argia, baina hemen ere bi inprimaldi aipatzen ditu, bat Parisen eta bestea Pauen, eta poesien atala bitan bereizita deskribatzen du, batean gaztaroaz eta bestean zahartzaroaz diharduela zehazturik; frantsesezkoa oso esplizitua da: bi kapitulu, bat gaztaroaz eta bestea zahartzaroaz. Bistan da gaur-gaurkoz ez dugula ezagutzen Oihenartek Pauen 1664an argitaraturiko libururik (horrek ez du esan nahi, jakina, inoiz izan ez zenik), baina *Atsotitzen urhenkina* 1665eko azalarekin ezagutzen dugu, Paueko Desbaratz inprimatzailearen izenarekin. Gorago (3.3 atalean) aipatu dugun moduan, orain arte soilik Baionako aleari esker ezagutzen ziren poemen gaiak ikusita, Urkizuk erabat baztertzen zuen horiek izatea Egiategik aipatzen dituen zahartzaroari buruzkoak, eta Mitxelenaren iradokizuna aldeztu zuen: *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* atalaren parte direla, azken orduan kendurikoak (Urkizu 1994: 296-297). Aurelia Arkotxak eta Beñat Oihartzabalek, ordea, poesien “bigarren kapitulu” lirarekeela zioten, Egiategiren hitzak erabilita (Arkotxa & Oihartzabal 2009). Orain, Grenobleko aleari esker *Kobla berriak* liburuñi osoa ezagututa, berretsi behar dugu hor ez dagoela ezer bereziki zahartzaroaz diharduenik, baina ez dirudi bazter utziriko poemak direnik ere, baizik eta noizbait berriaz argitaratzeko paratuak. Egiategik aipatzen dituen kapituluak, bestalde, gure ustez biak izan daitezke *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* liburukoak: hain zuzen, Egiategiren ustez, amodio-poemak lirareke gaztaroakoak, eta *Ezkontidearen hil-kexua* eta *Jainkoazko neurtitzak* zahartzarokoak.

Goiko galdera, hortaz, noizkoa den Oihenarten *Kobla berriak* poema-liburuxka, gure erantzunik gabe gelditzen da, beste norbaiten ikerketek argi berria ekarriko duten esperantzaz. Oraingoan, gure ustez, zuhurtzia jokatzeko eskatzen du 1657tik 1665era arteko tartea aipatzea.

5. Gure proposamena Oihenartek euskaraz argitaraturiko lanez

Arnaut Oihenartek bizi zelarik argitaraturiko lan guztien azterketa egin dugu, bere idazlanak inprentara eramatean zein jokabide zuen ikusteko. Hark frantsesez, latinez nahiz euskaraz argitara emaniko lan guztien aleak aztertu ondoren, ikusi dugu idazlanak zuzenketaz, aldaketaz zein emendioz osatzen joatea zela bere jokamolde ohikoa, are lanak inprentara bidali ondoren ere.

Euskarazko liburuaren kasuan, ikusi dugu liburuxken enkoaderazioak (inprentan nahiz liburutegian eginak) baldintzatu duela Oihenarten lanei buruz daukagun ikuspegia. Orain ezagutzen ditugun ale guztiak kontuan hartuta, taula bakarrean bildu ditugu ale horien osagaiak:

2. taula

Oihenarten euskarazko lanak dituzten ale inprimatuaren osagaiak

	BNF RES. Z-2626	Mazarine 8° 44024 [Res.]	Baiona RES. 21 FR	Vausse- Vinson BNF RES. P-YO-2	BNE R.5081-1	BNE R.5081-2	BNF ARS 8-T-678 (3)	Dijon 11986	Grenoble F.23065	Grenoble F.23066
α-β										
Bildumaren izenburua:										
«LES PROVERBES BASQUES [...]»	BAI	BAI	EZ	EZ	EZ	EZ	EZ	BAI	EZ	EZ
<i>PLVS LES POESIES [...]</i> »										
i-ii										
I izenburu nagusia: «ATSOTIZAC, EDO REFRAVAC, <i>Proverbes</i> [...]»	BAI	BAI	EZ	EZ	BAI	EZ	BAI	BAI	EZ	EZ
PARIS. M.DC.LVII.»										
iii-x										
«PREFACE» frantsesez	BAI	BAI	BAI	EZ	BAI	EZ	BAI	BAI	EZ	EZ
xi-xii										
«FAVTES DE L'IMPRESSION.» Atsoitzen atalarena.	BNFn kokapena aldatuta	BAI	BAI	EZ	BAI	EZ	EZ	BAI	Prefaceren aurretik	EZ
1-80										
«ATSOTIZAC, edo Refra <i>tiac.</i> »										
«Atso-tizen <i>emendia.</i> »										
« <i>Af[on]izen berze emendia.</i> »										
«INTERPRETATION [...]»										
«ADDITION DE PROVERBES.»	BAI	BAI	BAI	EZ	BAI	EZ	BAI	BAI	EZ	EZ
« <i>Autre supplément de proverbes.</i> »										

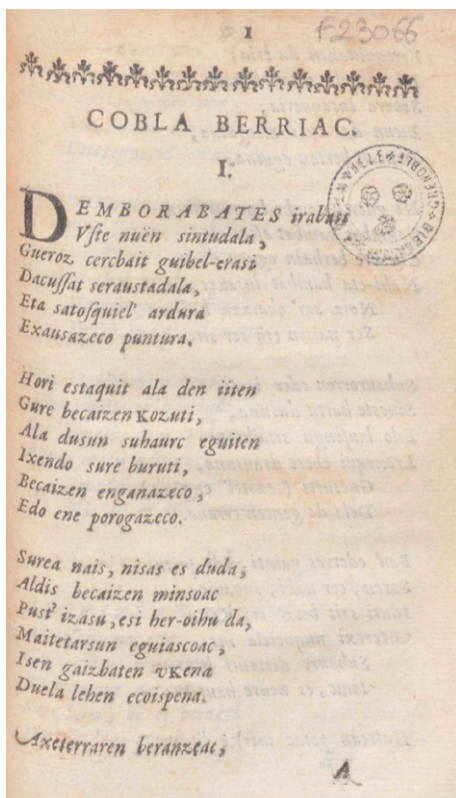
Taulak erakusten duena eta aurreko ataletan erakutsi dugun guztia kontuan izanik, gure ustez honela aurkez daitezke Oihenarten euskarazko lan argitaratuak:

- *Atsotitzak edo errefrauak*. Paris, 1657.
- *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan*. Paris, 1657.
- *Atsotitzen urhenkina*. Pau, 1665.
- *Kobla berriak*. c. 1657-1665.

Erakutsi dugunaren arabera, bistan da Oihenartek *Atsotitzak edo errefrauak* lanaren jarraipen gisa ikusten zuela *Atsotitzen urhenkina*, baina liburuki bakoitzak bere data argia duenez uste dugu komeni dela bi lanak izenburu banarekin aurkeztea. Gure ustez antzera joko daiteke *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* eta *Kobla berriak* poema-bildumekin ere; izan liteke Oihenarten gogoan bat bestearen jarraipen izatea, baina bakoitzak bere egitura beregaina duenez, uste dugu on dela bi izenburuak bereiztea.

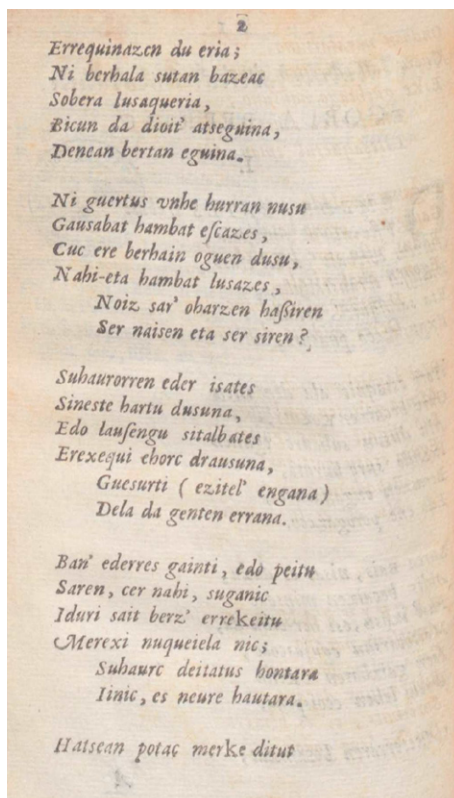
6. *Kobla berriak* liburuxkako Oihenarten poema aurkitu berriak

Grenobleko Udal Bibliotekako F.23066 alari esker ezagutu berri ditugun hiru poemak aurkeztuko ditugu atal honetan. Orrialde aurkitu berri guztien argazkiak eskaintzeaz gain, testuen edizioa aurkeztuko dugu, bakoitzaren aurkezpen laburrarekin eta ohar argigarriekin.

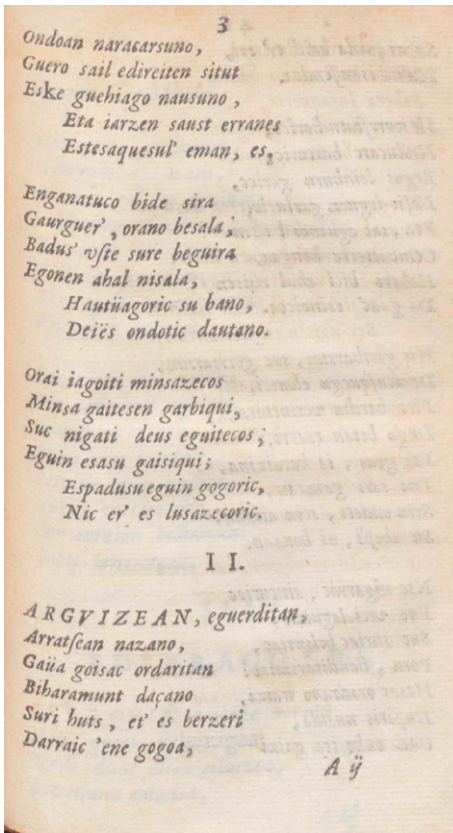
16. irudia

Bibliothèque municipale de Grenoble,
 F.23066: 1. orrialdea

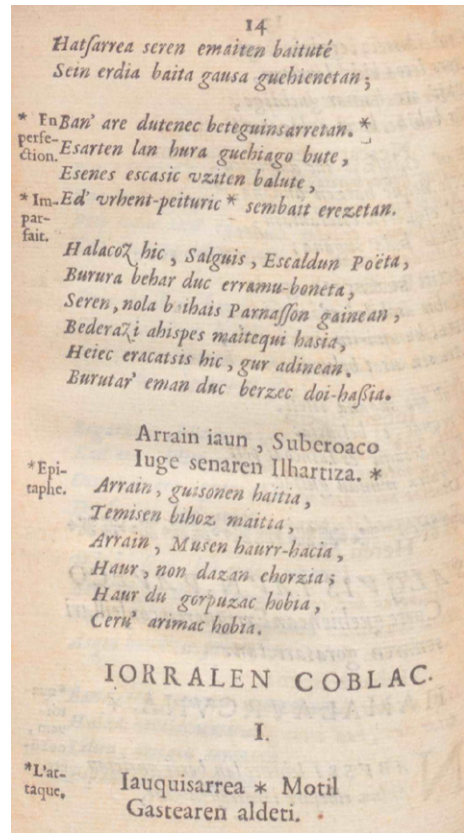
17. irudia

Bibliothèque municipale de Grenoble,
 F.23066: 2. orrialdea

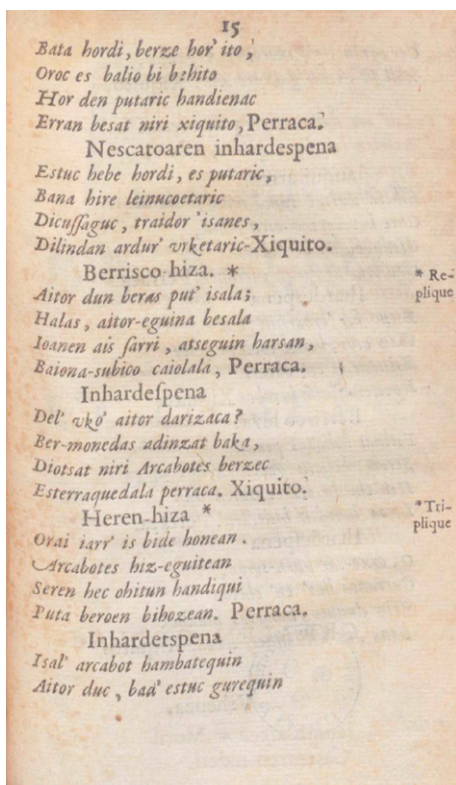
18. irudia

Bibliothèque municipale de Grenoble,
F.23066: 3. orrialdea

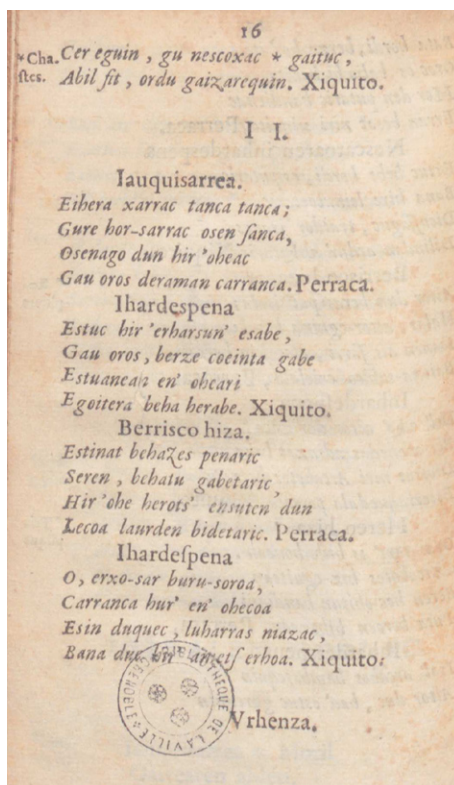
19. irudia

Bibliothèque municipale de Grenoble,
F.23065: 14. orrialdea

20. irudia

Bibliothèque municipale de Grenoble,
 F.23066: 15. orrialdea

21. irudia

Bibliothèque municipale de Grenoble,
 F.23065: 16. orrialdea

Testua bi zutabetan aurkeztuko dugu. Lehenengo zutabearen edizio paleografikoa eskainiko dugu, eta bigarrenean puntuazioa, maiuskula-minuskulak, hitz-banaketak eta grafiak gaurko erara eman ditugu. Bigarren zutabearen, parentesari artean eman ditugu Oihenartek bere arau prosodikoen arabera eliditu dituen bokalak, baina ez dira irakurri behar, jakina. Oin-oharretan doaz era guztietako oharrak, hala ohar paleografikoak nola ohar argigarriak. Gero, poema bakoitzaren ondoren, gure parafraasi eskaini dugu, guk zelan ulertu dugun erakusteko.

6.1. Denbora batez... (O Po.Co I)

Lehenengo kobla berria maitearen luzamenduekin eta aurrera-atzerako jolasekin nekatuta dagoen maitearen amodio-kexa da. *Odi et amo* klasikoaren bertsiio bat da, azken finean: «zurea naiz, nizaz ez duda» (O *Po.Co* I, 13-14), baina «enganatuko bide zira, [...] baduzu uste zure begira egonen ahal nizala» (O *Po.Co* I, 49-52).

Sei bertso-lerroko ahapaldiak dira, 9a / 8b / 9a / 8b / 8c / 8c egiturarekin. Errima beti da gutxienez silaba eta erdikoa, eta askotan bi silabakoa. Estrofaren antolamendu grafi-

koari dagokionez, bosgarren eta seigarren bertso-lerro errima gabekoek koxka dute ezke-
rrean (baina, inprentako akats baten erruz, lehenengo lau estrofetan ez dago koxka hori).

Egitura metriko hau ez du Oihenartek beste inon erabili bere horretan; antze-
koena liburuñi honetako O *Po. Co* III da, 9a / 8b / 9a / 8b / 8c / 8c egitura baitu,
berdin-berdin; baina liburuñiko hirugarren kobla horretan errepika dira ahapaldi
guztietako azken bi bertso-lerroak. O^{Ten} *gaztaroa neurtitzetan* liburutxoan ere badago
poema bat (O *Po. Ot* VI) oso egitura antzekoarekin, baina kasu honetan bertso-lerro
guztiak dira zortzi silabakoak (8a / 8b / 8a / 8b / 8c / 8c). Irudipena daukat hain zu-
zen ahapaldi-ereduen aniztasun honek salatzen duela Oihenarten helburu nagusie-
tako bat, gorago ere aipatu duguna: euskarazko poesiagintzan askotariko egitura me-
trikoak erabil daitezkeela erakustea.

<1> COBLA BERRIAC

KOBLA⁸⁰ BERRIAK

I.

Demborabates irabasi
V]te nuën sintudala,
Gueroz cercbait guibel-erasi
Dacuffat seraustadala,
Eta sato]quiel' ardura
Exausazeco puntura.

I.

Denbora batez, irabazi
uste nuen zintudala;
geroz, zerkbait⁸¹ gibelerazi
dakusat zerauztadala,⁸²
eta zatozkiel(a)⁸³ ardura
esauzatzeko⁸⁴ puntura.

⁸⁰ *Kobla*: Oihenartek bost aldiz erabili du *kobla* aldaera, eta behin *kopla*. Neurtitzetako hitz baka-
ren adigarrian, frantsesezko *vers* erabili du euskarazko *koblaren* ordain gisa: «*honzea cobla*: composer des
vers. S.». *Notitiako* euskarari buruzko atalean, 1656ko edizioan (72v orrialdean), latinezko *in hymnis et*
canticis, euskaraz *cantoretan*, *coblatan* eman du.

⁸¹ *zerkbair*: 'zerbaitek'. Etxeparek erabili du *norkbait* ergatiboa. Oihenarten testuetan hau da halako
ergatibo bakarra, baina ez dago ezta *zerbaitek* edo *norkbaitek* ere (ez duelako behar izan).

⁸² *gibelerazi zerauztadala*: 'hark zu niri gibelerazi', hots, nor-nori-nork, nor 2. pertsonakoa delarik.
Halakoak oso bakanak dira; Lafonen hitzetan (Lafon 1961 *apud* Lafon 1999: 412) «en basque il est très
rare que des formes exprimant une action subie par la 1re ou la 2e pers. contiennent un indice datif. On
n'en connaît qu'une vingtaine, que l'on cite comme des curiosités et dont treize se trouvent dans Liça-
rrague (v. Lafon *Système du verbe basque au XVIe siècle* I, 397-399)». Oihenarten «hark zerauztan ('zizki-
dan') hutsak estaltzen» (O *Po. Ot* XVIII, 80), ordea, hark-niri-haiek ohikoagoa litzateke.

⁸³ *zatozkiela*: 'zatozkeela, etorriko bide zarela'. *-keela* → *-kiela* aldaketaren beste bi adibide ere
aurkitu ditugu Oihenartenean: «sinhetsak / Jainkorik ez Jainkoazunik / ezin datekiela hunik» (O *Po.*
Ot XVIII, 1, 2-4) eta «Ger' oharturik gazt-ara / hizkatzetik eskukara / jin zaitezkiela» (O *Po. Co* IV, 24,
1-3). Bestalde, *-ke-* morfemarekin, ikus *dakarke* (O *Pr* 50), *naoke* (O *Pr* 63), *diakarkek* (O *Pr* 65),
dikhuzke (O *Pr* 157), *diakarcken* 'ekarriko din' (O *Pr* 160), *dakarke* (O *Pr* 199), *dauke* 'dagoke'
(O *Pr* 228), *nerakarke* (O *Pr* 317), *doake* (O *Pr* 326), *dezaguzke* (O *Pr* 374), *datorke* (O *Pr* 416), *ezeza-*
guke 'ez hau ezagutuko' (O *Pr* 424), *dekarke* (O *Pr* 512), *duke* (O *Pr* 537), *dekharke* (O *Pr* 682)...

⁸⁴ *esauzatzeko*: jatorrizkoan *exausazeco*. Grafari dagokionez, transkripzio automatikoagoak lirateke
exauzatzeko nahiz *etxauzatzeko*. Baina ez dugu forma horien aztarnarik aurkitu beste inon. Hortaz, pen-
tsatu dugu frantsesetik mailegaturiko aditza izan litekeela, eta <x> grafia etimologikoa; horrela izanez
gero, bi hautagai homonimo dira frantsesez, biak ere jatorri berekoak, euskaraz *esauzatu* eman ahal izate-
teko: *exhausser* 'goratu, gorago eraman, goititu' (hemen 'harrotu') eta *exaucer* 'eskuratu, lortu, erdietsi,
jadetsi' (gehienetan, erlijio-erreguen testuinguruan, 'otoi eskaturikoa erdietsi'). Testuinguru honetan,
lehenengoaren alde ergin dugu, baina ez da inola ere asebate gaituen soluzioa.

Hori estaquit ala den iiten
Gure becaizen kozuti,
Ala dusun suhauc eguiten
Ixendo sure buruti,
Becaizen enganazeco,
Edo ene porogazeco.

Surea nais, nisas es duda,
Aldis becaizen minsoac
Pust' izasu, esi her-oihu da,
Maitetarsun eguiascoac,
Isen gaizbaten ukena
Duela lehen ecoispena.

Hori eztakit ala⁸⁵ den jiten
gure bekaitzen kozuti,⁸⁶
ala duzun zuhauc egiten
ixendo⁸⁷ zure buruti,
bekaitzen enganatzeko
edo ene porogatzeko.

Zurea naiz, nizaz ez duda;
aldiz, bekaitzen minzoak
puzt(a) itzazu,⁸⁸ ezi herroi⁸⁹ da
maitetarzun egiazkoak
izen gaitz⁹⁰ baten ukena⁹¹
duela lehen ekoizpena.⁹²

⁸⁵ *ala: ala... ala...* korrelazioan ulertu dugu. Ez da ezinezkoa *hala* adberbiala izatea ere ('ez dakit hala gertatzen den gure bekaiztien erruz, ala...'), baina jatorrizkoan *ala* dakar, <h> gabe, eta gehienetan *hala*, *halaco* eta *halaz* idatzi du Oihenartek, nahiz eta baden *ala* adberbial bat ere (O *Po. Co* IV, 2, 1).

⁸⁶ *kozuti*: 'kutsutik, errutik, kutsuz, erruz'. Oihenartek hitz hau beste bi aldiz erabili du. Grafari dagokionez, bakoitzean era batean: «ko' suti» (O *Pr* 193), «kosuti» (O *Po. Or* XXII, 2, 5), «kozuti» (hemen, O *Po. Co* I, 2, 2). Esanahiari dagokionez, beste bietan hitzaren adiera nagusian erabili du: «Gizon bizar peituti eta emazte bizartzuti, ihes egik nola khozuti ('izurritetik')» (O *Pr* 193) eta «xahu gentzantzat kozuti ('hark gu xahutzeko orbanetik')» (O *Po. Or* XXII, 2, 5). Hemen adiera eratorria dela dirudi: 'bekaiztien kutsuz, bekaiztien erruz'.

⁸⁷ *egiten ixendo*: 'itxurak egiten, plantak egiten'. Oihenartek Pouvreaurentzat idatziriko oharretan (Kerexeta 1991: 890), «*ichendus*: par feinte ou faux semblant» agertzen da. Pouvreauc horrela jaso zuen hiztegian, baina A eskuizkribuan (BNFko *Celtique et Basque* bildumako ms. 7), aurreko eta ondorengo lerroartean gehituta daude *ichendua* eta *ichenduscoa* (B eskuizkribuan, BNFko *Celtique et Basque* bildumako ms. 8n, *ichendus* bakarrik dago, gainera frantsesezko ordainik gabe). Baina Joanes Haranbururen *Debozino eskuarra, miraila eta orazinotegia* (1635) liburuko bi adibideak (biak *OEHn* bilduak, baina hemen jatorrizkotik hartuak, testuinguru zabalagoa erakustearren) funtsezkoak dira, bai formagatik (bietan *icendoz*, <o> bokalarekin), bai esanahia argitzearen, argi ikusten baita Haranbururentzat *zinetan* edo *zinezen* antonimoa dela *ixendoz*: «Herioa edo berze gaitzak nihork nihori edo bere buruari zinetan desiratzea da mortal, ixendoz desiratzea benial» (162. orrialdean); «Deabrua bere lagunzat, bere eramailletzat edo berze finetakotz ixendoz deitza da benial; zinez deitza da mortal» (168. orrialdean). Etxeberri Ziburukoaren *ixenduzkoak* adjektiboaren testuingurua ere argigarria da, *egiazkoak* baita antonimoa. Nolanahi ere, Oihenarten hau litzateke *ixendo egin* 'itxura egin, plantak egin, alegia egin' esamoldearen agerpen bakarra testuetan (bitxiki, *Nola Erran* hiztegian, frantsesezko *feinte* sarreretan, «*ixendu* (zah.)» da euskal ordainetako bat, eta *feinter* sarreretan, «*ixendua egin* (zah.)».

⁸⁸ *puzt(a) itzazu*: 'mespretxa itzazu'. Oihenartek bi aldiz erabili du aditz hau eta neurtzitetako hitz bakanen adigarrian ere sartu du, «S.» 'zuberera' markarekin: «*Pustazea*, S. Mespriser et faire un fi de quelque chose».

⁸⁹ *herroi*: jatorrizkoan *her-oihu*. Hitz elkartu hau ez dugu beste inon aurkitu, xx. mendera arte. Hemen, gure ustez, *clamor populi* esamoldearen ordaina da.

⁹⁰ *izen gaitz*: Oihenarten atsotizetan bitan (O *Pr* 282 eta O *Pr* 469) agertzen da *izen gaitza*, bietan 'ospe txarra' zentzuarekin.

⁹¹ *ukena*: perpaus-egitura honetan, *ukena* (gaur *ukeitea* aditz-izena erabiliko genuke gehienok) da *ekoizpena* objektuaren predikatiboa: 'maitasun egiazkoak ukena/ukeitea du ekoizpena'.

⁹² *ekoizpena*: Oihenartek poema batean erabili du *ekoiztea* 'fruitua' (O *Po. Or* XIV, 3, 2) eta neurtzitetako hitz bakanen adigarrian azaldu du, «S.» 'zuberera' markarekin: «*Ecoiztea*, S. Jetter: Il signifie aussi le fruit ou la production de quelque arbre, ou d'autre agent naturel». Bistan denez, *ekoizpena* eratorria aditz-izenaren sinonimoa da eta *Laur karbarien eresian* ere erabili du pikondoaren fruitua aipatzeko (O *Po. Co* IV, 8, 4).

Axeterraren beranzeac,
 <2> Errequinazen du eria;
 Ni berhala sutan bazeac
 Sobera lusaqueria,
 Bicun da dioit' atseguina,
 Denean bertan eguina.

Ni guertus unhe hurran nusu
 Gausabat hambat eſcazes,
 Cuc ere berhain oguen dusu,
 Nahi-eta hambat lusazes,
 Noiz sar' oharzen haſſiren
 Ser naisen eta ser siren?

Atxeterraren berantzeak
 errekinatzen⁹³ du eria;
 ni berhala⁹⁴ zutan⁹⁵ batzeak
 sobera luzakeria.⁹⁶
 Bikun da —dioit(e)— atsegina,
 denean bertan egina.⁹⁷

Ni, gertuz,⁹⁸ unhe hurran⁹⁹ nuzu
 gauza bat hanbat¹⁰⁰ eskatzez;
 zuk¹⁰¹ ere, berhain,¹⁰² ogen duzu,
 nahi-eta¹⁰³ hanbat luzatzez.
 Noiz zar(a) ohartzen hasiren
 zer naizen eta zer ziren?

⁹³ *errekinatzen*: 'errekinoa hartzen, errekerua hartzen, erre-sunda hartzen', eta hortik 'gaizkiagotzen'. Azkuek eronkarieraren markarekin bildu zuen *errekiño* 'quema, gusto a quemado que tiene la leche', eta adibidea ematean hau bildu: «Ezne kau errekiñatruk da. (R-bid)». Bestalde, *errakino* sarreraren, zuberera ere seinalatu zuen: «*Errakino* (BN-ald), *errakiño* (Sc), *errakño* (R-bid), olor o gusto a quemado». Dirudienez Oihenarten adiera hau esanahi nagusi horretatik hedatua da (eta ez dugu beste lekukotasunik ezagutzen).

⁹⁴ *berhala*: 'gisa berean'. Oihenartean, lau aldiz aurkitu dugu *berhala*; horietako bitan, *nola* dakar ondoren eta moduzko gisa ulertu dute Lafonek (1955) eta Altuna & Mujikak (2003), eta hala sailkatu dute *OEHN*. Beste biak denborazko gisa ulertu dituzte hala Lafonek nola Altunak eta Mujikak (horietako bat denborazkoen adibide gisa jaso du *OEHN*). Gure ustez, beste bi horiek ere moduzkoak dira, eta biak ulertu behar dira ondoren datorren *bezalarekin* korrelazioan: «jai(o) eta, berhala / hil ailiz, inhar bezala» (O *Po.Ot* VI, 4, 3-4) eta «Hori erranik hauk, doazala / hetarik biga berhala / baratzez baratze, xori / ihiztariak bezala» (O *Po.Co* IV, 3, 1-4). Denborazkoetan, ordea, *bertan* eta *bertarik* erabili ditu Oihenartek.

⁹⁵ *zutan*: 'zugan'. Oihenartek, *zu* izenordaina inesiboan jokatzeko, beti (sei aldiz) erabili du *zutan*; baina *zugana* (lau aldiz), *zukanik* (behin) eta *zukanat* (behin). Antzera, *ni* izenordainarekin, *nitan* (bederatz aldiz), *nigana* (hiru aldiz) eta *niganat* (bi aldiz). Baina, *gu* izenordainarekin, *gu baitan* (behin). Erabilera hau, funtsean, bat dator Creissels & Mounolek (2011: 175-176) Etxepareren eta Maizterren testuetan oinarriturik deskribaturikoarekin.

⁹⁶ *luzakeria*: hitz arrunta dirudien arren, hau da kronologikoki lehenengo agerpena.

⁹⁷ *Bikun da ... egina*: «Atsegina bikun da, denean laster egina» (O *Pr* 60) atsoitza berridazten du, eta horregatik «—dioit(e)—» tartekia.

⁹⁸ *gertuz*: 'zinez, egiaz' adierazten duen erabilera adberbial hau Etxepare, Etxart eta Voltoireren lanean ere aurkitu du *OEHN*, Oihenartean baino lehen; Oihenartek berak beste behin erabili du.

⁹⁹ *unhe hurran*: 'unhartzeko zorian, gogaitzeko zorian, nekatzeko zorian'. Kolokazio hau berau (*unhe hurran*) dago Oihenarten O *Po.Co* IV, 5, 2 bertso-lerroan ere. Baina ikus baita O *Po.Co* IV, 11, 2 bertso-lerroko *hil hurrenean* 'hiltzeko zorian' ere (hots, *hurran/hurrenean*).

¹⁰⁰ *hanbat*: kuantifikatzailea *eskatzez* aditzari dagokio. Eta bertso-lerro bi beheago, *luzatzez* aditzari.

¹⁰¹ *zuk*: jatorrizkoan <Cuc>, bistan denez erratuta, <Çuc> behar bailuke.

¹⁰² *berhain*: 'halere, dena den', frantsesezko *cependant*. *OEHN*ko lehenengo adibidea Oihenarten beste poema batekoa da (O *Po.Ot* XVII, 125), eta gainerakoak pastoraletakoak eta bat Etxahunena.

¹⁰³ *nabi-eta*: 'nahita' adberbialaren adierarekin, *-eta* atzizki bihurtzeko bidean da oraindik. Ikus baita *abia-eta* (O *Pr* 462), *hunki-eta* (O *Po.Ot* III, 5, 3), *egon-eta* (O *Po.Co* IV, 1, 3) eta *ekus-eta* (O *Po.Co* V, 8, 1), antzeko erabilieran.

Suhaurorren eder isates Sineste hartu dusuna, Edo laufengu sitalbates Erexequi ehorc drausuna, Guesurti (ezitel' engana) Dela da genten errana.	Zuhaurorren ¹⁰⁴ eder izatez sineste hartu duzuna, edo lausengu zital batez eretxequi ehork ¹⁰⁵ drauzuna, ¹⁰⁶ gezurti (etzitel(a) engana) dela da jenten errana.
Ban' ederres gainti, edo peitu Saren, cer nahi, suganic Iduri sait berz' errekeitu Merexi nuqueiela nic; Suhaurc deitatus hontara Iinic, es neure hautara.	Ban(a) ¹⁰⁷ ederrez gainti edo peitu zaren, ¹⁰⁸ cernahi, ¹⁰⁹ zuganic iduri zait bertz(e) ¹¹⁰ errekeitu merexi nukeiela nik, zuhaurc deitatus hontara jinik, ez neure hautara.
Hatsean potac merke ditut <3> Ondoan naracarsuno,	Hatsean ¹¹¹ potac merke ¹¹² ditut, ondoan narakarzuno, ¹¹³

¹⁰⁴ *Zuhaurorren*: *OEH*ren corpusean, Etxepareren adibide batean baino ez da agertzen *zuhaurori* izenordain indartua.

¹⁰⁵ *ehorc*: 'inork'. Oihenarten testuetan ez da forma ezohikoa (hemen eta beste bost lekutan aurkitu dugu), baina ugariago darabil *nehor* (guztira 20 aldiz), eta behin *nibor*.

¹⁰⁶ *drauzuna*: 'dizuna'. Apokopearekin *drauku* (O *Po.Ot* 231) eta *draukat* (O *Po.Ot* X, 12, 1) ere erabili ditu Oihenartek, baina baita apokope gabeko *derauzudanean* (O *Po.Ot* IV, 8, 6), *deraukat* (O *Po.Ot* VII, 2, 1), *derautazue* (O *Po.Ot* XVII, 23), *derauka* (O *Po.Ot* XX, 4, 4) eta *ezterautazu* (O *Po.Co* V, 7, 3) ere, eta are *darote* 'didate' (O *Po.Ot* VI, 6, 2).

¹⁰⁷ *Bana*: 'baina'. Hau da Oihenarten forma ohikoena, baina baditu *baina* bat (O *Po.Ot* VII, 7, 3) eta *bainan* bat (O *Po.Ot* XVII, 113) ere (hau zalantzazkoa, errata-zuzenketa batean baitago); ez, ordea, *bena*.

¹⁰⁸ *ederrez gainti edo peitu zaren*: 'edertasunez gainezka edo faltan zarelarik ere'. *OEH*ren corpusaren arabera, lehenego agerpena litzateke *gaindi izan* esamoldearentzat; gainera, ez da ohikoa *peitu izan* instrumentalarekin (hemen, agian, *gainti*-ren eraginez).

¹⁰⁹ *cernahi*: 'zernahi gisaz'. *OEH*ren corpusean ez dugu aurkitu honen pareko erabilerarik (esan nahi baita *zernahi*, besterik gabe, *zernahi gisaz*, *zernahi den ere*, *zernahi baita gisaz* edo halakoren baten ordain gisa).

¹¹⁰ *bertz(e)*: 'beste'. Hemen txistukaria afrikatua da, zalantzarik gabe, hori baitagokio Oihenarten jatorrizkoan datorren <berz> grafiari; kontuan izan, dena den, Oihenartek gehienetan horrela idatzi duen arren, tarteka <berse> (hots, gaurko <z> frikaria) ere idatzi duela.

¹¹¹ *Hatsean*: 'hastean, hasieran'. Oihenartek beste behin ere erabili du *hatse* aldaera (O *Po.Co* V, 4, 1).

¹¹² *merke*: Hegoaldean badira beste lekukotasun batzuk, baina Iparraldeko idazleen artean lehenengo da, *OEH*ren corpusaren arabera (Pouvreauren hiztegian ere badago).

¹¹³ *narakarzuno*: 'narakarzun artean'. Oihenartek *-no*, *-ano* eta *-eno* atzizkiak (ez *-eino*) darabil-tza iraupenaren tarte osoa adierazten duen menderagailu gisa. Poema honetan, ikus bi lerro beherago *eske nauzuno* 'eske nauzun artean, eske nauzunean', eta hurrengo ahapaldian *dautano* 'dagotano, dago-kidan artean, niri (eske) dagoen artean' (O *Po.Co* I, 9, 6). Ikus halaber *debilano* (O *Pr* 13), *dabileno* (O *Pr* 128), *dagoeno* (O *Pr* 128), *deno* (O *Pr* 169 eta O *Pr* 435), *zeno* (O *Pr* 421), *deraunsano* (O *Pr* 433 eta O *Pr* 662), *dateeno* (O *Pr* 677), *naitteeno* (O *Po.Ot* XVI, 5, 2), *derakustano* (O *Po.Ot* XVII, 128), *nenbilano* (O *Po.Ot* XVIII, 71), *zezano* (O *Po.Ot* XX, 12, 1), *natzano* (O *Po.Co* II, 1, 2) eta *dazano* (O *Po.Co* II, 1, 4).

Guero sail edireiten situt Eske gehiago nausuno, Eta iarzen saust erranes Estesaquesul' eman, es.	gero, zail edireiten zitut, eske gehiago nauzuno; ¹¹⁴ eta jartzen zauzt ¹¹⁵ erranez ezetzakezul(a) eman, ez.
Enganatuco bide sira Gauguer', orano besala, Badus' ufte sure beguira Egonen ahal nisala Hautuagoric su bano, Deiës ondotic dautano.	Enganatuco bide zira, ¹¹⁶ gaurger(o), orano bezala, baduz(u) uste zure begira egonen ahal nizala, hautuagorik zu bano deiez ondotic dautano. ¹¹⁷
Orai iagoiti minsazecoc Minsa gaitesen garbiqui, Suc nigati deus eguitecos, Eguin esasu gaisiqui; Espadusu eguin gogoric, Nic er' es lusazecoric.	Orai, jagoiti, minzatzecoc, minza gaitezen garbiki. Zuk nigati deus eguitecoz, egin ezazu gaiziki; ¹¹⁸ ezpaduzu egin gogoric, nik ¹¹⁹ er(e) ez luzatzekorik.

Parafrasia:

Denbora batez, uste nuen irabazi zintudala; geroztik, ikusten dut zerbaitek gibelarazi zaituela nigandik, eta etorriko bide zarea maiz goititzeko puntura.

Ez dakit hori etortzen (gertatzen) den ala gure bekaiztien kutsutik (haien erruz), ala zuhaurk egiten dituzun plantak zure kabuz, edo bekaiztiak engainatzeko, edo ni probatzeko (gaztelaniaz, 'para ponerme a prueba').

Zurea naiz, nitaz ez izan dudarik; aldiz, bekaiztien esanak mespretxa itzazu, ezen herrioihu (*clamor populi*) da maitasun egiazkoaren lehen fruitua dela ospe txarra ukaitea.

Sendagilea berandutzeak gaizkiagotzen du gaixoa; gisa berean, ni zurekin batzeak izan du sobera luzakeria. Bikoitza da, diotenez, atsegina, berehala egiten denean.

Ni, zinez, gauza bat hainbeste eskatuz gogaitzeko zorian nauzu; zuk ere, dena den, hobena duzu, nahita luzatuz horrenbeste (nahita berandutzen zarelako horrenbeste). Noiz hasiko zara ohartzten zer naizen eta zer zaren?

¹¹⁴ *eske gehiago nauzuno*: 'gehiago eske nauzunean, gero ere eske nauzun artean, berriz ere eske nauzunean'. Patxi Altunak eta Jose Antonio Mujikak beste era batean ulertu dute: 'zenbat eta nik gehiago eska' (Altuna & Mujika 2003: 483).

¹¹⁵ *zauzt*: 'zatzaizkit'. Oihenartek *zitzautzat* (O *Po.Ot* I, 5, 1), *zitzauzat* (O *Po.Co* V, 8, 4) eta *zazkit* (zehazki *etzazkidala*) (O *Po.Ot* VIII, 6, 2) formak ere erabili ditu 'zatzaizkit' aditz laguntzailearen ordain gisa.

¹¹⁶ *Enganatuco bide zira*: 'engainatuko zara nonbait, engainatuko zara seguruenik'. *OEHn*, *bideren* erabilera honi dagokion sarreran, ez dugu aurkitu Oihenarten adibiderik, baina baditu honez gain beste bi behintzat: *baka bide baileza* (O *Po.Ot* X, 15, 4) eta *orok bide bezala* (O *Po.Ot* XXII, 7, 3).

¹¹⁷ *deiez dautano*: 'deiez dagotano, deiez dagokidan artean, niri deiez dagoen artean'. Atzizki-menderagailuari buruz, ikus gorago *narakarzu*.

¹¹⁸ *gaiziki*: 'berekala'. Hapax bat da, ez baita hitz honen beste agerpenik ezagutzen (Pouvreuren hiztegian ez bada, hain zuzen *promptement* itzulpenarekin).

¹¹⁹ *nik*: Francisque Michelen 1847ko edizioan <Nic> argitaratu zuten, apostrofoarekin, eta Altuna eta Mujikaren edizioan zehaztu zuten apostrofo hori «zereginik gabe» ageri dela (Altuna & Mujika 2003: 483). Michelek erabili zuen alean, orain Baionako Udal Bibliotekan dagoen alean hain zuzen, orbantxo bat dago leku horretan, baina ez, inola ere, apostroforik; eta Grenobleko alean, ez apostroforik ez orbanik.

Jendearen errana da gezurrezkoa dela (ez zaitez engaina!) zu hain eder zarelako ustea, dela zuk zeuk hartua, dela lausengu zitalez beste norbaitek zuri eratzikia.

Baina zu edertasunez gainezka edo edertasunez eskas izanik ere, zernahi gisaz, iruditzen zait bestelako arreta mereziko nukeela zuregandik, zeuk deiturik iritsi bainaz egoera honetara, ez neure hautuz.

Hasieran musuak merke ditut, zure ondoan narakarzun artean; gero, zail aurkitzen zaitut, berriz ere eske nauzunean; eta hor jartzen zatzaizkit esanez ezin duzula eman, ez.

Engainatuko zara nonbait, uste baduzu hemendik aurrera, orain arte bezala, beharbada zure begira egongo naizela, zu baino hobeak ditudanean ondotik diez.

Orain, hemendik aurrera, mintzatzekotan, mintza gaitezen garbiki. Zuk nigatik ezer egitekotan, egin ezazu berehala; ez baduzu egiteko gogorik, nik ere ez luzatzekorik.

6.2. Xikitoak eta jorraleen koblak

Itxura guztien arabera, orain arte Zuberoako xikitoei buruz genekiena osatzen datoz Oihenarten bi koplaren artean, hain zuzen O *Po.Co* VIII(I) eta O *Po.Co* VIII(II), jorraleen kobla horiek zalantzarik gabe xikitoen tradizioarekin erlazioan behar baititugu, ezaugarri bereizgarriak ere badituzten arren.

6.2.1. Xikitoen bibliografia eta historiografia

Egia esan, gutxi dakigu xikitoei buruz. Lehenengo berriak Ligi-Athereiko Leopold Irigarairi zor dizkiogu. Parisen Frantziako Biblioteka Nazionalan gorde da hark Georges Hérellerentzat 1905ean idatzirik eskuzkribua, *Albadak, Chiquitoak, Erran zaharrak* izenburuarekin.¹²⁰ Hemeretzi koplak daude, Irigaraik berak eginitako frantsesezko itzulpenarekin, eta ohar hau:

Les chiquitoak, qui ne sont pas sans quelque analogie avec les *stornelli* italiens, sont des distiques que les pâtres basques se crient l'un à l'autre dans la montagne pour amuser leur ennui. Ils se crient des couplets d'une *borde* (cayolar) à l'autre. La *borde* ou *cayolar* est une cabane où les pâtres couchent, cinq ou six ensemble, sur la planche. Le seul mobilier de cette cabane est l'âtre, un chaudron, les ustensiles nécessaires pour traire et cuire le lait et faire le fromage, cuire le riz. Naturellement ces distiques peuvent s'improviser à volonté, et par conséquent ils sont innombrables. Ceux qui ont été recueillis ici ne sont en quelque sorte que des échantillons.

A la différence des *stornelli*, qui sont souvent gracieux et poétiques, les *chiquitoak* sont presque toujours grossiers et souvent obscènes. (Irigarai 1905)

Hortaz, Leopold Irigarairi arabera, artzainek oihuka jaurtitzen zituzten xikitoak (ez du melodiariak aipatzen), asperdura astintzeko. Distiko gisa aipatu ditu, hiru lerrotan kopiatu dituen arren, Iparraldeko ohituraren arabera; esan nahi baita egitura metrikoa nolabait berdintzen duela eskuzkribu berean lau lerrotan kopiatu dituen albadekin, baina aldi berean bereizi duela, errima bakoitzari lerrokada bat emanez (lau lerroko koplaren hirugarren lerroak ez daukalako errimarik). Azpimarragarria irudi-

¹²⁰ BNFko Celtique et Basque bildumako 202 dokumentua da. Hemen ikus daiteke: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b100378001>. 1963an *Igela* aldizkarian argitaratu zituen Txomin Peillenek, eta 1973an Patri Urkizuk *ASJU* aldizkarian berrargitaratu zituen *Igela* aldizkarian 1962an eta 1963an argitaraturiko koblak. Guk eskuzkribua erabili dugu (Irigarai 1905).

tzen zait bat-batekotasunaren aipua ere: koplak bat-batean sor daitezke, baina koplak berriak sortzea aukera bat baino ez da, holaxe aitortzen ez badu ere badagoelako non-bait errepertorio bat ere, koplariak buruz ikasi ohi dutena. Badirudi Jabier Kaltzakortak erronda-kantuak eta esker-bertsoak deskribatzean eta aztertzean seinlatu zuen bezala, errepertorio tradizionala dela nagusi, bat-batekotasunari leku gehiago (Kaltzakorta 2003: 115) edo gutxiago (Kaltzakorta 2003: 118) utzita. Azkenik, edukiaren aruntkeria eta lizunkeria aipatzen ditu Irigaraiak.

Guk dakigula, hurrengo ekarpena 1925ekoa da, Georges Hérellerena, baina gogorazi behar dugu Hérelleren informatzaile nagusia Leopold Irigarai bera zela:

Les *chikitoak* [*Oin-oharra*: Ce mot vient de l'espagnol *chico* ou *chiquito*, de sorte qu'il paraît impliquer l'idée d' "enfantillage". Mais, en basque, *chico* a pris un sens méprisant, et on l'applique à tous les Espagnols, sans considération d'âge ni de taille. Il se pourrait donc que le mot *chikitoak* impliquât aussi dans sa signification une nuance de mépris] sont des strophes formées de trois vers ayant même rime. Ces strophes traditionnelles ont presque toujours un sens grossier et outrageux [*Oin-oharra*: Il y en a un petit recueil à la Bibliothèque nationale, Mss. celtiques et basques, n° 202]; mais ce sont des outrages pour rire, dont s'amuse également l'insulteur et l'insulté. Apostrophes et ripostes ne sont que des propos imaginaires, dont ne peuvent s'offenser ceux qui les échangent.

On sait que les gens du peuple prennent plaisir à entendre débiter des chapelets d'invectives, et qu'ils apprécient comme une sorte d'art ce qu'elles peuvent avoir imagé, d'ingénieux et de mordant. C'est un plaisir que connaissaient déjà les anciens, et les *chikitoak*, injures plaisantes alternativement échangées par jeu, font penser à cette "licence fescennine" dont Horace a dit: *Versibus alternis opprobria rustica fudit* (Livre II, Épître 1, vers 146).

Il est rare que les *chikitoak* soient débités dans le village même. C'est dans la montagne que les jeunes bergers se les crient d'un *cayolar* [*Oin-oharra*: Du latin *cubilare*. On appelle ainsi les cabanes des bergers qui, en été, gardent les troupeaux dans la montagne] à l'autre, pour tromper l'ennui des longues journées passées là-haut avec les troupeaux de vaches et de brebis. La façon dont ils les récitent n'est pas à proprement parler un chant; mais ce n'est pas non plus une vocifération quelconque. Les intonations et les modulations en sont traditionnelles comme les paroles elles-mêmes. (Hérelle 1925: 15-16)

Hérelleren deskripzio honetan, hiru gauza interesatu zaizkigu bereziki: batetik, badirudi Irigaraien oharrak baino leku gutxiago uzten diola bat-batekotasunari, hala hitzen nola intonazio-modulazioaren tradizionaltasuna azpimarratzen baititu; bestetik, interesgarria da kantuaren eta oihuka egitearen arteko eremuan kokatzea intonazio-modulazio hori, hain zuzen erreztatzea-edo iradokiz; hirugarrenik, zirtoen txandakaztea nabarmentzen du, txandaka elkar laidoztatzean laidoa berdinduko balitz bezala.

Bost urte geroago, 1930ean, Jean Jauregiberri sendagileak *Gure Herria* aldizkarian idatzi zuen xikitoei buruz. Funtsean ez du informazio berririk eskaintzen Irigaraien eta Hérelleren oharrekin alderatuta, eta litekeena da Jauregiberrik Hérellek 1925ean argitaraturikoa ezagutzea (nago euskarazko testu honetan ez ote dagoen frantsesezko haren oihartzuna), baina laburpen egokia da, nolana ere, xikitoei buruz:

— Zer da hori, chikitoka?

— Jauna, hori düzü Zibero zokho huntako tchostaka zahar bat, güdüka bat elhez eta oihüz. Mendi bichkar batetarik beste mendi bichkar batetan, artzain batek beste artzain bat ikhusi bezain sari, igortzen diozü chikito bat, eta bestiak chikito batez

ihardesten. Chikito bakhotchak badizü lau breset ahal bezain zorrozki huntürrik. Eta ürhentzeko bethi ber hitza: *chikito!* Zer-nahi batak bestiari erraiten ahal diozü solas hortan, elherik tzarrenak. Batak ez bestiak ez dizü khechatzeko züzenik; bena bai ber chedian ihardestekua. Hola da chikitokako legia! (Jauregiberri 1930: 269)

Hitz horiekin batera hiru koplak argitaratu zituenez, badirudi Jean Jauregiberri (1880-1952) zuzenean ezagutu bide zuela xikitokako jarduna, edo behintzat informatzaile zuzenak bide zituela (Argentinan jaio arren, familia Zuberoakoa zen eta Alozen ezkondu eta hil zen). Jauregiberri argitaraturiko hiru kopletatik bat, gainera, Irigaraik bildurikoetako baten aldaera da¹²¹ eta horrek erakusten du 25 urteko aldea-ekin koplak bera bildu bide zutela biek, aldaketa oso txikiekin.

1962ko *Igela* aldizkariaren 2. zenbakian, Txomin Peillenen *D.P.* inzialekin sinaturik, bost xikito argitaratu ziren (horietako bat Irigaraik bildurikoetako baten aldaera), ohar honekin:

Zubero-ko artzainen xikito batzu bildu ditugu. Xikitoak pertso berdeak dira artzainek egiñak. Gure herrian *olha* izena dauka beste errietan sel edo korta izenekin ezagutua dena; eta duela bost urte oraino artzainik falta *ez zenean*, *olha* batetik bestera, ibar batetik bestera artzainek elgarri, holako kobla horietatik, botatzen zuten. Eunka dira xikitoak baina folklore bildumek bazterten dituzte, nahiz horiek ere populuaren fruituak izan. (Peillen 1962)

Ohar horretan aipagarria iruditzen zaigu xikitoka aritzea 1962an iraganeko praktika gisa aipatzea.

Gero, goragoko ohar batean esan dugun moduan, 1963ko *Igelan* (6. zenbakian), Leopold Irigarairen dokumentua argitaratu zen. 1973an, Patri Urkizuk *ASJU* aldizkarian berrargitaratu zituen *Igelan* 1962an eta 1963an argitaraturiko 24 koplak.

Begirada berri batekin, Sandra Ott antropologoak 1976-1979 tartean egin zuen landa-lana Zuberoako Santa Grazi herrian, 1981ean *The circle of mountains: A Basque shepherding community* argitaratzeko. Haren lekukotzaren arabera, gizonezkoek errexitatu zituzten xikitoak bere aurrean (ondo ikasiak zituzten, hortaz), baina ez zituen liburuan horien testuak eman (*Igelan* argitaraturikoaren erreferentzia eman zuen). Antropologiaren ikuspegitik, gainerakoek aipaturikoez gain (artzainek mendian olha batetik bestera oihukatzea, koplak batzuk ikasitakoak eta beste batzuk bat-batean inprobisatuak izatea, lau bertso-lerroko koplak lizunak izatea, emazteek inoiz entzun gabek izatea), beste inon irakurri ez dugun zerbait ere aipatzen du: 1940ra arte behintzat, auzoen arteko liskarrak eragozteko erabiltzen zirela xikitoak, lehia edo borroka erritual gisa; baina aitortzen du, teoriar horrela izan arren, urte horietan berak ezagutu zituen artzainek ez zutela gogoratzen inoiz halakorik bizi izan zutenik, haientzat libertimendu hutsa baitziren xikitoak. Sandra Otten ekarpena ez da asko aipatu eta uste dut merezi duela pasartea osorik biltzea hemen:

Traditionally, and at least until the 1940s, a formal, institutionalized means of preventing conflict between the members of neighbouring *olhak* existed in Sainte-

¹²¹ Hona hemen Irigarairen bertsioa, Irigaraik hiru bertso-lerrotan transkribatua: «Guerezi beltx jan diat / Khakeia badiat / Ichil ichila egoiten ezipahiz ahoula eguinen deiat». Eta hona Jauregiberrirena, Jauregiberri lau bertso-lerrotan transkribatua: «Gerezi beltx jan diat / Kakeria badiat: / Ichilik egoiten ezipahiz, / ahula egiten deiat».

Engrâce and other communities in Haute-Soule: *xikito*, derived from the verb *xikitatu*, meaning 'to castrate'. *Xikito* was a form of ritual duelling conducted exclusively by men in the mountains; it consisted of obscene and sometimes improvised four-line verses, which always ended with the exclamation *xikito!* A call to make *xikito* was issued when shepherds from neighbouring *olhak* judged that two of their comrades were likely to fight. The adversaries were required to stand at a considerable distance from each other and to take turns shouting rhymed insults 'until their anger was spent'. One classic insult was to accuse the adversary of committing bestiality with an old sow. Opponents competed to recite or to compose increasingly obscene and insulting rhymes as the *xikito* progressed.

Xikito which aimed to prevent conflict was generally initiated when a man accused a neighbour shepherd of trespassing on the pasturage of his *olha*. I know of no case in which *xikito* was followed by a quarrel or a fight. Although this form of ritual duelling was an effective method of social control, it was most commonly initiated when shepherds merely wanted to amuse themselves; for *xikitoak* were, and still are among the men, thought to be extremely funny. Few women have ever heard *xikitoak*—since the men never played their game in the valley—and some were shocked by the obscenity of the verses when their husbands recited them in our presence [*Oin oharra*: I was told that *xikito* could, in principle, be played by the members of the same *olha* either for amusement or to prevent a fight; but no shepherd could recall having played the game with his partners for the latter reason. For examples of *xikitoak*, see Irigaray (1963: 5-8) and Peillen (1962: 27). Irigaray provides a French translation of the Basque verses]. (Ott 1981: 132)

Hamar urte geroago, 1991n, Patri Urkizuk *Lapurdi, Baxanabarre eta Zuberoako bertso eta kantak* bilduma handia argitaratu zuen eta hor, *Xikitoak* atalean (Urkizu 1991: 289-309), 37 koplak argitaratu zituen. Ekarpen handia da, horietatik hamaika (bildumako 191, 194, 195, 206, 207, 209, 211, 219, 221, 224, 225 koplak) ez baitziren lehenago ezagutzen (edo guk behintzat ez dugu horien aztarnarik ezagutzen), baina Urkizuk ez zuen hamaika horien etorkia zehaztu.¹²²

2009an, Allande Etxartek *Txikito!!!*: izeneko liburuxoa argitaratu zuen. Bertran Patri Urkizuk 1991n argitaraturiko *xikito*-koplak guztiak argitaratu zituen berriz, baina alfabetikoki antolaturik, eta frantsesezko itzulpenekin batera, koplak guztien euskarazko bi bertso: bat gaurko zubererazko grafia normalizatuan, eta bestea gaur ahoskatzen den moduan.

2012an, Philippe Etxegehien lan antropologiko-etnografikoan, beste inon aurkitu ez dugun *xikitokaria* izena dakar (Etxegehien 2012: 151) *xikitoka* ari zirenak («les auteurs de *xikito*») aipatzeko.

2015ean, Jabier Kaltzakortak (2015: 5-9) seinalatu ditu *xikito*etako eta *tzintzarrotsetako* koplak batzuen arteko antzekotasunak, eta esango nuke bide polita zabaldu duela azterketa sakonagoetarako. Horiekin batera aztertu beharko lirerateke, nire us-tez, Zuberoako astolasterretako testuak eta pastoral zaharretako sataneriaren pasarteak ere.

¹²² Urkizuk dio (1991: 860) *Igelakoak* eta bere 1973ko artikulukoak direla (Ronald Gallopien artikulua bat ere aipatzen du koplak multzo honen iturri gisa, baina horiek albadak dira, ez *xikitoak*), baina bildumako koplak hauek ez daude iturri horietan. Pentsatzen dugu 855. orrialdean eman duen ohar orokorra aplikatu behar dela kasu honetan: «Bada ere baten bat bilduma egiten nuen unean nondik hartua genuen hartzea ahazturik, etorkirik gabe gelditua».

2017ko elkarrizketa batean Txomin Peillenek Joxean Agirre kazetariari esandakoa (Agirre 2017: 99) gehituko nuke hurren, interesgarria baita xikitoen melodiari buruz dioena, gorago iruzkindu dugun Hérelleren oharrarekin («La façon dont ils les récitent n'est pas à proprement parler un chant; mais ce n'est pas non plus une vocifération quelconque») alderatzeko:

Anaia eta biok aitarekin mendian ginela artzain batekin egin genuen topo eta biak hasi ziren elkarri koplak kantatzen edo errezitatzen, melodia oso sinplea baitute, pastoraletako errezitatueta bezala.

Bide horretatik, hain zuzen, oso interesgarria da Jennifer Bonn ikus-entzunezkoetako ikasketetako adituaren lana. Bonnen 2020ko doktore-tesiaren parte bat xikitoi buruzkoa da eta film bat grabatu zuen horren inguruan, tesi-lanaren barruan.¹²³ Film hori Larraineko Phista olhan grabatu zen 2018an, eta bertan Fabrice Jaragoihen agertzen da protagonista gisa, Christophe Jaragoihenekin xikitoka, olhatik olhara (Christopheren ahotsa urrutian entzuten da, baina ez da bera ikusten). Elkarri botatzen dizkioten kopleetako bi *Igela* aldizkarian 1962-1963an argitaraturikoak dira, baina gehienak ez dira ezagunak. Balirudike hartarako asmatuak direla, eta, ohiko gaiak eta ohiko esaldiak agertzen diren arren («abilua kaka egitera», «horaren üzkie sar adi»...), orain arte aipatu ditugun koplak guztietan betetzen den egitura metriko-tik (neurria eta errima) aldentzen dira. Guretzat alderdi interesgarria da kantatzeko modua: pastoraletako satanek gaur errezitatzen duten era gogorazten digu. Jennifer Bonnek berak honela deskribatzen du:

Le *xikito* est une forme de poésie orale, qui se trouve sur le seuil entre parler et chanter. Il est possible que à certains endroits il était vraiment chanté sur une mélodie, mais il semble plus courant qu'il soit mi-chanté, mi-dit, c'est-à-dire, qu'il soit énoncé avec une certaine formalité d'intonation qui pouvait inclure des tons spécifiques, des mouvements vers du plus aigu ou du plus grave selon les différentes parties de la strophe, ce qui permettait toutefois un ensemble de variantes. Le fait de devoir projeter la voix à des grandes distances activait des techniques qui sont proches des techniques vocales du chant, et le *xikito* est donc un chant tel que le définissaient les Grecs, qui parlaient de chant pour la voix théâtrale et qui utilisaient des annotations indiquant la force, le ton (aigu ou grave) et le rythme de la vocalisation (Ingold 2007). La différence nette qui sépare aujourd'hui le chanter du parler n'était pas aussi claire à cette époque, et puisque le *xikito* intègre des qualités et des techniques des autres chants de cette étude, je l'inclus dans la catégorie du chant, comme on pourrait y inclure de nombreuses formes de poésie orale. (Bonn 2020: 185-186)

Bonnek dioenean agian beste inguru batzuetan melodia batekin kantatu bide zela, seguruenik berak bi urte lehenago eginiko grabazio bat dauka gogoan. Tesirako dokumentazio-lana egiten ari zela, Txomin Peillenekin eta Jean Mixel Bedaxagarrekin elkarrizketatu zen, besteak beste. Bedaxagarrekin izandako elkarrizketaren grabazioa 2016koa da,¹²⁴ zinez interesgarria. Bertan, Bedaxagarrek *Igela* aldizkarian 1962-1963an argitaraturiko lau koplak gogoratzen ditu (hiru ia-ia hitz berberekin, eta bat apur bat aldatua) eta pastoraletako koplak nagusien doinuarekin kantatzen ditu (esan

¹²³ Helbide honetan ikus daiteke: <http://cargocollective.com/jenniferbonn/FILM>.

¹²⁴ Helbide honetan ikus daiteke: <https://vimeo.com/169072917>.

nahi baita ez Lehen Pheredikariaren doinua, ez eta satanena ere). Gure ustez, horrek erakusten du hala Jaragoiaren nola Bedaxagar xikitoei buruz irakurritakoa eta ikasitakoa interpretatzen ari direla, nor bere erara, eta ez nuke jakingo zehazten modu bietako zein den tradizionala, edo biak diren aukerako aldaerak.

Azken ekarpen interesgarria 2020an argitaratu zen *Zuzeu* albistarian, eta orain-suago, 2022an, *Bertsozale* aldizkarian berrargitaratu da. Joseba Aurkenerenak Allande Etxarten 2009ko liburuko koplak berrargitaratu ditu, kasu honetan euskara batuzko bertasio moldatuarekin batera.

6.2.2. *Jorraleen koblak*

Xikitoei buruz orain arte idatzi dena aztertu ondoren, hemen argitaratuko ditugun *Jorrallen koblak* irakurrita, ezinbestean galdetu behar da ea hamar koplak hauek Oihenartek asmatu eta idatziak diren, ala Oihenartek bilduriko koplak tradizionalak diren. Herri-literaturaz, aho tradizioko literaturaz, bat-batekotasunaz eta ahozkotatuz nik baino gehiago dakitenek aztertu beharko dute arazoa, baina, kontuan izanik egitura metrikoari buruz esango duguna eta hizkuntzaren ezaugarriak (zeinak, argibide-oharretan ikusiko den moduan, Oihenarten hizkuntza-erabileraren bidez azaltzen baitira), oraingoz lehenengo hipotesia izan daiteke Oihenartek ondo ezagutzen zuela guk soilik modu partzialean ezagutu dugun praktika poetiko popular bat, eta berak molde horretan sortu zituela hamar koplak hauek.

Praktika poetiko horren izena bera ere zalantzan jarri behar dugu orain, jakina. Orain arte, *txikitoak* edo *xikitoak* deitu zaie halako koplei, eta *xikitoka* aritzea esan zaio jardunari, koplak guztiak *xikito!* oihuarekin amaitzen zirelakoan. Baina arazoa da pentsatzen genuela xikitoak soilik gizonetzkoen artean erabiltzen zirela (ikus Ott 1981: 132, Peillen 2002: 458 edo Aurkenerena 2022: 55, adibidez), eta horrela zen seguruenik xx. mendearen hasieran, baina, Oihenarten lekukotzari kasu egiten badiogu, orain badakigu andrazkoen eta gizonetzkoen artean ere egiten zirela zirtokoplaz osaturiko eztabaidak, eta hain zuzen gizonetzkoari jaurtiriko koplak amaitzen zirela *xikito!* oihuarekin, baina andrazkoei jaurtirikoak *Perraka!* oihuarekin amaitzen zirela. Bide horretatik, *xikito-perrakak* liriateke koplak, eta *xikito-perrakaka* aritzea litzateke jarduna.

Oihenartek, ordea, beste izen bat erabili du bi sortak izendatzeko: *jorraleen koblak*. Eta, gure ustez, litekeena da izen hori izatea, hain zuzen, praktika poetiko hau izendatzeko xvii. mendean erabiltzen zen izen generikoa. Izan ere, Alberto del Campok Alpujarrako uzta-garaiko trovoak kokatzeko erakutsirikoak berdin-berdin balio du, funtsean, *jorraleen koblak* ere nekazarien lanaren eta libertimenduaren testuinguruan kokatzeko:

Las cosechas han constituido desde antiguo un momento excepcional en las culturas campesinas y han propiciado costumbres festivas, como las luchas de poesías improvisadas de tono y temática obscena, en que se levantaba efímeramente el precepto del decoro. El rastreo histórico y comparativo desde los versos fesceninos de la Antigüedad, pasando por las pullas de los *trovadores de repente* en el Siglo de Oro y otros géneros satíricos, permite vincular el trovo priápico de la Alpujarra en contextos de siega, parva y vendimia, a una larga tradición popular en que las porfías de versos burlescos constituían un divertimento asociado al nexo de unión entre la fertilidad de la tierra y la sexualidad, así como al sentido regenerador de la risa catártica. La pervivencia en el trovo alpujarreño de este registro burlón y lúbrico en ciertas fiestas coin-

cidentes en fechas, espacios y actores con el tradicional contexto de licencias de las cosechas, sugiere la reutilización de estos duelos de ingenio en que se juega a recordar un tiempo en que se celebraba y acompañaba la revitalización cósmica a golpe de injuria verdulera. (Del Campo 2007: 229)

Nolanahi ere, ahozko tradizioaren bildumetan ohikoa den lan-kanten edo lugin-tza-lanetakoa kanten sailean (*chants de travail* edo *chansons de travail* frantsesez,¹²⁵ *canción de trabajo* edo zehazkiago *de las faenas del campo* gaztelaniaz¹²⁶) kokatuko literateke jorraleen koblak.

Jorratzaileen langintzari dagokionez, aipagarria da emakumeak gizonetakoekin batera aritzen zirela jorran, eta are Euskal Herriko leku askotan emakumeen langintza moduan aipatzen dela, eta toki batzuetan emakume jorratzaileen taldeak ibiltzen zirela sailez sail eta herririk herri jorraleen (Etniker Euskalerra 2017: 377-384). Zehaztapen etnografiko hori esanguratsua da, Oihenarten koplak hauek, koplak sorta bietan, txandaka ari baitira mutil gaztea eta neskatua, eztabaida bortitza eta zakarraren.¹²⁷ Txandaka aritze hori ohikoa da ahozko tradizioko sorkuntzan, eta are izaera agonistikoa ahozkoan oinarrituriko pentsamenduaren eta adierazpenaren ezaugarrien artean zerrendatu zuen Walter J. Ongek:

Orality situates knowledge within a context of struggle. [...] [V]iolence in oral art forms is also connected with structure of orality itself. When all verbal communication must be direct word of mouth, involved in the give-and-take dynamics of sound, interpersonal relations are kept high — both attractions and, even more, antagonisms. [...] The agonistic dynamics of oral thought processes and expression have been central to the development of western culture, where they were institutionalized by the ‘art’ of rhetoric. (Ong 2002: 43-45)

Balirudike, bestalde, Oihenartek auzitegiaren erretorikaren moldeetara lotu zuela ahozko tradizioko praktika poetiko agonistikoa (seguruenik modu ironikoan), gure ustez prozedura judizialaren frantsesezko terminoen oihartzuna baitakar idazleak lehenengo koplak sortan bistaratu duen egiturak:

- (2) *Jaukizarrea* (fr. *L’attaque*, Oihenartek alboko zuriunean frantsesez zehaztua)
- (3) *Inhardespena* (fr. *Réponse*, Oihenartek frantsesez zehaztu ez badu ere)
- (4) *Berrizko hitza* (fr. *Réplique*, Oihenartek alboko zuriunean frantsesez zehaztua)
- (5) *Inhardespena* (fr. *Réponse*, Oihenartek frantsesez zehaztu ez badu ere)
- (6) *Heren hitza* (fr. *Triplique*, Oihenartek alboko zuriunean frantsesez zehaztua)
- (7) *Inhardespena* (fr. *Réponse*, Oihenartek frantsesez zehaztu ez badu ere)

Izan ere, gogoan izan behar dugu Oihenart lege-gizona zela ogibidez, eta, erretorika judizialen, auzi-jartzaileak defentsari ematen dion lehenengo erantzuna izaten

¹²⁵ Ikusi, adibidez, Gaskoiniako bilduma (Bladé 1882: 219-271).

¹²⁶ xx. mendearen hasierako bilduma batean (Gil 1931: 73), adibidez, honela sailkatzen dira Extremaduran bilduriko sail honetako kantak: «de arado, escarda, acarreo, siega, espigueo, pastoreo, pimentera, vendimia, aceitunas, de uso indistinto». Kanta bakarra dago *de escarda* ‘jorra-lanekoak’ atalean.

¹²⁷ Gaztelaniaz ere aurkitu ditugu *Coplas de escarda* edo *Cante de la escarda* ‘Jorra-laneko koplak edo kantu’ flamenkoak, non hain zuzen gizonetako batek eta andrazko batek txandaka kantatzen baitute, elkarri erantzunez. Andaluziako Arcos de la Fronteran bilduak dira eta hango udalak argitaratu zituen CDan (Arcos de la Fronterako Udala 2001); hemen ere entzun daitezke: <https://www.rtve.es/play/audios/figuras-del-flamenco/figuras-del-flamenco-coplas-escarda-16-05-18/4602916>.

da *réplique* (Oihenarten *berrizko hitza*), eta defentsaren bigarren ihardespenerari emaniko erantzuna izaten da *triplique* (Oihenarten *heren hitza*).

Ahozko praktika poetiko tradizionala eta poesia kultu idatzia sinkretizatzeke bidean ulertu behar da, gure ustez, egitura metrikoaren moldaketa ere. Oihenarten liburuko jorraleen koblen egitura metrikoa 9a / 9a / 9- / 9a da sorta bietan. Preseski errima-egitura hori da Oihenartek bere *Art poétique basque* saiakera teorikoan euskal eredu jator moduan aurkezten duena:

Il y a une forme de quatrain qui a esté, a mon opinion, propre et particuliere a nos basques, car ie ne trouve pas qu'elle ait esté pratiquée aux autres langues, [...] celle ou il a trois vers d'une mesme rime, a sçavoir le premier, le deuxiesme et le quatriesme, et le troisesme n'a point de rime. (Oihenarten *L'art poétique basque*, *apud* Lafitte 1967: 220)

Baina, Oihenartek eredu moduan aurkeztu duen Andre Emiliaren kantan, lehenengo laukoa osatzen duten bertso-lerroak zortzi silabakoak dira, Oihenarten arabera azken hitz oxitonoarekin («vers féminins de huit syllabes», *ibidem*), eta bigarren eta hirugarren laukoetako bertso-lerroak, aldiz, zazpi silabakoak, azken hitz paroxitonoarekin («vers glissants de sept syllabes», *ibidem*). Jorraleen kopletan, ostera, bertso-lerro guztiak dira bederatzi silabakoak,¹²⁸ amaiera oxitonoarekin, eta errima beti da gutxienez silaba eta erdikoa. Oihenarten beste lau poematan ere aurkitu ditugu errima-egitura hau duten laukoak, baina horietako hirutan zazpi silabakoak dira (7a / 7a / 7- / 7a egiturakoak dira O *Po. Ot* X, O *Po. Ot* XII eta O *Po. Ot* XIII) eta batean zortzi silabakoak (8a / 8a / 8- / 8a egiturakoa da O *Po. Co* IV); gure ustez, zalantza gutxiarekin esan dezakegu euskarazko poesiagintzan egitura metrikoen askotariko aldaerak erabil daitezkeela erakutsi nahian ari dela.

Aipagarria da ahazko tradizioz transmititu diren xikitoetan ere errima-eredu hori dugula beti (a / a / - / a),¹²⁹ baina bertso-lerroetako silaba kopurua aldakorra izaten dela eta errima ez dela beti hain osoa izaten (batzuetan azken silabako bokala baino ez). Uste dugu hemen argudio bat izan daitekeela defendatu ahal izateko Oihenartek ahazko tradizioan ezagutu duen praktika poetikotik abiatuta sortu dituela jorraleen koblak, berak proposaturiko eredu teorikora moldatuta.

6.3. *Jorralen koblak I (O Po. Co VIII(I))*

Mutil gaztearen eta neskatoaren arteko eztabaida zakarra da. Mutilak “puta” deitzen dio neskatoari, eta neskatoak kikildu gabe erantzuten dio mutila traidore eta proxeneta (*arkabot*) dela. Traidorearentzat agertzen den zigorra urkatzea da, eta prostitutarentzat Baionako zubia, hots, Baionako Bertako zubian (gaurko Pannecau zubian) paraturiko kaiolan besapeetatik lotuta sartzea eta Errobi ibaiko uretan murgilaraztea, burua hondoratu arte; *cubainhedey* edo *cubainhade* ‘bainua’ deitzen zitzaion zigor horri, Edouard Ducéré Baionako kronistaren arabera (Ducéré 1911: 258). Mutilaren koplak guztiak amaitzen dira *Perraka!* bokatiboarekin eta bistan da deitzaile

¹²⁸ O *Po. Co* VIII(I), 3, 2 bertso-lerroan ezinezko egiten zaigu hamar silaba baino gutxiago kontatzea.

¹²⁹ Urkizu (1991)-ko 206 eta 211 koplak dira salbuespenak, baina hain zuzen jatorria zehaztu gabe duten horietakoak dira, seguruenik berrienak. Jennifer Bonnek 2018an grabaturiko filmean (Bonn 2020) Jaragoihendarren ahotan entzuten diren xikitoetan errima ez da hain zaindua eta bertso-lerro kopurua ere Urkizuren bildumakoetan baino aski irregularragoa da.

iraingarria dela, *Xikito!* baino iraingarriagoa nonbait, mutilak berak eskatzen baitu berari “xikito!” esatea, eta neskatoak ostera ez baitu epitetoa batere gogoko.

IORRALEN COBLAC

JORRALEN¹³⁰ KOBLAK

I.

I.

Iauquisarrea* (*L'attaque) *Motil Gastearen aldeti*

<15> Bata hordi, berze hor' ito,
Oroc es balio bi behito
Hor den putaric handienac
Erran besat niri xiquito, *Perraca*.

Nescatoaren inhardespena

Estuc hebe hordi, es putaric,
Bana hire leinucoetaric
DicuJaguc, traidor' isanes,
Dilindan ardur' urketaric- *Xiquito*.

*Jaukizarrea*¹³¹ *Motil Gaztearen aldeti*

Bata hordi, bertze hor(i) ito,¹³²
orok ez balio bi behito.
Hor den putarik handienak
erran bezat¹³³ niri “xikito”. *Perraka*.¹³⁴

*Neskatoaren inhardespena*¹³⁵

Eztuk hebe¹³⁶ hordi ez putarik.
Bana hire leinukoetarik
dikusaguk,¹³⁷ traidor(e) izanez,
dilindan ardur(a) urketaric.¹³⁸ *Xikito*.

¹³⁰ *Jorralen*: ‘jorralen, jorratzaileen, jorralen, jorran dihardutenen’. *Jorrale* izenaren genitibo plurala da, hala nola *errailen* (O Pr 260) baita *erraille* izenaren genitibo plurala, edo *ikuslen* (O Po.Ot X, 8, 2) ‘ikusleen’ bailitzateke gaurko euskara batuan. Gure ustez, hemen izenaren esanahia zehazki lurra jorratzen ari denaren ogibideari dagokio, nahiz eta agian, aldi berean, zentzu figuratuan ‘elkarren aurka jorran ari direnak’ aipatu nahi diren; bigarren zentzu horrekin erabili dira hala *jorratu* aditza nola *jorratzaile* izena, baina *OEHk* bildu dituen lekukotasun zaharrena Etxahunena da.

¹³¹ *Jaukizarrea*: ‘erasoa’. Etxeparek eta Leizarragak ere erabili zuten *jauki* aditza Oihenartek baino lehen, baina *jaukizarre* Oihenartek baino ez du erabili; are gehiago, seguruenik berak asmatua da eta horregatik eman du frantsesezko itzulpena orrialdearen ezkerreko alboan: ‘*L'attaque*’.

¹³² *ito*: ez dakigu hemen besterik gabe ‘arnasa hartu ezinik dagoena’ edo ‘itota dagoena’ den itoa, ala esanahi hedatua ote duen. Itxura batean, O Po.Co VIII(I), 2, 1eko «Eztuk hebe hordi ez putarik» esaldia bertso-lerro honen erantzun eta oihartzuna denez, litekeena da hemengo *ito* hau hain zuzen ‘puta’ adierazteko izatea, hots, O Po.Co VIII(I), 3, 4n aipatuko duen zigorra jaso duena.

¹³³ *erran bezat*: ‘erran diezadala’. Inperatibo hirupertsonal (hark-niri-hura) honen lehenengo agerpina da.

¹³⁴ *Perraka*: ‘perreka, baztergarria, baliorik gabea’. Ez dakigu ziur Euskaltzaindiaren Hiztegiak bildu duen *perreka* ‘baztergarria, baliorik gabea’ deitzaile iraingarriaren aldaera den, baina badirudi hala izan litekeela. Lhandek bere hiztegian «Personne de mauvaise réputation» definitu du, eta Harrietek «Il se dit aussi d'une personne en guenilles ou de triste apparence». *OEHk* bildu duen lekukotasunik zaharrena 1924koa da, Barbierrren *Supazter chokoan* liburukoa. Simin Palayren 1932ko bearsaren eta gaskoia- ren hiztegian, «*perréc, -réc, -râc*: Haillon, loque, lambeau d'étoffe sans valeur; tissu usé ou sans tenue; par anal., chose de rebut, personne sans force, sans caractère, guenille».

¹³⁵ *inhardespena*: Oihenartek *inhardespena* (bi aldiz) eta *inhardetspena* (behin) idatzi du poema honetan; hurrengoan, testuinguru berebean, *ihardespena* bi aldiz. Oihenarten gainerako testuan, <nh> duten formak dira nagusi: *inhardets* (O Po.Ot XX, 8,1), *inhardetsi* (O Pr 373 eta O Pr 632), *inhardesterik* (O Pr 277), *inhardestea* (O Pr 529), *zinhardetsana* (O Po.Co IV, 22,1). Baina bada sudurkaririk gabeko *ihardespena* ere (bi aldiz O Pr 373n).

¹³⁶ *hebe*: ‘hemen’. Oihenarten gainerako testuetan behin dago *hebe* (O Po.Ot XII, 1, 2) eta beste behin *heben* (O Pr 137).

¹³⁷ *dikusaguk*: ‘ikusten diagu’. Ikus baita *akusa* ‘hark hi ikusten hau’ (O Pr 153).

¹³⁸ *urketaric*: ‘urketatik, urkabeetatik’. Hemen *urka* izenaren ablatibo plurala.

Berrisco hiza* (*Replique)
Aitor dun beras put' isala;
Halas, aitor-eguinta besala
Ioanen ais Jarri, atseguin harsan,
Baiona-subico caiolala, *Perraca*.

Inhardespena
Del' uko' aitor darizaca?
Ber-monedas adinzat baka,
Diotsat niri Arcabotes berzec
Esterraquedala perraca. *Xikuito*.

*Berrizko hitza*¹³⁹
Aitor dun, beraz, put(a) izala;
halaz, aitor egina¹⁴⁰ bezala,
joanen aiz sarri —atsegin har zan—
Baiona-zubiko kaiolala.¹⁴¹ *Perraka*.

Inhardespena
Del(a) uko(a) aitor daritzaka?¹⁴²
Ber monedaz¹⁴³ adintzat baka,¹⁴⁴
diotsat¹⁴⁵ niri arkabotez¹⁴⁶ berzec
ezterrakedala¹⁴⁷ “perraka”. *Xikito*.

¹³⁹ *Berrizko hitza*: orrialdearen eskuineko alboan eman du frantsesezko itzulpena: ‘*Replique*. Ikus beherago *heren hitza*, frantsesezko *triplique* adigarriarekin. Frantsesez, biak dira prozedura judizialak terminoak, izan ere auzi-jartzaileak defentsari ematen dion lehenengo erantzuna baita *replique* (Oihenarten *berrizko hitza*), eta defentsaren bigarren ihardespenari emaniko erantzuna baita *triplique* (Oihenarten *heren hitza*). Gogoan izan behar dugu Oihenart lege-gizona zela ogibidez.

¹⁴⁰ *aitor egina*: ‘aitortua, norbere burua errudun aitortu duena’. *OEHn* dauden adibideetan (s.v. *aitor egin*), ez dut ikusi norbera errudun gisa agertzen denik.

¹⁴¹ *joanen aiz sarri ... Baiona-zubiko kaiolala*: Baionako Bertako zubian (gaurko Pannecau zubia), *cubainhedey* edo *cubainhade* ‘bainua’ izaten zen prostitutei ezartzen zitzaizen zigorra, gutxienez 1317tik 1789ko iraultzara arte. Burdinazko kaiolan sartzen ziren besapeetatik lotuta eta, garabi baten bidez, Errobi ibaiko uretara sartzen zen kaiola, emakumearen burua hondoratu arte (Ducéré 1911: 258). Uste dugu Oihenarten *Baiona-zubi* hain zuzen Baionako Bertako zubia dela, eta mutil gazteak prostituten zigorra aipatzen diola neskatoari.

¹⁴² *Del(a) uko(a) aitor daritzaka?*: esaldi honetan, *-la* bi erataraz uler daiteke. Guk jarri dugun puntuazioarekin, *-la* konpletiboa litzateke: ‘iruditzen al zaik ukoa aitor dela?’ (honen antzeko konpletiboa litzateke «Beti joz-joz daritzana / inkudeak bezala / diraukedala?» O *Po.Ot IX*, 2, 1-3). Baina bada beste aukera bat ere, *-larik* atzizkiaren pareko gisa ulertzea: *Del(a) uko(a), aitor daritzaka?* ‘Delarik ukoa, aitor iruditzen al zaik?’ (honen antzekoa litzateke *zatzala* esaldi honetan: «Han Jesus haurra baturik, / troxaturik, / utzioan zatzala, gurrez jar zatzion apaltzen» O *Po.Ot XX*, 26, 1-4).

¹⁴³ *ber monedaz*: ‘moneta berberaz, moneta beraren bidez’. *OEHk* dio Tartasen 1666koa dela izenaren ezkerrean jartzen den *ber* indargarri honen lehenengo lekukotasuna, baina ikus baita *ber zuhurtzia* (O *Po.Ot XIII*, 4, 2).

¹⁴⁴ *adintzat baka*: ‘hadin baka, izan hadin bakatua, izan hadin pagatua’. Aditz intrantsitiboarekin, *OEHk* (s.v. *pagatu*) gaztelaniako «satisfacerse, ser, considerarse pagado» ordainak bildu ditu (hain zuzen hemen dagozkionak), Berialenen 1621eko bi adibiderek. Helburuzko perpausetan aditzari *-tatz* atzizkia eranstean, ikus *zirentzat* (O *Po.Ot V*, 55) eta *xahu gentsantzatz* (O *Po.Ot XXII*, 2, 5); Oihenarten grafia hiruretan da <z>, hots gaurko <tz> afrikatuarentzat baliatu ohi duena.

¹⁴⁵ *diotsat*: ‘nik hiri esaten diat’. Etxeparek ere adizki hau erabili zuen: «Onsa hari gomend’adi, nik diotsat egia» (E 99).

¹⁴⁶ *arkabotez berzec*: ‘andraketariez bestek, proxenetez bestek’. Oihenartek *Notitia utriusque Vasconiae* liburuan gaztelaniako hitzen euskarazko kideak zerrendatzen dituenean (1656ko edizioan, 46. orrialdean), gaztelaniako *alcabuete* izenaren kide gisa euskarazko *arcabot* ematen du, eta latinezko *leno* bien latinezko ordain gisa. *OEHk* ondo erakutsi duen moduan, Simin Palayk 1932ko bearnesaren eta gaskoiaren hiztegiaren «*Arcabòt, -e*: Coquin, -e, fripon, débauché (vieux)» bildu zuen; XVIII. eta XIX. mendeetako katalanaren hiztegiaren ere *arcabot* aurkitu dugu gaurko katalaneko *alcauot* izenaren lekuan, gaztelaniako *alcabuete* eta latinezko *leno* ordainekin. Hortaz, badirudi Oihenartentzat *arkabot* dela, euskaraz, latinezko *leno*, hots, UPV/EHUren eta Spes-Voxen *Latina-euskara oinarritzko hiztegiaren* arabera, «andraketari, emakume-merkatari, proxeneta, emezain, putazain, makarela; artekari, bitarteko, mandatarri, estalgile (sexu- edo maitasun-kontuetan); seduktore, seduzitzaile (gizonezkoa)».

¹⁴⁷ *ezterrakedala*: ‘ezin didala erran’, hirupertsonala. Oihenarten testuetan, *erran* aditzarekin, *erradan* (O *Pr 23*), *erradas* (O *Pr 149*), *errakok* (O *Pr 621*) eta *berraio* (O *Pr 663*) hirupertsonalak aurkitu ditugu, denak aginteran; baina potentzialean beste denak dira bipertsonalak: *ezterraket* (O *Po.Ot X*, 10, 3) *derrakegu* (O *Po.Ot XIII*, 9, 3) eta *nerrake* (O *Po.Ot XIII*, 19, 2).

Heren-biza* (*Triplique)
 Orari iarr' is bide honean.
 Arcabotes hiz-eguitean
 Seren hec ohitun handiqui
 Puta beroen bihozean. *Perraca*.

*Heren hitza*¹⁴⁸
 Orari jarr(i) iz bide honean,
 arkabotez hitz egitean,
 zeren hek ohi tun,¹⁴⁹ handiki,¹⁵⁰
 puta beroen bihotzean. *Perraka*.

Inhardetspena
 Isal' arcabot hambatequin
 Aitor duc, bad' estuc gurequin <16>
 Cer eguin, gu nescoxac* (*Chastes) gaituc,
 Abil fit, ordu gaizarequin. *Xikito*.

Inhardetspena
 Izal(a) arkabot hanbatekin¹⁵¹
 aitor duk; bad(a), eztuk gurekin
 zer egin: gu neskotxak¹⁵² gaituk.
 Abil fit,¹⁵³ ordu gaitzarekin!¹⁵⁴ *Xikito*.

Parafrasia:

JORRATZAILEEN KOBLAK I.

Erasoa Mutil Gaztearen aldetik

Bata hordia da, beste hori itota dago, denek ere ez dute bi txanpon ezdeusen balioa.
 Hor den putarik handienak erran diezadala niri "xikito". *Perraka*.

Neskatoaren ihardetspena

Hemen ez zagok ez hordirik, ez putarik. Baina maiz ikusten diagu hire leinukoren bat,
 traidore izanez (izateagatik), urkabetik dilindan. *Xikito*.

¹⁴⁸ *Heren hitza*: ikus gorago *berrizko hitza*-ri buruzko oharrean idatzitakoa.

¹⁴⁹ *ohi tun*: 'izan ohi ditun', jatorrizkoan *ohitun*. Altunak eta Mujikak zehaztu zutenenez (2003, 64) «Laguntzailearen lehen silabaren galtzea modu batean baino gehiagotan adierazten du Oihenartek: apostrofoarekin, *iaten' tu* (O Pr 35), *iaín'tu* (O Pr 43), *haufsten'tu* (O Pr 134), *galzen'tu* (O Pr 134), *arguiratu'tut* (O Po.Ot XVII, 7); marrarekin, *uken-tut* (O Pr 1); bereiz, *galzen tuste* (O Pr 525), *gupida tuzula* (O Po.Ot XIV, 5, 6); edo lotuta, *eguitentu* (O Pr 21)». Gainera, behin, lehen silaba horretako kontsonantea bakarrik galdu du, eta ez bokala, seguruenik errimarako behar zuelako: *biga itut* (XVI, 7, 4).

¹⁵⁰ *handiki*: 'eskuarki'. Erabilera adberbial hau, esanahi honekin, hiru aldiz dago Oihenarten atso-titzetan (O Pr 9, O Pr 160 eta O Pr 210). *OEhk* hiru adibide horiek bildu zituen eta, bitxiki, Euskaltzaindiaren Hiztegraino iritsi da, *Zab*. markarekin.

¹⁵¹ *hanbatekin*: 'hortaz'. *OEhk* lokailu honen bi agerpen bildu ditu Oihenarten aurretik, biak Leizarragarenean; honez gain, Oihenarten beste bi adibide ere bildu dituzte, eta ondoren Tartasen hiru adibide.

¹⁵² *neskotxak*: 'neska garbiak, neska onestak, neska zintzoak', jatorrizkoan *nescoxac*. Oihenartek frantseseko itzulpena eman du orrialdearen ezkerreko alboan (*Chastes), adigarri gisa, seguruenik berak asmaturiko hitza delako. Hapaxa da, nolana ere, beste inon ez baitugu aurkitu. Gogoratu *neskaso* ere erabili zuela neurtitzetan (O Po.Ot XX, 4, 1), eta kasu horretan ere hitz bakanen adigarrien zerrendan azaldu beharra ikusi zuela: «Vierge, pucelle, de *neska oso*, qui veut dire une fille entière».

¹⁵³ *fit*: 'fite, bizkor'. Oihenartek *fite* adberbioaren aldaera hau bakarrik erabili du, eta bakarrik hemen. *OEhk* Larrasqueten hiztegia aipatzen du, baina testuetan lehenengo agerpena litzateke Oihenartena.

¹⁵⁴ *ordu gaitzarekin*: 'ordu gaiztoan'. Ikus *OEhn*, s.v. *ordu*: «ORDU GAITZAREKIN, ORDU GAITZEZ (En frases imperativas). En mala hora, en hora mala. v. ORDU GAIZTOAN. *Zabiliz orduatxez*. (Cantar de Perucho, 1539). TAV 3.1.15. *Ordu gaitzareki horrat zakitzat*. E 213»; baina baita «ORDU GAITZEZ, ORDU GAIZTOZ. En mala hora. v. ORDU GAIZTOAN. *Ordu gaitxez etorri zinan!* (Frase en una comedia castellana de 1550) ASJU2001 (1), 274».

Bigarrenez hitza hartzea

Aitor dun, beraz, puta haizela; hala, errua aitortzen dutenak joaten diren moduan, joango haiz laster —atsegin har ezan— Baiona-zubiko kaiolara. *Perraka*.

Ihardespena

Nire ukoa aitortzea dela iruditzen al zaik? Moneta beraren bidez izan hadin pagatua, esaten diat niri proxenetez bestek ezin didala esan “perraka”. *Xikito*.

Hirugarrenez hitza hartzea

Orain jarri haiz bide onean, proxenetez hitz egitean, zeren eskuarki haiek izan ohi ditun puta beroen bihotzean. *Perraka*.

Ihardespena

Hortaz, aitor duk proxeneta haizela; bada, ez duk gurekin zer egin: gu neska garbiak gaituk. Habil bizkor, ordu gaiztoan! *Xikito*.

6.4. Jorralen koblak II (O Po. Co VIII(II))

Jorrales-koblak honetan gizonetako da lehenengo koplak esaten duena, koplak tradizionalentzat deskribatu den egitura tipikoarekin: lehenengo bi bertso-lerroetan irudia (eiheraren tanka-tanka hotsa eta zakurraren zaunka), eta hirugarren-laugarrenetan esan beharrekoaren funtsa: gizonetakoaren ustez, nesketakoaren oheak gauero egiten du karranka-hotsa, erran nahi baita haren ustez gauero izaten dela sexu-jarduna nesken ohean. Hurrengo kopletan, nesketakoaren erantzunetan emakume ahaldun-dua agertzen da: ezinezkoa da gizonak halakorik entzutea, baina sexu-gogoz gaixoturik eta sexua burutik ezin kendurik dagoelako ibiltzen da gauero inoren oheari adi, ez direnak entzuten.

II.

Iauquisarrea.

Eihera xarrac tanca tanca;
Gure hor-sarrac osen Janca,
Osenago dun hir' oheac
Gau oros deraman carranca. *Perraca*.

Jaukizarrea

Eihera txarrak tanka-tanka,¹⁵⁵
gure horzarrak¹⁵⁶ ozen zanka,¹⁵⁷
ozenago dun hir(e) oheak
gau oroz deraman karranka.¹⁵⁸ *Perraka*.

¹⁵⁵ *tanka-tanka*: ‘danga-danga’. Kolpe-hotsaren onomatopeiaren aldaera hau Harrietek bildua zuen hiztegian.

¹⁵⁶ *horzarrak*: ‘zakurtzarrak’, jatorrizkoan *hor-sarrac* (txistukari frikariarekin, beheargoko *ertsozar* bezala). Testuetan hapaxa da (ikus Larramendiren hiztegian, eta gero Harrietenean, *oratzar*).

¹⁵⁷ *zanka*: ‘zaunka’. *OEH*ren corpusaren arabera, aldaera hau Harrietek hiztegian bakarrik zegoen orain arte.

¹⁵⁸ *karranka*: koplak honek Oihenarten 371. atsotitza gogorarazten du: «Orga txarrago eta karranka handiago».

Ihardespena

Estuc hir' erharsun' esabe,
Gau oros, berze coeinta gabe
Estuanean en' oheari
Egoitera beha herabe. *Xiquito*.

Berrisco hiza

Estinat behazes penaric
Seren, behatu gabetarik,
Hir' ohe herots' ensuten dun
Lecoa laurden bidetarik. *Perraca*.

Ihardespena

O, erxo-sar buru-soroa,
Carranca hur' en' ohecoa
Esin duquec, luharras niazac,
Bana duc hir' ametj erhoa. *Xiquito*.

*Vrhenza.**Ihardespena*

Eztuk hir(e) erharzun(a)¹⁵⁹ ezabe,¹⁶⁰
gau oroz, berze koeinta gabe,
eztuanean en(e) oheari
egoitera beha¹⁶¹ herabe. *Xikito*.

Berrizko hitza

Eztinat behatzez penaric,
zeren, behatu gabetarik,
hir(e) ohe-herots(a)¹⁶² enzuten dun
lekoa laurden bidetarik. *Perraca*.

Ihardespena

O, ertxozar¹⁶³ buru-zoroa!
Karranca hur(a) en(e) ohekoa
ezin dukek —luharras¹⁶⁴ niatzak!—,¹⁶⁵
bana duk hir(e) amets erhoa. *Xikito*.

Urhentza.

¹⁵⁹ *erharzuna*: 'eritasuna'. Forma hau Leizarragak ere erabilia zuen (eta gero Tartasek), baina hemen bakarrik aurkitzen dugu Oihenarten testuetan.

¹⁶⁰ *ezabe*: 'ezkutuko, isilpeko'. *OEH*ren corpusaren arabera, Belapeyrek, Maisterrek *ezaba* forma erabili zuten, eta Alphonsa Rodriguezek *ezabia*. Harrietek *ezabe* eta *ezabia* bildu zituen hiztegian.

¹⁶¹ *ene oheari egoitera beha*: 'ene ohea entzuten egoteko'. *OHE*ko sarrera oso argigarria da (s.v. *beha*): «1. (L, BN, S, Sal, R; SP, Lecl, Dv). [...] (Con dat. o alat.). (Estar, etc.) atento (mirando o escuchando). «*Beha nago*, je regarde. *Beha nagoka*, je le regarde» SP. «*Behagoitea*, demeurer spectateur» Lecl. «*Beha egon*, rester» Dv. «*Haurrari beha niz* (BN-arb)» [...]. Tr. Propio de la tradición septentrional; no hay ej. alto-navarros, ni meridionales en general, hasta el s. xx (Irigaray, Orixe) y aún entonces escasean. Aunque no es fácil determinar el sdo. exacto en todos los casos, parece que la tradición labortana y bajo-navarra emplea *beha* sobre todo en el sentido de "mirando, atento con los ojos"; la suletina (salvo algún ej. de Eguiateguy), en el de "escuchando, atento con el oído". Leizarraga se sirve siempre del alativo, incluso con seres animados; salvo en él, se usa más frecuentemente el dat. en cualquier caso, estando el alativo restringido a inanimados».

¹⁶² *ohe-herotsa*: 'ohearen zarata'. *OEH*ren corpusean Belapeyteren 1696koa zen *herots* hitzaren lehenengo agerpena. Hortaz, Oihenarten hau bihurtzen da lehenengo agerpen.

¹⁶³ *ertxozar*: 'ergeltzar', jatorrizkoan *erxo-sar*. *OEH*k *ertzoren* agerpenak biltzen ditu xix. mendean, eta *ertxo* Foixen eta Larrasqueten hiztegian. Bestalde, *errhotzar* dakar Haranederrek, eta *erotzar* Larramendik eta Mendiburuk. Oihenarten hau dugu, hortaz, lehenengo *ertzo* nahiz *ertzoren* agerpena, betiere *-zar* atzizkiarekin (frikaria, goragoko *horzar* bezala).

¹⁶⁴ *luharras*: 'lur-arras, lurlean', jatorrizkoan *luharras*. Oihenarten sistemaren arabera, *luharras* eman beharko genuke gaurko grafian, baina hain zuzen Oihenartek *Pouvreaurentzat* idatziriko oharretako batean, *arras* hitzaren txistukaria hobikari apikaria dela azpimarratzen du (gaur <s> idazten duguna), eta ez hobikari bizkarkaria (gaur <z> idazten duguna): «*arras* doit estre aussy escript par j et non par z» (Kerexeta 1991: 898). Izan ere, *Pouvreauren* hiztegian (A eskuizkribuan, BNFko *Celtique et Basque* bildumako ms. 7 eskuizkribuan), *arras* hitzari legokiokeen lerroan daude lerroartean sartuta, eta ez *arras* sarrerari legokiokeen tokian, hala *arras* nola *lu-arras*, honela: «*Arras*, radicitus / *Lu-arras*, a platte terre» (22v orrialdean). Eta L- letran, dagokion lekuan, honela: «*Luarraztea*, se prosterner en terre (O) / *Luarrazturic*, estant prosterné» (A eskuizkribuko 157r orrialdean eta B eskuizkribuko 139r orrialdean). Azpimarratzekoa da, jakina, *luarraztea* sarreran «O.» laburdurak Oihenart salatzen duela. Aipagarri iruditzen zaigu, bestalde, *OEH*ren datuen arabera, *luharrastü* erabili dutela Maisterrek (1757) eta *Uskara Libriak* (c. 1837). Guztiarekin, erabaki dugu testuan *luharras* 'lur-arras, lurlean' ematea, <s> grafiarekin.

¹⁶⁵ *niatzak*: 'etzanik naiz', alokutiboa, gizonetzkoarekin. Neurtitzetako *egon* aditzaren *niagon* (O *Po.Ot* XI, 4, 4) eta *niagozu* (O *Po.Ot* I, 6, 4) alokutiboen antzera, hau ere forma alokutibo trinkoa da, kasu honetan *etzan* aditzarena.

Parafrasia:

JORRATZAILEEN KOBLAK II.

Erasoa

Errota txarrak danga-danga, gure zakurtzarrak ozen zaunka; ozenago dun hire oheak gau oroz eragiten duen karranka. *Perraka*.

Ihardespena

Ez duk hire eritasuna ezkutukoa (hire eritasuna bistan duk), ez baldin baduk lotsarik (“eztuanean herabe”) gau oroz ene oheari beha (ene ohea entzuten) egoteko, beste kezkarik gabe. *Xikito*.

Bigarrenez hitza hartzea

Ez dinat nekerik beha izateagatik, zeren, behatu gabe, hire ohearen zarata urrunetik (lekoa laurden urrutira) entzuten dun. *Perraka*.

Ihardespena

O, ergeltzar buru-zoroa! Karranka hura ezin duk izan ene ohekoa, ni lurrean etzanik izaten naiz eta; baina duk hire amets eroa. *Xikito*.

Amaiera.

7. Ondorioak

Artikulu honen ekarpen bistakoena Arnaut Oihenarten euskarazko 83 bertso-leerro orain arte ezezagunen edizioa da, baina horrekin batera haren lan inprimatu guztien edizioak eta aleak aztertu ditugu (hala euskarazkoak nola latinezkoa zein frantsesezkoak), eta erakutsi dugu xvii. mendeko idazlearen lan inprimatuak lan irekiak zirela, etengabeko aldaketan hala orri-ordezkatzez nola orri-emendioz, eta ondorioz ale guztiak izan daitezkeela desberdinak.

Déclaration historique de l'injuste usurpation et rétention de la Navarre, faite par les Espagnols (c. 1625) frantziarren propaganda-liburuxkari dagokionez, ale eta edizio ezagunen azterketa zehatza egin dugu, eta froga berriekin proposatu dugu ez dela Arnaut Oihenartek idatzia.

Ildo propagandistiko bereko *Extraict d'un traicté non encores imprimé intitulé "Navarra iniuste rea, etc. sive De Navarrae regno contra ius fasque occupato expostulatio"* (c. 1635-1643) liburuxkaren kasuan, orain arte ezagutzen ez zen ale bat lokalizatu dugu eta, ale eta edizioen historiatik abiatuta, Oihenarten egiletasuna berretsi dugu.

Gero, latinezko *Notitia utriusque Vasconiae* liburu handiaren hala 1638ko nola 1656ko hainbat ale aztertu ditugu, bi edizioen arteko erlazioa ulertzeko. Julien Vinsonek aurreraturikoaren ildotik, ondorioztatu dugu Oihenartek, lehenengo edizioa argitaratu eman ondoren, etengabe jarraitu zuela bere liburua osatzen, aldaketaz, zuzenketaz eta emendioz. Izan ere, 1656ko edizioa ez da erabat berria, baizik eta 1638ko edizioa ale saldu gabeko orriak erabiliz paratua, baina ikusi dugu edizio bereko aleak desberdinak izan daitezkeela, orri txertatuak (*cancellantia*) agertzen baitira 1638ko ale batzuetan ere, eta, aldi berean, ordeztu beharrekoak (*cancellanda*) geratu baitira 1656ko ale batzuetan.

Oihenarten euskarazko lan argitaratuei dagokienez, Vinsonek azterturiko sei aleen eta Oihenarten ikertzaileen lanetan aipatu gabeko beste lau aleren deskripzio

zehatza eskaini dugu, arreta bereziarekin erreparatuz ale bakoitzaren osagaiei (testuak, pleguak, orrialde-zenbakiak, azalak, izenburuak, paratestuak...). Ondorioztatu dugu Oihenartek *Atsotitzak edo errefrauak* lanaren jarraipen gisa ikusten zuela *Atsotitzen urhenkina*, baina liburuki bakoitzak bere data argia duenez komeni dela bi lanak izenburu banarekin aurkeztea; eta, antzera, *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* eta *Kobla berriak* poema-bildumak ere, Oihenarten gogoan, bat bestearen jarraipen bide zirela, agian, baina, bakoitzak bere egitura beregaina duenez, on dela bi izenburuak bereiztea. Hortaz, lan inprimatuak ere lan ireki gisa ulertzeak dakarren konplexutasuna azpimarratzen badugu ere, proposatu dugu Oihenarten euskarazko lan argitaratuak honela aurkeztea: 1) *Atsotitzak edo errefrauak* (Paris, 1657). 2) *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* (Paris, 1657). 3) *Atsotitzen urhenkina* (Pau, 1665). 4) *Kobla berriak* (c. 1657-1665).

Goiago aipatu dugun moduan, Oihenarten ikertzaileek aztertu gabeko lau ale deskribatu ditugu ahalik eta zehatzasunik handienarekin: bat Frantziako Biblioteka Nazionaleko Arsenal Liburutegikoa, beste bat Dijongo Udal Bibliotekako Ondarearen atalekoa, eta bi Grenobleko Udal Bibliotekakoak.

Arsenal Liburutegiko aleari esker erakutsi ahal izan dugu, *Notitia...* liburuan ikusi dugun bezalatsu, Oihenarten poema-bildumetan ere, liburuaren osatze-prozesu dinamikoan, *cancellantia* orriak ale gehienetan era beretsuan txertatu direla, baina ez ale guztietan berdin-berdin, poemaren testu berritua duten aleen artean Arsenal Liburutegiko honek bakarrik mantendu baitu 9-10 orrialdeetan jatorrizko testua.

Dijongo aleak erakutsi digu Parisko 1657ko datazioa bildumaren bi osagaiei dagokiela (537 atsotitzez osaturiko liburuxkari 1657an ezarri zitzaion azala Parisen, eta *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* poema-bildumari ere 1657an jarri zitzaion azala Parisen), baina ez ezinbestean bi osagaiak batera enkoadernatu zirenean osaturiko liburuxkari, Dijongo bildumaren azala eta are izenburua orain arte ezagutzen genuenaren aldean desberdinak baitira (ñabardura txikiekin bada ere).

Grenobleko Udal Bibliotekako F.23065 aleak erakusten du Oihenarten *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* poema-bilduma bere aldetik ere zabaldu zela, hau da, atsotitzekin inongo loturarik gabeko ibilbidea ere egin zuela. Bestalde, testuari dagokionez, bat dator Vaussenat-Vinson deitu dugun alearekin, hots, poema-bilduma bera bakarrik zabaltzeko enkoadernatu diren bi ale horietan mantendu dira *cancellanda* deitu ditugun orrialdeak (9-10, 27-30 eta 45-46) jatorrizko testuarekin, eta atsotitzekin batera enkoadernatu diren ale guztietan, ordea, *cancellantia* orriak txertatu dira, testu aldatuarekin (erdibideko historiaren ordezkari litzateke Arsenal Liburutegiko alea). Dagokion atalean konparatu ditugu *cancellanda* / *cancellantia* testuak eta, ondoren, poemaren deskripzio xehetua eginez bistaratu gura izan dugu poema-bildumaren egitura: lehenengo hamabost amodio-poema, gero hamaseigarrena, ondoren errimadun distikoen segida (*Ezkontidearen hil-kexua museen kontra*) eta azkenik *Jainkoazko neurtitzak*. Hortaz, atsotitzen bilduma bezala, poema-bilduma ere emendioz osatzen joan dela erakutsi gura izan dugu: inprimatzaileak bilduma osoa jaso zuen aldi berean, eta bilduma osoaren konposizioa egin zuen batera, atalak ondo bereiziz, baina bildumari izenburu bakarra eman zion: *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan*.

Grenobleko Udal Bibliotekako F.23066 alea da orain arte ezagutzen ez genituen bertso-lerroak dituen, lau orrialdetan. Liburuxkak ez dauka izenburuarentzat gorderiko azalik, baina lehenengo orrialdean *Cobla berriac* izenburua dakar, eta azken

orrialdean, azken bertso-lerroaren ondoren, «Vrhenza» dago idatzita. Poema-bilduma honek *O^{Ten} gaztaroa neurtitzetan* bildumaren egitura ia-ia paraleloa duela erakutsi nahi izan dugu: amodio-poemez osaturiko sorta nagusia, gehi beste era bateko poemak.

Kobla berriak liburuxkari esker ezagutu ditugun hiru poemen testuaren edizioa aurkeztu dugu (bi zutabetan: batean paleografikoa, eta grafia gaurko erara moldaturik bestean), poema bakoitzaren aurkezpen laburrarekin eta ohar argigarriekin, gehi poema bakoitzaren bertsioko parafrastikoarekin, guk zelan ulertu dugun erakusteko.

Liburuñoaren hasierako *Denbora batez...* poema, gure ustez, Oihenarten helburu nagusietako baten erakusgarri da: euskarazko poesiagintzan askotariko egitura metrikoak erabil daitezkeela erakutsi nahi du (kasu honetan, sei bertso-lerroko ahapaldiak, 9a / 8b / 9a / 8b / 8c / 8c egiturarekin, hain zuzen Oihenartek bere horretan beste inon erabili ez duen egiturarekin).

Are interesgarriagoak dira liburuñoaren azken orrialdeetako *Jorralen koblak*, Oihenarten bi koplarenrenkada hauek orain arte Zuberoako xikitoei buruz genekiena osatzera baitatoz. Xikitoen inguruko bibliografia eta historiografia guztia berrikusi dugu eta hipotesi gisa proposatu dugu Oihenartek ondo ezagutzen zuela guk soilik modu partzialean ezagutu dugun praktika poetiko popular bat, eta berak molde horretatik abiatuta sortu zituela hamar koplaren hauek, ahozko praktika poetiko tradizionala eta poesia kulture idatzia sinkretizatze bidean, hain justu ere *Art poétique basque* saiakera teorikoan euskal eredu jator moduan aurkeztu duen egitura metrikoa erabiliz (9a / 9a / 9- / 9a, gutxienez silaba eta erdiko errimarekin).

Orain arte pentsatzen genuen xikitoak soilik gizonen artean erabiltzen zirela, eta horrela zen seguruenik xx. mendearen hasieran; baina, Oihenarten lekukotzari kasu egiten badiogu, orain badakigu andrazkoen eta gizonen artean ere egiten zirela zirto-koplaz osaturiko eztabaidak, txandaka bien artean, gizonaren eta emakumearen arteko lehia agonistikoan, eta hain zuzen gizonen aurkako jaurtiriko koplak amaitzen zirela *Xikito!* oihuarekin, baina andrazkoen aurkako *Perraka!* bokatiboen iraingarriarekin amaitzen zirela.

Bestalde, xx. mendearen hasieratik xikitoak beti artzainen arteko praktika gisa deskribatu badira ere, Oihenartek *Jorralen koblak* izena erabili du bi koplaren sorta hauek izendatzeko, eta horrek pentsarazi digu izen hori izan litekeela, hain zuzen, praktika poetiko hau izendatzeko xvii. mendean erabiltzen zen izen generikoa. Horrela, ahozko tradizioaren bildumetan ohikoa den lan-kanten edo lugintza-lanetako kanten sailean kokatuko lirateke jorralen koblak, nekazarien lanaren eta jostetaren testuinguruan.

Azkenik, Grenobleko ale aurkitu berriari esker ezagutu ditugun xikito-perraka moldeko koplaren horien edukia ikusita, iradoki dugu izan litekeela Baionako ale liburuñoaren azken orri hori (eta, horrekin batera, liburuñoaren hasierako) galtzea ez izatea ausazko gertakizuna, poema lotsagabeen zentsura baino.

Etorkizunera begira jartzeko bagara, esan behar dugu Arnaut Oihenarten idazlanen azterketarako langaiak ez direla agortu. Guk ez ditugu aztertu, adibidez, lan inprimatuetan agertzen diren eskuzko oharak. Eta gaztetan ordu asko eman genituen Oihenarten eskuizkribuen bila... alferrik emaitzei begiratuz gero, bidean asko ikasi genuen arren. Nork jakin, beharbada hurrengo ekinaldi batean aurkituko dugu Oihenarten eskuizkribuz beteriko kutxa.

Erreferentziak¹⁶⁶

- Agirre Odriozola, Joxean. 2017. Koplak eta jotak. Bat-batekotasunetik fosilizaziora? *Bertso-lari* 105. 62-101.
- Aldekoa Beitia, Iñaki. 2003. La poesía amorosa en Bernard Etxepare y Arnaud Oihenart. *Lapurdum* 8. 7-17. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.903>.
- Altuna Bengoetxea, Patxi. 1994. Oihenarten euskal prosodia. In Euskaltzaindia, *Oihenarten laugarren mendeurrena / Cuarto centenario de Oihenart / Quatrième centenaire d'Oyhénart* (*Iker* 8), 161-174. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Altuna Bengoetxea, Patxi & Jose Antonio Mujika Casares. 2003. *Arnaud Oihenart. Euskal atsotitzak eta neurtitzak – Proverbes et poesies basques – Proverbios y poesías vascas* (*Iker* 15). Bilbo: Euskaltzaindia.
- Arcos de la Fronterako Udala. 2001. *Cantes y cantaores de Arcos*. Sevilla: Pasarela (2 CD eta liburuxka).
- Arkotxa-Scarcia, Aurelia. 1994. Oihenarten amodiozko poesien azterketa konparatiboa. In Euskaltzaindia, *Oihenarten laugarren mendeurrena / Cuarto centenario de Oihenart / Quatrième centenaire d'Oyhénart* (*Iker* 8), 401-450. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Arkotxa-Scarcia, Aurelia. 2005a. Eguiatéguy, lecteur de Ioannes Etcheberri de Ciboure. *Lapurdum* 9. 49-66. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.785>.
- Arkotxa-Scarcia, Aurelia. 2005b. Oihenarten *L'art poétique basque*. In Ur Apalategi Idirin (arg.), *Belaumaldi literarioak auzitan*, 209-245. Donostia: Utriusque Vasconiae.
- Arkotxa-Scarcia, Aurelia & Beñat Oihartzabal. 2009. Siglo XVII: Desarrollo y edición de las letras vascas septentrionales [online]. <https://artxiker.ccsd.cnrs.fr/artxibo-00442467>.
- Aurkenerena Barandiaran, Joseba. 2022. Zuberoako txikitoak. *Bertsozale* 125. 52-62 (Lehenengoz 2020ko urtarrilean argitaratua, *Zuzeu* albistarian).
- Bladé, Jean-François. 1882. *Poésies populaires de la Gascogne II: Romances, chansons d'amour, chansons de travail, chants spéciaux, etc.* Paris: Maisonneuve et Cie Éditeurs.
- Bonn, Jennifer. 2020. *Chant Terrestre: la voix comme créatrice de liens en milieu montagnard*. Okzitaniako Tolosa: Université Toulouse 2 – Jean Jaurès. Doktore-tesia. <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-03360707>.
- Creissels, Denis & Céline Mounole Hiriart-Urruti. 2011. Animacy and spatial cases: Typological tendencies, and the case of Basque. In Seppo Kittilä, Katja Västi & Jussi Ylikoski (arg.), *Case, animacy and semantic roles*, 157-182. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Del Campo Tejedor, Alberto. 2007. El trovo verde. Poesía improvisada satírico-obscura en la fiesta de la cosecha. *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* 72(2). 229-257.
- Ducéré, Edouard. 1911. *Dictionnaire historique de Bayonne*. Baiona: Foltzer.
- Etniker Euskalerrria. 2017. *Agricultura en Vasconia (Euskalerrriko Atlas Etnografikoa 8)*. Bilbo: Labayru.
- Etxegoihen, Philippe. 2012. *Mémoires souletines, II. Bergers et cayolars*. Baiona & Donostia: Elkar.
- Etxart, Allande, 2009. *Txikitoak!!!*. Lextarre: autoedizioa.
- Gil, Bonifacio. 1931. *Cancionero popular de Extremadura*. Badajoz: Centro de Estudios Extremeños.

¹⁶⁶ Zerrenda honetako eta artikulu osoko esteka guztiak kontsultatu dira azkenekoz 2022-11-28an.

- Goihenetxe, Manex. 1993. A. Oihenart eta bere ingurugiroa. *Jakin* 74. 53-60.
- Goihenetxe, Manex. 1994. A. d'Oihenart historien: aspects de son profil social, politique, culturel. In Euskaltzaindia, *Oihenarten laugarren mendeurrena / Cuarto centenario de Oihenart / Quatrième centenaire d'Oyhénart (Iker* 8), 497-508. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Haritzelhar Duhalde, Jean. 1994. La Soule dans la littérature basque. In Pierre Bidart (arg.), *Le Pays de Soule*, 355-368. Baigorri: Izpegi.
- Harris, Neil. 2007. Il cancellans da Bruno a Manzoni: fisionomia e fisiologia di una cosmesi libraria. In Olivia Catanorchi & Diego Pirillo (arg.), *Il cancellans da Bruno a Manzoni: fisionomia e fisiologia di una cosmesi libraria, in Favole, metafore, storie. Seminario su Giordano Bruno (Seminari e convegni* 10), 567-602. Pisa: Edizioni della Normale.
- Hérelle, Georges. 1925. *Le théâtre comique. Chikitoak et koblak. Mascarades souletines. Tragi-comédies de Carnaval. Sérénades charivariques. Parades charivariques. Farces charivariques*. Paris: Librairie Ancienne Honoré Champion.
- Irigarai, Leopold. 1905. *Albadak, chiquitoak, erran zaharrak*. Eskuizkribua. BNFko Celtique et Basque bilduma: 202 dokumentua. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b100378001>. (1963ko *Igela* 6 zenbakian argitaratua, 5-8 orrialdeetan).
- Jauregiberri, Jean. 1930. Chikitoka. *Gure Herria* 10(3). 268-270.
- Jover Zamora, José María. 1949. *1635. Historia de una polémica y semblanza de una generación*. Madril: CSIC.
- Kaltzakorta Elortza, Jabier. 2003. Erronda-kantuak eta eske-bertsoak. *Euskera* 48. 109-163.
- Kaltzakorta Elortza, Jabier. 2015. Zuberoako tzintzarrotsetako kopla zahar batzuen gainean. *Karmel* 290. 3-21.
- Kubelos Pérez, Álex. 2010. La polémica en torno a la conquista de Navarra (1512): dos documentos del siglo XVII. *Sancho el Sabio* 31. 195-234.
- Lacaze, Louis. 1884. *Les imprimeurs et les libraires en Béarn (1552-1883)*. Pau: Léon Ribaut.
- Lafitte, Pierre. 1967. *L'art poétique basque* (un inédit d'Arnaud d'Oyhénart). *Gure Herria* 39. 195-234.
- Lafon, René. 1955. Notes pour une édition critique et une traduction française des poésies d'Oihenart. *ASJU* 2. 61-99.
- Lafon, René. 1961. Sur les formes verbales basques qui contiennent un indice datif. *BSL* 56(1). 139-162 (Berrargit. in René Lafon. 1999. *Vasconiana*, 411-430. Bilbo: Euskaltzaindia & UPV/EHU).
- Mabmacien, Léo [ezizena], 2012. Diversité des marques d'imprimeurs: l'exemple des Cramoisy. In *Bibliomab: Le monde autour des livres anciens et des bibliothèques* [bloga]. <https://bibliomab.wordpress.com/2012/01/23/diversite-des-marques-dimprimeurs-lexemple-des-cramoisy/>.
- Martín Molares, Mónica. 2014. Emisiones y estados en la producción bibliográfica de las imprentas castellanas del siglo XVI. In Carlos Mata Induráin, Adrián J. Sáez & Ana Zúñiga Lacruz (arg.), «*Sapere aude*». *Actas del III Congreso Internacional Jóvenes Investigadores Siglo de Oro (JISO 2013) (Biblioteca Áurea Digital* 24), 193-212. Iruñea: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Navarra.
- Michel, Francisque. 1847. *Uscarazco zuhur-hitzac, Aillande Oihenartec bildiac, zoinen ondotic jiten beitira uskaraz eghin zituen neurt-hitzac*. Bordele: Prosper Faye.
- Mitxelena Elissalt, Koldo. 1967. Los Refranes del cuaderno de Oihenart. *ASJU* 1. 11-44.
- Ong, Walter J. 2002 [1982]. *Orality and literacy*. New York: Routledge.

- Orpustan, Jean-Baptiste. 1991. Réalisme rural et fantaisie narrative chez A. Oyhénart: *Laur karbarien eresia* ('Le récit des quatre cardeuses'). In Joseba A. Lakarra (arg.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum (ASJUren Gehigarriak 14)*, I, 201-215. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Ott, Sandra. 1981. *The circle of mountains: A Basque shepherding community*. Oxford: Clarendon Press.
- Peillen Karrikaburu, Txomin. 1962. Xikitoak (Zuberoko artzainen pertsoak). *Igela 2*. 27-28.
- Peillen Karrikaburu, Txomin. 1983. *Jusef Eguiateguy: Lehen liburua edo Filosofo huskaldunaren ekheia (1785)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Peillen Karrikaburu, Txomin. 2002. Zuberotar irri kontakizuna: pertsonaiak, jarrerak, egoerak. *Euskera 47*. 439-461.
- Toledo Lezeta, Ana. 2008. A propósito del prólogo del *Oten gaztaroa neurtitzetan*. *Sancho el Sabio 29*. 135-155.
- Toledo Lezeta, Ana. 2009. *Linguae Vasconum Primitiae* eta *O.ten gaztaroa neurtitzetan*: hain hurbil, hain urrun. In Euskaltzaindia, *Juan Mari Lekuonari omenaldia (Iker 23)*, 403-427. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Toledo Lezeta, Ana. 2017. Arnaud Oihenart prezeptista: lekukotasun baten oinarriak. *Lapurdum 20*. 291-301. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.3605>.
- Urkixo Ibarra, Julio. 1910. Notes d'Oihenart pour le Vocabulaire de Pouvreau. *RIEV 4*(2). 220-232.
- Urkixo Ibarra, Julio. 1967. De paremiología vasca. Oihenart conoció los "Refranes y sentencias en Vascuence" de 1596. *ASJU 1*. 3-10.
- Urkizu Sarasua, Patri. 1973. Albadak, xikitoak eta erran zaharrak. *ASJU 7*. 105-116.
- Urkizu Sarasua, Patri. 1991. *Lapurdi, Baxanabarre eta Zuberoako bertso eta kantak*. Donostia: Etor.
- Urkizu Sarasua, Patri. 1994. Oihenarten *Atsotitzak* eta *Poetika* berrirakurrit. In Euskaltzaindia, *Oihenarten laugarren mendeurrena / Cuarto centenario de Oihenart / Quatrième centenaire d'Oyhénart (Iker 8)*, 295-328. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Vinson, Julien. 1891. *Essai d'une bibliographie de la langue basque I*. Paris: J. Maisonneuve.
- Vinson, Julien. 1898. *Essai d'une bibliographie de la langue basque II. Additions et corrections. Citations et références. Journaux et revues*. Paris: J. Maisonneuve.

The reconstruction of Old Common Basque accentuation: Closing open issues¹

José Ignacio Hualde*

University of Illinois at Urbana-Champaign

ABSTRACT: In the traditional view, Basque words were stressed on their second syllable at the stage before current dialectal diversification (Mitzelena 1977). This view was questioned in Hualde (1993a), where it was proposed, instead, that, at the last common stage, most Basque words were unaccented, like in modern Western (Bizkaian) varieties. Although a considerable amount of consensus has now been reached regarding the diachronic connections among modern accentual systems, a number of issues have remained open, which I address in this paper. These include the following topics: (1) Whether the tonal contrast of Goizueta (Western Navarrese) is a dialectal development or should instead be reconstructed for Old Common Basque, (2) The exact historical link between aspiration and stress in Northeastern varieties and its consequences for determining the historical connection between the reconstructed Eastern and Western-Central systems, and (3) The origin of marked accent in a protosystem without lexical accent.

KEYWORDS: Basque accent; accentogenesis; diachrony; prosodic development.

---

¹ I am grateful to two anonymous reviewers for very useful comments. Regarding the possibility of definitely closing open issues, I find it useful to remember Kempis' words: *Omnis perfectio in hac vita quandam imperfectionem sibi habet annexam, et omnis speculatio nostra quandam caligine non caret.*

* **Corresponding author:** José Ignacio Hualde. Dept. of Spanish and Portuguese & Dept. of Linguistics - University of Illinois at Urbana-Champaign. 4080 FLB, Urbana (IL 61801, USA). – jihualde@illinois.edu – <https://orcid.org/0000-0003-4969-2995>

How to cite: Hualde, José Ignacio (2022). «The reconstruction of Old Common Basque accentuation: Closing open issues», *ASJU*, 56 (2), 77-106. (<https://doi.org/10.1387/asju.23983>).

Received: 2022-10-15; Accepted: 2023-04-23. Published online: 2023-05-02.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (JPV/EHU)

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

1. Introduction

1.1. Aims of this paper

The goal of this paper is to contribute to our knowledge of the evolution of the main Basque accentual systems since the latest common stage (Old Common Basque) by addressing three issues: (a) The origin of the tonal-accent contrast found nowadays in Goizueta and until relatively recently in a larger area of Western Navarre and neighboring Gipuzkoan towns, including Oiartzun (section 3), (b) The exact connection between aspiration and stress in the reconstructed proto-Eastern accentual system (section 4), and (c) the role of vowel-sequence contraction and other mechanisms in accentogenesis in Old Common Basque and later stages (section 5).

1.2. Brief history of research on Basque accentual systems since Mitxelena's work: Interplay between synchronic description and development of diachronic hypotheses

Mitxelena (1977) reconstructed unmarked stress on the second syllable [+2] for the most recent accentual system common to all Basque dialects (a stage now known as Old Common Basque, after Lakarra 1995, 2011a, abbreviated here as OCB). This proposal was primarily based not on modern or historical accentual facts—although Mitxelena notes the existence of a [+2] rule in some modern varieties and some contractions in toponyms that are compatible with it—but on the distribution of /h/ and aspirated stops in Northeastern dialects, observable since the first texts of the 16th-17th centuries. What we find in these aspirating varieties is that only one aspirated segment is possible within the word domain (Lafon 1958 [1999: 122]) and, furthermore, only the onset of either the first or the second syllable of the word can bear aspiration. Under the assumption that aspiration was at some historical point linked to stress-accent, Mitxelena thus reconstructs a stage where the stress-accent usually fell on the second syllable and less frequently on the first.² Since in Zuberoan, which is the only modern aspirating dialect with contrastive stress, what we find is word-penultimate stress (with final stress in exceptions), Mitxelena proposed a more recent shift of the stress-accent from the second to the penultimate syllable of the word: [+2] > [-2] (with [-1] exceptions arising at a later time through contraction).

Mitxelena (1977: 418) also concluded that the strong contractions and vowel reductions that take place in compounds give evidence for an even older stage than his reconstructed system with a [+2] accent rule, since very often it is the vowel of the second syllable that is lost or reduced in such compounds; e.g. *ardi* 'sheep' + *alde* 'group' > *artalde* 'flock of sheep'. That is, Mitxelena proposes

---

² In this paper I employ the word "accent" as a hypernym that includes both "stress-accent" and "non-stress-accent", in Beckman's (1986) classification. In Hyman's (2007) prosodic typology, stress systems are characterized by the properties of culminativity and obligatoriness. Not all accentual systems found in Basque qualify as stress systems under this definition, since in some of them (those of the Western or Bizkaian type) most words are lexically unaccented.

[+2] for the most recent common stage, but not for the oldest reconstructable stage.³

Although Mitxelena (1958, 1972, 1976, 1977) described several other Basque accentual systems, including his own native system, used at the time in Errenteria, Gipuzkoa, these other systems were not fully integrated in his reconstruction. Further progress had to await more extensive and accurate description and analysis of modern accentual systems than was available at the time. When this work was done, a fact that emerged clearly was that the Western system, where the basic contrast is one between lexically unaccented and accented words (as first described in Jacobsen 1972, 1975 [2022] and later in Hualde 1988, 1991),⁴ was not compatible with Mitxelena's reconstruction of [+2] for a common stage (Hualde 1993a, 1995a). Instead, necessarily the accented/unaccented contrast, with unaccented as the unmarked lexical class, must be reconstructed for Old Common Basque. This is the only hypothesis that can account for all the facts. Assuming that this was the original accentual system, other systems can be shown to have developed in a straightforward way. Assuming that the original rule was [+2] on the other hand, as in Mitxelena's reconstruction, we cannot account for the fact that in the Western system some very old borrowings are accented on the second syllable (e.g. Lat. *caepulla* > *kinpùla* 'onion', Lat. *vesīca* > *puxika* 'bladder'), but most native words lack lexical accent (e.g. *alaba* 'daughter', *iturri* 'spring, fountain') (Hualde 1993a, 1995a, 2003, 2006, 2007).

Considering only the main prosodic types, we are led to the conclusion that the Central system with unmarked [+2] accent arose through the change "[unaccented] > [+2]" by reinterpretation of phrase-initial rises (with relevant experimental confirmation in Elordieta & Hualde 2003). In the Eastern area, the evolution from OCB would have been [unaccented] > [+2] and then, in agreement with Mitxelena, [+2] > [-2] (Hualde 2007).

A more recent advance in the synchronic description of Basque accentual system was the analysis of the accentual system of Goizueta, in Western Navarre, as a pitch-accent system of the Swedish type where all words have a lexically stressed syllable, either the first or the second, and there is a contrast between two melodically different accents, high or rising vs low or falling (Hualde, Torreira & Lujanbio 2008). How to fit this system within the general historical account of OCB accentuation and its evolution is not an obvious matter and more than one view has been expressed. The view defended in this paper is presented in outline in the next subsection, 1.3, and arguments for it are developed in section 3.

³ A reviewer asks whether such compounds would have formed one or two prosodic words. Mitxelena (1974: 418) gives reconstructed examples with two stresses: **árdi-(t)ègi* or **árdi-(t)égi* 'sheep corral'. The point that Mitxelena makes is that the deletion of the second vowel appears incompatible with stress on the second syllable: ***árdi-(t)egi*. Lexicalization of compounds often results in their reduction to a single prosodic domain, with a single stress, cf. Eng. *cúpboard* (more lexicalized, one stress) vs *cúpbearer* (less lexicalized, two stresses). In modern Basque varieties there is typically a single accent in such compounds; e.g. *baso* 'forest' + *herri* 'town' > *basèrri* 'farm'.

⁴ Azkue's (1931-1932) distinction between monotonic and ditonic words can be considered an earlier attempt at capturing the nature of the unaccented/accented contrast.

1.3. Assumptions and this paper's intended contribution

Based on our current knowledge, we may distinguish two main accentual areas within the Basque-speaking territory: A Western-Central area extending from Getxo, near Bilbao, in the West, to Arantzeta, in Navarre, as its approximate eastern boundary, and an Eastern area covering the remainder of the Basque territory. What allows us to make this partition into two areas are not the accentual rules that we find, which vary substantially within each of the two areas, particularly in the Western-Central (or Getxo-Arantza) area, but the existence of systematic correspondences in accentuation between words and classes of words across local varieties throughout the Western-Central area (see Hualde 1997). Such lexical correspondences are not found when Eastern varieties are brought into the comparison. A historical account of Basque prosody must explain this state of affairs.⁵ In broad outlines, the evolutionary path assumed in this paper is as in (1)-(3):

- (1) Common stages
  - I. Pre-OCB: all words are unaccented. Final phrase-level prominence.
  - II. Lexical tonal accent develops via loanwords and through accentogenesis in compounds.
  - III. OCB: Three lexical prosodic classes: unaccented (most words), H-accented and L-accented.
- (2) Main changes in the Western-Central area after the OCB stage
  - I. Loss of H* vs L* accent contrast, except in Western Navarrese.
  - II. [unaccented] > [+2] in most Central varieties, including Western Navarrese.
Exceptions are [+1].⁶
- (3) Main changes in the Eastern area
  - I. [unaccented] > [+2] (like in Central area, but much earlier).
  - II. [+2] (& [+1]) > [-2] (with loss of all lexical contrasts).
  - III. By contraction, [-2] > [-1] in specific cases (creating new accentual contrast).

---

⁵ A reviewer asks the question of whether there were any prestige centers that may explain the spread of accentual innovations. This is a very interesting question that is, however, very difficult to answer given the limited evidence that we have for earlier times. The evidence that we have shows the spread of changes that tend to reduce the complexity of the accentual system. For instance, from the use of accent marks in J. Leizarraga's work, we know that in the 16th century a system very much like that of modern Zuberoan was used much further west, in the Low Navarrese/Lapurdian region, where all lexical contrasts in accentuation were later lost. Similarly, from Larramendi's description it appears that systems of the modern Western type were widespread in Gipuzkoa in the 18th century, where they have evolved since then as less complex systems without the unaccented/accented contrast. Finally, the H-accent vs L-accent contrasts now found perhaps only in Goizueta was in use in a much larger area of Western Navarre and neighboring towns in Gipuzkoa in the first half of the 20th century. The major isogloss mentioned here (Western-Central vs Eastern) was produced by the change [+2] > [-2] in the Eastern area. Why this eastern change extended to the Baztan Valley but not to Bortzirriak, leaving the village of Arantzeta on the western side of the isogloss, must certainly be due to historical patterns of communication that would need to be explored.

⁶ Why exceptions —corresponding to accented words in the Western type— are [+1] is explained in Hualde (2003: 271).

In an even more condensed fashion, in OCB most words were lexically unaccented, a stage of affairs that has been preserved in Western Basque. In most of the Central area, there was a change “[unaccented] > [+2]”. We don’t know when this shift first took place in this area, but we know that it has been spreading through Gipuzkoa and neighboring areas since the 18th century (see fn. 5). In the Eastern area, there has been one more major shift: the evolution has been “[unaccented] > [+2] > [-2]”, where the first of these two shifts must have taken place in the late Middle Ages and the second shift predates the 15th century (see section 4).

Western Navarrese (Goizueta) underwent the change “[unaccented] > [+2]”, but has preserved an older contrast between two tonally distinguished accents. The evolution assumed here is thus that proposed in Hualde (2012, 2022). It only differs from the earlier proposal in Hualde (2007) in placing the origin of the H-accent vs L-accent contrast at an early common stage, instead of considering it a dialectal evolution in Western Navarrese.

In a recent paper, Egurtzegi & Elordieta (2023) offer a very good exposition of the evolution of Basque accentuation. Regarding the prosodic features of OCB and subsequent changes in Western, Central and Eastern Basque, as well as in Western Navarrese (Goizueta), the view that they offer appears to be identical to that in Hualde (2007). In agreement with the proposal in Hualde (2007) and against that in Hualde (2012, 2022), Egurtzegi & Elordieta (2023) argue that the contrast between H-accented and L-accented words found nowadays in Goizueta is a dialectal development in this area, not a feature of an earlier common stage where most words were unaccented. Both Hualde (2007) and Egurtzegi & Elordieta (2023) propose that the lexical contour that we are referring to as L-accent developed when the plural article was grammaticalized as a suffix. In this paper, I will present evidence in favor of the proposal in Hualde (2012, 2022), and, therefore, against Egurtzegi & Elordieta’s (2023) and Hualde’s (2007) view.

In their paper, Egurtzegi & Elordieta (2023) also advance an original and interesting hypothesis regarding earlier stages than those considered in this paper, taking as their point of departure Lakarra’s hypothesis of a prehistorical monosyllabic stage (Lakarra 1995, 2009, 2011b, 2013) and developing an idea in Elordieta (2011). I will not have anything to say about that hypothetical early stage here, as my focus in this paper is the reconstruction of OCB prosody and later stages.

The remainder of this paper is structured as follows: In order to understand my proposal regarding Western Navarrese accentuation, it must be placed within the context of other Western and Central accentual systems. In section 2, I thus summarize what has become established in the last few decades regarding the Western-Central proto-system and its diversification.

In section 3, I discuss how the Western Navarrese or Goizueta-Oiartzun subtype fits within the diachrony of Western-Central prosody, a topic about which, as just mentioned, different views have been expressed in recent work. It is regarding this topic that the present paper intends to make its main—but not only—original contribution, by adducing evidence that has not been considered before. Here, I show that the lexical distribution of L* and H* accents in Goizueta and the interdialectal correspondences that we can establish between Goizueta and Western

varieties should lead us to the conclusion that the OCB proto-system must have had three accentual classes (H-accented, L-accented and unaccented, with the last of these being the most general type), as proposed in Hualde (2012, 2022).

In section 4, I consider what we can determine with certainty regarding the diachronic link between the Proto-Western-Central and the Proto-Eastern prosodic systems. I argue in favor of a relaxation of a strict link between accent and aspiration in Late Medieval Eastern Basque.

In section 5, I discuss the different proposals that have been made regarding the origin of marked accentuation in the Western-Central and Eastern systems, showing that vowel contraction cannot be the oldest source of marked accent (*contra* Jacobsen's 1975 [2022] proposal). Finally, section 6 offers a brief summary.

This paper makes an original contribution to the study of the development of Basque prosody from the Old Common Basque stage in several respects:

- a) It provides new evidence, based on lexical correspondences, for reconstructing a common stage with a three-way prosodic contrast in the lexicon: unaccented vs H-accented vs L-accented (section 3)
- b) It fleshes out the historical connection between the Proto-Western-Central and the Proto-Eastern prosodic systems, reevaluating the link between aspiration and stress (section 4).
- c) It provides new arguments regarding several potential sources of accentogenesis in OCB and of marked accentual patterns in more recent stages. In particular, the role and diachrony of vowel-sequence contractions is discussed in greater detail than in all previous work.

2. The Western-Central system and its internal evolution (Getxo-Arantza)

When we consider accentuation rules, in the Western-Central region, extending approximately from Getxo in the West to Arantza in the East, we find quite a few different accentual systems. Depending on the local variety, the accent may fall on the second or the third syllable of the word as a general rule, or it may be assigned only at the phrase level to the penultimate or final syllable, among several other possibilities. In some of them, but not in all, accent is contrastive; that is, it may serve to distinguish words. This is because, together with a regular or unmarked class of words, we find exceptions to the rule, creating the possibility of having minimal pairs; e.g. Beasain: *basóa* 'the forest' (unmarked) vs *básoa* 'the drinking glass' (marked); *zakúrrei* 'to the dog, dat.' (unmarked) vs *zákurrei* 'to the dogs, dat.' (marked), etc. (Hualde 1997: 132-134).

What clearly shows the existence of relatively recent diachronic unity throughout the Western-Central or Getxo-Arantza region, in spite of synchronic diversity at present, is that, to the extent that there is a class of exceptional or accentually marked words in a local variety, these words tend to be the same in the whole Western-Central area. The geographical distribution of a set of accentually marked words was examined in Gaminde & Hualde (1995) and the accentuation of marked and

unmarked words in a large number of varieties was also exemplified and analyzed in Hualde (1997). Now that dictionaries and word lists where accentuation is indicated are available for a growing number of Basque varieties,⁷ we have strong confirmation of the fact that there is substantial coincidence, from Getxo to Arantza, in which words and classes of words are exceptional in their accentuation.

East of the Bidasoa, on the other hand, we do not find such lexical correspondences. Or, rather, to the extent that there is agreement between the two accentual areas, as in the marked accentuation of some plural forms, this is due to analogy rather than homology, in evolutionary terms (that is, not to a common origin), as discussed below in section 4. This is because the shift from [+2] (and [+1]) to [-2] in the Eastern area first postulated by Mitxelena (see 3.II above) obliterated all preexisting lexical contrasts.

Within the Western-Central area, the most basic distinction that can be made in the classification of the accentual systems is between systems where unmarked or regular words are actually lexically unaccented, receiving prominence only at the phrasal level (as in Japanese), and systems where all words are lexically accented (as in Spanish or English). We may refer to systems with a class of lexically unaccented words as “Western” and to the other systems as “Central” (although this group also includes varieties spoken in Bizkaia and Araba, which geographically are in the West of the Basque Country) (Hualde 2022).

Within each of these two types there is variation in the rules, as summarized in Tables 1 and 2 (based on analysis in Hualde 1995c, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000).

Table 1
Western-type accentual systems
(with an accented vs unaccented contrast)

	Unmarked words (unaccented)	Exceptions (accented)
Gernika-Getxo	Phrase-final accent.	First accented morpheme determines location of surface accent in the word.
Lekeitio	Phrase-final accent.	Word-penultimate accent.
Markina	Phrase-penultimate accent.	Word-antepenultimate accent.
Ondarroa	Phrase-penultimate accent (but phrase-final when vowels have been deleted).	Word-penultimate accent.
Arratia (older generation)	Phrase-penultimate accent.	First accented morpheme determines location of surface accent.

⁷ See, from west to east: Gilisasti (2003) for Urduliz, Hualde, Elordieta & Elordieta (1994) for Lekeitio, Mugarza (2006) for Mallabia, Elexpuru (2004) for Bergara, Beristain (2018, 2019) for Azpeitia, Lujanbio (2013 [2018]) for Goizueta, among others.

Table 2
Central-type accentual systems (there are no lexically unaccented words)

	Unmarked words	Exceptions
General Central	[+2] (= postinitial)	[+1] (= initial)
Antzuola-Bergara	[-2] (= penultimate)	[+1], [+2]
Azpeitia-Azkoitia	[+3]	[+1], [+2]
Hondarribia	[-1] or [-2] of stem, quantity-sensitive	[+1]
Goizueta-Oiartzun	[+2H]	[+1H], [+1L], [+ L]

In spite of the diversity of rules, however, it has been possible to establish how these systems are related to each other. Leaving aside the distinction between low and high tone accents in Goizueta-Oiartzun, the diachronic evolution linking all these accentual systems was established in Hualde (2003). In Hualde (2006) direct arguments are given against the traditional hypothesis by Mitxelena (1977: 330), most recently maintained by Martínez Areta (2004), that postulates [+2] for a stage prior to present-day dialectal diversification.⁸

The following three prosodic features have been reconstructed for the common ancestor of the Western-Central accentual system, all three of them confined nowadays to the Gernika-Getxo area (Hualde 2003):

- a) A distinction between lexically accented and unaccented words.
- b) In lexically accented words, a “first-accent-wins” rule.
- c) Phrase-initial intonational rises.

Much of the variation in this area, including the widespread change whereby unaccented words have generally become accented on the second syllable, turns out to be due to relatively recent developments (Hualde 2003, 2022).

An unsettled issue, however, is whether the contrast between a high-toned and a low-toned accent in Goizueta-Oiartzun represents a local development in an area of Western Navarre and bordering towns in Gipuzkoa or should instead be reconstructed for the common proto-Western-Central stage (and OCB), about which different opinions have been voiced. We address this issue in the next section.

3. Origin of the contrast between high-toned and low-toned accents

In the Navarrese town of Goizueta we find a system that is essentially of the Central type, with a contrast between [+2], as the regular pattern, and [+1], as the

---

⁸ Mikel Martínez Areta (p.c.) reminds me that Txillardegui (1984: 270-273) provides a list of toponyms, from different areas, where the vowel of the third syllable has been deleted (e.g. *Atxutegi* > *Atxuti*), which can be interpreted as evidence of accent on the second syllable. One would need to know the age of the contracted form of those toponyms. Secondly, it should be noted that even in modern varieties of the Western type, where most words are unaccented, there are accented words, including toponyms that are accented on the first or second syllable (see de Olano Martinitz-Xil & Elordieta 2018 for a recent study of accentuation in toponyms).

marked pattern of accentuation. In addition, however, the accented syllable may bear one of two lexically determined melodies: either a high (rising) accent, which we may indicate as H*, or a low (falling) accent L* (Hualde, Lujanbio & Torreira 2008).⁹ There are thus four prosodic classes in this Basque variety:

- (4) Accentual classes in Goizueta (Hualde & Lujanbio 2008)
 Class I: [+2H] *até* ‘door’, *mendí* ‘mountain’, *alába* ‘daughter’, *arrántza* ‘braying’, *basó* ‘forest’
 Class II: [+1H] *áte* ‘duck’, *úme* ‘child’, *áma* ‘mother’, *zéru* ‘sky’
 Class III: [+2L] *eskòla* ‘school’, *basèrri* ‘farmhouse’, *arrántza* ‘fishing’
 Class IV: [+1L] *bàsò* ‘drinking glass’, *àrima* ‘soul’, *zèro* ‘zero’

Similar systems were found until very recently in a relatively large area of western Navarre as well as in Oiartzun, Gipuzkoa (see Ormaetxea 1918, 1958; Ibarra 1995; Olano 2000; Hualde 2018a). The question that arises is whether the tonal contrast that is found in this area is a dialectal development or should, instead, be reconstructed for, at least, the Proto-Western-Central stage or for Old Common Basque.

In Hualde (2007: 304-314) the low accent was analyzed as double prominence; e.g. *gizónakín* ‘the men’ (= *gizónakin*), following in part an earlier analysis by Zubiri (2000). The hypothesis presented in that paper is that this prosodic type arose in this area as a consequence of the grammaticalization of the plural article, after the originally unaccented words had already acquired [+2] accentuation (whereas in much of Gipuzkoa and Bizkaia this change is clearly a much more recent change, given Larramendi’s description). The plural article would have added a second prominence: *lagún#ák*. Hualde (2007) concludes with these words:

[I]n many areas (Central system) the phrase-initial rise was reinterpreted as the locus of the accent, giving rise to postinitial accent in the unmarked case. This change has taken place in the last two or three centuries. In the Western Navarrese area the same change from phrase-final to postinitial unmarked accentuation took place, but at a much earlier date, before the suffixation of plural markers, so that this morphological process created words with two accents. This has evolved into a system with dynamic stress-accent where the presence of two accents in the same word in plurals results in tonal contours that are reminiscent of those found in languages like Swedish. (Hualde 2007: 317)

This is essentially the same view that Egurtzegi & Elordieta defend (2023: 53): “Thus, we propose that it was the cliticization of the plural suffixes *-akl-e-* that triggered the phonologization of Accent 2 and the creation of the Goizueta system”.

Based on acoustic analysis, Hualde, Lujanbio & Torreira (2008) concluded that, in plurals and other words that had been described in Hualde (2007) as having two prominences, the second accentual peak that appears at the end of words in isolation

⁹ In order to ascertain the underlying phonological nature of the contrasting tonal melodies, we still need much more research on the tonal contours that the two types of words show under different intonational conditions.

is in fact a phrase-level phenomenon (as we also find in other Basque varieties) and that the phonological contrast is properly analyzed as one between a high or rising and a low or falling accent associated with a syllable in the root; e.g. *gizónakin* ‘with the man’ vs *gizònakín* ‘with the men’ (although in isolation or when the word is focalized there is a final peak on both words, more prominent in the plural, given that the root accent is low in this case). This led to the current understanding of the underlying prosodic contrasts in this variety, which is that given above in (4).¹⁰

In Hualde (2012) the contrast between L and H accents (together with a larger class of unaccented words) is reconstructed for the Proto-Western-Central stage, from which the modern Western system would have arisen by loss of the tonal contrast:

[T]he evolutionary differences between Goizueta and Coastal Bizkaian Basque are relatively small. On the one hand, Goizueta Basque is more conservative in having kept the accent that arose in compounds and plural phonetically different from the pitch-accentual contour of some of the earlier accented forms. On the other hand, Goizueta, like most other Basque varieties, has lost the phenomenon of accentlessness, having reinterpreted the original unaccented words as bearing accentual prominence on the second syllable. (Hualde 2012: 1349)

A stage with both L-accented and H-accented words and a larger class of unaccented words is also hypothesized for Old Common Basque in Hualde (2022).

Egurtzegi & Elordieta (2023) and Egurtzegi (2022), on the other hand, take the origin of the H* vs L* accentual contrast to be a dialectal development in Goizueta Basque, thus essentially going back to the earlier analysis in Hualde (2006, 2007):

Our proposal for the development of a contrastive H+L* is very different [from that in Hualde 2022]. We propose that Accent 2 originated more recently, in the development of the Goizueta system, and in a different set of words, namely the frequently used plurals. (Egurtzegi & Elordieta 2023: 63)

My intention here is to demonstrate that there are very good arguments for accepting a Proto-Central-Western stage with a class of unaccented words and two classes of accented words with different tonal configurations, as proposed in Hualde (2012, 2022) and against the older proposal in Hualde (2006, 2007) or its more recent elaboration in Egurtzegi & Elordieta (2023).

There are two issues that we can and should separate. The first issue is whether the existence of two tonal accents in Goizueta-Oiartzun (or Western Navarrese, since until recently it was found in a relatively large area of western Navarre, see Ormaetxea [1918, 1958]; Ibarra [1995]; Olano [2000]) is a dialectal development in this area or, instead, needs to be assumed for either the Proto-Western-Central or the Old Common Basque accentual system. The second issue is how the tonal contrast originated. We will examine the first of these two questions now, addressing the second question in section 5.

¹⁰ Egurtzegi & Elordieta (2022: 25) notice the presence of two accents in compounds like *arrà-tsaldé* ‘afternoon, evening’. Arguably the second one of these accents is phrasal, not lexical, just like in the plurals and other words with a low accent in the stem when pronounced in isolation.

One reason to reject the proposal that the “[unaccented] > [+2]” accentual change took place in western Navarre and adjacent areas of Gipuzkoa at the time plural demonstratives were being grammaticalized as articles, and thus, much earlier than in other Central areas, is that the identity in the lexical distribution of marked and unmarked accent throughout the area extends to very recent items. For instance, the contrast in Gernika between unaccented *fruterue* ‘the fruit-seller’ and *frutéroa* ‘the fruit bowl’ has its counterpart in the contrast in Goizueta between *frutéroa* and *fruteroa*. Similarly, a recent borrowing like the word for ‘coffee’ has marked accentuation on its first syllable both in Gernika-Getxo, *káfe*, and in Goizueta *kàfe* (even though Spanish *café* has final stress). We would not expect to find these coincidences in the accentuation of very recent borrowings if what is now the L* accent had developed independently in Goizueta-Oiartzun in medieval times. From Larramendi’s comments, we know that in Irun and Hondarribia the accent rule was [+2] in the 18th century, at a time when in most of Gipuzkoa the general pattern was still phrase-final accent (Hualde 1995a: 182), but the facts militate against a much earlier, medieval, chronology for the shift in the border area between Gipuzkoa and Navarre.

An even stronger reason for assuming a three-way phonological contrast for the Proto-Western-Central accentual system becomes apparent when we consider the development of unmarked [+2] vs marked [+1] accentuation in Goizueta, under the hypothesis in Hualde (2003), and taking into account the lexical distribution of L* and H* accents established in Hualde & Lujanbio (2008), and Lujanbio (2013 [2018]). The question is whether we can account for the dialectal correspondences that we find concerning the lexical distribution of the H* and L* accents in Goizueta without assuming a contrast between two types of accent at the common stage when the language also had a majority class of unaccented words.

Let us start with words whose stem has three syllables (generally four in their singular and plural absolute). Unmarked words with this structure have [+2H] accent in present-day Goizueta: *abératsa* ‘the rich one’, *ittúrria* ‘the spring, source, fountain’, see (5). These words are unaccented in Gernika-Getxo, a feature that must be reconstructed for the proto-system. As argued in Hualde (2003) and later work, in the correspondence Western “[unaccented] :: Central [+2]”, unaccented is older. In the following derivations, we provide the hypothesized old contour and its evolution in Goizueta Basque, adding some modern Goizueta examples:

- (5) Originally unaccented 3-syllable-stem words (Unmarked pattern)

$\underline{\quad}$ <u>o</u> / o o o [unaccented]	>	o ó o o [+2H]	a.bé.ra.tsa, i.ttú.rrí.a
---	---	-------------------------	--------------------------

Among accentually marked words with this structure, we find two types in Goizueta: [+1L], e.g. *mèdikua* ‘physician’, *lèngusua* ‘the cousin’, *màkulua* ‘the walking stick’ and [+2L], e.g. *belàrria* ‘the ear’, *aingèrúa* ‘the angel’, *basèrria* ‘the farm’. That is, in marked words of this size, the accent is always low and may fall either on the first or on the second syllable. These are for the most part words that are accented in Gernika-Getxo, with the accent falling on either the second or the

first syllable as well. That is, all original accents in words with three syllables in the stem have a L* melody in Goizueta:

(6) Originally accented 3-syllable-stem words

$\frac{\bar{o}}{[+2]} / \bar{o} \backslash o \ o$	>	$o \ \acute{o} \ o \ o$ [+2L]	be.là.rii.a, ain.gè.ru.a, ba.sè.rii.a
$\frac{\bar{o}}{[+1]} / \bar{o} \ o \ o \ o$	>	$\acute{o} \ o \ o \ o$ [+1L]	mè.di.ku.a, lèn.gu.su.a, mà.ku.lu.a

To summarize so far, in historically unaccented words, a phrase-initial rise on the second syllable produces a H* accent on the second syllable in Goizueta. In originally accented words, where prosodically there is a fall following the first or the second syllable in Gernika-Getxo, we find a L* accent in Goizueta. In other words, a phrase-initial rising configuration LH becomes a rising accent (here noted as H*) and a word-initial lexical accent, realized as rise-fall contour on the initial syllable, results in a falling accent (noted as L*) on that syllable in Goizueta.

Original accents further to the right than the second syllable were necessarily lost after the reinterpretation of the initial rise as locus of the accent, since only one syllable in the word may bear lexical prominence. Consequently, the accentual contrast between singular and plural is lost in words with longer stems, so that, for instance, plural *emakuméak* ‘the women’ ends up with unmarked [+2H*] accent (see Hualde [2003] for Beasain, Hualde [2012: 1348]).

(7) Longer words: original [+3], [+4]

$\frac{\bar{o}}{[+2H]} / o \ o \ o \ \bar{o}$	>	$o \ \acute{o} \ o \ o$ [+2H]	emakuméak > e.má.ku.me.ak
---	---	----------------------------------	---------------------------

So far, everything is as expected from the evolution posited in Hualde (2003) without the need to postulate more than one type of tonal-accent for the proto-system: We find a complementary distribution where words in Goizueta have a L* accent if in the proto-Western-Central system they were accented on either the first or the second syllable and we find a H* accent otherwise (i.e., both in formerly unaccented words and also in words that had an accent beyond the second syllable). This complementary distribution is no longer found, however, when we consider words with only two syllables in their uninflected form. In these words, the facts are as summarized in (8):

(8) Goizueta: Words with bisyllabic stems

- a) Unmarked words have [+2H].
- b) Marked words have a L* accent if accented on the second syllable, [+2L].
- c) If words are accented on their first syllable on the other hand, we find two possibilities, either [+1L] or [+1H]

Diachronic derivations that may have produced these different patterns in Goizueta with bisyllabic stems are shown in (9) (Examples: *zakúrra* ‘the dog’, *gizóna* ‘the man’, *zakúrrak* ‘the dogs’, *tipùla* ‘the onion’, *màillua* ‘the hammer’, *sùsmao* ‘the

suspicion', *màlkoa* 'the tear', *màisua* 'the teacher', *lórea* 'the flower', *pùtzua* 'the well', *zérua* 'the sky', *sémea* 'the son', *gáuza* 'the thing', *mérkea* 'the cheap one'):

(9) Words with two-syllable stems

$\bar{o} / \bar{o} o$ [unaccented]	>	$o \acute{o} o$ [+2H]	<i>za.kú.rra, gi.zó.na</i>
$\bar{o} / \bar{o} \bar{o}$ [+2]	>	$o \grave{o} o$ [+2L]	<i>za.kù.rrak, ti.pù.la</i>
$\bar{o} / \bar{o} \bar{o}$ [+1]		$\grave{o} o o$ [+1L]	<i>mài.llu.a, sùs.mo.a, màl.ko.a, mài.su.a</i>
		$\acute{o} o o$ [+1H]	<i>ló.re.a, pù.tzu.a, zé.ru.a, sé.me.a, gáu.za, mér.ke.a</i>

In principle, we have two options to account for these facts. A first possibility would be to conclude that there was an unconditioned split in Goizueta, with some words with initial accent developing a L* accent and other words developing a H* accent, in an apparently random fashion (or under some conditions that are no longer recoverable). The other logical possibility is to conclude that the difference between the two classes of words was present in the proto-system.

The choice between these two alternatives becomes clear when we consider the types of words in each of these of two accentual classes and their etymology. We do this in (10), with examples from Hualde & Lujanbio (2008):

(10) Bisyllabic stems with initial accent in Goizueta

1. High accent

- a. Borrowings: *ánka* 'leg', *árma* 'weapon', *lóre* 'flower', *pùtzu* 'well', *págo* 'beech', *zéru* 'sky, heaven', *gáuza* 'thing', *géla* 'room', *kále* 'street', *méza* 'mass', *páke* 'peace', *néke* 'tiredness', *mútu* 'mute'
- b. Ancient compounds: *séme* 'son' < *sen+be, *úme* 'child' < *un+be
- c. Word-initial vowel contraction: *ári* 'ram' < *ahari*, *áte* 'duck' < *ahate* (ultimately also a borrowing, Lat. *anātem*), *lámot* 'Saturday' < *larunbat*

2. Low accent

- a. Borrowings: *árbol* 'tree', *bàso* 'drinking glass', *màisua* 'teacher', *disko* 'disc, record', *libru* 'book', *màilu* 'hammer', *pèna* 'sorrow', *kòtxe* 'car', *pùnta* 'point', *silla* 'chair', *sùsmo* 'suspicion'... (and a large number of recent borrowings)
- b. Native words (postpositions and compounds): *áurre* 'front', *átze* 'back', *tàrte* 'between', *bèste* 'other', *èuzki* 'sun' < *egu+zki, *mènpe* 'under'
- c. Medial contraction: *èya* 'truth' < *egiia, *màlko* 'tear' < *madari+ko (also morphologically complex)

As we see in (10), with bisyllabic stems, [+1H] is mostly found in old borrowings (and a couple of very ancient compounds, like *séme* ‘son’), and [+1L], instead, in postpositions, words with certain contractions and a large number of borrowings, in general more recent than those with H* accent.¹¹

An important observation to make is that two-syllable-stem native words with [+1L] accent in Goizueta (*àurre* ‘front’, *bèste* ‘other’, *èya* ‘truth’, etc.), as well as many of the borrowings in this class, tend to also be accented in other Western and Central varieties, whereas words with [+1H] accent in Goizueta (*lóre*, *pútz*, *zèru*, *séme*, *gáuza*, *gèla*, *méza*, *páke*, *néke*, etc.) are almost always *unaccented* in those other varieties (except for words showing contraction, which are also accented in some Central varieties).¹² However, the marked accent in the latter group of words cannot possibly be an innovation in Goizueta, given the old age of many of the loanwords. As mentioned, more recent loanwords receive an L* accent; cf., e.g., *zèru* ‘sky, heaven’ (older loanword) vs *zèro* ‘zero’ (recent loanword).

Given these facts, we are led to the conclusion that the tonal contrast that nowadays we find in Goizueta already existed in the common proto-system. That is, the accent that developed at the latest during the Proto-Western-Central stage (and more likely during the OCB stage) in, for instance, **egu+zki* > *èguzki* ‘sun’, **baso+erri* > *basèrri* ‘farm’, **beha+garri* > *belàrri* ‘ear’ as well as shorter words like **madari+ko* > *màlko* (see EHHE), *bèste* ‘other’, and with postpositions like *àurre* ‘front’, *àtze* ‘back’, etc., was phonetically distinct from that in old two-syllable borrowings like *gáuza*, *páke*, etc., and in the much older compounds *séme*, *úme* (as hypothesized in Hualde 2012, 2022). Words in the latter group mostly became unaccented further west, only occasionally retaining their accent, whereas those in the former group systematically kept their accent. The Goizueta facts show that the melody that arose in compounds is the one that became generalized in later borrowings as well.

It is not sensible to assume that the marked accent of very old loanwords such as *gáuza* ‘thing’ < Lat. *causa*, *páke* ‘peace’ < Lat. *pacem*, etc., is an innovation in the Goizueta area. Neither can we assume that native words like *àurre* ‘front’, *bèste* ‘other’, *èuzki* ‘sun’, etc., which are accentually marked in the whole Western-Central area, have innovated their accent in Goizueta. The only possible conclusion is that both classes of words were accented in the common system, but had different tonal melodies, and that, in bisyllables, a H* accent on the initial syllable was later generally lost in the Bizkaian-Gipuzkoan area, with few exceptions.

To conclude, Goizueta is conservative in having preserved a binary contrast in melody, but is innovative in having lost the original class of unaccented words, which have become [+2H], like in other Central varieties. The Gernika-Getxo type

¹¹ The prosodic adaptation of modern borrowings from Spanish in Goizueta Basque follows systematic patterns: (a) if the stress in Spanish falls on the first or the second syllable from the beginning of the word, it is adapted with a low accent on that syllable, e.g. Sp. *maléta* > Goizueta *malèta* ‘suitcase’; (b) if the stress in the Spanish word is beyond the second syllable, in Goizueta it is adapted with a high accent on the second syllable, e.g. Sp. *elefánte* > Goizueta *eléfante* (Hualde 2012: 1345-1346). The reasons for such specific adaptation rules remain in need of further analysis.

¹² Gaminde & Hualde (1995) found marked *séme* in three Western varieties, among 45 or so local varieties with a class of accentually marked words included in their dialectal survey.

remains closest to the proto-system, but has lost the H* vs L* melodic contrast, through the change “[+1H] > [unaccented]” with bisyllabic stems.

Whereas in Hualde (2022) it is suggested that old borrowings with low accent in Goizueta (e.g. *àrima* ‘soul’) may have shifted accentual class by analogy, the derivations that we have provided in (5)-(9) above show the process to have been rather regular: all historically accented words, whether the word is native or a loanword, are L-accented in Goizueta if the stem has three or more syllables. Only in words where the stem has exactly two syllables do we find a contrast between two types of marked accentuation, which coincides to a very large extent with different etymological sources for the accent.

It does not seem to me that the hypothesis in Hualde (2007) or the similar proposal in Egurtzegi & Elordieta (2023) can easily account for the interdialectal correspondences shown above or the distribution of accentual classes in Goizueta that we have just reviewed, including a contrast between H* and L* tonal melodies restricted to [+1] words with short stems. The hypothesis in Hualde (2007) and Egurtzegi & Elordieta (2023) also assumes an early diachrony for the origin of [+2] unmarked accentuation in Goizueta-Oiartzun, by linking it to the grammaticalization of the plural article. That leaves a considerable amount of agreement between Goizueta and Western varieties in the accentuation of recent loanwords unaccounted for. Of the two alternative hypotheses, only the one in Hualde (2012, 2022), with a three-way contrast (unaccented vs H* vs L*, at least in words with two-syllable stems) reconstructed for the proto-system, is consistent with all the facts and explains them.

Let us consider now typological matters. Is the reconstructed system with three prosodic classes too complex? In Egurtzegi & Elordieta (2023), it is argued that a three-way accentual opposition, [unaccented] vs H* vs L*, would be typologically unusual, which would be a reason to disprefer this reconstruction. We may note, however, that similar accentual systems with a three-way contrast are well attested, including in Osaka Japanese, where besides unaccented words, there are two classes of accented words differing in their melody (see for instance Pierrehumbert & Beckman 1988). The three-way contrast among level, falling and broken (glottalized falling) accent in Latvian may also be mentioned in this respect (see Kariņš 1997; Hualde & Riad 2018). See also Gómez-Imbert & Kenstowicz (2000) for compounds in Barasana. Other things being equal, it would be preferable to reconstruct a simpler proto-system, as Egurtzegi & Elordieta (2023) reasonably argue; but other things do not appear to be equal. The account in Hualde (2007) appeared to be viable at the time when it was initially formulated, before we had more precise information regarding the lexical distribution of accentual patterns in Goizueta. Now that that information is available (see Hualde & Lujanbio 2008; Lujanbio 2013 [2018]) and the correspondence between the Goizueta accentual classes and those of other Central and Western systems can be established, as we have done here, it has to be discarded.

Regarding the original phonetic nature of the contrast between the two tonal accents that we are labeling H* and L*, we can only speculate. It may have been a difference in tonal configuration, as in Central Swedish, in peak alignment (i.e. early peak vs late peak) as in Serbian/Croatian/Bosnian (see, e.g., Smiljanić & Hualde 2000) or the L* accent resulting from morpheme-concatenation may have been glottalized, as in the Latvian broken accent or the Danish *stød* (which corresponds

to one of the two contrasting tonal accents in Swedish/Norwegian), among other alternatives. This issue is further discussed below, in section 5.

Before we move to that topic, however, we need to consider another issue that so far has not received enough attention in work on Basque accentuation: the specific diachronic link between the reconstructed Central-Western accentual system and the reconstructed Eastern system, so that we may arrive at the Old Common Basque system. I turn to this topic in the next section.

4. On the diachronic link between the Eastern and Central-Western accentual systems

East of the Bidasoa river, the most common pattern is penultimate accentuation, [-2] (Txillardegui 1984; Hualde 1997). In part of this area, in varieties spoken north of the Pyrenees (which I will refer to as “Northeastern Basque”),¹³ we find aspirated consonants, from whose restricted distribution Mitxelena (1977) concluded that, at an earlier time, the stress-accent must have fallen on the second syllable, or on the initial in the marked case. That is, Mitxelena postulated that the reason why in Northeastern Basque there can be only one aspirated segment (/h/ or aspirated stop) in the word and that aspiration is further restricted to one of the first two syllables of the word is that at an earlier stage aspiration was a correlate of stress. The link was later broken by a sound change that shifted the accent to the penultimate syllable: [+2] > [-2] (and, implicitly also [+1] > [-2]). As a hypothesis for Old Common Basque, which is what Mitxelena actually claims, a [+2] stage is problematic, as it is incompatible with the distribution of marked accent in Western-Central Basque and what we can establish about the evolution of this system (Hualde 1995a). We know in addition that medieval Basque aspiration did not have the restrictions that are later found in Northeastern dialects. Mitxelena (1977: 418) himself concluded that his [+2] stage must be more recent than the formation of old compounds. These are among the reasons given in Hualde (2006) to reject Mitxelena’s reconstruction of unmarked [+2] accent as a valid hypothesis for the Old Common Basque stage.

On the other hand, if we restrict Mitxelena’s hypothesis to Eastern Basque, we can link this reconstructed system with primarily [+2] accentuation to the Western-Central proto-system. We may assume that the same reinterpretation of phrase-initial boundaries as postinitial stress that has happened in recent times in the Central area took place much earlier in the East. That is, in the case of the majority class of words, the evolution in Eastern Basque has been “[unaccented] > [+2] > [-2]”. This proposal has first made in Hualde (2006, 2007: 316) and it is also found in more recent work (Hualde 2022; Egurtzegi & Elordieta 2013, 2023).¹⁴

The evidence for this hypothesis, however, is weaker than that for establishing the diachronic link among all the varieties in the Getxo-Arantza area. The reason

¹³ In the classification of accentual areas from a historical perspective adopted in this paper, two main areas are thus distinguished, each of them further divided in two: Central-Western (including Western and Central) and Eastern (including High Navarrese east of the Bidasoa and Northeastern).

¹⁴ A step-by-step evolution of the Roncalese accentual system, starting from OCB is offered in Hualde (2017).

is that we do not find any accentual correspondences at all between Eastern and Central-Western systems. Whereas the fact that words like, for instance, *bigarren* ‘second’ and *lengusu*, among many others, have marked accentuation in both Getxo and Arantza (and varieties in between) is strong evidence for a common prosodic stage, such correspondences are not found east of the Bidasoa river. As Egurtzegi & Elordieta (2023) remark, in the Eastern area old loanwords do not preserve marked accentuation, unlike in the Western and Central areas. Since, by hypothesis, both [+2] and [+1] later became [-2] in the Eastern area, all accentual evidence for older contrasts involving old borrowings and old compounds would necessarily have been obliterated. Although in Zuberoan, Roncalese, and formerly in a larger Eastern area, we find exceptions to the general rule of accentuation these are due to more recent developments, postdating the [+2] > [-2] shift (e.g. *neskâa* > *neská*, see Mitxelena 1954, 1977; Hualde 1993b, 1995b, 2017, 2022).

Whereas, given these changes, we cannot expect any old accentual distinctions to have been preserved in the East, such evidence for older accentual patterns could in principle be derived from the distribution of aspiration. As mentioned, Mitxelena suggests a link between the location of aspiration and stress-accent at an earlier stage. At this stage, by hypothesis, the general rule would have been [+2], but there would also have been [+1] exceptions, since aspiration is also found word-initially. If this were so, we might at least expect to find evidence for the older accentuation of words containing an aspirated sound. Assuming that [+2] was the regular rule, following Mitxelena, words like *erhi* ‘finger’, *erho* ‘kill’ would have been regular [+2] words, whereas other words like *harri* ‘stone’, *herri* ‘village’ would have been exceptional words with [+1] accent. The problem is that this distribution of aspiration does not coincide at all with the marked and unmarked patterns in the Western-Central area.

By and large, accentual exceptions in the Western-Central area are explainable from their etymology: these are borrowings, morphologically complex words and words that have undergone a contraction (Mitxelena 1972; Jacobsen 1975 [2022]). Taking aspiration in Northeastern Basque as an indication of which syllable was accented before the shift, on the other hand, no clear pattern emerges regarding the distribution of /h/. Why, for instance, *herri* vs *erhi*?

Regarding the distribution of aspirated stops, the facts are more clear: word-initially (in words of two or more syllables) they appear as aspirated essentially only in borrowings (Hualde 2018b), although not necessarily in the same borrowings that have marked accent in the Western-Central area. Mitxelena suggests that the lack of aspiration of the stop in *bake* ‘peace’, *mortuak* ‘desert’, *lekoa* ‘league’, *arku* ‘arch’, etc. vs its aspiration in other loanwords like *bothere* ‘power’, *bekhatu* ‘sin’, *althare* ‘altar’, *arkha* ‘ark’ can be explained as preservation in the former group of stress on the first syllable (Mitxelena 1977: 409, 583), e.g. Lat. *pácem* > *báke* vs Lat. *peccátum* > *bekhátu* and, by assimilation to the general pattern, Lat. *árca* > *arkhá*.

We may need to postulate a weaker connection between stress-accent and the laryngeal fricative than perhaps Mitxelena (1977) envisioned.¹⁵ An established fact is

¹⁵ “[C]reemos que es admisible seguir pensando que, en determinada época, la aspiración sólo se ha conservado o producido *delante* de la vocal acentuada que sería así de ordinario la de la segunda sílaba de la palabra” (Mitxelena 1977: 407-408).

that the aspirated fricative—whatever its exact phonetic nature at different points in history, see Manterola & Hualde (2021)—was once common to all Basque varieties. It is also clear that in Roman and early medieval times this segment did not have the restrictions in its distribution later found in Northeastern varieties, since we may find both aspiration after the second syllable and more than one aspirated segment in the same word, both in the medieval documentation (e.g. *Sarricohuri*, *Larrabara*, *Elhorzahea*, *Hurizabar*, *Harriolha*, *Olhaerrea*, *Hascarzaha*, etc.) and in the Aquitanian incipitions from Roman times (e.g. *Habanni*) (Mitxelena 1977: 206-207; Manterola 2005; Salaberri 2018).

By relaxing the connection between aspiration and stress-accent, we may hypothesize that after the [+2] pattern was established in the Eastern area, /h/ could occur not only in stressed syllables, but also in word-initial syllables. That is, it would be precisely like in those modern dialects of English, including General American English, where there can be aspiration if a syllable is either word-initial or stressed, but not otherwise. That is, there is aspiration on (a) stressed initial syllables, e.g. *history*, *hispanist*, *héad*, *húrry*, (b) stressed non-initial syllables, e.g. *ahéad*, *prohíbit*, *vehícular*, and (c) unstressed initial syllables, e.g. *histórical*, *hispánic*, but not in (d) unstressed non-initial syllables, e.g. *pro(h)ibítion*, *vé(h)icle*, where the *h* is not pronounced. This is a possibility that Mitxelena (1977: 409) actually allows: “Se comprende que la inicial haya conservado alguna vez la aspiración, aunque no llevase acento”. The rather large group of Basque words with word-initial /h/ shows that this is more than an occasional occurrence. If this hypothesis is correct, the initial aspiration in words like *harri*, *herri*, etc. does not tell us whether the word had unmarked [+2] or marked [+1] accentuation at the relevant stage.

On the other hand, for the aspirated stops we can maintain a stronger historical connection between aspiration and stress-accent, even though in modern Zuberoan no such connection is found (see Hualde in prep.). The phonological contrast between /p t k/ and /p^h t^h k^h/ is an innovation in Northeastern Basque (Mitxelena 1977). Before the [+2] & [+1] > [-2] shift, voiceless stops would have been allophonically aspirated only when stressed. After the shift of the stress, the contrast was phonologized. Under this interpretation, the historical connection between Proto-Western-Central and Proto-Eastern accentuation first suggested in Hualde (2006) can be maintained.

The hypothetical fixing of the stress-accent on the second syllable of the word in Northeastern Basque, although much older than in Western and Central varieties with this rule, would not have to be especially ancient. Notice that in a word like *sorbo* ‘field, plot’ (< Lat. *solum*) the lateral should not have undergone rhotacism if the aspiration was present at the time when the rule applied, since rhotacism requires an intervocalic context. That is, the evolution was necessarily *solo* > *soro* > *sorbó*. There is some evidence that intervocalic rhotacism of the lateral dates to the late Middle Ages. Basque/Romance toponymic doublets such as *Arabal/Álava*, *Aiaral/Ayala* (vs *Aramaio/Aramayona*) show that rhotacism in Basque postdates the fixing of the Romance form of these Basque toponyms. The documented existence of *bilibil* ‘round’ in the 11th century for modern *biribil* (see *OEH*, s.v.) leads us to

the same conclusion. (The simplification of geminate *-l.l-* is an even later sound change).¹⁶

An apparent difficulty for Mitxelena's hypothesis that in Northeastern Basque older [+2] has become [-2] is that it requires a shift of stress leaving one of its correlates behind; e.g. **akhér, *akhérra > ákher, akhérra* 'billy goat, the billy goat', where in the earlier stage the aspiration of the stop is an automatic effect of the stress and, after the shift, it is unpredictable and thus phonemic. Although puzzling, we note that similar developments, where a stress correlate is left behind, have been suggested for the development of the two-peaked accent in Swedish (Riad 1989), in the shift from final to penultimate stress in Welsh (Williams 1999) and in the standard account of the origin of the rising/falling accent contrast in Neo-Štokavian varieties of Serbian, Croatian and Bosnian. In Hualde (2022) it is argued that the contrast between aspirated and unaspirated stops had become phonologized before the shift by paradigm leveling (e.g. *sár, sarthú* 'enter, entered' vs *hár, hartú* 'take, taken').

To summarize this section: Proto-Western-Central (PWC) Basque must represent a more conservative stage than Proto-Eastern Basque (PE) (for which unmarked [+2] is reconstructed), since a clear path of development can be traced from the Western-Central proto-system to the Eastern proto-system—a path of development that is furthermore attested in the evolution from PWC to the Central system in recent times. In the other direction, starting from [+2], there is no possible link that would give us the distributional facts of modern Western varieties. The existence of marked accentual patterns of indisputably old borrowings and compounds in the Western-Central area but not in the Eastern area offers support for the more conservative character of our reconstructed PWC accentuation.

The last issue that I would like to consider in this paper is the origin of accent in OCB, starting from a pre-OCB stage without lexical accent. I turn to this issue in the next section.

5. Accentogenesis in Old Common Basque

In section 3, we concluded that OCB must have had two classes of lexical accented words, differing perhaps in their melody, in addition to a larger class of unaccented words. Assuming that at an even earlier stage all words were lexically unaccented, what remains to be explained is the ultimate phonetic origin of lexical accent in non-borrowed words; that is, the phenomenon of accentogenesis in Basque.

As has often been remarked, including in work by Jacobsen and Mitxelena, the vast majority of words with marked accentuation in Western and Central varieties fall into a few well-defined classes:

¹⁶ For comparison, in Spanish, where *-l.l-* is palatalized, palatalization of the geminate was a productive rule as late as the 15th century, affecting sequences created by assimilation; e.g. *cantarlo > *[kantál.lo] > [kantálo]*. Geminate *-l.l-* was preserved as such in the Aragonese variety of Bielsa until the first decades of the 20th century (Badia Margarit 1950).

- (11) Typology of accentually marked words
- a) Some inflected forms: All words are accentually marked when they bear one of a set of accent-inducing inflexional suffixes, including among others all plural suffixes and the verbal nominalizer *-tze-*.
  - b) Many compounds and derived words.
  - c) Borrowings, including both very old ones and recent ones.
  - d) Words that have undergone a contraction.

Different authors have given relatively greater or lesser weight to these sources. The most radical position in this respect was expressed by Jacobsen (1975 [2022]), for whom vowel contraction would have been the original source of accents in a system where prior to this event all words were unaccented. Jacobsen's proposal has received relatively little attention, no doubt because it was made in a manuscript that had remained unpublished until very recently. I evaluate this proposal in the next subsection, before turning to other types of accented words.

5.1. Dating accentogenesis from contraction of vowel sequences

As Jacobsen (1975 [2022: 288]) points out, the existence of a connection between vowel contraction and marked accent in some Basque varieties has long been noticed, since there are minimal pairs where the member with marked accent is known to have undergone reduction of a sequence of identical vowels. These include the two minimal pairs that Jacobsen mentions, for which we give examples in (12) from two varieties with regular [+2] accent, Zumaia and Goizueta:

- (12) a. Goizueta (Lujanbio 2013 [2018]) [+2H] vs [+1H]
       até 'door' vs áte 'duck' < ahate
       arí 'thread' vs ári 'ram' < ahari
- b. Zumaia (Gaminde & Hazas 1998: 61) [+2] vs [+1], inflected forms:
       atía 'the door' átia 'the duck'
       aríxa 'the thread' árixa 'the ram'

These contractions are clearly rather recent since forms like *ahate*, *ahari* are documented elsewhere. It should thus be evident that, whereas these contractions have indeed given rise to marked accent, they cannot possibly be the original source of marked accent in OCB.

A word that is quite consistently accentually marked in Central and Western varieties is *egia* 'truth' (Getxo, Urduliz *égi*, Lekeitio, *é(g)i*, Mallabia *égixe* [inflected], Bergara *égi*, *égixa*, Azpeitia *égi*, *égiye*, Goizueta *èia*). This word is in fact also attested as *egiia*, *aigie* (OEH), which may explain its marked accentuation in modern dialects through contraction of an older vowel sequence. Again, given the attestation of forms with vowel sequences, this contraction necessarily postdates the common stage.

Some other accentually marked words that have undergone contraction, are also either morphologically complex words or borrowings, so that it is difficult to identify contraction as the actual reason for their special prosody. Thus, in etymologically complex words like *baso* 'forest' + *erri* 'town' > *basèrri* ~ *básèrri* (Goiz. *basèrri*) 'farm', *beha* 'listen' + *garri* > *belaarri* > *belàrri* ~ *bélarri* (Goiz. *belàrri*) 'ear', *oilo* 'chicken' + *ar* 'male' > *óilar*

(Goiz. *ollār*) ‘rooster’, among many others, either the contraction or the complex morphological structure could be seen as the reason for the marked accentuation. A morphologically complex word where we can tell that the accent is actually older than the contraction is *lehen* ‘first’ + *gusu* ‘cousin’ > *léngusu* (Goiz. *léngusu*) ‘cousin’. The reason to conclude that in this compound word the marked accent is older than the contraction is that in the Central variety of Beasain we find *léngusu* with both marked initial accent and a long vowel (if the transcription in Hualde 1997 is correct).

Jacobsen’s hypothesis relies on an understanding of the chronology of marked-accent-inducing contraction in Northeastern dialects that now appears to be incorrect. These facts, of course, were much less clear when Jacobsen wrote his paper.

As is well known, in Zuberoan most words have penultimate accent [–2], but we find [–1] in words that have undergone contraction at the end of the word, including the definite forms of nouns ending in /-a/ such as *alhabá* ‘the daughter’ < *alhaba+a* (vs *alhába* ‘daughter’) and nominal forms bearing the ergative plural suffix, as in *mithilé* ‘the male servants’. If we accept Mitxelena’s explanation for the distribution of aspiration, however, it is obvious that the [–1] pattern is modern (although already found in Leizarraga’s 1571 translation of the New Testament). Necessarily, [–1] postdates the [+2] > [–2] shift. In the case of words like *alhabá* ‘the daughter’, the following stages can be reconstructed and approximately dated:

(13)		~ 900	~ 1200		before 1500
	*aLaba ha >	*aLabaa >	alhábaa >	alhabáa >	alhabá
		[unaccented] >	[+2] >	[–2]	[–2]

The grammaticalization of free demonstratives as bound articles may have taken place around the 9th century (Manterola 2015). The contraction that produced final accentuation, however, may be much more recent, and must have taken place after the accent shift from [+2] to [–2] in Northeastern Basque, although in any case prior to the 16th century. It is clear that if the contraction of the vowel sequence had taken place before the shift of the accent to the penultimate syllable it would not have produced marked final accent in contracted forms. The marked accent of Zub. *alhabá* ‘the daughter’ is thus the result of a fairly recent contraction and thus, contrary to Jacobsen’s view, cannot be used as evidence for a very early source of marked accent arising from vowel contraction.

Furthermore, the sequence /a+a/ has been preserved unchanged to this day in some Gipuzkoan varieties that nevertheless have a system with contrastive accent. Thus, Gaminde & Hazas (1998: 61-64) document a geminate vowel /-a+a/ in the variety of Zumaia. This is a Central variety, where the regular pattern is [+2], with marked [+1]. For bisyllabic words with unmarked accentuation, we find the pattern in (14a) in the absolutive singular, whereas marked words or unmarked but longer words in /-a/ have reduced the sequence, (14b) (see Gaminde & Hazas 1998 for more examples). That is, the sequence /aa/ is preserved when the accent falls over the first of the two adjacent vowels:¹⁷

¹⁷ In this dialect, plural and singular forms are accented in the same way, with the same results regarding long vowels: *neskáak* ‘the girls’, *alábak* ‘the daughters’.

- (14) Zumaia (Gaminde & Hazas 1998)
a. /neska+a/	neskáa	‘the girl’
/salda+a/	saldáa	‘the soup’
b. /déndaa+a/	déndaa	‘the store’
/ánka+a/	ánka	‘the leg’
c. /abarka+a/	abárka	‘the sandal’
/aldapa+a/	aldápa	‘the hill’

Notice that subsequent vowel contraction in accented syllables as well in a system like this should result in a contrast between a class of /-a/ words with shifting accent (*néska* ‘girl’, *neská* ‘the girl’), and another class with fixed accent (*ánka* ‘leg’, *ánka* ‘the leg’). In Zuberoan, and more generally in Northeastern Basque, the shift of the stress-accent to the penultimate ([+2] > [-2]) must obviously have predated the contraction of the sequence, since we do not find any exceptions to final accent with /-a/-final words. Crucially, in Zumaia the existence of a class of words with marked accentuation (*ánka*, *déndaa*, etc.) predates the contraction of /-a+a/ in singular definite forms.

Zumaia is a Central variety. In the Western area, we do not find such double vowels in the definite singular, since the expected sequence /a+a/ appears dissimilated to /ea/ in the singular since the earliest texts; e.g. /alaba+a/ *alabea* ‘the daughter’.¹⁸ In plural inflection, on the other hand, the long vowel /aa/ in words like *néskaak* ‘the girls’, *alábaak* ‘the daughters’ is documented in several Western areas, including 19th c. Markina. Words with such sequences are accentually marked, but so are all other plural words.¹⁹

Regarding the marked accentuation of plural forms, Jacobsen notes the coincidence in this respect between Western-Central and Eastern varieties, with the important difference that in the East (Zuberoan and Roncalese), the absolutive plural does not have marked accentuation (e.g. *mithilak* ‘the male servants, ABS.pl’ vs *mithilék* ‘the male servants, ERG.pl’). Jacobsen argues that the Eastern pattern is the original one, and that accentuation in the ABS.pl in Western and Central Basque is due to analogical extension. The ABS.pl vs ERG.pl accentual difference is no doubt related to the fact these two suffixes are segmentally different in this area, whereas this distinction is not made in the Western-Central area.

Jacobsen is correct in proposing that the Eastern ERG.pl suffix *-ék* arose from contraction, but again this would be a relatively recent phenomenon. Manterola

¹⁸ It is very likely the case that the sequence /ea/, rather than resulting from dissimilation, actually arose via the epenthesis of a palatal glide between the two identical vowels, which is a phenomenon that has wide diffusion in Basque (cf. *Santa Yageda*, *atera+a* > *ateraia* ‘taken out’, *da+a* > *daia* - *dea*; Mitxelena 1977: 115) and has parallels in other languages, such as Northern Portuguese (e.g. *a alma* > [ajalma] ‘the soul’ [Oliveira *et al.* 2017]), followed by monophthongization of /aj/ > /e/; that is, WBq /alaba-a/ > */alabajal/ > /alabea/.

¹⁹ As reported in Hualde (1997: 129), in Oñati ([+2]), around 1990, older speakers kept all such sequences: *alábaak*, *neskaak* (vs sg *alábia*), but younger speakers tended to reduce them if unstressed (just like in Zumaia). In Markina, the accent in trisyllabic plural forms was retracted one syllable to the left; e.g. *lagúnek* > *lágunek* ‘the friends’, *sagárrak* > *ságarrak* ‘the apples’; but we find *alábak* ‘the daughters’, which shows that the contraction is so recent that it even postdates the shift of the accent in this local dialect: *alabáak* > *alábaak* > *alábak* (Hualde 2000).

(2005) has convincingly argued that the Western-Central homophony between ABS.pl and ERG.pl is the older state of affairs. The origin of the marked accent throughout the plural paradigm in the proto-Western-Central system (and in Old Common Basque) has to be sought elsewhere. As with all old accentual contrasts, this marked accent was lost in Eastern Basque after the [+2] > [-2] shift. It independently arose again in a subset of the plural cases through contraction.

To conclude this subsection, it is clear that a marked accentual pattern has its origin in the contraction of a number of cases, as Jacobsen defended. These contractions are, however, for the most part relatively recent and cannot be seen as the original cause of accentogenesis in OCB.

We thus need to consider other sources of accents at the pre-OCB stage where all words were lexically unaccented. The role of old loanwords is clear. In fact, the presence of such marked loanwords in accentual systems where monomorphemic native words are unaccented was given in Hualde (1993a) and subsequent publications as an important reason for rejecting Mitxelena's [+2] hypothesis for the old common stage. What remains to be assessed is the connection between marked accent and morphology.

5.2. Accentogenesis in morphologically complex words

A large number of compounds and derived words used throughout the entire Basque Country show a marked accentual pattern and must be reconstructed as accented for OCB: *basèrri* 'farmhouse', *oilàr* 'rooster', etc. In some Western and Central varieties the pattern shows productivity, since there are productive derivational suffixes that consistently induce marked accentuation and certain types of compounding are also accompanied by marked accent, allowing for distinctions such as *sagú-zarra* 'the bat (compound)' vs the lexically unaccented phrase *sagu zarrá* 'the old mouse' (see Hualde & Bilbao 1992, 1993 for Getxo; Hualde, Elordieta & Elordieta 1994: 55-56 for Leikeitio). Relatedly, certain elements productively behave as preaccenting clitics, inducing an accent on the last syllable of the phrase to which they attach, as in Leikeitio *laguná be* 'the friend too', *laguná barik* 'without the friend' (Hualde, Elordieta & Elordieta 1994: 59-61). The preaccenting character of comitative *-gaz* 'with', which attaches to inflected noun phrases (e.g. *laguná-gaz* 'with the friend') can be understood in the same fashion. Synchronically, these are simply morphologically or syntactically conditioned accentual rules without an obvious phonetic reason.

In addition to marked accent, another phenomenon in old compounds is the existence of strong contractions, involving the loss of the last vowel of the first member (or the reduction to /a/ of non-high vowels in bisyllabic stems) and further changes to consonants that become morpheme-final after vowel deletion as in *artizar* 'planet Venus' < *argi* 'light' + *izar* 'star', *betazal* 'eyelid' < *begi* 'eye' + *azal* 'skin', etc. In Hualde (2006, 2007) and in Oñederra (2013) it is argued that such alternations are best explained as having resulted from a glottal stop having been inserted at some historical point at a compound boundary. Most likely, originally such a glottal stop may have been inserted to separate heteromorphemic vowel sequences, as in *begi?azal* (Hualde 2007: 317, note 3, Hualde 2022: 48, note 20), and then the glot-

talization phenomenon itself or its effects would have been extended to other phonological contexts, e.g. *begi* ‘eye’ + *gaitz* ‘bad’ > *bekaitz* ‘envy’.

In Hualde (2007) it is further suggested that a glottal stop or glottalization at morpheme boundaries may also provide a phonetic explanation for accentogenesis in compounds. The hypothesis is that a glottal stop may have induced a pitch drop that was phonologized as accent (see Kingston 2011). To account for the tonal contrast preserved in Goizueta, we must assume that the accent that arose under these conditions in OCB was phonetically different from that present in older accented words: *baso?erri* > *basèrri*, *oilo?ar* > *oilàr*, etc., with a different contour from older native *sème* ‘son’ and borrowed *gáuza* ‘thing’, for instance.

This hypothesis has the weak point that the segmental and suprasegmental phenomena in morphologically-complex words are only partially overlapping. Although many compounds are accented and accent-insertion in compounds is a productive rule in some Western varieties, quite a few old compounds showing reduction of the first member are actually unaccented (e.g. Urduliz *betondo* ‘eyebrow’ < *begi* ‘eye’ + *ondo* ‘side’, *betule* ‘eyelash’ < *begi* + *ule* ‘hair’). The correlation between the two phenomena of marked accent and contraction is thus not perfect. More importantly, whereas in this account the marked accentuation of plural forms is assimilated to that of compounds, in accented plural forms we do not find the consonantal and vowel changes that are found in old compounds; e.g. *begi-ak* > *begi-ak* ‘the eyes’, not **bet-ak*, which is what would be expected from hypothetical *begi?ak*. One would need to assume that analogical pressure prevented such segmental developments in inflection.

Another way to account for the difference in segmental effects would be to postulate two different back consonants. Uncontroversially, the modern suffixal determiners derive historically from independent consonant-initial demonstratives. This consonant is /h/ in most areas where it is preserved, but /g-/ /k-/ in some Navarrese varieties. It may have been a postvelar /χ/ at an earlier time (Manterola & Hualde 2021). The accentual difference between singular and plural words in OCB may have been due to the loss of the consonant in the singular determiner, before it did in the plural, creating vowel sequences in hiatus that, in the case of /a+a/, were solved in the West by epenthesis: **alaba-a* > **alabaja* > *alabea*. In the plural, preservation of the back fricative would have prevented epenthesis, but this consonant induced prosodic effects that were phonologized as accent: *alabaχak* > *alabàak* (for the relative chronology of the affixation of singular and plural determiners, see Mitxelena 1981 and Manterola 2005).

Another alternative is to disassociate accentogenesis in compounds and plurals from the segmental effects that we find in derivation and subcompounds. Although the effects on vowels and consonants that are found in compounds are best explained by glottalization, this is not necessarily the source of the accent in inflectional structures. Following Hualde (1993) and subsequent work, I have claimed above that at the pre-OCB stage the only prosodic prominences were phrase final (like in modern French). Assuming a stage where singular determiners were already affixes but plural ones were clitics (Mitxelena 1981), we would have, for instance [sagarr-á] ‘the apple’, [sagarr ederr-á] ‘the beautiful apple’ vs [sagárr][ók] > ‘the apples (proximative)’ [gure sagarr edérr][ók] ‘our beautiful apples’, the accent clash in the clitic structure

giving rise to an accent that evolved as L* in Goizueta and became neutralized with the accentual configuration present in loanwords in Western Basque. The phonetic development would thus have been along the lines suggested in Hualde (2007) and Egurtzegi & Elordieta (2023) for Western Navarrese, but at the OCB stage, giving rise to a system containing both unaccented words and two distinct types of lexical tonal accents.

The reasons for the accented character of other inflectional suffixes remains, nevertheless, unclear and in need of further research. At the current stage of our investigation, it is hard to know why, for instance, ablative *-ti* - *tik(a)* and imperfective *-t(z)en*, as well as the nominalizer *-t(z)e*, on which it is built, are accentually marked in Western Basque, whereas allative *-ra* and locative *-an* are not, to give some examples.

6. Conclusion

In this paper I have given arguments for hypothesizing a prosodic system with three lexical classes: unaccented, H-accented and L-accented at the most recent common stage of all present and historically-documented Basque accentual systems (OCB). A system with a simpler two-way distinction between accented and unaccented words cannot account for the lexical distribution of L-accent and H-accent in Goizueta or for the correspondences that we find between this variety and other varieties.

I have also explored the link between the two main prosodic systems, Central-Western and Eastern and the evidence that the distribution in Northeastern varieties can provide regarding the location of the accent at earlier stages.

Finally, I have addressed the issue of accentogenesis in OCB and at more recent stages. The conclusion that I have reached is that vowel contraction, although a common source of marked accentuation throughout the Basque Country, is not a very old source. Regarding accented non-borrowed words, I have remarked that, independently of the possible role of glottalization in accentogenesis in compounds, other phonetic mechanisms appear to be necessary to explain the origin of the accent in inflectional domains, where the segmental phenomena associated with compounding are not found. We are not yet in a position to be able to explain why specific inflectional and derivational suffixes are either accented or unaccented. This is an area that must be left for further research.²⁰

---

²⁰ A reviewer suggests that a list of hypotheses rejected in this paper should be provided for clarity. These would include the following: (a) An Old Common Basque [+2] stage, as proposed in Mitxelena (1977), Martínez Areta (2004), section 4; (b) The hypothesis that the H-accent vs L-accent contrast is due to a dialectal development in Western Navarrese, as opposed to it being a feature of OCB or, minimally, of the Western-Central proto-system (against Hualde 2007 and Egurtzegi & Elordieta 2023), section 3; (c) The proposal that vowel contraction is the original source of accentogenesis in OCB (against Jacobsen 1975 [2022]), section 5.

Abbreviations

EHHE = Lakarra, Manterola & Seguro (2019).

OEH = Euskaltzaindia (2023).

References

- Azkue, Resurrección M. 1931. Del acento tónico vasco en algunos de sus dialectos. *Euskera* 4. 282-318; 6. 3-5. https://www.euskaltzaindia.eus/dok/iker_jagon_tegiak/azkue/dokumentuak/99.pdf.
- Badia Margarit, Antoni. 1950. *El habla del valle de Bielsa (Pirineo aragonés)*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto de Estudios Pirenaicos.
- Beckman, Mary E. 1986. *Stress and non-stress accent*. Dordrecht: Foris.
- Beristain, Ander. 2018. Azpeitiko euskararen hiztegi dialektal bat - I [A dialectal dictionary of Azpeitia Basque - I]. *FLV* 125. 7-54. <https://doi.org/10.35462/FLV125.1>.
- Beristain, Ander. 2019. Azpeitiko euskararen hiztegi dialektal bat - II [A dialectal dictionary of Azpeitia Basque - II]. *FLV* 127. 7-58. <https://doi.org/10.35462/FLV127.1>.
- de Olano Martinitz-Xil, Garazi & Gorka Elordieta. 2018. Arabako herri izenen azentueraz. *ASJU* 52(1-2). 577-604. <https://doi.org/10.1387/asju.20217>.
- Egurtzegi, Ander. 2022. Goizuetako azentueraren garapena kokatzen Euskara Batu Zaharraren prosodia zehazteko: proposamenen ebaluazioa [Locating the development of the Goizueta accentuation to detail Common Basque prosody: Evaluation of proposals]. *FLV* 133. 9-35. <https://doi.org/10.35462/flv133.1>.
- Egurtzegi, Ander & Gorka Elordieta. 2013. Euskal azentueren historiaz [On the history of the Basque accentual systems]. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (eds.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra - 3rd Conference of the Luis Michelena Chair (Vitoria-Gasteiz 2012/XI/8-11)*, 163-186. Vitoria/Gasteiz: UPV/EHU.
- Egurtzegi, Ander & Gorka Elordieta. 2023. A history of the Basque prosodic systems. *Diachronica* 40(1). 30-72. <https://doi.org/10.1075/dia.20066.egu>.
- Elexpuru, Juan Martin. 2004. *Bergara aldeko hiztegia* [Dictionary of the Bergara area]. Bergara: Bergara City Council [online]. <http://bergarakoeuskara.eus/hiztegia>.
- Elordieta, Gorka. 2011. Euskal azentuaren bilakaera: hipotesiak eta proposamenak [The evolution of the accentuation in Basque: Hypotheses and proposals]. In *Euskaltzaindiaren XVI. Biltzarra: Pirinioetako hizkuntzak: lehena eta oraina (Iker 26)*, 989-1014. Pamplona/Iruña: Euskaltzaindia.
- Elordieta, Gorka & José Ignacio Hualde. 2003. Experimental study of a diachronic change in Basque accentuation. In Maria-Josep Solé, Daniel Recasens & Joaquín Romero (eds.), *Proceedings of the 15th International Congress on the Phonetic Sciences*, vol. 3, 1683-1686. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona (Repr. *ASJU* 40(1-2). 293-301, 2006).
- Euskaltzaindia [Basque Academy]. 2023. *Diccionario General Vasco - Orotariko Euskal Hiztegia* [online]. <https://www.euskaltzaindia.eus/oe> (11th electronic edn.).
- Gaminde, Iñaki & Almike Hazas. 1998. Zumaiako azentuaz eta intonazioaz. *Uztaro* 24. 59-76. <https://www.uztaro.eus/artikuluak/25/zumaiako-azentuaz-eta-intonazioaz/583>.
- Gaminde, Iñaki & José Ignacio Hualde. 1995. Euskal azentuen atlaserako: zenbait isoglosa [Towards an atlas of Basque accentuation: Some isoglosses]. *ASJU* 29. 175-198.

- Gilisasti Fano, Iñaki. 2003. *Urduliz aldeko berba lapikoa* [Word pot of the Urduliz area] Bilbao: Rontegui.
- Gómez-Imbert, Elsa & Michael Kenstowicz. 2000. Tone and accent in Barasana. *International Journal of American Linguistics* 66(4). 4-19.
- Hualde, José Ignacio. 1988. A theory of pitch-accent, with particular attention to Basque. *II. Euskal Mundu Biltzarra - II Congreso Mundial Vasco. Euskara Biltzarra - Congreso de la Lengua Vasca*, vol.1, 53-60. Vitoria/Gasteiz: Basque Government (Repr. *ASJU* 22(3). 915-919, 1988).
- Hualde, José Ignacio. 1991. *Basque phonology*. London: Routledge.
- Hualde, José Ignacio. 1993a. On the historical origin of Basque accentuation. *Diachronica* 10(1). 13-50. <https://doi.org/10.1075/dia.10.1.03hua>.
- Hualde, José Ignacio. 1993b. Topics in Souletin phonology. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (eds.), *Generative studies in Basque linguistics*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, 289-327. <https://doi.org/10.1075/cilt.105.12hua>.
- Hualde, José Ignacio. 1995a. Reconstructing the ancient Basque historical system: Evidence and hypotheses. In José Ignacio Hualde, Joseba A. Lakarra & R. L. Trask (eds.), *Towards a history of the Basque language*, 171-188. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cilt.131.07hua>.
- Hualde, José Ignacio. 1995b. Sobre el acento roncalés. *ASJU* 29(2-3). 499-526.
- Hualde, José Ignacio. 1995c. Análisis del sistema acentual de Ondarroa. *ASJU* 29(1). 319-343.
- Hualde, José Ignacio. 1996. Accentuation and empty vowels in Ondarroa Basque: Against the concept of phonological derivation. *Lingua* 99(4). 197-206. [https://doi.org/10.1016/0024-3841\(96\)00015-0](https://doi.org/10.1016/0024-3841(96)00015-0).
- Hualde, José Ignacio. 1997. *Euskararen azentuerak* [The accentual systems of Basque] (*Supplements of ASJU* 42). Bilbao & Donostia/San Sebastián: UPV/EHU & Gipuzkoa Provincial Council.
- Hualde, José Ignacio. 1998. A gap filled: Postpostinitial accent in Azkoitia Basque. *Linguistics* 36(1). 99-117. <https://doi.org/10.1515/ling.1998.36.1.99>.
- Hualde, José Ignacio. 1999. Basque accentuation. In Harry van der Hulst (ed.), *Word prosodic systems in the languages of Europe*, 947-993. Berlin: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110197082.2.947>.
- Hualde, José Ignacio. 2000. On system-driven sound change: Accent shift in Markina Basque. *Lingua* 110(2). 99-129. [https://doi.org/10.1016/S0024-3841\(99\)00033-9](https://doi.org/10.1016/S0024-3841(99)00033-9).
- Hualde, José Ignacio. 2003. From phrase-final to post-initial accent in Western Basque. In Paula Fikkert & Haike Jacobs (eds.), *Development in prosodic systems*, 249-281. Berlin: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110894530.249>.
- Hualde, José Ignacio. 2006. Laringalak eta euskal azentuaren bilakaera [Laryngeals and the evolution of Basque accent]. In Beatriz Fernández & Itziar Laka (eds.), *Andolin gogoan: Essays in honour of Professor Eguzkitza*, 497-511. Bilbao: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2007. Historical convergence and divergence in Basque accentuation. In Carlos Gussenhoven & Tomas Riad (eds.), *Tones and tunes*, vol. 1, 291-322. Berlin: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110207569.291>.
- Hualde, José Ignacio. 2012. Two Basque accentual systems and the notion of pitch-accent language. *Lingua* 122(13). 1335-1351. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2012.05.003>.

- Hualde, José Ignacio. 2017. Erronkarieraren garapen fonologiko dialektalaz [On the dialectal phonological evolution of Roncalese]. In Ariane Ensunza & Aitor Iglesias (eds.), *Goizon Aurrekoetxea lagunarterik hara*, 175-194. Bilbao: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2018a. Oiartzungo azentuera zaharra [The old accentual system of Oiartzun]. *FLV* 125. 113-132. <https://doi.org/10.35462/FLV125.4>.
- Hualde, José Ignacio. 2018b. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27. <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio. 2022. Accent shift and the reconstruction of Old Common Basque accentuation. In Junko Ito, Haruo Kubozono & Armin Mester (eds.), *Prosody and prosodic interfaces*, 29-62. Oxford: Oxford University Press.
- Hualde, José Ignacio. In prep. The diachrony of Basque accentuation: Comparative method and internal reconstruction. University of Illinois at Urbana-Champaign, ms.
- Hualde, José Ignacio & Xabier Bilbao. 1992. *A phonological study of the Basque dialect of Getxo (Supplements of ASJU 29)*. Donostia/San Sebastián: Gipuzkoa Provincial Council.
- Hualde, José Ignacio & Xabier Bilbao. 1993. The prosodic system of the Basque dialect of Getxo: A metrical analysis. *Linguistics* 31(1). 59-85. <https://doi.org/10.1515/ling.1993.31.1.59>.
- Hualde, José Ignacio, Gorka Elordieta & Arantzazu Elordieta. 1994. *The Basque dialect of Lekeitio (Supplements of ASJU 34)*. Bilbao & Donostia/San Sebastián: UPV/EHU & Gipuzkoa Provincial Council.
- Hualde, José Ignacio & Oihana Lujanbio. 2008. Goizuetako azentua [Goizueta accent]. In Xabier Artiagoitia & Joseba A. Lakarra (eds.), *Gramatika jaietan: Patxi Goenagaren omenez (Supplements of ASJU 51)*, 377-394. Bilbao: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio, Oihana Lujanbio & Francisco Torreira. 2008. Lexical tone and stress in Goizueta Basque. *Journal of the International Phonetic Association* 38(1). 1-24. <https://doi.org/10.1017/S0025100308003241>.
- Hualde, José Ignacio & Tomas Riad. 2018. Interaction between word accent and intonational boundaries in Latvian. *Proc. TAL2018, Sixth International Symposium on Tonal Aspects of Languages*, 27-31. <https://doi.org/10.21437/TAL.2018-6>.
- Hyman, Larry M. 2006. Word-prosodic typology. *Phonology* 23(2). 225-257. <https://doi.org/10.1017/S0952675706000893>.
- Ibarra, Orreaga. 1995. *Ultzamako euskararen azterketa* [Analysis of Ultzama Basque]. Pamplona/Iruña: Government of Navarre.
- Jacobsen, William H., Jr. 1972. Nominative-ergative syncretism in Basque. *ASJU* 6. 67-109. <https://www.ehu.eus/ojs/index.php/ASJU/article/view/7357>.
- Jacobsen, William H., Jr. 2022 [1975]. Historical implications of the Western Basque tonal accent. *ASJU* 54(1-2). 283-303. <https://doi.org/10.1387/asju.23472>.
- Kariņš, A. Krisjanis. 1997. Lexical tone and stress in Latvian. *Berkeley Linguistics Society* 23. 186-197. <https://doi.org/10.3765/bls.v23i1.1275>.
- Kingston, John. 2011. Tonogenesis. In Marc van Oostendorp, Collin J. Ewen, Elizabeth Hume & Keren Rice (eds.), *Blackwell Companion to Phonology*, vol. 4, chapter 97. Oxford: Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444335262.wbctp0097>.
- Lafon, René. 1958. Contribution a l'étude du parler basque de Larrau (Haute-Soule). In Diego Catalán (ed.), *Miscelánea homenaje a André Martinet*, vol. 2, 77-106. La Laguna (Repr. in René Lafon, 1999. *Vasconiana (Iker* 11), 113-133. Bilbao: Euskaltzaindia [Basque Academy]).

- Lakarra, Joseba A. 1995. Reconstructing the Pre-Proto-Basque root. In José Ignacio Hualde, Joseba A. Lakarra & R. L. Task (eds.), *Towards a history of the Basque language*, 189-206. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cilt.131.08lak>.
- Lakarra, Joseba A. 2009. Forma canónica y cambios en la forma canónica de la lengua vasca: hacia los orígenes del bisilabismo. *Palaeohispanica* 9. 557-609.
- Lakarra, Joseba A. 2011a. Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz [Thoughts about the diachronical dialectology of Basque: On the need to reconstruct Old Common Basque and on the investigation of its diversification]. In Irantzu Epelde (ed.), *Euskal dialektologia: Lehena eta oraina* [Basque dialectology: Past and present] (*Supplements of ASJU* 69), 155-241. Bilbao: UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba A. 2011b. Erro monosilabikoaren teoria eta aitzineuskararen berreraiketa: zenbait alderdi eta ondorio [Monosyllabic root theory and the reconstruction of Proto-Basque: Some aspects and consequences]. *FLV* 113. 5-114. <https://doi.org/10.35462/flv113.1>.
- Lakarra, Joseba A. 2013. Root structure. In Mikel Martínez-Areta (ed.), *Basque and Proto-Basque. Language-internal and typological approaches to linguistic reconstruction* [*Mikroglottika* 5], 173-221. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Lakarra, Joseba A., Julen Manterola & Iñaki Seguro. 2019. *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa (EHHE-200)*. Bilbao: Euskaltzaindia. <https://www.euskaltzaindia.eus/ehhe>.
- Larramendi, Manuel de. 1729. *El imposible vencido: Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz.
- Leizarraga, Joannes. 1571. *Jesus Christ gure Jaunaren Testamentu Berria*. La Rochelle: Pierre Hautin.
- Lujanbio, Oihana. 2013 [2018]. Goizuetako azentu hiztegia [Goizueta accent dictionary], *ASJU* 47(2). 1-86. <https://doi.org/10.1387/asju.18678>.
- Manterola, Julen. 2015. *Euskararen morfologiaren historiarako: artikuluak eta erakusleak / Towards a history of Basque morphology: Articles and demonstratives*. Vitoria/Gasteiz: UPV/EHU. Doctoral dissertation. <http://hdl.handle.net/10810/15848>.
- Manterola, Julen & José Ignacio Hualde. 2021. Old Basque had */χ/, not /h/: medieval data, implications for reconstruction and Basque-Romance contact effects. *Journal of Historical Linguistics* 11(3). 421-456. <https://doi.org/10.1075/jhl.19041.man>.
- Martínez-Areta, José Miguel. 2004. El acento proto-vasco. *ASJU* 40. 137-208
- Mitxelena, Koldo [Michelena, Luis]. 1954. La posición fonética del dialecto vasco del Roncal. *Via Domitia* 1. 123-157 (Repr. in *OC* 7, 611-648).
- Mitxelena, Koldo. 1958. À propos de l'accent basque. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 53. 204-233 (Repr. in *OC* 7, 123-152).
- Mitxelena, Koldo. 1972. A note on Old Labourdin accentuation. *ASJU* 6. 110-120 (Repr. in *OC* 7, 163-175).
- Mitxelena, Koldo. 1976. Acentuación alto-navarra. *FLV* 23. 147-162. <https://www.cultura-navarra.es/uploads/files/01-FLV23-0147-0162.pdf> (Repr. in *OC* 7, 177-194).
- Mitxelena, Koldo. 1977. *Fonética histórica vasca*, 2nd edn. Donostia/San Sebastián: Gipuzkoa Provincial Council (Repr. in *OC* 6).
- Mitxelena, Koldo. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-303 (Repr. in *OC* 7, 517-544).

- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (Supplements of ASJU 54-68)*, 15 vol. Donostia/San Sebastián & Vitoria/Gasteiz: "Julio Urkixo" Basque Philology Seminar, Gipuzkoa Provincial Council & UPV/EHU (ed. by Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz).
- Mugarza, Pello. 2006. *Mallabiko euskara*. Bilbao: Mallabia City Council, Bizkaia Provincial Council & Basque Government.
- Olano, Mikel. 2000. Gipuzkoa ondoko bi hizkera nafar: Areso eta Leitzako paradoxa [Two Navarrese varieties neighboring Gipuzkoa: The paradox of Areso and Leiza]. In Koldo Zuazo (ed.), *Dialektologia gaiak* [Dialectology topics], 123-147. Vitoria/Gasteiz: Araba/Álava Provincial Council.
- Oliveira, Pedro, Marisa Cruz, Nuno Paulino & Marina Vigário. 2017. Glide insertion to break a hiatus across words in European Portuguese: The role of prosodic, geographic and sociolinguistic factors. In Pilar Barbosa, Maria da Conceição de Paiva & Celeste Rodrigues (eds.), *Studies on variation in Portuguese*, 49-79. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins. <https://doi.org/10.1075/ihll.14.02oli>.
- Oñederra, Miren Lourdes. 2013. *Fonética histórica vasca*, hitz eraketaren morfonologia eta neutralizazio erraldoiak [*Fonética histórica vasca*, the morphophonology of word formation and great neutralizations]. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (eds.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra (Koldo Mitxelena Katedraren Argitalpenak 5)*, 699-716. Vitoria/Gasteiz: UPV/EHU.
- Ormaetxea, Nikolas [Ormaetxea Pellejero, Nicolás]. 1918. Acento vasco. *RIEV* 9. 1-15. <https://www.eusko-ikaskuntza.eus/en/argitalpenak/acento-vasco/art-12280>.
- Ormaetxea, Nikolas. 1958. Leitzako mintza-doiñua (Euskaltzaindian sartzerakoan Ormaetxea jaunak egindako itzaldia eta Mitxelena jaunaren erantzuna) [The prosody of Leiza (talk given by Mr. Ormaetxea on the occasion of his joining the Basque Academy and Mr. Mitxelena's reply)]. *Euskera* 3. 29-36. <https://www.euskaltzaindia.eus/dok/euskera/52335.pdf>.
- Pierrehumbert, Janet & Mary Beckman. 1988. *Japanese tone structure*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Riad, Tomas. 1989. The origin of Scandinavian tone accents. *Diachronica* 15(1). 63-98. <https://doi.org/10.1075/dia.15.1.04ria>.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi. 2018. Euskara erdi aroan [Basque in the Middle Ages]. In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba Lakarra (eds.), *Euskararen historia* [The history of Basque], 287-344. Vitoria/Gasteiz: Basque Government.
- Smiljanić, Rajka & José Ignacio Hualde. 2000. Lexical and pragmatic functions of tonal alignment in two Serbo-Croatian dialects. In Arika Okrent & John P. Boyle (eds.), *The 36th Meeting of the Chicago Linguistic Society: The main session*, 469-482. Chicago: Chicago Linguistic Society.
- Txillardegi [Alvarez Enparantza, José Luis]. 1984. *Euskal azentuaz* [On Basque accent]. Donostia/San Sebastián: Elkar.
- Williams, Briony J. 1999. The phonetic manifestation of stress in Welsh. In Harry van der Hulst (ed.), *Word prosodic systems in the languages of Europe*, 311-334. New York: Mouton de Gruyter.
- Zubiri, Juan Joxe. 2000. Arano eta Goizuetako hizkera [The speech of Arano and Goizuet]. In Koldo Zuazo (ed.), *Dialektologia gaiak*, 85-120. Vitoria/Gasteiz: Araba/Álava Provincial Council.

Euskara Batu Zaharraren haustura: oinarri metodologikoak eta literaturaren berrikuspena¹

The split of Old Common Basque: Methodological foundations and literature review

Iñigo Urrestarazu-Porta*
CNRS - IKER UMR 5478, UPV/EHU, UPPA

ABSTRACT: It has already been 40 years since Mitxelena (1981) proposed Old Common Basque (OCB) as the last unified language stage before the dialectalization process began. However, Basque diachronic dialectology has not been developed so extensively in these last 40 years and the topic is still very much open to debate. That said, there have been some proposals on the split of OCB. In this paper, I first explore the methods which must be employed to investigate the initial split of OCB based on the best-developed surrounding traditions. Then I review and evaluate works on the initial split of OCB, in order to see whether they fulfill the methodological criteria to make up diachronic dialectology. As one can see, very few works attempt a phylogenetic approach, and even less base their claims on innovations that satisfy chronological, geographical and linguistic criteria.

KEYWORDS: Old Common Basque; dialectology; split; methodology.

LABURPENEA: Zenbait hamarkada joan zaizkigu Mitxelenak (1981) Euskara Batu Zaharra (EBZ), euskararen dialektoak sortzen hasi aurreko azken hizkuntz egoera bateratua, proposatu zuenetik. Aldiz, euskal dialektologia (diakronikoa) ez da horrenbeste garatu 40 urteotan eta gaia oraindik guztiz zabalik dago. Hala ere, egin dira zenbait hipotesi EBZren hausturaren inguruan. Lan honetan, EBZren lehen haustura ikertzeko kontuan hartu beharreko alderdi metodologikoak aztertzen ditut lehenik, inguruko tradizio garatuenetik harturik. Ondoren, EBZren lehen hausturaz min-

¹ Lan hau ikerketa proiektu hauen finantzazioari esker egin da: MADPAB (Frantziako Errepublikako Ikerketa Agentzia Nazionala, ANR-20-CE27-0007) eta *Monumenta Linguae Vasconum 6: avances en la cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca* (Espainiako Erresumako Zientzia eta Berrikuntza Ministerioa, PID2020-1184 45GB-I00).

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Iñigo Urrestarazu-Porta. Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS, IKER UMR5478), Université de Pau et des Pays de l'Adour (UPPA), Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU). – inigo.urrestarazu@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-4606-3977>

Nola aipatu / How to cite: Urrestarazu-Porta, Iñigo (2022). «Euskara Batu Zaharraren haustura: oinarri metodologikoak eta literaturaren berrikuspena», *ASJU*, 56 (2), 107-142. (<https://doi.org/10.1387/asju.24118>).

Jasoa/Received: 2022-12-05; Onartua/Accepted: 2023-04-05. Online argitaratua / Published online: 2023-04-25.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (UPV/EHU)

tzatu diren lanak berrikusi eta ebaluatzen ditut, dialektologia diakronikoa egiteko oinarri metodologikoak betetzen dituzten ikusteko. Ikusten denez, oso gutxi dira filogenia egiten saiatzen diren lanak, eta are gutxiago irizpide kronologikoa, geografikoa eta hizkuntzazkoa gainditzen dituzten berrikuntzekin aritu direnak.

HITZ GAKOAK: Euskara Batu Zaharra; dialektologia; haustura; metodologia.

1. Sarrera

Euskal dialektologia diakronikoa inoiz baino biziago dago eta asko egin du aurrera azken urteotan. Zenbait mugarri aipatzearen, Padilla-Moyanok (2017) Zuberoko euskararen garai historikoko bilakabide diakronikoa aztertu zuen; Regueiro-Ugarteri (2019) esker Nafarroa Garaiko corpusaren azterketa sistematikoa dugu; eta Caminok (2022) Ipar Euskal Herriko berrikuntzak aztertu ditu. Hala ere, mendebalaren ikerketa eta berreraiketa aurreratuago dago. Zuloagak (2020, 2022) MEZ linguistikoki definitu du, baita barne kronologiak proposatu ere, eta horrek, ia ezinbestean, Euskara Batu Zaharraren (EBZ) inguruan gogoeta egitera garamatza; ikusi orain Zuloaga (2022: 44-49). Galderak, funtsean, hauek dira: dialektalizazioaren adarkatzeetatik zeinetan zintzilikatu behar da MEZ? EBZren lehen adarretako bat da? Edo mendebala eta erdialdea batera joan ziren garai batez, lehendik berritzaileagoa zen ekialde batekiko? Izan ere, erdialde eta ekialde zabal bateko mintzoen arteko bilakabideen sarea ez dugu oraindik horren sakon ezagutzen eta, galdera horiei modu batean edo bestean erantzun, gauza desberdinak bilatuko eta ikusiko ditugu erdialde eta ekialdeko dialektoen artean.

Lan honetan galdera horiei erantzuteko oinarriak mahaigainean paratu nahiko nituzke. Batetik, Euskara Batu Zaharra (EBZ) ikertzeko metodologia ekarri nahi dut, horren arabera, euskararen dialektalizazio prozesuaren hasieraren inguruan egin diren hipotesiak berrikusi, eta zer dakigun, zer ez dakigun eta egiteko zer dugun jakiteko.

2. atalean oinarri teoriko-metodologikoak azalduko ditut. Atal horretan, hizkuntzalaritza historikoaren eta dialektologiaren egitekoez arituko naiz lehenik. Ondoren, azpialdeen edo adarkatze dialektalen inguruan mintzatuko naiz: horiek planteatzeko eta egiaztatzeko baliabideez arituko naiz, hots, berrikuntza eta arkaismoez, eta analisisetan kontuan hartzeko bete behar dituzten irizpideez arituko naiz, horiek izango baitira EBZren hausturaren inguruan egin diren proposamenak ebaluatzeko irizpidea. Azkenik, zuhaitz moduko adarkatzea aldarrikatuko dut dialektalizazioaren teoria laburbiltzeko eredu bezala, uhin ereduaren aurka. 3. atalean Mitxelena EBZren beharra aldarrikatzeko esandakoak jasoko ditut eta argudiatuko dut inguruko tradizioko eredu jarraitu behar diegula euskal dialektalizazioa azaltzeko, eta ez oreka puntuatua (Dixon 1997, 2002) bezalako eredu. Ondoren, EBZren hausturaz esandakoak azalduko eta ebaluatuko ditut. Bitan bildu ditut: lehen haustura mendebaldean gertatu zela aldarrikatu dutenak eta lehen haustura ekialdean gertatu zela defendatu dutenak. Azkenik, 4. atalean ondorioak jasoko ditut.

2. Hizkuntzalaritza historikoaren eta dialektologiaren egitekoez

Hizkuntzalaritza historikoa eta dialektologia elkarrekin joan dira behintzat XIX. mendetik, batzuetan elkar osatzen eta elikatzen, beste batzuetan bata bestearen

hatsarreei kontra egiten (Boberg *et al.* 2018: 6). Hala ere, historia berreraikitzea helburu duen ikuspegitik, dialektologia hizkuntzalaritza historikoaren baliabideetako bat da, eta lan honetan dialektologiaren ikuspegi horri lerratuko natzaio. Caminok (2009: 54-55) ezin argiago laburbiltzen du:

Egungo dialektoek erakusten diguten aniztasun horren sorburua oinarri edo iturri bateratuago batean bilatu beharko litzateke [...]. [I]turri bateratzaile zaharrago horretara ahalaz xuxen iristeko bidea hizkuntzalaritza historikoa egitea da, inolaz ere, aspaldian baliatu dituen ikuspegi teoriko eta lanabes teknikoak lagun: lanabes horien arteko bat, garrantzi handikoa gainera, dialektologia da.

Caminoren ikuspegi horretan, helburua hizkuntzaren iragana berreraikitzea da. Bestela esanda, nola iritsi den hizkuntza den modukoa izatera ezagutzea. Aldiz, hizkuntza ez da monolitikoa. Aldakortasuna dago nonahi, baina aldakortasunean patrioiak ikusten ditugu —adibidez, zenbait ezaugarriren isoglosek bat egiten dutenean— eta patrioi horiek ulertu nahi ditugu. Patrioi horiek noizkoak diren eta nola joan diren sortzen eta aldatzen ulertzen lagundu beharko luke dialektologiak. Funtsean, banaketa dialektalak denboran eta geografian nola garatu diren argitzen lagundu beharko luke. Hau da, maiz hizkuntzalaritza historikoaren muinean egon den adarkatze edo azpimultzoen auziari heltzen lagundu beharko luke.

2.1. Azpimultzoak eratzeko metodologia. Fenetika *vs* filogenia

Hizkuntzalaritza historikoan luze landu izan da azpitaldeak eratzearen auzia, askotan ez baitu konponbide errazik, eta edozein eskuliburutan aurki daiteke horri eskainiriko kapitulu edo atalen bat; adibidez, Hockett (1958: 490-505), Greenberg (1957), Hock (1991: 578-580), Campbell (2013: 174-184), Wichmann (2010), Ringe & Eska (2011) lanetan azpitaldeei eskainitako zatiren bat dago. Beste behin ere, Caminok (2008: 213) ezin argiago azaltzen du auzia zein den:

Iraganean hizkuntza komun baten zatiketa gertatu denean, bertatik sortu diren kide guztien ahaidetasun genetikoaz mintzo gara, baina zatiketaren garaian dialekto batzuen artean ahaidetasun espezifikorik gertatu ote den jakin nahi izaten du hizkuntzalariak, dialekto batzuk beren artean beste batzuegandik baino hurbilago ote dauden, zer-nolako talde dialektalak osatu diren, zein diren.

Aldiz, ikertzaile guztiek ez dute azpitaldeen auzia modu berean ulertu eta azpitaldeak eratzeko bi modu daude gutxienez: fenetikoa eta filogenetikoa. Lehendabizikoa partekatutako ezaugarrien kopuruan oinarritzen da taldeak osatzeko; adibidez, lexiko-estatistikan oinarrituriko sailkapenak fenetikoak dira, bilakabideari erreparatu gabe azaleko antzekotasunetan —analogietan— eta horien kopuruan oinarritzen direlako: zenbat eta azaleko antzekotasun gehiago, orduan eta talde berean biltzeko aukera handiagoak. Besterik ezean, sailkapen horiek historiaren eta eboluzioaren ardatza ahazten dute (Bower & Koch 2004: 3, 6), hau da, historia egiteari uko egiten diote, eta, beraz, ez dute alderdi historikoa aintzat hartzen duen dialektologiaren helburuekin bat egiten. Gurean, Bonapartek (1863) eredu horri jarraitu zion: euskal hizkerak sailkatu zituen, zenbait ezaugarriren bat-etortzeen kopuruaren arabera. Egun ere, Bonapartek hasitako tradizio fenetistak gurean jarraitzen du.

Badago, bestalde, azpitaldeak ulertzeko eta eratzeko beste modu bat, Caminoren (2008: 213) azken aipuaren bidetik. Zailagoa da eta lan handiagoa eskatzen du, baina azalpenak asegarriagoak dira eta dialektologia (diakronikoa) egiteko modu estandarra da: sailkapen filogenetikoa. Sailkapen filogenetikoetan, hurbiltasun *genetikoari* erreparatzen zaio, hau da, jarauntsitakoan eta berrikuntzetan jartzen da arreta —jarauntsitakoa ez dena, konbergentziak, ahaztu gabe, jakina—. Filiazio hipotesiak planteatu eta egiaztatzearen ondorio dira sailkapenak.

Horretarako, hizkuntz ezaugarrien zahartasuna edo berritasuna zehaztu behar da: noizkoak diren zehaztu behar da eta, horren arabera, erabaki zer dialekto historiko datozen aurreko egoera komun beretik. Bestela esanda, kronologia erlatiboak eraiki behar dira, horiek baitira filiazio hipotesietarako diagnostikoak, berrikuntza komunak, berrikuntza paraleloak, arkaismoak eta abarrak identifikatzeko modu bakarra (Bower & Koch 2004: 3). Horiek guztiak identifikatzea, hain zuzen, funtsezkoa da historia egiteko eta azalpenak aurkitzeko.²

Sailkapen filogenetikoak arboletan laburbiltzen dira. Zuhaitzak hizkuntza baten dialektalizazio prozesuaren teoria laburbiltzen du, dialektoen arteko filiazio hipotesiak jasotzen eta irudikatzen dituen diagrama baita.³ Hortaz, azalpenak trinkotzeko edo sintetizatzeke moduak dira. Beherago (2.5. atalean) itzuliko naiz arbolek izan dituzten zenbait kritikatarara, baina, aurretik, filiazio hipotesiak egiaztatzeke baliaibideei helduko diet, hau da, berrikuntza eta arkaismoei.

Nola egiaztatzen dira, baina, filiazio hipotesi horiek? Zertan oinarritu behar dugu proposatzen ditugun azpitaldeak benetan (azpi-)iturri komun batetik datozela frogatzeko? Nola eraikitzen dira kronologia erlatibo horiek?

Ikertzaileak bat datoz oinarritzkoena berrikuntzak direla. Jada neogramatikoen idatzietan ageri da azpimultzoak osatzeko irizpidea berrikuntza (zahar) partekatua direla.⁴ Leskien izan zen hori aipatzen lehena (1876: vii, *apud* Zuloaga 2020: 61) eta, horregatik, *Leskien*en *hatsarre* izenaz ere ezaguna da. Halaber, hamarkada bat geroagoko Brugmannen (1967 [1886]: 24) hitzok ideia bera adierazten dute:⁵ “Hizkuntza

² Cf. Mitxelenaren (1963: 19) hitzok: “La nuestra es una ciencia empírica por cuanto que toda reconstrucción tiene que basarse en lenguas reales tal como nos las ofrece la experiencia y también porque *su valor se demuestra comprobando hasta qué punto es capaz de explicar las formas de esas lenguas*” [etzanek nireak dira].

³ Mitxelenaren (1963: 80) hitzok bide horretan doaz: “Nadie puede esperar hallar en el árbol genealógico la imagen acabada del proceso de diversificación de las lenguas reales, como nadie puede esperar obtener fruta o leña del árbol de Porfirio: ese árbol ‘no es más que un diagrama de la aplicación del método comparativo a la reconstrucción de familias de lenguas’. Parece mentira que a los lingüistas, gentes de letras por lo común, se les sponga carentes de imaginación hasta el punto de creer que no van a ser capaces de reconocer e interpretar un tropo cuando tropiecen con él”.

⁴ Neogramatikariek ezarri zuten filiazio hipotesiak egiaztatzeke baliaibide nagusia berrikuntzak direla eta maiz hizkuntzen eboluzioaren eta berrikuntzen garrantzia biologiako eboluzioaren teoriatik hartutakotzat jo izan dira. Zuzenagoa ematen du, ordea, testu-kritikatik zetorren tradizioarekin lotzea eta akats bateratzaileak eta berrikuntzak parekatzea (Mitxelena 1963: 80; Hoenigswald 1966: 6, 13. oinoharra, *apud* Petit 2007: 15).

⁵ Itzulpena nirea da. Jatorrizkoa: “Das einzige nun, was auf das Verhältnis der einzelnen Sprachzweige zu einander, auf die Art des Hervorgangs der Einzelsprachen aus der idg. Ursprache Licht werfen kann, sind die besonderen Übereinstimmungen zwischen je zwei oder mehreren von ihnen, die Neuerungen, durch die jedesmal gewisse Sprachzweige gegenüber den andern in der Entwicklung vorangeschritten erscheinen”. Brugmannen (1884: 231, *apud* Petit 2007: 15) lanean ere ideia bera aipatzen da.

baten adarren arteko harremana argitzeko bide bakarra [...] adar horietako biren edo gehiagoren arteko egokitasun zehatzak, berrikuntzak, dira. Izan ere, berrikuntza horien bidez aldatu dira adar jakin horiek eta ez beste batzuk”.

2.2. Berrikuntzak

Caminoren (2008: 212) hitzetan, “[h]izkuntzaren ordura arteko egitura aitzindari batekiko edo egoera zaharrago batekiko, dialekto batean sumatzen den haustura da berrikuntza, hizkuntza-forma batean sortu den aldaketa”. Are gehiago, “ez baldin badago berrikuntzarik, ezin mintzatu gara dialektoaz: hizkuntzalari gehienen ustean, berrikuntzarik ez badago, ez dago dialektorik” (Camino 2008: 212).

Edozein berrikuntzak ez du balio, ordea, eta bilatzen ditugun berrikuntzek irizpide, iragazki edo hertsapen zehatzak gainditu behar dituzte egiten ditugun proposamenak sendoak izateko. Zuloagak (2020: 64) honela definitzen ditu iragazki horiek:

[O]ndoz ondoko bi dialektotan fonologiaren edo morfologiaren esparruko berrikuntza berezia, positiboa, zaharra, bateratzailea, sistematikoa, esklusiboa eta hedadura zabalekoa aurkituz gero, tresna egokia izango da bi dialekto horiek lotzeko eta berrikuntza lehenagoko egoera linguistiko batetik eratorrikotzat jotzeko; berrikuntza hori kokatu ahal da zuhaitzaren adabegian: iragazki horiek guztiak betetzen dituzten berrikuntzak aurkitzea gaitzagoa da, baina horietan oinarritutako proposamenak sendoak izan ohi dira.

Iragazkiok hiru multzotan bana daitezke: iragazki geografikoa, iragazki kronologikoa eta hizkuntz iragazkia; cf. Meilleten (1984 [1908]: 10) “la contrainte de proximité”, “la contrainte d’antiquité” eta “la contrainte de singularité”. Iragazki horien helburua zoria, halabeharra, saihestea da.

2.2.1. Iragazki geografikoa

Iragazki geografikoan sartzen da berrikuntza ondoz ondoko bi dialekto baino gehiagotan agertzea, bateratzailea izatea, esklusiboa izatea eta hedadura zabala izatea (Camino 2009: 322-323). Meilletek —indoeuropeista zela gogoan— ezin sinpleago definitzen du: “les faits communs doivent se trouver dans des langues qui aient été voisines” (Meillet 1984 [1908]: 10).⁶

⁶ Meilletek duela gizaldi bat baino gehiago finkaturiko hertsapen metodologiko hori, hots, hurbiltasun geografikoaren beharra, proposatu diren euskararen ahaidetasun hipotesi gehienak bertan behera uzteko nahikoa da, hizkuntz argudio sakonetan (egokitasun erregularretan) sartu gabe ere. Adibidez, Fornik (2013) euskara eta indoeuropea ahaideak zirela aldarrikatu zuen. Aldiz, Gorrotxategik & Lakkarrak (2013) Meilleten iragazki horiek aplikaturik —eta hizkuntzalaritza konparatzaileko oinarritzko beste metodo eta irizpide batzuk erabilirik— erakutsi zuten Forniren (2013) hipotesia ezinezkoa zela. Bestalde, berrikiago, Bakker (2020) Blevinsen (2018) liburuaren erresena bat argitaratu du. Haren arabera, “[l]ogically, the neighbouring language family, Indo-European, should be the first to be taken into consideration, but that has rarely happened. My intuition had been that a connection with Indo-European and with the Caucasus, would be most promising” (Bakker 2020: 563). Norberaren intuizioak intuizio, Euskal Herri historiko eta ezaguna eta Kaukasoa urruti daude auzokotzat edo “neighbouring”tzat jotzeko. Are zalantzarriagoa egiten zait indoeuropearen auzotasun edo hurbiltasuna, jatorria itsaso Beltzaren eta Kaspiar itsasoaren iparraldean badute (Anthony 2007). Ringek (2009) Eu-

Berrikuntzak eskusiboa eta bateratzailea izan beharko luke. Hau da, ahal delarik, lekukotzen den eremuan baino ez da lekukotu behar eta, gainera, eremu horretan orokorra izan behar du, eremua batu egin behar du.⁷ Izan ere, loturik ez dauden hainbat eremutan agertuko balitz, aukera handiak egongo liriteke ezaugarria arkaismoa edo berrikuntza paraleloa izateko. Arkaismo bateratzaileek beren lekua izan dezakete dialektoko definitu eta haien historia egitean —ikusirik beherago 2.3. atala—. Kasu horretan, ordea, ez litzateke arkaismo bateratzailea, baizik eta, *aree laterali* irizpidearen arabera —ikusirik beherago 2.5. atalean Bartoliren (1925) ingurukoak—, aitzin-hizkuntzarako proposatu behar den ezaugarria.

Irizpide hori erabili zuen, adibidez, Mitxelenak (1964a: 51) ondorioztatzeko mendebaldean eta ekialdean lekukotu *iratzarri* hitzak garai batean orokorra izan behar zuela eta erdialdeko *esnatu*-k, berriagoa. Bestalde, berrikuntza paraleloak, definituz, jatorri poligenetikoa duten ezaugarriak dira, hau da, hainbat gunetan era independentean garaturiko berrikuntzak, eta hor ere ez da mintzoen arteko filiaziorik. Gainera, kronologiari dagokionez, garai desberdinetan gertaturiko berrikuntzak izan daitezke edo izaten dira berrikuntza paraleloak.

Horrez gain, berrikuntzak hedadura zabala izan behar du. Hertsapen hori kronologiarekin lotu ohi da, berrikuntzek hedatzeko denbora behar izaten dutelako eta, beraz, berrikuntza zenbat eta hedatuago, orduan eta zaharragoa izateko aukera handiagoa duelako. Ezaugarri bakoitza bere garaian kokatu nahi dugunez, haien hedadura kontuan hartu behar da eta pentsatu behar da, oro har, hedatuak daudenak zaharragoak izan ohi direla (Bartoli 1925); horregatik, ondorengo ondoko hainbat dialektotan agertzen direnak aukera handiagoak dituzte (oso) zaharrak izateko. Adibidez, Erañak (2020a: 52) hiru geruza bereizi ditu Arabako euskararen numero komunztaduraren galeran. Kronologia erlatibo hau proposatzen du, zaharretik berrienera: 1. galera: aditz ditransitiboetan galdu zen, eta Arabako lautadatik Debagoiena eta Goierriara hedatu zen. 2. galera: iragangaitz datibodunetara hedatu zen. 3. galera: **edun*-en adizkietara hedatu zen, baina ordurako Arabako lautadaren eraginak behera egin zuen eta, horregatik, Leintz bailara ingurura besterik ez zen iritsi.

2.2.2. Iragazki kronologikoa

Halaber, euskara historikoan jada dialektalizaturik aurkitzen dugun hautsi aurreko garaiez ari bagara, analisisetan kontuan hartzeko ezaugarriek zaharrak izan behar dute. Hori da, hain zuzen, iragazki kronologikoak zehazten duena: darabiltzagun hizkuntz ezaugarriak —hizkuntz berrikuntzak— zaharrak izan behar dira, edo, behintzat, zein bere garaian kokatu behar da. Horretarako, berrikuntzen kronologia erla-

---

ropa indigena nolakoa izan zitekeen —eta nolakoa ezin zen izan— gogoeta egiten du eta euskara-indoeuropea bezalako ahaidetasun-hipotesiei oso leku txikia uzten die. Ez du ematen iragazki geografikoa gairi dezaketarik eta, beraz, euskara Kaukasorekin eta indoeuropearekin lotzeko hipotesiek aurrera egin dezaketarik.

⁷ Ondartzak (2022) araberako zenbait ezaugarri eztabaidatzen ditu eta ikusten du guztiak —edo ia bat ere ez— ez direla eremu osoan lekukotzen. Horrek azalpen diakronikoa beharko du, hau da, berrikuntza bakoitza dagokion garaian kokatu beharko da eta beharbada horrek ezaugarrien banaketa azaltzen lagunduko du. Izan ere, ematen du ezaugarri horien sorgune eta abiapuntua Araba dela. Ikusi, orain, Zuloaga (2022), batez ere 273-278. orrialdeak.

tiboak egin behar dira —aukeran, baita absolutuak ere—, eta berrikuntza bakoitza dagokion garaian eta egoera linguistikoan kokatu behar da.

Petitek (2007: 18-19) ezin argiago azaltzen du Meilletek (1984 [1908]: 10) “contrainte d’antiquité” deitu zuena:

Par contrainte d’antiquité, il faut entendre la nécessité de prendre en compte les proto-langues communes et non leurs aboutissements historiques différenciés, afin d’écarter les innovations tardives qui ne remonteraient pas à l’origine des chacun des groupes considérés : on ne reconstruit pas l’indo-iranien en comparant le hindi moderne et le kurde, ni même le sanskrit et l’aveistique, mais bien en comparant le proto-indien et le proto-iranien, tous deux reconstruits par la comparaison interne.

2.2.3. Hizkuntz iragazkia

Zuloagak (2020: 63-64) aipatzen dituen hertsapenetatik hauek dagozkio hizkuntz iragazkiari: fonologiaren edo morfologiaren esparrukoa izatea, berezia izatea, positibo izatea eta sistematikoa izatea.

Zuloaga oso esplizitua da, eta berrikuntzak fonologiaren edo morfologiaren esparrukoa izan behar duela nabarmentzen du. Horrek sintaxia eta lexikoa kanpoan uzten ditu, nahiz eta kanpoan uzteko arrazoiak bestelakoak izan.

Sintaxiari dagokionez, zaila izan ohi da historiaurrean murgiltzea, aitzin-hizkuntzen sintaxia nolakoa zen definitzea eta aldaketak zer norabidetan gertatu diren erabakitzea. Horrek ez du esan nahi, jakina, sintaxi diakronikoa ezin egin daitekeenik, baina, maiz, eremu labainkorra izan daiteke.

Bestetik, lexikoa ere alde batera uzten du. Izan ere, lexikoa da modari lotuen dagoen hizkuntzaren atala, eta lexemak oso erraz mailegatzen dira harremana duten aldaeren edo dialektoen artean, baita genetikoki loturik ez dauden hizkuntzen artean ere: “[l]e domaine du lexique, en effet, est plus étroitement lié aux contacts culturels entre les civilisations que le domaine phonétique ou morphologique et par conséquent est moins approprié à établir une parenté dialectale” (Petit 2007: 24). Mitxelenaren (1964a: 72) hitzetan, “[la] parte [del lenguaje] más postiza y menos estructurada: el vocabulario” da hiztegia, eta maiz ezer gutxi esan dezake bi dialektoren iraganeko harremanaz. Meilletek (1984 [1908]: 126) hitzok ideia bera azpimarratzen dute: “les coïncidences de vocabulaire n’ont en général qu’une très petite valeur probante”.

Kasu baterako, B (eta A) *urten* : G (eta A) *irten* & *erten* : GN, L, BN, Z *egorrilegort(z)en* parekatzen baditugu, *BGA (= MEZ?) *eorten lortuko genuke. Hau da, pentsa genezake, ekialde zabal gordetzailan gertatutakoaren aurka, bokalarterko *g* galdu zela (*g* > $\emptyset$ / V_V), bizkaiera, arabera eta gipuzkera sortu aurreko hizkuntz egoera komunean. Nahiz eta bokalarterko *g*-ren galera berrikuntza negatiboa izan, lexema horretan gutxienez bi berrikuntza positibo ere badaude: batetik, *eo > *eu* gertatu da; bestetik, partizipio burutugabea (*e(g)orten*) partizipio burutu bezala interpretatu da eta mendebal zabaleko partizipio burutugabeak horren gainean eraikitzen dira egun: *urteten*, *ertet(z)en*, *irtet(z)en*.

Lexema berriak sortzea edo aurretik ziren lexemak aipatu berri dugun moduan aldatzeak ahaidetasun hipotesiaren aldeko ebidentziatako har daitezke (Petit 2007: 24), baina, nolana ere den, hots-aldaketan eta berrikuntza morfologikoen inguruan

gabiltza berriro ere. Hau da, lexema bakarrean gertaturiko berrikuntzen inguruan gabiltza eta, horrek hizkuntzaren sisteman muinekoa den berrikuntza batek baino indar frogatzaile txikiagoa badu ere, ez gabiltza bat-etortze lexiko hutsen inguruan, horiek frogagarritasun txikia dute eta.

Bestalde, eta berrikuntza paraleloen poligenesiarekin loturik, berrikuntzak bereziak izan behar dira. Izan ere, aldaketa asko testuinguru (foniko)ak baldintzaturik daude eta testuingurua duen ia munduko edozein hizkuntzatan aurki daitezke aldaketa horren adibideak, garai zaharrago edo berriagoetan.

Esaterako, Ringeren & Eskaren (2011: 257-259) arabera, [ti] (> [tsi] > (...)) > [si] aldaketa (katea) hainbat hizkuntzatan gertatu da: genetikoki loturik ez dauden eta elkarrengandik urrun dauden hizkuntzetan, baita garai desberdinetan genetikoki loturik daudenetan ere. Bistanenez, aldaketa horrek ez du balio handirik bi dialekto iraganean bakarra zirela frogatzeko, bilakabide *natural* bat delako, giza sistema edo gaitasun fonetikoak baldintzatu (Ohala 1993; Blevins 2004). Gauza bera esan daiteke Euskal Herriko mendebaldean gertatu diren zenbait *e > a* / *_r* bilakabideez: *berri* > *barri*, *gerri* > *garri*, *txerri* > *txarri*, *gernu* > *garnu*. Zuloagak (2020: 166) dioenez, Iberiar penintsulan bertan gaztelaniaz, leonera, aragoieraz, judu-gaztelaniaz eta katalanez ere gertatu da, baita beste Europako hainbat hizkuntzatan ere. Ikusi, orain, Zuloaga (2022: 65-68) item lexiko bakoitzaren hedaduraz.

Horrek ez du esan nahi munduko hizkuntzetan hainbatetan lekukotzen diren hots aldaketa *arruntak* filiazio hipotesiak egiaztatzeko baliabideetatik kanpo utzi behar direnik. Batzuetan, aldaketa *arruntak* katean gertatzen dira eta kronologia erlatibo bat osatzen dute. Horrek bereizgarritasuna ematen dio eta, beraz, zenbait aldaketa arruntek, era jakin batean konbinaturik, balio dezakete azpitaldeen arteko harremana frogatzeko; cf. Ringe & Eska (2011: 260) Grimmen legeaz.

Bestetik, Zuloagak (2020: 63-64) berrikuntzei ezartzen dien beste hizkuntz heretsapenetako bat positiboa izatea da. Ideia hori jada Leskien baitan (1876: vii, *apud* Zuloaga 2020: 61) irakur daiteke: “Die Kriterien einer engeren Gemeinschaft können nur in *positiven Übereinstimmungen* der betreffenden Sprachen [...] gefunden werden” (etzanak nireak dira). Berrikuntza positiboak behar ditugu, berrikuntza negatiboak, hots, ezaugarri baten galerak, ez dakarrelako berarekin filiaziorik. Horrek ez du esan nahi, jakina, berrikuntza negatibo bat ezin denik esanguratsua izan, baizik eta ez duela ziurtasunik eskaintzen ondorio sendoak ateratzeko.

2.3. Arkaismoak

Arkaismoak, berrikuntzak bezala, erlatiboak dira. Goian Caminoren (2008: 212) berrikuntzen definizioa jaso dut. Honela dio: “[h]izkuntzaren ordura arteko egitura aitzindari batekiko edo egoera zaharrago batekiko, dialekto batean sumatzen den haustura da berrikuntza”. Definizio hori irauliz, esan genezake arkaismoa hizkeraren ordura arteko egitura aitzindaria dela, egoera zaharragoa, dialekto batean edo gehiagotan gordetako, beste dialekto bat(zu)etan sumatzen den berrikuntzarekiko.

Esan bezala, ikertzaileak ados daude berrikuntzek frogatzen dutela dialektoen arteko harreman filogenetiko estuagoa, hau da, zuhaitzeko adar bereko ondorengoak direla ondorioztatzeko indar handiagoa dutela. Arkaismoek duten lekuaz, aldiz, ez da horrenbesteko adostasunik. Askok arkaismoak alde batera utzi eta aintzat berrikun-

tzak besterik ez dute hartzen. Bower & Koch (2004: 11), adibidez, berrikuntzak baino ez erabiltzearen aldeko dira. Mitxelenaren (1964a: 51) hitz hauek ere ikuspegi hori irudika dezakete: “La conservación conjunta de un arcaísmo en dos o más variedades de una lengua no supone, por el hecho de tratarse de algo pasivo que se explica por simple inercia, ninguna relación especial entre ellas”.

Aldiz, badaude arkaismoak neurri batean aintzat hartzearen aldekoak ere, hala nola Rodríguez Adrados (1997 [1952], *apud* Zuloaga 2020: 65-67) eta Watkins (1966, *apud* Zuloaga 2020: 65-67). Gerta daiteke hainbat arkaismoren mugak bat etortzea berritu duen eremuarekiko. Kasu horietan, arkaismoak berritu ez duen eremuaren batasunaren adierazle izan daitezke eta, are gehiago, beste nonbait sortutako berrikuntza bat ez hartzeak ez du zertan pasiboa izan, baizik eta aktiboa (Camino 2008: 237). Aktibotasun hori zertan den edo nola gauzatzen den garatea interesgarri litzateke, talde erabaki kontzientea iradokitzen duelako eta horrek ez duelako oso egiantzekoa ematen.

Nolanahi ere den, horrekin ez da esan nahi arkaismoak berrikuntzen pare daudetik edo arkaismo bat gordetzeak zuzenean darabilgun filiazio hipotesiaren alde egiten duenik, benetan aktiboa den frogatzeko arazo metodologikoak berdin irauten baitu: benetan dinamika komun baten ondorio da arkaismoari eustea edo zerbait pasiboa? Adibidez, bokal sudurkariak erdialdean galdu baina mendebaldean —luzeago— eta ekialdean —oraindik ere— mantentzea ezin da pasiboa baino izan, edo ez, behintzat, arkaismo bateratzaile aktiboa bi eremuetan batera.

Aitzitik, berrikuntza zahar esanguratsuak eta arkaismo bateratzaileak gordetzen direnean, dinamika komunak eta, beraz, iragan komuna daudela ondorioztatzeko erabil ditzakegu. Hau da, arkaismo bateratzaile zaharrak berrikuntza zahar eta bereizle-lan laguntzaile eta indartzaile izan daitezke filiazio hipotesiak egiaztatzeko.

Euskararen kasuan, berriki Urgellek (2020: 715-716) proposatu du, Mendebaldeko Euskara Zaharra (MEZ) definitzeko, *a + a > ea* eta *egin* laguntzailearen gramatikalizazioa berrikuntzez gain, *edun-en 3. pertsonetako diptongoari eustea (*dauldeu* *vs* ekialde zabaleko *du*) eta *-rean* ablatiboa (*vs -rik*) arkaismoak erabil daitezkeela.⁸

2.4. Hautuak

Azkenik, *hautu* izenez deskribatzen edo etiketatzen diren ezaugarri linguistikoak erabili izan dira dialektologian berrikuntza eta arkaismoekin batera, irudia osatzeko nonbait. Tradizio batzuetan besteetan baino gehiago erabili izan dira eta gurean, itxuraz, nahikotxo erabili dira. Kanpoko ereduetan begiratuz gero, ordea, bitxia da —edo ez hain bitxia— mundu mailan zenbait lan esanguratsutan aipatu ere ez direla egiten. Hori da, adibidez, Campbellen (2013) eskuliburuaren kasua. Antzera, Bowernek & Kochekek (2004) Australiako hizkuntzen azterketa dialektologiko-diakronikoa egiteko finkatu metodologian ere ez dira hautuak aipatzen.

⁸ Hala ere, *edun-en diptongoei dagokionez, Zuloagak (2022: 98-106) berriki markatu du, arkaismoak izateaz harago, ez direla eremu osoan sistematikoak eta, beraz, kontuz erabili behar direla MEZ definitzeko. Halaber, *-rean*-i dagokionez, arkaismotzat jotzen badu ere, Urgellek (2020: 716, 31. oh.) berak berrikuntza izan zitekeela eztabaidatzen du. Haren iritziarekin bat egin du orain Zuloagak (2022: 147-161).

Izan ere, ematen du *haututzat* jo diren ezaugarriak, funtsean, forma zaharra gordetzen duten ezaugarriei dagozkiela. Horrek, baina, ez du kentzen bata berrikuntza eta bestea arkaismoa izatea. Bide horretatik, Lakarrak (2011 [2014]: 198) hautu bezala sailkatu izan diren laguntzaile tripertsonalak (**eradun*, *-i-* eta **edutsi*) berrikuntza kate bezala azaltzea proposatzen du. Horregatik guztiarengatik, zuhurragoa eta egiantzekoa ematen du *hautuez* ez hitz egiteak, baizik eta arkaismoez eta berrikuntzez edo, akaso, berrikuntza kateez.

2.5. Berrikuntza edo arkaismoa

Gorago, 2.2, 2.3 eta 2.4 ataletan, ikusi dugu nagusiki berrikuntzak bilatu behar ditugula eta, gainera, berrikuntza jakin batzuk: ondoz ondoko dialektoetan agertzen direnak, fonologiaren edo morfologiaren esparrukoak, bereziak, positiboak, zaharrak, bateratzaileak, sistematikoak, esklusiboak eta hedadura zabalekoak. Eta nola bereiziko ditugu berrikuntzak eta arkaismoak? Hau da, nola ziurtatuko dugu ez dugula berrikuntza bat arkaismotako hartzen, edo arkaismo bat berrikuntzatako? Zoritxarrez, ez dago kasu guztietan aplika daitekeen erantzunik, eta kasuan-kasuan ikusi eta interpretatu behar dira datuak. Camino (2008: 212) honela mintzatzen da gaiaz:

Dialektologiaren barrenean eztabaida ugari gertatu da azterketan baliatzen den ezaugarri bakoitza berrikuntza ala tasun zaharra den erabakitzean; bereizketa nagusi hau egoki egiten ez bada, analisiari eragin kaltegarriak etor dakizkioke; dena den, ez da pentsatu behar batzuk eta besteak bereiztea horren gauza erraza denik.

Zuloagak (2020: 48) gogorarazten duen bezala, *kau*, *kori*, *kura* erakusleen inguruan asko eztabaidatu izan da (esaterako, Mitxelena 1951: 575-576), zer garaitako arkaismoak izango ote ziren, eta, testu gehiago aurkitu direnean, hala nola Etxarten eta Rosen arteko gutunak (Etxart & Ros 1616-1617), duela gutxiko berrikuntzak ematen dute (Lakarra 2011 [2014]: 73. oin-oharra). Orain, Rojoren (2022a, 2022b) lanek ere modernotasun horren alde egiten dute.

Zorionez, badaude interpretazio ahalik eta zuzenena egiten laguntzen duten irizpideak. Hasteko, argi izan behar da *arkaismo* eta *berrikuntza* termino erlatiboak direla. Ezaugarriak garai eta egoera linguistiko batekiko dira gordetzailerdo berritzaile eta garai batean berrikuntza zena arkaismo izan liteke gero. Hortaz, garaian garaiko egoera linguistikoak ahalik eta hobekien ezagutzea funtsezkoa da. Zer egin, ordea, garaia eta, beraz, egoera linguistikoa historiaurrekoa denean? Idatzirik ez dagoenean? Nola erabaki dezakegu testuetan agertzen diren ezaugarriak garai bateko arkaismoak edo berrikuntzak diren? Horretarako ere badaude zenbait lagungarri, hala nola neolinguisten *hatsarreak* (Bartoli 1925). Nik Caminoren (2009: 146-147) lanetik hartu ditut:

I. Bi egoera linguistiko daudenean, eta horietako bat bestea baino lehenago leku-kotzen denean, hori izan ohi da zaharrena.

II. Eremu geografiko isolatuek, komunikazio-bideen oztopo gehiago dituztenek, arkaismo gehiago bildu ohi dituzte oztoporik gabeko komunikazio-bideak dituztenek baino.

III. Bazterretan (periferian) erdialdeko eremuetan baino arkaismo gehiago bildu ohi dira.

IV. Ezaugarriak zenbat eta hedatuago, hainbat eta zaharrago izan ohi dira.

V. Hizkuntzak hedatu diren lurralde berria(goa)k berritzaileago izan ohi dira.

VI. *Fase sparitan* dauden ezaugarriek emankor direnek baino aukera gehiago dituzte arkaismo izateko.

Horiekin batera, aldakortasunaren irizpidea ere erabili izan da ezaugarri jakin bati zahartasuna aitortzeko, erlatiboa bederen. Irizpide horren arabera, zenbat eta aldakortasun dialektal txikiagoa izan ezaugarri batek, orduan eta aukera handiagoak ditu zaharra izateko; eta alderantziz, zenbat eta aldakortasun dialektal handiagoa izan, orduan eta aukera handiagoak ditu modernoagoa izateko.

Aldiz, irizpide horiek guztiak joerak dira, eta ez arau, elkarri kontrajarriak egon litezke eta, horregatik, kontu handiz interpretatu behar dira datuak. Irizpide horien eta beste batzuen inguruan ere ezin utzizkoa da Mitxelenaren (1963) *Lenguas y protolenguaseko* “Métodos y criterios” kapitulua.

2.6. Zuhaitzak eta kritikak

Dialektalizazio prozesua zuhaitz genealogikoen bidez irudikatzea hizkuntzalaritza historikoa diziplina bera bezain zaharra da ia-ia. Jada 1853. urtean Schleicherrek *Stammbaum* (alemanez, *Stamm* ‘erro’ + *Baum* ‘zuhaitz’) edo zuhaitz genealogikoaren eredu proposatu zuen jatorri bereko hizkuntzen arteko harremanen egitura —filiazio hipotesiak— irudikatzeko (Schleicher 1853: 782, 1861: 7).⁹ Eredu horretan, aitzin-hizkuntza *batutik* abiatzen da, eta adarkatuz doa denboran aurrera zuhaitzean behera egin ahala, egungo dialekto edo hizkuntzetara iritsi arte. Beraz, jarauntsitakoan jartzen du arreta. Aldiz, eredu horrek hainbat kritika jaso zituen hasiera-hasieratik, jarauntsitakoa eta goitik beherakoa hizkuntzaren eboluzioaren alderdietako bat besterik ez delako, eta beste alderdi batzuk alde batera gelditzen zirelako, hala nola konbergentzia eta elkarren ondoko hizkuntza, dialekto eta hizkeren arteko transmisioa (Schmidt 1872; Schuchardt 1900).¹⁰

Schmidtek (1872) *uhinen teoria* deitu izan dena proposatu zuen, zuhaitzaren orde, zenbait ezaugarriren banaketa gorabeheratsua azaltzeko. Eztabaida luzeak sortu ditu zuhaitz ereduaren eta uhin teoriaren arteko talkak. Aldiz, zer den ere ez dago argi, teoria —edo hipotesia— edo isoglosak irudikatzeko eredu bat (Jacques & List 2019: 132-133).

Schmidtek (1872: 27), formulatzen duen moduan, hizkuntz aldaketaren inguruko hipotesia da: “Haren [hots, arbolaren irudiaren] orde, uhinaren irudia jarri nahi dut; uhinok eraztun kontzentrikoetan urruntzen dira erdigunetik, eta zenbat eta urrunago orduan eta ahulagoak dira”.¹¹

⁹ Eskerrak Ricardo Gómezi Schleicherrek dagoeneko 1853an zuhaitz genealogikoaren bertsio bat argitaratu zuela jakinarazteagatik.

¹⁰ XIX. mende bukaerakoak edo XX. mende hasierakoak ez ezik, kritika modernoagoak ere jaso ditu. Esaterako, Dixonen (1997, 2002) arabera, hizkuntzalaritza historikoko metodo konparatua oso ongi doa dokumentazio luzeko eta kontaktu *urrko* hizkuntza indoeuroparretarako edo austronesioendako, baina haren metodoak ezin dira aplikatu gutxienez Australiako hizkuntzak aztertzeko, hango hizkuntzak *punctuated equilibrium* delako batean egon direlako. 3.2. atalean azalduko dut sakonago Dixonen proposamena; horrekin batera, egin zaizkion eta egin dakizkiokeen kritikak berrikusi, eta eztabaidatuko dut zergatik ezin zaion EBZren kasuari ere aplikatu.

¹¹ Nire itzulpena da. Jatorrizkoa: “Ich möchte an seine Stelle [zuhaitzaren orde alegia] das Bild der Welle setzen, welche sich in concentrischen mit der Entfernung vom Mittelpunkte immer schwächer werdenden Ringen ausbreitet”.

Horren arabera berrikuntzak, uhinen moduan, zirkulu kontzentrikoak eginez hedatzen dira eta, erdigunetik urrundu ahala, indarra galduz doaz, iristen ez diren arte. Horraino, berrikuntzak nola hedatzen diren azaltzeko hipotesi bat da, eta, beraz, egiaztatu beharrekoa. Are gehiago, hipotesi hori hizkuntz aldaketaren inguruko teoria orokorrean txertatu beharko litzateke, besteak beste hots aldaketa erregularren erregularitasunarekin batera, edozein hizkuntzatako berrikuntzak nola hedatzen diren azaltzeko hipotesia baita. Horren bidez, hizkuntzetan aurkitzen zuen zatikako banaketa azaldu nahi zuen Schmidtek (1872).

Esan bezala, Schmidtek (1872) *Wellentheorie* delakoa *Stammbaum* edo arbola genetikoaren aurka egiteko proposatu zuen. Ordea, ez da kritika (egokia). Zuhaitzak, edo zehatzago arbolaren adarkatzeak, filiazio hipotesiak dira eta berrikuntzak nola hedatu diren ez zaio axola. Hau da, adarkatzeak honako hau trinkotzeko modua dira: lehen bateratua zegoen aitzin-hizkuntza edo aitzin-dialektoa hautsi egin zen, A eremuan *X* berrikuntza sortu eta hedatu zelako eta B eremuan *Y* berrikuntza sortu eta hedatu zelako edo, besterik gabe, ez zelako *X* gertatu —arkaismo bateratzailea—. Schmidten hipotesia, ordea, berrikuntzen hedapenaren inguruko hipotesia da, esan bezala, Schmidtek nahi zein ez, berrikuntzak nola hedatzen diren azaltzen du, baina ez dakar berekin filiazioaren inguruko kontsideraziorik.

Bestalde, ikertzaile batzuek mapa batean hainbat ezaugarrik estaltzen duten eremua marrazteari, Bloomfieldek (1933: 316) dakarrenaren moduko mapak egiteari, eta elkar nola gurutzatzen duten ikusteari esaten diote *uhin teoria*. Esan gabe doa hizkuntz ezaugarri bat(zuk) mapa batean irudikatzea ez dela teoria edo hipotesi, datuak aurkezteko modu bat baizik, eta, hutsean, ez du ezer azaltzen.

Horrekin ez dut inondik inora esan nahi mapan isoglosak irudikatzea erabilgarri edo lagungarria ez denik; gogora bitez Mitxelenaren (1964a: 37) hitzok: “Y nunca debemos olvidar que la distribución actual de los fenómenos lingüísticos suele ser distinta de la pasada, aunque aquélla nos proporcione indicios y claves para reconstruir esta”. Une jakin bakoitzean isoglosak non zeuden irudikatzeo ezin hobea da isoglosa mapa, baina horrek ez dio azalpen izaera ematen, hau da, ez du hipotesi edo teoria egiten.

Laburbilduz, *uhin teoria* deitu izan direnak zuhaitz-diagramaren aurka egiteko erabili izan dira, baina ez adiera batek —berrikuntzak nola hedatzen diren azaltzeko hipotesia— ez besteak —isoglosak mapa batean irudikatzea— ez diete ez filiazio hipotesiei ez hipotesi horiek zuhaitz diagrametan irudikatzeari eragiten.

Atal honetan *adarkatzeen auzia* ikertzeko literaturan ezarri diren oinarriak berrikusi ditut. Lehenik eta behin, fenetika —hizkera batzuk bildu eta gainerakoetatik bereizteko arreta bat-etortzeen kopuruan paratzea— eta filogenia —aitzin-hizkuntzatik lekukotutako hizkuntz egoeratarako bidea edo garapena ulertzeko kronologia erlatiboak planteatzea— bereizi ditut eta filogenia hobetsi dut. Ondoren, filogenia egiteko ezarri diren irizpideei heldu diet. Argudiatu bezala, oinarria berrikuntzak dira, arkaismo bateratzaileen laguntzaz. Era berean, berrikuntzek analisi filogenetikoetan erabiltzeko bete behar dituzten baldintza edo irizpideak mahaigainean paratu ditut. Hiru dira: irizpide kronologikoa —labur, berrikuntzak zaharrak izan behar dira—, geografikoa —berrikuntzak aski hedaturik egon behar dira— eta hizkuntzazkoa —berrikuntzak fonologikoak edo morfologikoak izan behar dira, bereziak eta sistematikoak—. Azkenik, filiazio hipotesiak irudikatzeo erabili izan diren zuhaitzei egin izan zaie kritika nagusia bildu dut eta erakutsi dut ez direla zuhaitzaren diagra-

maren aurkako kritikak, eta oraindik ere erabili beharreko eredia zuhaitz diagrama dela aldarrikatu dut.

3. Euskara Batu Zaharra eta haren haustura

Atal honetan bi alderdi landuko ditut. Batetik, azalduko dut zergatik behar dugun EBZ bezalako hizkuntz egoera bat (§ 3.1), AEMtik linguistikoki bereizia, eta justifikatuko dut zergatik ez den oreka puntuatua (Dixon 1997, 2002) euskararen iraganeko garaietarako aplikagarria (§ 3.2); hau da, zergatik jarraitu behar dien EBZren eta dialektalizazioaren ikerketak inguruko tradizioetan ezarritako estandarrei. Bestetik, EBZren hausturaren inguruan esandakoak berrikusiko ditut, aurreko atalean ezarritako irizpide metodologikoetan oinarriturik (§ 3.3).

3.1. Euskara Batu Zaharraren beharra

Ez dut EBZ, dialektoak bereizi aurreko azken egoera ba(tera)tu bezala, linguistikoki definituko. Horrek honelako lan batek dituen muga guztiak gaindituko lituzke, tamainaz eta eskatuko lituzkeen ikerketa orduen aldetik. Horren ordez, Mitxelenak (1981) egin zuen EBZren beharraren argudiaketa laburbilduko dut, AEMtik bereizi edo, behintzat, AEMtik hainbat aldaketa jasandako hizkuntz egoera bezala.

Esan bezala, Mitxelenarendako (1981) euskal dialekto ezagunen iturri komuna, EBZ, ez dago gugandik aurretik —eta ondoren— hainbatek uste izan duten bezain urruti. Euskal hizkeren arteko batasun handiaren aldeko ebidentzia hainbat alderditan aurki daiteke, Mitxelenak nabarmendu bezala. Fonologia, oinarrian, berdina da eta aldeak txikiak eta modernoak dira; hain modernoak dira ezen ia-ia datazio absolutuak ere egin ditzakegun. Hori da adibidez (hego-)mendebaldeko hasperenik ezaren eta ekialdeko /y/-ren kasua.¹²

Antzekoa esan liteke morfologiaz. Izen morfologia oso antzekoa da eremu osoan eta dibergentziak osagai komunekin egindakoak dira. Adibidez, mendebaldeko ablatibo *-rean* (gen. *-(r)e* + ines. *-an*) eta sozietibo *-gaz* (bizidunetako eta (ergatibo) pluraleko *-ga-* + instrumental *-z*). Aditz morfologian, morfema gehienak partekatutak dira; esaterako, ergatibo pluraleko *-de > -de & -te & -e*. Aditz laguntzaileak ere partekatutak dira (*izan*, **edun*, **edin*), eta orokorrak ez direnak ere beste inguru batzuetan dokumentatzen dira (hala nola **ezan* eta **nin* mendebaldean; Mounole eta Larkarra 2018: 431, 433) edo, berriz, osagai komunekin osatutakoak dira. Adibidez, **eradun*-en **(e)dun* eta *-ra-* (cf. *erabili*, *eraman* & *eroan* < **eraoan*; FHV, 177) orokorrak identifikatu daitezke (Mounole 2014 [2018]: 452. oh.). Horrez gain, eratorpena eta konposizioa ere komunak dira, baita azken horri loturiko bilakabideak ere; esaterako *errege* + *ibera* > *erret ibera* bezalako prozesuak. Gainera, horrek *post quem* data bat eman diezaguke, baliabide horiek ez ditugulako akitanieraz aurkitzen, eta bai x. mendearen inguruko datuetan. Ebaluatzaileetako batek nabarmendu bezala, xx. mendearen inguruko datuek *ante quem* data bat ere finkatzen dute.

¹² Deigarria egiten zait Mitxelenak (1981) iragan komun hurbilekoaren aldeko argudioen artean hasperena sartu ez izana, are gehiago fonetika-fonologiako desberdintasun batzuk (hala nola diptongoen bilakabideak) hasperenaren galeraren ondorio izanik.

Bukatzeko, latineko —eta erromantze goiztiarretako— maileguk ere batasuna erakusten dute, euskarara egokitzeko moduan eta ondorengo euskararen barruko bilakabideetan. Adibidez, latineko hitz hasierako herskariak ahostundu dira (T- > D-): lat. ak. *pace(m)* > eus. *bake*; lat./errom. ak. *turri(m)* > eus. *dorre*; *muta cum liquida* taldeak desegin dira (lat. ak. *cruce(m)* > eus. *gurutze*; lat./errom. ak. *planu(m)* > eus. *lau*);¹³ latineko igurzkaria euskarazko lepokariarekin egokitu da (lat. *corpus* > eus. *gorputz*; lat. ak. *causa(m)* > eus. *gauza*); latineko albokaria eta albokari geminatua euskarazko *taparekin* eta albokariarekin egokitu dira hurrenez hurren (lat. ak. *gula(m)* > eus. *gura*; lat. ak. *solu(m)* > eus. *zoru*; lat. ak. *ballaena(m)* > eus. *balea*; lat. ak. *castellu(m)* > eus. *gaztelu*); eta bokalarteko sudurkari hobikariak hasperendu dira —eta ondoren batzuk kokapenez mugitu edo desagertu— eta sudurkari hortz hobikari geminatua sudurkari hortz hobikariarekin egokitu da: lat. ak. *arena(m)* > eus. **areha* > *harea*; lat. ak. *anate(m)* > eus. *ahate*; lat. ak. *annona(m)* > eus. *an(h)oa*.

Batasun handi horrez gain, baina, dibergentziak ere badaude eta hor dago gakoa. Mitxelenaren (1981: 295) arabera, txikiak ziren dibergentzia horiek:

[E]s posible que esas diferencias le parezcan muy grandes al hablante ordinario no iniciado a fondo más que en el euskera de su círculo local o comarcal, pero, para un comparatista, y este es el punto de vista que hay que adoptar aquí, las divergencias, como ya he escrito en algún otro lugar, son desesperadamente pequeñas.

Horren txikiak ziren, non errenteriarrendako dialektoen azken egoera bateratuak gugandik oso gertu egon behar zuen, eta v-vi. mendeen inguruan kokatu zuen, erromatarren gainbeheraren ondoren alegia. Horretarako, Barbero eta Vigilen (1965) eredu historikoan oinarritu zen. Aldiz, eredu hori gainditurik dago eta, beraz, data horiek ez digute balio.

3.2. Euskara Batu Zaharra eta oreka puntuatua

Hala ere, bigarren aukera bat ere planteatu liteke: oreka puntuatua —Wikipediako egileek *Oreka taiduna* izendatu dute— edo, ingelesez, *punctuated equilibrium*. Izan ere, familia ikertuenen kasuan hizkuntzak milaka kilometrotako eremuan sakabana-turik daude eta, horien aldean, gurea —ezagutzen duguna— eremutxo txikia baino ez da, eta ez du ematen eremu hori askoz handiagoa izan zitekeela pentsatzeko arrazoirik aurkituko dugunik.

Nahiz eta ez zuen Dixonek berak biologiatik hizkuntzalaritzara ekarri (Bowern 2006), hizkuntzalaritzaren barruan oreka puntuatuaren adibiderik ospetsuena hark Australiako hizkuntzen egoera azaltzeko egindakoa da (Dixon 1997, 2002).

Dixonen ereduan, hizkuntzen barne eta kanpo historian *oreka* garai luzeak eta *puntuatze* garai laburrak egongo liriateke. Oreka aldietan, hizkuntzak gutxi(ka) aldatuko liriateke eta, gainera, aldaketa hori, neurri handi batean, hizkuntzen arteko mailegatzearen ondorio izango litzateke. Horrela, ezaugarriak hedatu eta hizkuntz

¹³ Oso jakingarria da (#)CL- taldeen inguruan Blevins & Egurtzegiren (2017) lana. Egile horien arabera, eta gainerako *muta cum liquida* taldeek euskaraz eta tipologikoki duten bilakabidea ikusirik, *herskari* + *albokari* taldeak ez ziren euskaraz desegin, baizik eta dagoeneko asimilazio bidez deseginik zituen erromantze (iberiar) batetik hartu zituen euskarak (cf. lat. *flamma* > gazt. *llama* : kat. *flama*).

eremuak sortuko eta familia *genetiko*en arteko mugak lausotuko lirатеke. Azkenean, konbergentziaz, prototipo komun moduko bat —*koinéa*?— sortuko litzateke. Aldiz, puntuatze aldietan, kanpo faktoreen eraginez (teknologia berriak garatzea, inbasioak, migrazio handiak, etab.), hizkuntzak asko eta azkar aldatuko lirатеke eta zuhaitz filogenetikoak irudikatzen dituen moduko etenak sortuko lirатеke. Ez ditut Dixonen proposamenaren arazo guztiak aletuko —ikus, laburpen baterako, Bower (2006)—, baina beharrezkotzat dut azaltzea zergatik ez den, ene ustetan, oreka puntuatuaren eredia onargarria EBZren kasuan aplikatzeko.

Lehenik eta behin, Dixonen proposamenaren aurkako kritikarik handiena Australiako hizkuntzalarien baitatik dator. Izan ere, Dixonek (1997, 2002) Australiako hizkuntzetarako proposatu zuen oreka puntuatua. Aldiz, inguru haietako hizkuntzen historia ikertu dutenek erakutsi dute Dixon hainbat aurreiritzitatik abiatu zela. Adibidez, Dixonek onartzen zuen Australiako hizkuntzetan ezin zirela hizkuntzalari-tza historiko estandarreko metodo eta teoriak aplikatu, baina, Bowernek & Kochek (2004) argitaraturiko liburuan ikusten den moduan, Australiako hizkuntzen azterketa historikoa abian da eta emaitzak lortzen ari dira, beste tradizioetan erabilitako metodo eta irizpide berak erabilirik. Aitzin-hizkuntzak berreraikitzen, azpitaldeak, mugimenduak, eta abar aurkitzen ari dira, eta horrek guztiak agerian uzten du Dixonen iritziak hizkuntzalari-tza historikoa egiten saiatu gabe ere eraikiriko usteak baino ez zirela (Bower & Koch 2004; Bower 2010; McConvell & Bower 2011).

Bestetik, Australiako hizkuntzekin izan ditzakeen arazoez harago, hizkuntzen bilakabideaz dakigunak ere horrelako egoera bat, zeinetan hizkuntzak gutxi eta batez ere maileguen bidez aldatuko lirатеkeen, anomalotzat jo beharko genukeela iradokitzen du. Hurbileko tradizio bat hartuz, zenbat aldatu dira hizkuntza erromantzeak azken 2000 urteetan? Latina zena guztiz urtu da eta hamaika aldaera sortu, garatu, elkartu, eta abar egin dira. Argudioa Dixonen hipotesira itzulirik, ez da oreka aldirik egon (hego-)mendebaldeko Europan azken 2000 urteetan? Niri bat otu zait: azken mendetan hizkuntzak gutxi aldatu dira eta aldaera asko desagertuz joan dira, haien lekua estatuetakoa hizkuntzek hartu dutelako. Gainera, hezkuntzaren *unibertsalizazioak* pisu handia izan du prozesu horretan.

Eredu hori guztiz baztergarria da munduko beste bazter batzuetan duela milaka urte oreka aldiak gertatu zirela pentsatzeko, anakronismo handiegietan sartu gabe. Are gehiago, latina berdin mantendu zen *latin* etiketa daraman garai osoan? Latinistek latin arkaikoa, klasikoa eta postklasikoa bereizten dituzte gutxien-gutxienez. Beste horrenbeste egiten da (Ingalaterrako) ingelesaren historiarekin. Labur esanda, ongi ezagutzen ditugun historiek oreka aldi horien benetakotasuna zalantzan jartzeko nahikoa susmo sorrarazten dituzte. Besterik da konbergentzia garaiak egotea eta garai horietan *koiné* modukoak sortzea —edo aldaera prestigiodunek prestigiorik gabeak ezabatzea—, baina hizkuntzak etengabe aldatzen dira, eta ez du ematen baliabide nagusia mailegatzeari denik.

Europatik kanpo ere, Campbellek (2006) Dixonen proposamenari aurre egiteko zenbait kontradibide jasotzen ditu —eta oreka puntuatuaren sorburua den biologian ere kontzeptu zalantzarria dela esaten du (Campbell 2006: 14)—. Batetik, oreka aldietan aldatzen eta familietan bereizten egon diren hizkuntzen adibideak ematen ditu; adibidez, zenbait hizkuntza maia edo berriki bereizi diren zenbait zapoteko. Bestetik, elkarren aldamenean eta oreka aldietan luzez egon diren hizkuntzen adi-

bideak ematen ditu, zeinen artean ez den ia mailegaterik egon; besteak beste, Ipar Amerikako hego-mendebaldeko hizkuntza athabaskarren (navajoa eta apatxea) eta athabaskarrak ez diren aldameneko hopi, zuni, keresa eta tano taldeen artean ez da ia mailegaterik egon. Puntuatze aldietan gertatutako difusioen adibideak ere jasotzen ditu; esaterako, eskandinaviarrek eta normando frantsesek britainiar uharteak konkistatu zituzten eta orduko ingelesak hitzak, hotsak eta izenordainak mailegatu zituen, eta konplexutasun morfosintaktikoa gainerakoekin berdindu zuen.

Garatze bidean diren aldaketen inguruan dugun ezagutzarekin ere, ezinezkoa dirudi gutxi edo ezer gutxi aldatu diren hizkuntzetan pentsatzea eta, are gehiago, aldatzeko modu ia bakarra mailegutza izatea. Esaterako, Harrington *et alik* (2019) Antartikara zihoan espedizio bateko partaideekin esperimentu bat egin zuten; taldea nazioartekoa zen eta hiztun guztiek ez zuten lehen hizkuntza bera. Joan aurretik hainbat ahoskeraren zenbait alderdi neurtu zituzten. Itzultzean, berriz ere neurtu zituzten eta aurkitu zuten ahoskerak berdindu ez ezik, norabide berean aldatzen hasi zirela. Halaber, Labovek (2020) erakutsi du nola joan den Filadelfiako ingelesean /eiC/ diptongoa aldatzen, oharkabean eta era erabat erregularrean. Hau da, prozesu horietan ez dago mailegutzarik gizarte-taldeen artean Labovenean eta parte-hartzaileen artean Harrington *et alii*enean, eta ematen du hizkuntzak etengabe aldatzen (ari) direla, gu ohartu edo ez.

Aldatzeko modu nagusia mailegatzea izateak ere arazoak ditu. Izan ere, mailegatzearan harremanak ez dira *horizontalak* izaten, hau da, mailegatzaillea eta mailegatuia egon ohi dira eta aldaketak ez du eragin bera batean eta bestean (Bower 2006). Adibide ezagun bat hartzeko, galde liteke noizkoak diren ingelesak frantsesari hartutako maileguak eta noizkoak frantsesak ingelesari hartutakoak; ingelesak frantsesetik hartzen zituenean, zer mailegu utzi zituen ingelesak frantsesean; eta, alderantziz, zer mailegu uzten dituen egun frantsesak ingelesean. Gure kasuan, latina (eta erromantzeak) mailegu-emaileak dira, eta euskara, mailegu-hartzailea, eta nekez aurki daitezke aurkako norabideko adibideak.

Azkenik, euskararen barruan ere oreka puntuatuaren aurkako argudioak aurki ditzakegula uste dut. Gure herria txikia da: Euskal Herri historikoak 250 km ere ez ditu mendebaldeko muturretik ekialdekora, aspaldi hedatuxeago egon zitekeen arren: Bilbotik mendebaldera eta Pirinioan ekialdera, nahiz eta, beharbada, ez batzuetan uste izan den bezain hedatu (Salaberri-Zaratiegi 2011). Ez dirudi, ordea, hizkuntza indoeuroparrak bezain hedaturik *inoiz* egon denik. Txikitetasun (erlatibo) horrek pentsaraz lezake errazago egin zitzakeela berrikuntza komunak, aldi berean berrikuntza dialektal txikiak sortzen edo sorturik zeudenei eusten zien bitartean. Inoiz horrelako egoera bat izan bazen, aurreko aldaera dialektalak ezabatu zituen.

Batetik, Mitxelenak (1981) berak azpimarratu bat-etortze kopuru handia dago. Bestetik, eta garrantzitsuagoa irizten diot, berrikuntzak datatuz joan ahala, nahiko modernoak direla ikusten da. Hori da, adibidez, singularreko artikulua eta hasperenaren galerarekin loturiko aldaketa guztien kasua. Esaterako, *etxea* > *etxia* gertatzeko, lehenik artikulua gramatikalizatu behar da (*etxe + *ha(r)* > **etxe**ha*) eta hori VIII. mende ondokoa da (Zuloaga 2020: 478). Antzera, ekialdeko muturreko /y/-k, besteak beste, XIV. mende inguruko ematen du (Peillen 1991: 252-253; Egurtzegi 2017). Horrez gain, ez du ematen mailegatzea oso faktore esanguratsua izan denik gurean, euskal aldaeren artean, erromantzeetatik andana sartu baita. Adibidez, erdial-

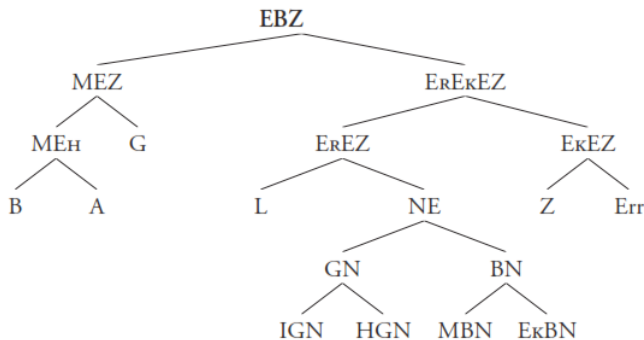
deko zenbat mailegu aurki ditzakegu ekialdeko muturrean, Mitxelenak (*FHV*, 375) aipatu *Z ützi*tik (cf. ek. *eitzi* zaharra) —eta beharbada *Z galdü*tik—¹⁴ harago?

Horregatik guztiarengatik, kontrakoaren aldeko ebidentzia agertzen ez den bitartean, euskararen historian dialektalizazio aurreko egoera ba(tera)tu bat behar dugu ezagutzen ditugun dialektoen abiapuntutako, erromatarren etorreraren ondorengo, eta, egon litezkeen konbergentzia aldiak alde batera, dialektalizazioaren teoria adarkatze bitarreko zuhaitz irudi batera eramango gaituen filiazio hipotesiak egiaztatuz eraiki (behar)ko da (cf. Lakarra 2011 [2014]).

3.3. Euskara Batu Zaharraren haustura: bi hipotesi

Atal honetan, EBZren hausturaren inguruan esplizituki edo zeharka esandakoak bildu eta 2. atalean definitutako irizpide metodologikoen arabera ebaluatuko ditut. Izan ere, Lakarraren (2011 [2014]) lanetik esplizituki dakigu —beste familia zabale-tako ikerketan prozedura estandarra gurera ekarririk— euskal dialekto historiko guztiak ezin etor daitezkeela Mitxelenaren (1981) EBZren hausturatik, eta, aldiz, beste tradizioen moduan, zatiketa hierarkiko eta bitar baten ereduan azaldu beharko genukeela euskararen dialektalizazioa.

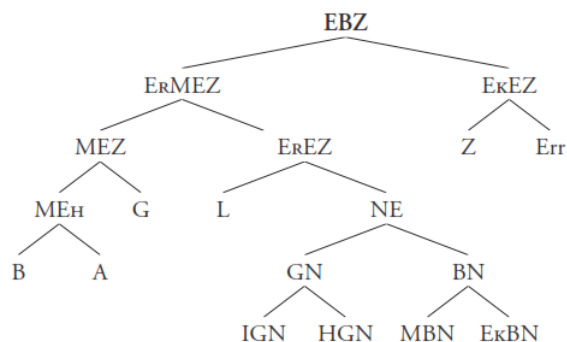
Logikoa den moduan, lehen haustura ezin da erdialdean gertatu; hau da, ez da posible saihetsek elkarren artean komunitate bateratu bat osatzea erdialdekoak kanpoan utzirik. Horrek bi aukera —bi hipotesi— uzten dizkigu EBZren banaketarako: (a) lehen haustura mendebaldean gertatu zen, edo (b) lehen haustura ekialdean gertatu zen. Lakarrak (2011 [2014]: 205, 133. oin-oharra) egin zituen arbolen arteko alde nagusia ere hori da: “Zuhaitzen arteko diferentzia nagusia honetan datza: Erdialdeko Euskara [hau da, nafarreraren eta lapurteraren jatorri komuna, eta ez Zuazoren erdialdeko euskara, hots, gipuzkera] nondik ateratzen den, Mendebaldekotik ala Ekialdekotik; hots, hurrenez hurren EkeZ ala MEZ bereizi den lehenago EBZtik”. Hipotesiak zuhaitzean irudikatutik, honela izango lirateke bata eta bestea lehen hausturari dagokionez:

1. irudia

EBZren haustura mendebaldean. Iturria: Lakarra (2011 [2014]: 203)

¹⁴ Mitxelenak “ronc. *galtu*, sul. *galdü* ‘perdido’, con sonorización anómala” dakar (*FHV*, 373 [etzan-nireak dira]). Datu “bitxi” hori mailegu edo egokitze modernotako har daiteke, edo oraindik ahoskabeek ahostunak guztiz ordezkatu ez zituztela pentsa daiteke.

2. irudia

EBZren haustura ekialdean.

Iturria: Lakarra (2011 [2014]): 203)

Dagoeneko, hipotesi baten zein bestearen aldekoak ditugu, nahiz eta ez den, inolaz ere, bataren eta bestearen alde modu eta maila berean egin. Jarraian, batetik, lehen haustura mendebaldean gertatu zela dioten iritziak berrikusiko ditut. Ondoren, lehen haustura ekialdean gertatu zela defendatzen duen hipotesiari helduko diot, hots, Lakarrak (2011 [2014]) eta neurri batean Caminok (2011 [2014]) defendatu dutenari.

3.3.1. EBZren haustura mendebaldean

Esan bezala, EBZ mendebaldean hautsi izana da dialektalizazioaren hasierarako egin litezkeen bi hipotesietako bat eta, kuantitatiboki, aldeze gehien izan dituen hipotesitako har liteke, baldin eta aldezeen artean batasunik egongo balitz mendebaldearen definizioan eta metodoetan. Alde horretatik, eta jarraian erakutsiko dudan moduan, hipotesi horren alde egin den ere zalantzan jar daiteke. Aldeze nagusiak Zuazo (2003, 2008, 2010a, 2014), Reguero-Ugarte (2012a, 2012b, 2013), Aldai (2014) eta Abaitua (2018) izan dira.

3.3.1.1. Zuazo (2003, 2008, 2010a, 2014)

Zuazok proposatzen dituen dialektoen balizko sorguneak proposatzen ditu (Zuazo 2003 eta 2008: dialekto bakoitzaren aurkezpenean; 2010a: 165etik aurrera; 2014: 49tik aurrera; 2017: 9tik aurrera), eta, haren arabera, haustura mendebaldean gertatu zen: “Es posible que el alejamiento de Álava y Vizcaya del Reino de Navarra, y su acercamiento al Reino astur, en el siglo VIII, y, más tarde, al Reino de Castilla, tenga algo que ver con este hecho” (Zuazo 2010a: 192). Gainera, neurri handi batean honetan oinarritzen da bereizketa mendebaldean egiteko: “Desde el punto de vista del lingüista, hay únicamente dos dialectos que presentan una personalidad bien marcada, uno en cada extremo del país: el suletino, por un lado, y el occidental o vizcaíno, por el otro” (Zuazo 2010a: 67). Hori, baina, iritzi subjektiboa da eta

Mitxelenak (1981: 298) Lacombe eta Uhlenbecki egindako kritikak ekar ditzake gogora:

Nunca se precisa para quién es tan diferente el vizcaíno [Zuazoren kasuan, men-debaldeko euskara = bizkaiera]. [...] Pero yo no tenía por aquel entonces, pongámonos por 1935-1937, la menor idea del suletino hablado [...]. Habría que ver también, puesto que las consideraciones que se hacen son cuantitativas, si no hay manera de cuantificar las observaciones.

Zer eremu hartzen duen alde batera, ordea, Zuazoren saioek ez dute hausturak non gertatu diren erabakitzeke balio. Izan ere, haren sailkapenak ez dira filogenetikoak, ez du ezaugarriak aukeratzeko irizpide sendorik eta erabiltzen dituen ezaugarriek ez dituzte arestian finkatu irizpideak betetzen. Ikus dezagun, dena den, Zuazok EBZren hausturarako egiten duen proposamena gertuagotik.

Zuazoren lanetan, metodologiaren aipamenak bakanak dira eta esango nuke luzeen 1998ko lanean landu zituela.¹⁵ Hala ere, honela mintzo da bere lanaren helburuez: “[lanak] euskalkietan barreiatuta dauden ezaugarriak oinarritzkoenak eta esanguratsuenak erakustea du muga” (Zuazo 2008: 16). Bistan denez, Zuazoren helburuak eta Bonaparterenak (1863) berak dira. Sailkapen sinkroniko bat bilatzen du, eta ez historia berreraikitzea.

Horrez gain, *berrikuntzak* baizik ez ditu kontuan hartzen (Zuazo 1998: 192), eta arkaismoak —eta hautuak— alde batera uzten ditu. Aldiz, ez da azaltzen zergatik ezin diren arkaismoak —edo hautuak— oinarritzkoak eta esanguratsuak izan; ez da azaltzen zergatik den hizkuntzalaritza historiko-konparatuko bereizketa bat, hau da, berrikuntza/arkaismo bereizketa, ezaugarri asko kanpoan uzteko irizpide bat, XXI. mendeko euskara zertan den deskribatzeko.

Gainera, ez dago berrikuntzaren eta arkaismoaren artean bereizteko irizpiderik, ezta ezaugarri bat berrikuntzat jotzeko arrazoien inguruko gogoetarik. Beharbada hori dela eta, berrikuntzak eta arkaismoak nahas-mahas darabiltza.

Esaterako, Iparraldeko hasperena arkaismotako du. Eta ematen du hasperena aitzin-euskararako berreraiki behar dugula, ñabardura fonetikoak gorabehera (cf. Mantrola & Hualde 2021). Aldiz, egun gordetzen den hasperenak murriztapen zenbait ditu —hasperen bat hitzeko, lehen edo bigarren silaban—, eta horrek ez du zertan aitzin-hizkuntzarekiko arkaismoa izan. Izan ere, ditugun datuekin, ekialde zabal bateko berrikuntza izan daiteke (Urrestarazu-Porta 2021; Egurtzegi & Elordieta 2023: 49-50), eta, beraz, historiatic begiraturik berrikuntza ere izan daiteke. Arkaismoen sailean sartzen ditu, halaber, Erronkari-Zaraitzuetako *gau & kau, gor & kor, gura & kura*. Gorago esan den moduan, eztabaidatu izan da erakusle horiek aspaldiko arkaismoak izan zitezkeela, baina, itxuraz, garai historikoan gertatutako berrikuntzak dira. Beraz, Zuazoren sailkapene(ta)tik berak nahi lituzkeen ezaugarriak ere kanpoan geratu dira.

Halaber, arkaismoak eta horiek hautematen egon daitezkeen okerrez gain, berrikuntza zaharrak ere —batzuk, eta ez guztiak— kanpoan uzten ditu; adibidez, *a + a > ea* disimilazio morfonologikoa aintzat hartzen du, baina zenbait mendez modernoagoa den *egin* laguntzailea kanpoan uzten du, besteak beste *hautu* bezala trata-

¹⁵ Darabilen metodologia gehiago edo gutxiago azaldu, ez dut haren justifikaziorik aurkitu, hau da, zergatik den darabilen metodologia dituen helburuetarako aproposa.

tzen duelako. Zuloagaren (2020: 530-531) arabera, XIII-XIV. mende artekoa da *eginen* gramatikalizazioa eta $a + a > ea$ baino modernoagoa.

Zuazoren erabaki metodologikoetara itzulirik, hiru irizpide zehazten ditu *berrikuntzak* kontuan hartzeko: (a) hedadura zabala izatea, (b) emankorrak izatea eta (c) egungo euskaran bizirik egotea. Ez dut iragazki horiek hartzeko arrazoirik aurkitu Zuazoren lanetan.

Erabaki metodologiko horiek ikusirik, ondorio zenbait atera daitezke: Zuazorena sailkapen fenetikoa baizik ezin da izan, arkaismoak alde batera utzirik eta (b) eta (c) irizpideak harturik, informazio historikoaren gehien-gehiena ezabatu duelako. Beraz, ezin du ondorio historikorik atera. Bestetik, fenetikoa bada ere, fenetikotasun bixia du, bat-etortzeen kopuru soilak ez diolako axola, baizik eta berak ezarritako irizpideak betetzen dituztenek; *cf.* behera Caminok (2011 [2014]) esandakoak. Gainera, horrek bere helburua ezinezko bilakatzen du, hots, ez da posible “euskalkietan barriatuta dauden ezaugarriak oinarritzkoenak eta esanguratsuenak erakustea” (Zuazo 2008: 16), printzipioz, horretarako berdin duelako berrikuntza edo arkaismoa izateak edo emankorra izateak.

3.3.1.2. *Reguero-Ugarte (2012a, 2012b, 2013)*

Zuazok bezala, Reguero-Ugarte (2012a, 2012b, 2013) EBZ osteko hizkuntz egoera bi eremutan bereizirik ikusten du. Berehala hirutan bereizirik ikusten du eta horretarako zenbait ezaugarri proposatzen ditu, hala nola hasperenaren galera eta *-doi & -dui & -di*.¹⁶ Aldiz, lan hau EBZren lehen hausturara mugatzen da eta, beraz, Reguero-Ugarte irudikatzen duen lehen zatiketara eta horretarako proposatzen dituen ezaugarrietara. Reguero-Ugarte aurrerapauso metodologiko (oso handi) bat dakar Zuazoren lanekiko: Erdi Aroko onomastikatik abiatzen da eta, beraz, XVIII. mendeko berrikuntzak milurteko bat lehenagokotako hartzeko arriskua saihesten du. Hau da, iragazki kronologikoa guztiz betetzen du.

Bi eremu bereizten ditu Goi Erdi Aroan: mendebaldekoan, Araba, Bizkaia, Errioxa eta Gipuzkoa eta Nafarroako mendebaldeko zati batzuk sartzen ditu —Zuloagak (2020, 2022) definitzen duen MEZren oso antzekoa hedaturaz—; gainerakoak erdi-ekialdekoan sartzen ditu: Gipuzkoako ekialdea, Nafarroa Garaiko mendebaldeko muturra ez den beste guztia eta Pirinioaz bestaldeko Ipar Euskal Herri osoa. Horrekin, iragazki geografikoa ere betetzen du.

Zatiketa hori egiteko, mend. *u-* (*huri*) : ek. *i-* (*hiri*), mend. *baltz* : ek. *beltz* eta mend. *barri* : ek. *berri* ezaugarrietan oinarritzen da. Horrez gain, gaineratzen du aurrekoen antzeko banaketa dutela ergatibo pluraleko mend. *-ak* : ek. *-ek* eta mend. *-tza* : ek. *-tze* atzizkiek, nahiz eta bi ezaugarri horiek ipar-ekialderago lekukotu. Esan bezala, Zuazoren lanarekiko aurrerapauso metodologikoa oso garrantzitsua da, leku-kotasun zaharrak —Erdi Arokoak— aztertzen dituelako eta dagokion garai historikoan interpretatzen dituelako.

Aldiz, Zuloagarendako (2020: 699, 2022: 65-71) baztergarriak dira mend. *u-* : ek. *i-*, *barri* eta *baltz*. Mend. *u-* : ek. *i-* ezaugarriaren egokitasuna alde batean uzteko

¹⁶ Hasperenaren galeraz eta haren balio sailkatzaileaz, ikusi orain Zuloagaren (2022: 74-80) lana. Aldiz, 2. silabatik aurrerako eta lexema bereko bi hasperenen artean lehenengoak galtzeaz, ikusi Urrestarazu-Porta (2021) eta Egurtzegi & Elordieta (2023).

argudioen artean, Zuloagak (2020: 172. orrialdetik aurrera) aipatzen du hainbat jatorri, garai eta hedaduratako hitzak nahasten direla. Adibidez, *(h)uri* : *(h)iri* bikotea *her-i edo *huri formatik etorriko litzateke (ikus orain Zuloaga 2022: 68-69); *urten* : *irten* : *erten* edo *ule* : *ile* : *elle* hirukoteak *eurten eta *eule formatatik etorriko lirateke hurrenez hurren. Hau da, *u-* : *i-* : *e-* < **e(C)u-* izango genuke (FHV, 465); baina, horrekin batera, *u-* < **eu-* (< *eo) bilakabide orokor eta zaharragoa ere izango genuke: *unhain* : *ulhain* (< *enonani; Lakarra 2011 [2014]: 190), *ugatz* (< *e-o-atz < **edo(n)-hatz*; Lakarra 2011 [2014]: 190) eta *uda* (< *eguda; Lakarra et al. 2019: 171). Hor-taz, hori guztia bereizirik, item lexiko gutxi batzuei eragiten dieten hainbat bilakabide txiki izango genituzke, sistematikoak ez direnak, eta horrek gehiegizkoa ematen du EBZren haustura sakon bat planteatzeko.

Antzera gertatzen da *baltz* eta *barri* aldaera lexikoekin. Aldaera lexikoak dira eta, are, *e > a* oso ohikoa da, munduko hizkuntzetan, batez ere dardarkari aurrean (Zuloaga 2020: 166-167; 2022: 65-68). Hori dela eta, berrikuntza horiek ez dute berezitasunik eta ez dute banaketa dialektal esanguratsu eta sakonak proposatzeko aproposak ematen.

Laburbilduz, Reguero-Ugartek lan filogenetiko bat egiten du, baina, aukeratu-tako corpusaren izaerengatik, lortzen dituen ezaugarriek ez dute hizkuntz iragazkia betetzen.

3.3.1.3. Aldai (2014)

EBZren haustura mendebaldean gertatu zela landu dutenen artean, Aldai (2014) ere sartu behar da. Hedadura diferenteetako ezaugarriak lantzen ditu eta, beraz, ez da argi gelditzen zer hedadura ematen dion mendebal orokorrari: batzuk egun EAE diren hiru probintzietan lekukotutakoak dira, Araban, Bizkaian eta Gipuzkoan alegia —*cf.* eremu hori eta aipatu berri dudana Reguero-Ugartek planteatzen duen eremu zabalagoa—; beste batzuk, ordea, Zuazoren mendebalera, hau da, ohiko (arabera-)bizkaie-rara mugatuago agertzen dira. Gainera, egia da ez duela *expressis verbis* esaten bere ustez EBZren haustura mendebaldeko dialektoen eraketarekin gertatu zela. Hala ere, *ex silentio* besterik ez bada ere, nire ustez Aldairen (2014: 222) hitzok nahiko argiak dira:

Si el origen de los dialectos vascos modernos hay que situarlo a partir de los siglos VI-VII, a más de uno le parecería que la historia de la fragmentación dialectal vasca debería ser bastante fácil de contar; es decir, que casi podemos llegar a abarcarla en el periodo histórico. Sin embargo, aunque efectivamente la dialectalización del euskera es mucho más reciente de lo que hasta hace poco se había llegado a imaginar, la cuestión sigue siendo muy compleja y desconocida.

Nolanahi ere den, lan horretan, Aldaik mendebaldeko euskara —MEZ?— defini-tzen du zenbait hizkuntz ezaugarriren arabera —jarraian jaso ditut—, eta, hedadura (zenbat eta hedadura zabalagoa, orduan eta zaharragoa) eta aldakortasun irizpideetan (zenbat eta aldakortasun txikiagoa, orduan eta zaharragoa) mendebaldeko euskara-ren barruko lau periodo bereizten ditu. Honako kronologia erlatiboa planteatzen du, zaharrenetik berrienera ordenaturik:

1. *-ak* ergatibo plurala, *izan*-en hirugarren pertsonako adizkietako *-a-*, *-ai* datibo plurala, eta geroaldiko *-ko*.

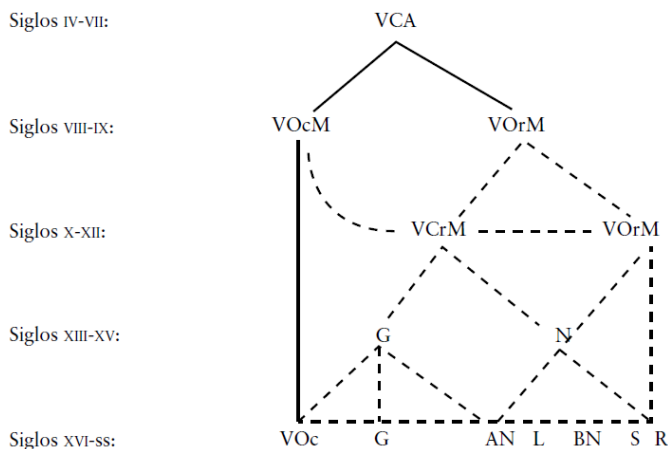
2. $a + a > ea$ disimilazio morfonologikoa, eta *-adu* eta *-idu* partizipioak.
3. *egin* eta **edutsi* laguntzaileen gramatikalizazioak, *-j* bokalerdiaren ondoko palatalizazioa, eta *-eta* aditz-izenak.
4. *-keta* aditz-izenak, objektu zuzenaren pluraleko komunztadura falta, **edun-en -u-* Arabako ekialdean.

Euskal hizkuntzalaritza historikoaren eta dialektologia diakronikoaren bide onaz hitz egiten du Aldaik duela sei urte zalantzazkoak zituen zenbait gauza argituz joan izanak. Adibidez, Aldaik (2014: 225-226) eztabaidatzen du ergatibo pluraleko *-ak* edo *-ek* zein izango den arkaismoa eta zein berrikuntza. Manterolak (2015) argitu duenez, berrikuntza ekialdeko *-ek* da eta, beraz, *-ak* MEZeko arkaismo pasibo bateratzailetako har daiteke (Zuloaga 2020, 2022: 80-82). Halaber, Aldaik aipatzen dituen artean, $a + a > ea$ disimilazioaren eta *-j* bokalerdiaren ondoko palatalizazioaren bilakabideak askoz hobekiago ezagutzen ditugu Zuloagari (2020: 185-191, 2022: 191-206) esker; Erañak (2020b) objektu zuzenaren pluraleko komunztadurarik eza argitu du, eta Leturiagak (2021, 2022) *egin* laguntzailearen hedadura eta kronologia landu ditu Gipuzkoan.

Edozein kasutan, Aldairen (2014) lanak beteko lituzke, geroko ikerketak ekarri dituen interpretazioen aldaketak alde batera, 2. atalean finkatu irizpide metodologikoak. Ezaugarri zaharrak bilatzen ditu —irizpide kronologikoa—, bilatzen dituen ezaugarriek iragazki geografikoa betetzen dute, eta *-j* bokalerdiaren ondoko palatalizazioa alde batera, hizkuntz iragazkia betetzen du.

3.3.1.4. Abaitua (2018)

EBZren haustura mendebaldean gertatu zela defendatu dutenen artean azkena Abaitua (2018) izan da, eta gainerakoak baino harago joan da. Lehen haustura mendebaldean gertatu zela aldarrikatzeaz gain, Abaituak iv. mendetik xvi. menderako dialektalizazioa azaltzeko sailkapen bat proposatu du:

3. irudia

Euskararen dialektalizazioa Abaituaren (2018) arabera.
Iturria: Abaitua (2018: 318)

Abaituaren (2018) proposamenean, EBZ (Abaituaren lanean, *VCA, Vasco Común Antiguo*) Erdi Aroko Mendebaldeko Euskaran (*VOcM, Vasco Occidental Medieval*) eta Erdi Aroko Ekialdeko Euskaran (*VOrM, Vasco Oriental Medieval*) zatitzen da. Bigarren hori, Erdi Aroko Ekialdeko Euskara, halaber, Erdi Aroko Erdialdeko Euskaran (*VCrM, Vasco Central Medieval*) eta, atzera ere, Erdi Aroko Ekialdeko Euskaran hautsiko litzateke. Bukatzeko, Erdi Aroko tarteko egoera horietatik etorriko lirateke dialekto historikoak, elkarren artean gurutzaturik. Hala ere, ez dut argi Abaituaren *VOcM* —MEZ?— linguistikoki zer den eta zer lurralde hartuko lukeen. Izan ere, Arabaz mintzo bada ere, ez du Arabako daturik.

Abaituaren (2018) lanaren kritika nagusiak metodo(logi)ari dagozkio. Larriena —eta gainerakoa alde batera uzteko modukoa— da Abaituak kontrako bidea egiten duela: kanpo-historiako ereduak hartzen ditu —garai zaharrenetarako, Pozo (2016)— eta eredu horrekin bat egin dezakeena bilatzen du xx. mendeko hizkuntzan.¹⁷ Hizkuntzalaritzan bideak kontrakoa izan beharko luke: dauden hipotesiak egiaztatzeko hizkuntzaren azterketa serio batetik abiatu behar da, egin beharreko berreraiketak egin behar dira eta, ondoren baino ez, hipotesiak indartzeko jo daitete hizkuntzaz kanpoko sistemetara. Izan ere, kontrakoak berekin dakar hizkuntzaren historian muina hizkuntza ez izatea, baizik eta hizkuntza egiten duen herria, eta eredu historikoa eroriz gero hizkuntzarena ere eroriko litzateke —*cf.* Barbero & Vigilen (1965) ereduan oinarriturik, EBZ v-vi. mendeetan kokatzeko Mitxelenaren (1981) proposamenarekin gertatutakoa: jada ez dago EBZ v-vi. mendeetan kokatzeko (hizkuntzaz kanpoko) argudiorik, baina EBZren beharrak hor dirau—. ¹⁸

Bestalde, Abaituaren (2018) lanak badu beste arazo bat: ez du euskal ondare filologikoarekin lan egiten, baizik eta 1980ko hamarkadan jasotako *EHH*Ako datuekin. Hau da, iragazki kronologikoa guztiz hausten du. Gainera, *EHH*Ako zatirik handiena aldaera lexikoak dira eta, beraz, hizkuntz iragazkia ere ezin bete lezake.

Gorrotxategik (2013) Mitxelenaren (1963) *Lenguas y protolenguas* egindako iruzkin honek arazoa laburbiltzen duelakoan nago —ikus, halaber, Gorrotxategi 2001, (euskal) hizkuntzalaritza historikoa egiteko metodo eta baliabide estandarrez, eta datazioaren garrantziaz—:

[Q]uien quiera dedicarse a la prehistoria de una lengua y a la reconstrucción de sus fases más antiguas debe conocer perfectamente la historia documentada de esa lengua. Toda reconstrucción realizada por advenedizos, personas que no conozcan bien su historia, será deficiente y correrá el riesgo de proponer hipótesis aventuradas. (Gorrotxategi 2013: 615)

Ez dut uste euskal ondare filologikoaren eta dokumentazioaren gainetik ibili gabe ere Abaituaren (2018) hipotesiak (asko) aldatuko liratekeenik, kanpo-historiatik ateratakoak dira eta. Aldiz, 1980ko hamarkadan bildutako *EHH*Ako isoglosak, hots, datuak, iraganean bere horretan proiektatzen dira, aldatu izan ez balira bezala: balio

¹⁷ Pozoren (2016) ereduan euskalduntze berantiarrantzat oso leku txikia gelditzen bada ere, ikus orain Abaitua (2017) eta Abaitua, Martínez-Areta & Ramos (2022).

¹⁸ Kanpo-historian oinarriturik ere, badaude arreta handiagoaz landu beharreko alderdiak; adibidez, “Álava mira a Asturias y Pamplona a Córdoba” (Abaitua 2018: 317). Izan ere, ez da azaltzen zer den *begiratze* hori eta zer hizkuntz ondorio utzi dituen. Ildo beretik, Zuloaga (2022: 260-262).

pankronikoa ematen zaie. Jauzi logiko hori —xx. mende bukaerako datuak bere horretan iraganean proiektatzea— metodologikoki arazotsua da, xx. mendearen amaierako datuak xx. mendekoak direlako. Abaitua (2018: 304) ere horren jakitun da: “Pero una cosa es la causa de la distribución geolingüística, es decir, la datación de la isoglosa, y otra el momento en que se producen los fenómenos lingüísticos que se recogen en los atlas. Los dos hechos, el origen del fenómeno y la fijación de la isoglosa, no tienen por qué ser sincrónicos”.

Arazotsua dirudi xx. mendeko datuak erabiltzea, dataziorik gabe, eta onarturik kronologia desberdinetakoak daudela eta ez dutela zertan denboran bat etorri.

Gainera, ezaguna dugun hizkuntzaren historiak —baita oin-oharretan jasotzen dituen lanaren ebaluatzaileek ere— horrelako metodoak erabiltzearen arriskuez ohartarazten gaitu. Adibidez, bere lanean 2. patroia x-xii. mendei lotzen zaie, zeintzuetan hau gertatuko litzatekeen: “la reconexión del núcleo de Pamplona con el área occidental” (Abaitua 2018: 302). Interpretazio hori egiten du, patroia hori duten *ezaugarriak* nahiko homogeneoak direlako: Iruñetik ezker mendebalde osoan forma bat agertzen da, eta Iruñetik ekialdera, beste bat. Besteren artean, “*asko / anitz*” eta “*daukat / badut*” mapak erabiltzen ditu Abaituak (2018: 294) mendebalde *vs* ekialde banaketaren erakusgarri. Beharbada, *EHHA* egin zen garaian hori zen banaketa, baina errealitate historikoa oso bestelakoa da.

Lehenengoari dagokionez, *Orotariko Euskal Hiztegia*n begiratu gero, *asko* ia orokorra da, nahiz eta hegoaldekoan maizago erabili. *Anitz* Iparraldeko eta Nafarroa Garaiko tradizioek arrunt dokumentatzen dute, baina, besteak beste, Lazarragak bazerabilen mendebaldean: *Biotzau jo deustazu anetx fletxaz* (Bilbao *et al.* 2020b: 219). Lekukotasunaren fidagarritasuna alde batera, Bonaparterendako itzuli zen Urdiaingo dotrinan ere *anitz* lekukotzen da, xix. mendean eta *EHHA*k dakarrena baino 40-50 kilometro mendebalderago (*cf.* Urrestarazu-Porta 2022 ohar baterako).

Antzera, **edun*-en adizkiak ez dira ezezagunak izan mendebaldean duela erlatiboki gutxira arte; xix. mendera arte bai behintzat. Esaterako, Lazarragarenean adibideak aurki daitezke: ez *dot entendimenduric* (Bilbao *et al.* 2020b: 89); baita *Arrasateko erreketan* ere (*TAV*, § 3.1.7): *Gomiz Gonsalu[c]h bertan çan / Beragaz Presebalen caltean / Joanicoc eta beste ascoc / Eudela parte bertan* (34-37), *Oyn arroc çitulan luma / Oçætaco jaun gazteac* (38-39), *Semea, çer doc orrelan?* (43).

Lazarragaren eskuizkribua 1567 eta 1602 artekoa da, xvi. mendearen amaierakoa alegia (Bilbao *et al.* 2020a: 40) —ikusi, halaber, Bilbao *et al.* (2020a: § 2.3.3) eskuizkribuaren datazioaren gorabehera gutzien inguruen berri izateko—. Arrasate 1448. urtean erre zen (*TAV*, 81) eta, beraz, poema ezin da xv. mendearen erdialdearen aurrekoa izan. Gugandik ari gertuago, 1825ekoa den *Antzuolako dotrinan* (Uribe-Etxebarria 2008) ere zenbait adibide aurki daitezke: —*Orrela badozu zuc Ayngueru Guardacua?* —*Bay, Jauna, badot* (22v). Hau da, Abaituak hartutako ezaugarri horiek *EHHA*ko banaketa geografikoa badute, banaketa hori xvi. mendetik hona sortu da —xix. mendetik hona?—, gutxien-gutxienez euskara zahar eta klasikoan (1600-1745), eta ez, Abaituak (2018) aipatzen dituen x-xii. mendeetan. Bestela esanda, *EHHA*ko xx. mendeko datu horiek ez dute garai historikoetarako balio eta, hortaz, are gutxiago balio dute historiaurreko edo, kasu honetan, protohistoriako (Lakarra 1997: 458-459; Mounole & Lakarra 2018: 358-361) garaian inguruan ondorioak

ateratzeko. Hori guztia ikusirik, zilegi da Abaituaren (2018) mendebala (*VOcM*) zer den galdetzea, aipatzen dituen ezaugarriak ez badatoz ondare historikoarekin bat. Ikusi, orain, Zuloaga (2022: 173. oin-oharra), ezaugarri bakoitzaren hedadura geografikoaz eta Camino (2022: 221-222).

Abaituaren (2018) lanak badu beste arazo bat: esan bezala, *EHHA*ko datuetan oinarrizten da, baina datu horiek ez dira beti fidagarriak. Izan ere, Zuazok (2020) eta Coyosek (2020) *Euskalkien Sailkapen Berriari* (Aurrekoetxea *et al.* 2019) egindako kritiketan ikus daitekeen moduan, *EHHA* baliabide lagungarri eta interesgarria da, dokumentazioari dagokionez bederen, baina *Atlasa* egin zen garaiko ajeak ordaintzen ditu: besteak beste, *Atlasa* egin zenean euskal dialektologiaren ezagutza apal xamarra zen, agertzen diren datu asko ez dira fidagarriak eta inkestak egiteko jarraitu zen metodologiak hutsak (eragin) ditu. Abaituaren (2018) proposamenak, beraz, aurretik aipatutakoez gain, muga edo arazo horiek ere baditu datuetan.

Arazo horiek guztiak ikusirik, garrantzia ere galtzen du Erdi Aroko Ekialdeko Euskara (*VOrM*) aldi berean *ama* eta *alaba* izateak, hots, bi garai desberdinetako eta bestelako ezaugarri linguistikoak izan beharko lituzketen bi hizkuntz egoerak deitura bera izateak.

Azkenik, metodologia bereko beste lan bat argitaratu berri du Abaituak (2020), *EHHA*tik ateratako Gipuzkoako zenbait berrikuntzaren inguruan. Metodologia berbera denez, kritika eta arazoak ere berberak dira. Metodologia ez ezik, datuak ere errepikatzen dira: adibidez, gorago iruzkindu ditudan “*asko / anitz*” eta “*eduki / *edun*” mendebaldea eta ekialdea bereizteko ezaugarrien artean aipatzen ditu berriro ere (Abaitua 2020: 53).

Konpara bitez, helburuen, metodologiaren eta emaitzen aldetik, Abaituaren lana eta liburu berean argitaratutako Ariztimuñoren (2020) eta Reguero-Ugarteren (2020) lanak; lehenengoak gipuzkeraren zenbait ezaugarriren isoglosak nola aldatu diren aztertzen du —Abaituarenean ez du ematen horretarako aukerarik dagoenik ere—, eta bigarrenak goi-nafarrerako zenbait berrikuntzaren kronologia erlatibo-absolutua egiten du lekukotasunetan oinarriturik.

Laburbilduz, Abaituaren (2018) lanak ez ditu 2. atalean finkatutako oinarri metodologikoak betetzen. Hasteko, kanpo historiatik abiatzen da. Darabiltzan datuak xx. mendekoak dira eta, beraz, ez dute iragazki kronologikoa inondik inora betetzen. Gehienak aldaera lexikoak dira eta, beraz, hizkuntz iragazkia ere ez dute betetzen. Azkenik, xx. mendeko datuak erabiltzearen ondorioz, hedadura geografiko historikoak ezin ditu ezagutu, erakutsi bezala aldatu baitira, eta beraz, iragazki geografikoa ezin da ebaluatu.

3.3.1.5. *Lehen haustura gertatu zela defendatu dutenen laburpena*

Erakutsi dudana moduan, euskararen lehen haustura dialektala mendebaldean gertatu zela hainbatek proposatu duten arren, oso talde heterogeneoa da eta oro har ez dituzte lehen haustura non gertatu zen ikertzeko irizpide metodologikoak betetzen.

Batetik, mendebala oso desberdin definitzen dute, hizkuntz ezaugarriak alde batera, geografiaren aldetik ere. Zuazorendako (2003, 2008, 2010a, 2014, 2017) *bizkaiera* da —Araba hor sarturik—. Abaituarendako (2018) Iruñea bertatik ezker hasten da. Reguero-Ugarterenak (2012a, 2012b, 2013) eta Aldairenak (2014) badute

Zuloagak (2020) definitu duen MEZren gutxi gorabeherako hedadura: Gipuzkoako ipar-ekialdetik eta Nafarroako mendebaldetik ezker.

Bestetik, Abaituak (2018) eta Zuazok (2003, 2008, 2010, 2014, 2017) ez dute iragazkietako bat bera ere betetzen. Reguero-Ugartek (2012a, 2012b, 2013) iragazki geografikoa eta kronologikoa guztiz betetzen ditu, baina ez hizkuntz iragazkia, oro har corpusaren izaerak ezinbestean aldaera lexikoetara mugarazten duelako. Irizpide guztiak betetzetik gertuen dagoen lana Aldairena (2014) izan daiteke, baina zaharkiturik gelditu da ezaugarriak xeheago aztertuz eta interpretazioak hobetzen joan diren heinean eta, batez ere, Manterolaren (2015) eta Zuloagaren (2020) tesi-lanen ondoren —ikus orain Zuloaga (2022)—; bestalde, gainerakoak ez bezala, Aldairen ikerketaren helburua mendebala da eta, beraz, ez dio gainerako eremuari erreparatzen, ezta EBZren hausturaren inguruko hipotesi agerikorik egiten ere.

3.3.2. EBZren haustura ekialdean: Lakarra (2011 [2014]) eta Camino (2011[2014])

Esan bezala, EBZren hausturak bigarren aukera bat du: ekialdean izatea eta, hortik, Mendebal eta Erdialdeko Euskara Zaharra (MErEZ) eta Ekialdeko Euskara Zaharra (EkEZ) sortzea. Hipotesi horren aldeko dira Lakarra (2011[2014]) eta Camino (2011[2014]). Hala ere, Caminok hipotesi hori aldeztzen duela ematen badu ere, ez da Lakarra bezain esplizitua, besteak beste EBZren haustura noiz eta nola gertatu zen ez delako bere helburua. Caminoren (2011[2014]) helburua ekialdeko mintzoen arteko elkar eraginak aztertzea da, zer mintzok partekatzen duten zer ikustea (cf. Lakarraren (2011 [2014]) edo Abaituaren (2018) helburuak).

Horretarako, ezaugarri asko aztertzen ditu eta zer hedadura (izan) duten zehazten du. 140 ezaugarri, berrikuntza, arkaismo eta *hautu* artean.

Aldiz, EBZren haustura ikertzeko, guztiak ez dute ez garrantzi ez zahartasun bera eta Caminok ez du sakontzen berrikuntza bakoitza noizkoa izan zitekeen. Alde horretatik, nolabaiteko fenetikotasuna du Caminoren lanak, banaketa zaharrena zein den argudiatzeko arreta berrikuntzen kopuruan paratzen baitu. Jakina, Caminok (2011[2014]) testuetarako gertatutako berrikuntzak lantzen ditu eta, alde horretatik, azken ondorioa ateratzeko arreta berrikuntzen kopuru handiari erreparatzen badio ere, 2. atalean finkatutako irizpideen arabera jarduten du: testuek ahalbidetzen duten zaharrenak dira eta zein bere garaian tratatzen du, ezaugarri bakoitzaren alderdi geografikoa zehetzen du eta tratatzen dituen ezaugarrietatik askok hizkuntz iragazkia gainditzen dute.¹⁹

Gainera, Caminok (2011[2014]: 147-148) ohartarazten du “Nortasun berezi hau Zuberoako euskarak noiz garatu zuen zail da jakitea, hau da, Euskara Batu Zaharra izan zen garaitik honat noiztusu hasi zen gauzatzen, baina beharbada ez dagokio hain aldi zaharri, beharbada uste dugun baino berriagoak dira”. Edozein kasutan, ez da ahaztu behar Caminoren lanak beste helburu batzuk dituela eta EBZren hausturaz aipamen txiki bat baizik ez dela egiten.

¹⁹ Ezinezkoa da 140 ezaugarri aztertutik guztiak 2. atalean finkatutako hizkuntz irizpideak gainditzea, batez ere hizkuntzari dagokionez. Adibidez, *ez* + *z-* bilkura ez afrikatzeak ez du ematen bi hizkeraren artean haustura sakon bat proposatzeko erabil daitekeenik (Camino 2011 [2014]: 110-111), baina ez du ematen Caminok horren alde argudiatzeko erabiltzen duenik ere.

Bestalde, hausturarako ezaugarri on batekin nahikoa da (Bowern & Koch 2004), finkatu ditugun irizpideak gaintzen baditu behintzat, eta horretan saiatzen da Lakarra (2011 [2014]). Lakarraren arabera, *n* eta *l* ondoren herskari ahoskabeak izatea (*T /n, l_*) EkEZ definitzeko berrikuntza oso zaharra da, Guiterren (1989) kronologian oinarriturik 300. urtearen ingurukoa hain zuzen, eta, beraz, iragazki kronologikoa beteko luke. Lakarrak (2011 [2014]) defendatzen duen hipotesiaren abiapuntua Mitxelenaren (*FHV*, 355) hitzok dira:

Hay dos maneras de interpretar estos hechos [hau da, *T /n, l_*]. Las más natural parece pensar que en vascuence se ha llegado a neutralizar la oposición sorda / sonora detrás de nasal y *l* sonorizando en esa posición las oclusivas sordas con posterioridad a la introducción de los primeros préstamos latinos: *ronc.* y *sul.* serían por tanto dialectos arcaizantes que han conservado mejor el antiguo estadio de cosas. Pero acaso se pueda suponer también que se trataba de un tipo de lengua en que la oposición quedaba suspendida en esos contextos, en los cuales las oclusivas se pronunciaban uniformemente sonoras (o lenes). En este supuesto, las nuevas formaciones y los préstamos que presentaban grupos formados por nasal o *l* + oclusiva se seguirían acomodando por bastante tiempo al tipo normal, siendo el roncalés y el suletino [uler bedi EkEZ, hots, eronkariera eta zuberera eman zituen aitzin-dialektoa] los dialectos que primero abandonaron esta práctica. Esto quiere decir, naturalmente, que *alte* y *galte* p.ej. eran palabras complejas que habría que analizar *al-te* y *gal-te* del mismo modo que según toda probabilidad *igante* era *igan-te*.

Lakarraren (2011 [2014]: 205-206) arabera, Mitxelenak proposatzen dituen balizko bi interpretazioetan bigarrena da ona, nahiz eta Mitxelenak ez zuen bide hori inoiz garatu. Hitz barruan fonologikoki ahulak ziren herskariak jatorriz AEn fonetikoki ahostunak zein ahoskabeak izan, *fortis/lenis* sistematik ahostun/ahoskabe sistemara igaro ondoren, ahostunak ziren. Aldiz, txistukari ondoren ahoskabetuko lirateke —eta beharbada diptongo ondoren—: *D > T/S_*.

Ahoskabetze hori orokorra da euskaraz, baina, EkEZn, txistukariaren eraginez ahoskabeturiko forma horiek oinarritzko morfematzat jo, eta gainerako testuinguruetara hedatuko lirateke, baita *n* eta *l* ondora ere. Horrela ikusirik, berrikuntza berezia genuke, eta ez hots-aldaketa arruntzat hartu beharko litzatekeen *T > D /n, l_* gertatzea. Izan ere, Blevinsen (2004: 109) hots-aldaketaren teoriaran koartikulazioaren eraginez gertatutako hots-aldaketa fonetikoki *naturala* litzateke herskari ahoskabeak ahostuntzea.²⁰ Beraz, hizkuntz iragazkia aseturik geldituko litzateke. Ondoko

²⁰ Sudurkari ondoko ahostuntzeari dagokionez, Coetzee & Pretorius-en (2010: 405) arabera, aho-sabai-errezela beste organo artikulatzaile batzuekin alderaturik poliki mugitzen da eta, beraz, normala litzateke ondoko herskaria ebakitzen hasterako oraindik itxi gabe egotea. Berdin, ahots-kordek ez diote bat-batean dar-dar egiteari uzten eta hori ere ondoko herskaria ahostuntzearen alde doa. Coetzee & Pretoriusen sudurkari ondoko herskariaren ahoskabetze kasu bat izan daitekeen bilakabide bat aztertzen dute, tswana hizkuntzan; tswana Botswanan, Namibian, Zinbawen eta Hego Afrikan hitz egiten den hizkuntza hego-bantu bat da. Hizkuntza horretan, ahoskabeak garatzen direla aldarrikatzen dute egileek, nahiz eta niri prozesu fonetiko edo fonologikoa dela sinesgaitza egiten zaidan, besteak beste morfema mugan gertatzen delako eta idatziak eragindako aldaketa izan daitekeelako ikertzen dutena <mp> idatzen baita —ikusi, halaber, Coetzee & Pretoriusen laneko erreferentziak sudurkari ondoko ahostuntzearen eta balizko zenbait ahoskabetzeren berri izateko—. Era berean, Azler Garcia-Palominori eskerrak eman nahi dizkiot, lan honetan aipatu ez ditudan *n* eta *l* ondoko ahostuntzearen beste zenbait lanen berri emategatik.

ikerketek, ordea, *n* eta *l* ondoko herskariak ahoskabetzea berrikuntzat jo badute ere, zahartasunaren kontra egin dute, batez ere Etxart-Ros gutunieratik abiaturik (Etxart & Ros 1616-1617). Urrestarazu-Porta (2021) eta Rojo (2022a, 2022b) izan dira zahartasun horri kontra egin diotenak.

Urrestarazu-Portaren (2021) arabera, ekialdeko *n* eta *l* ondoko herskariak ahoskabetzea gaskoiaren ukipenaren bidez uler daiteke, Saroihandyren (1913: 495) bidetik: “le souletin a remplacé la sonore primitive par la sourde, et l’on est à peu près obligé d’admettre que ce changement s’est fait sous l’influence des parlers de la Plaine béarnaise”. Gaskoiz latineko *n* eta *l* ondoko herskari ahoskabeak ahostundu ziren, euskal substratuaren eraginagatik edo, Rohlfen hitzetan, “l’influence de l’ancien substrat indigène” deituarengatik (Saroihandy 1913; Rohlf 1977: 140-141). Printzipioz, berrikuntza hori gaskoi eremu osoan gertatu zen (Rohlf 1977: 137) eta VII. mendearen aurretik buruturik zegoen (Rohlf 1977; Chambon & Greub 2002). Lakarraren (2011[2014]) proposamenean, inguru osoan, euskaldunean zein erromantzatuan, gertatzen ari zen berrikuntza horren kontra ibiliko litzateke euskal ekialdea, lehenik orduko euskal sistemak eskatu bezala ahoskabeak ahostuntzen eta berehala ahoskabeak garatzen.

Hala ere, Urrestarazu-Portaren (2021) arabera badaude Saroihandyren interpretazioaren eta ahoskabeen berritasunaren alde egiteko argudioak, nahiz eta erabatekoak izan ez. Batetik, ekialdeko muturreko mintzoetan izan da gaskoiaren eragina nabarmena eta hizkuntzaren maila guztietan eragin du: fonologian, /y/ sartu da, baita *-î* & *-û* amaiera sudurkaria mailegutan (adib. *arrazû* ‘arrazoi’); morfosintaxian, *-a* galdera morfema edo *-i* saileko partizipio berriak; eta, jakina, lexema ugari hartu dira maileguan (ikusi Padilla-Moyano 2017, eta lan horretako erreferentziak xehetasun gehiagorako). Alde horretatik, mailegatze harreman horretako beste elementu bat besterik ez litzateke izango. Kontrakoak, esan bezala, suposatuko luke oso garai zaharretan ekialdeko mintzoek inguruko guztiei kontra egin zitelera, maileguei dagokien azken ondorioa inguruko berbera izateko; hots, etimologikoki ahoskabea dagokionean, ahoskabea, eta, ahostuna dagokionean, ahostuna.

Kronologiara joanez, gaskoiz bi fase bereizi behar dira, nahiz eta Urrestarazu-Porta (2021) ez den bi faseak bereizteko beharraz ohartzen eta analisisa hiperzuzenketari baizik ez dion lotzen: lehenengoan, hiperzuzenketak egin ziren eta, bigarrenean, etimologikoki zegozkien ahostunak berreskuratzen joan ziren, okzitanierarekin guztiz berdinduz. Berdintzeak hiperzuzenketen ondorengoa izan behar du, baina hiperzuzenketek ez dute datazio finik: Urrestarazu-Portaren (2021: 61) arabera VII-XII. mendeen artekoak dira eta, beraz, berdintzea ondorengoa. Aldiz, XIII. mendean badira forma hiperzuzenduen adibideak (Baldinger 1958: 69-74) eta, hortaz, prozesua noiz hasi zen gorabehera, ordurako okzitanierarekin berdintzea guztiz hedaturik ez zegoela pentsatu behar da. Zuberoan ez dago hiperzuzenketa adibide ezagunik eta, beraz, maileguak gaskoiz lekukotzen den bigarren fasekoak lirerate: maileguen ahostuntasunak latinez zuten ahostuntasunarekin egiten du bat. Beharbada kronologia hori (XIII. mendearen ingurukoa) ongi doa gaskoitik ekialdeko mintzoetarako beste maileguentzat proposatu diren kronologiekin; adibidez, XIV. mende inguru */y/-rentzat* (Peillen 1991; Egurtzegi 2017).

Bestetik, Zuberoarekin mugan dauden Aspeko eta Baretetzeko haran gaskoietan eutsi zaie hobekien *n* eta *l* ondoko ahostunei (Saroihandy 1913; Rohlf 1977). Ekial-

deko euskal mintzoetan maileguetako *n* eta *l* ondorengo herskariek etimologikoki zegokien ahostuntasuna ukipenagatik berreskuratu bazuten, eragina *berankorra* zela pentsa daiteke, inguruko haran bearnesetan bezala.

Azkenik, berankortasunaren aldeko argudiorik hoberenak ditugun lekukotasunak berak dira. Izan ere, arestian aipatutako Etxart-Ros gutunerian ahostunaren adibideak aurki daitezke, eta, lekukotasun horretatik kanpo ere, ahostunaren adibideak aurki daitezke. Belapeirek, gordetzen dugun Zuberoako egilerik zaharrenetako batek, *alde* zerabilen (Camino 2011[2014]: 104) eta toponimian biak aurki daitezke: *elizalde* eta *elizalte* (Orpustan 2019: 151), Altzürükun *Uhalde* eta *Uhalte* (Orpustan 2019: 305) eta Atharratzen *Uhalde* eta *Duhaut* gaskoitua (Orpustan 2019: 311); Urrestarazu-Portaren (2021: 63) arabera, toponimiako *-arte-k n* eta *l* ondoko ahoskabeak indartzen lagundu zezakeen, baina beharbada *-alt & -aut* kognatu gaskoituen eragina ere ez da alde batera utzi behar. Ahostunaren lekukotasunak, printzipioz, ahoskabeen zahartasunaren alde egin beharko luke, baldin eta azken urteotan gailentzen ari den berrikuntzak direlako hipotesia zuzena bada.

Horrez gain, Urrestarazu-Portak (2021: 63) ohartarazten duenez, alomorfoak egungo hizkuntzan ere bizirik daude (*ongi* vs *gaizki*) eta horrek berranalisiertarako atea zabalik uzten du. Izan ere, euskal hizkera askotan daude herskari ahoskabeak *n* eta *l* ondoren; adibidez, prospektiboko morfema *-ko* da egun Burundan helduen artean (*pa[ra]tuko* eta *emanko*), baina oso berrikuntza modernoa da edadekoek *-en l -ko* oposaketari eusten diotelako, hau da, *pa[ra]tuko* eta *emain* < *emanen* esaten dute (Zuazo 2010b). Antzeko prozesu batek lagundu zezakeen ekialde murrizteko *nonko* eta *alte* bezalakoak sortzen eta finkatzen Urrestarazu-Portaren (2021) arabera.

Bestalde, Rojok (2022a, 2022b) ere berrikuntzat du *n* eta *l* ondoko ahoskabeen hedatzea, baina ez dator Urrestarazu-Portaren (2021) argudioekin guztiz bat, prozesua euskaraz orokortzat baitu, gaskoieratik aske, eta, beraz, euskal dialektoen artean gradu desberdintasun bat ikusten du.

Euskal Herri osoko lekukotasunak aztertutik, Rojok nabarmentzen du *n* eta *l* ondoko ahoskabeak dialekto guztietan dokumentatzen direla, maileguetan zein ondare zaharreko hitzetan, eta beraz Urrestarazu-Portak (2021: 63) ondareko hitzetan nabarmendutako alternantziak maileguetara ere hedatzen ditu. Ondarekoetan zaharrak ahostunak izanik, ahoskabeek ahostunaren lekua hartzen joatea joera orokortzat du, joera hori ekialdeko mintzoetan indartu delarik. Gauzak horrela, berrikuntzak esklusibotasuna galduko luke eta, beraz, kronologia alde batera utzirik ere, ez luke EBZren haustura bat planteatzeko balioko.

EBZren haustura ekialdean gertatu dela defendatu duten lanak laburbiltzeko, erakutsi dut lan fenetiko eta filogenetiko bana egin direla. Hala ere, Caminorena (2011[2014]) ez da guztiz fenetikoa. Izan ere, azken ondorioa —lehen haustura ekialdean gertatu zen— aldarrikatze ezaugarrien kopuruan paratzen du arreta, baina ezaugarrien azterketa guztiz historikoa da eta, oro har, aztertzen dituen ezaugarriek iragazki kronologikoa, geografikoa eta hizkuntzazkoa betetzen dute. Bestetik, Lakarrarena (2011 [2014]) guztiz filogenetikoa da eta *a priori* iragazki guztiak betetzen dituen ezaugarri bat proposatzen du lehen hausturarako, ondoko ikerketek kronologia berriagoa proposatu duten arren (Urrestarazu-Porta 2021; Rojo 2022b).

4. Ondorioak

Lanaren lehen zatian (§ 2), aitzin-hizkuntzen hausturak ikertzeko jarraitu beharreko metodologia finkatu dut, inguruko tradizio ikertuenean tradizioetan oinarriturik. Batetik, filogenia eta fenetika bereizi ditut, eta lehenengoa defendatu dut, ondorio historikoak ateratzeko bide bakar bezala (§ 2.1). Jarraian, argudiatu dut irizpide nagusia berrikuntzak izan behar direla, arkaismo bateratzaileen laguntzaz. Horrekin batera, erakutsi dut berrikuntzek iragazki hauek gainditu behar dituztela analisisetan erabilgarriak izateko: iragazki kronologikoa, geografikoa eta hizkuntzazkoa (§§ 2.2-2.5). Lehen atalarekin amaitzeko, zuhaitz eredu aldarrikatu dut dialektoen arteko filiazio hipotesiak irudikatzen diren bide bakar bezala eta egin zaizkion kritiken hutsak nabarmendu ditut (§ 2.6).

Bigarren zatian (§ 3), Euskara Batu Zaharraren hausturaren inguruan egin diren hipotesiak berrikusi ditut, aurreko atalean ezarritako irizpide metodologikoak betetzen dituzten ikusteko. Bi taldetan banandu ditut, lehen haustura mendebaldean (§ 3.3.1) eta lehen haustura ekialdean (§ 3.3.2) defendatu dituztenak. Aldiz, erakutsi dut lehen haustura mendebaldean gertatu zela hobetsi dutenek ez dituztela beharrezko oinarri metodologikoak betetzen, salbu eta Aldaik (2014), nahiz eta berak agerian lehen hausturaren inguruko hipotesirik ez duen egiten. Bestetik, elkarren artean ere heterogeneotasun handia dago, bai mendebaldearen definizioan, bai metodoetan ere. Bestetik, lehen haustura ekialdean aldarrikatu dutenen artean, Camino (2011[2014]) bat-etortzeen kopuruan oinarritzen da lehen haustura ekialdean gertatu zela aldarrikatzeko eta, beraz, fenetikotasunetik gertu egiten du. Lakarrak (2011[2014]), aldiz, berrikuntza zahar eta bereizle bat proposatzen du, lehen haustura ekialdean gertatu zela aldarrikatzeko eta, beraz, badabil erabili beharreko irizpide metodologikoen barruan, geroko ikerketek beste kronologia batzuk proposatu badiutuzte ere. Beste baterako gelditzen da dagozkion metodoekin lehen haustura mendebaldean gerta zitekeen proposa daitekeen ikustea.

Erreferentziak

- Abaitua, Joseba K. 2017. La historia interna de la vasconización tardía: préstamos y neologismos. In Emiliana Ramos & Ander Ros (arg.) *Onomastika, hizkuntza eta historia. Ricardo Cierbideren omenezko estudioak*, 293-314. Bilbo: Onomastika Elkartea.
- Abaitua, Joseba K. 2018. Patrones geolingüísticos, áreas dialectales y cronologías absolutas del EHHA. *FLV* 126. 283-322. <https://doi.org/10.35462/FLV126.2>.
- Abaitua, Joseba K. 2020. Periodización dialectal y cronologías de algunos guipuzcoanismos del EHHA. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena*, 33-56. Bilbo: UPV/EHU.
- Abaitua, Joseba K., Mikel Martínez-Areta & Emiliana Ramos. 2022. El euskera en la Tar-doantigüedad. Expansión a occidente y dialectalización. *Paleohispanica* 22. 47-84. <https://doi.org/10.36707/paleohispanica.v22i0.437>.
- Aldai, Gontzal. 2014. Hacia una periodización de la fragmentación del euskera occidental. *FLV* 118. 221-245. <http://doi.org/10.35462/flv118.1>.
- Anthony, David. 2007. *The horse, the wheel and language. How Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the Modern World*. Princeton: Princeton University Press.

- Ariztimuño, Borja. 2020. Gipuzkoako euskara zaharre(ta)tik *erdialdeko euskarara*: isoglossen diakroniaz. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena*, 57-66. Bilbo: UPV/EHU.
- Aurrekoetxea, Gotzon, Iñaki Gaminde, José Luis Ormaetxea & Xarles Videgain. 2019. *Euskalkien sailkapen berria*. Bilbo: UPV/EHU.
- Bakker, Peter. 2020. Distant genetic relations: is Basque related to Indo-European? *FLV* 130. 563-592. <https://doi.org/10.35462/flv.130.8>.
- Baldinger, Kurt. 1958. Die hyperkorrekten Formen als Konsequenz der Scripta im Altgaskognischen. In Heinrich Lausberg & Harald Weinrich (arg.), *Romanica. Festschrift für Gerhard Rohlfs*, 57-75. Halle (Saale): Max Niemeyer.
- Barbero, Abilio & Marcelo Vigil. 1965. Sobre los orígenes sociales de la reconquista: cántabros y vascones desde fines del Imperio Romano hasta la invasión musulmana. *Boletín de la Real Academia de la Historia* 156(2). 271-339.
- Bartoli, Matteo. 1925. *Introduzione alla Neolinguistica (principi - scopi - metodi)*. Geneva: L.S. Olschki.
- Bilbao, Gidor, Ricardo Gómez-López, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Mounole & Blanca Urgell. 2020a. *Lazarraga Eskuizkribuaren edizioa eta azterketa. I. Sarrera, gramatika, hiztegia eta adizkitegia*. Bilbo: UPV/EHU.
- Bilbao, Gidor, Ricardo Gómez-López, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Mounole & Blanca Urgell. 2020b. *Lazarraga Eskuizkribuaren edizioa eta azterketa. II. Testua*. Bilbo: UPV/EHU.
- Blevins, Juliette. 2004. *Evolutionary phonology. The emergence of sound patterns*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blevins, Juliette. 2018. *Advances in Proto-Basque reconstruction with evidence for the Proto-Indo-European-Euskarian hypothesis*. Londres & New York: Routledge.
- Blevins, Juliette & Ander Egurtzegi. 2017. Unexpected obstruent loss in initial obstruent-sonorant clusters: an apparent example from Basque. *Phonology* 34(3). 507-522. <https://doi.org/10.1017/S0952675717000264>.
- Bloomfield, Leonard. 1933. *Language*. New York: Henry Holt & Company.
- Boberg, Charles, John Nerbonne & Dominic Watt (arg.). 2018. *The handbook of dialectology*. Oxford: Wiley Blackwell.
- Bonaparte, Louis-Lucien. 1863. *Carte des sept provinces basques, montrant la délimitation actuelle de l'euscara et sa division en dialectes, sous-dialectes et variétés*. Londres: Drawn.
- Bowern, Claire. 2006. Punctuated equilibrium and language change. In Keith Brown (arg.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 286-289. Amsterdam: Elsevier.
- Bowern, Claire. 2010. Historical linguistics in Australia: Trees, networks and their implications. *Philosophical Transactions of the Royal Society of Biological Sciences* 365. 3845-3854. <https://doi.org/10.1098/rstb.2010.0013>.
- Bowern, Claire & Harold Koch. 2004. Introduction: Subgrouping methodology in historical linguistics. In Claire Bowern & Harold Koch (arg.), *Australian languages. Classification and the comparative method*, 1-16. Amsterdam: John Benjamins.
- Brugmann, Karl. 1967. *Einleitung und Lautlehre: vergleichende Laut-, Stammbildungs-, und Flexionslehre der indogermanischen Sprachen*. Berlin & Leipzig: Walter de Gruyter (1. argit., 1886).
- Camino, Iñaki. 2008. Dialektologiaren alderdi kronologikoaz. *FLV* 108. 209-247.

- Camino, Iñaki. 2009. *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*. Donostia: Elkar.
- Camino, Iñaki. 2011 [2014]. Ekialdeko euskararen iraganaz. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina (ASJUren Gehigarriak 69)*, 87-153. Bilbo: UPV/EHU.
- Camino, Iñaki. 2022. *Aztergaiak Ipar Euskal Herriko euskararen berrikuntzez*. Leioa: UPV/EHU.
- Camino, Iñaki, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.). 2020. *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena*. Bilbo: UPV/EHU.
- Campbell, Lyle. 2006. Languages and genes in collaboration: Some practical matters [pdf]. Eskuizkribu argitaragabea. https://www.researchgate.net/publication/242485255_Languages_and_Genes_in_Collaboration_some_Practical_Matters (2023-03-20).
- Campbell, Lyle. 2013. *Historical linguistics: An introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press (1. argit., 1998).
- Chambon, Jean-Pierre & Yan Greub. 2002. Note sur l'âge du (proto)gascon. *Revue de linguistique romane* 66. 473-495.
- Coetzee, Andries W. & Rigardt Pretorius. 2010. Phonetically grounded phonology and sound change: The case of Tswana labial plosives. *Journal of Phonetics* 38. 404-421. <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2010.03.004>.
- Coyos, Jean-Baptiste. 2020. Erreseina: *Euskalkien sailkapen berria*. *FLV* 129. 301-314. <https://doi.org/10.35462/FLV129.10>.
- Dixon, Robert M. W. 1997. *The rise and fall of languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2002. *Australian languages: Their nature and development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Egurtzegi, Ander. 2017. Phonetically conditioned sound change. Contact induced /u/-fronting in Zuberoan Basque. *Diachronica* 34(3). 331-367. <https://doi.org/10.1075/dia.34.3.02egu>.
- Egurtzegi, Ander & Gorka Elordieta. 2023. A history of the Basque prosodic systems. *Diachronica* 40(1). 30-72. <https://doi.org/10.1075/dia.20066.egu>.
- Eraña, Ane. 2020a. *Arabako euskararen dialektalizazioarantz: aditz-morfologia aztergai*. Gasteiz: UPV/EHUko Master Amaierako Lana.
- Eraña, Ane. 2020b. *Jagin aditz laguntzaile ditrantsitiboa aztergai*. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena*, 229-244. Bilbo: UPV/EHU.
- Etxart, Gabriel & Miguel Ros. 1616-1617. *Gutuneria* (Gidor Bilbao, Ricardo Gómez, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Mounole & Blanca Urgellen edizio-zirriborro argitaragabea, Gasteiz: UPV/EHU, 2013).
- Forni, Gianfranco. 2013. Evidence for Basque as an Indo-European language. *The Journal of Indo-European Studies* 41(1-2). 39-180.
- Gorrotxategi, Joakin. 2001. Planteamientos de la lingüística histórica en la datación del euskara. In Eusko Ikaskuntza (koord.), *XV Congreso de Estudios Vascos. Euskal zientzia eta kultura, eta sare telematikoak*, 103-114. Donostia, Iruñea & Baiona: Eusko Ikaskuntza.
- Gorrotxategi, Joakin. 2013. Sobre *Lenguas y protolenguas*. In Ricardo Gómez, Joakin Gorrotxategi, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Bilztzara*, 613-642. Gasteiz: UPV/EHU.

- Gorrotxategi, Joakin & Joseba A. Lakarra. 2013. Why Basque cannot be, unfortunately, an Indo-European language. *The Journal of Indo-European Studies* 41(1-2). 203-237.
- Gorrotxategi, Joakin, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.). 2018. *Euskararen historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzia.
- Greenberg, Joseph H. 1957. The problem of linguistic subgroupings. In Joseph H. Greenberg, *Essays in linguistics*, 46-55. Chicago: University of Chicago Press.
- Guitier, Henri. 1989. Elementos de cronología fonética del vascuence. *ASJU* 23(3). 797-800.
- Harrington, Jonathan, Michele Gubian, Mary Stevens & Florian Schiel. 2019. Phonetic change in an Antarctic winter. *The Journal of the Acoustical Society of America* 146. 3327-3332. <https://doi.org/10.1121/1.5130709>
- Hock, Hans H. 1991. *Principles of historical linguistics*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Hockett, Charles F. 1958. *A course in modern linguistics*. New York: MacMillan Company.
- Jacques, Guillaume & Johann-Mattis List. 2019. Save the trees: Why we need tree models in linguistic reconstruction (and when we should apply them). *Journal of Historical Linguistics* 9(1). 128-167. <https://doi.org/10.1075/jhl.17008.mat>.
- Labov, William. 2020. The regularity of regular sound change. *Language* 96(1). 42-59. <https://doi.org/10.1353/lan.2020.0001>.
- Lakarra, Joseba A. 1997. Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri. *ASJU* 31(2). 447-535.
- Lakarra, Joseba A. 2011 [2014]. Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina (ASJUren Gehigarriak 69)*, 155-241. Bilbo: UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba A., Julen Manterola & Iñaki Seguro. 2019. *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa (EHHE-200)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Leturiaga, Olatz. 2021. Gipuzkoako osagarri pluraldun adizki triperzonalen erroez. *ASJU* 53(1-2). 127-162. <https://doi.org/10.1387/asju.22414>.
- Leturiaga, Olatz. 2022. NORK-NOR saileko *egin*-en hedadura geografikoa Gipuzkoan: ondorio batzuk testu zaharren azterketatik. *ASJU* 56(1). 1-42. <https://doi.org/10.1387/asju.23401>.
- Manterola, Julen. 2015. *Euskararen morfologia historikorako: artikulua eta erakusleak*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia. <http://hdl.handle.net/10810/15848>.
- Manterola, Julen & José Ignacio Hualde. 2021. Old Basque had */ɣ/, not /h/. Medieval data, implications for reconstruction and Basque-Romance contact effects. *Journal of Historical Linguistics* 11(3). 421-456. <https://doi.org/10.1075/jhl.19041.man>.
- McConvell, Patrick & Claire Bowern. 2011. The prehistory and internal relationships of Australian languages. *Language and Linguistics Compass* 5(1). 19-32. <https://doi.org/10.1111/j.1749-818X.2010.00257.x>.
- Meillet, Antoine. 1984. *Les dialectes indo-européens*. Paris: Librairie Honoré Champion (1. argit., 1908).
- Mitxelena, Koldo. 1951. La sonorización de las oclusivas iniciales. A propósito de un importante artículo de André Martinet. *BAP* 7. 571-582 (Berrargit. *OC* 7, 33-46).
- Mitxelena, Koldo. 1961. *Fonética histórica vasca (ASJUren Gehigarriak 4)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia (2. argit. osatua, 1977. Berrargit. *OC* 6).

- Mitxelena, Koldo. 1963. *Lenguas y protolenguas*. Salamanca: Acta Salmanticensia. (Berrargit. OC 1, 1-98).
- Mitxelena, Koldo. 1964a. *Sobre el pasado de la lengua vasca*. Donostia: Auñamendi (Berrargit. OC 5, 1-116).
- Mitxelena, Koldo. 1964b. *Textos arcaicos vascos*. Madril: Minotauro (Berrargit. OC, 12, 1-197).
- Mitxelena, Koldo. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Berrargit. OC 7, 517-544).
- Mounole, Céline. 2014 [2018]. *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique (Monumenta linguae Vasconum: Studia et Instrumenta 6)*. Bilbo: UPV/EHU (= *ASJU* 48).
- Mounole, Céline & Joseba A. Lakarra. 2018. Euskara arkaikoa. In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua, & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 345-468. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Ohalá, John. 1993. The phonetics of sound change. In Charles Jones (arg.), *Historical linguistics: Problems and perspectives*, 237-278. Londres: Longman.
- Ondartza, Iker. 2022. Zenbait ezaugarri araberaren definiziorako. *ASJU* 56(1). 121-148 <https://doi.org/10.1387/asju.23151>.
- Orpustan, Jean-Baptiste. 2019. *Les noms de maisons médiévales en Labourd, Basse-Navarre et Soule*. Baigorri: Izpegi.
- Padilla-Moyano, Manuel. 2017. *Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa: XVI-XIX. mendeak*. UPV/EHUko & Université Bordeaux Montaigneko doktorego tesia.
- Peillen, Txomin. 1991. Zubereraren bilakaeraz ohar batzuk. In *Nazioarteko dialektologia biltzarra. Agiriak*, 247-272. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Petit, Daniel. 2007. Archaïsme et innovation dans les langues indo-européennes. In Alain Lémarchal & Jacques François (arg.), *Tradition et rupture dans les grammaires comparées de différentes familles de langues*, 13-55. Paris: Mémoires de la Société de Linguistique de Paris.
- Pozo, Mikel. 2016. *Vasconia y los vascones de la crisis del Imperio romano a la llegada del Islam (siglos V-VIII). Evolución sociopolítica y génesis de la "gens effer"*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia. <http://hdl.handle.net/10810/34611>.
- Reguero-Ugarte, Urtzi. 2012a. *Erdi Aroko euskara: dialektalizazioaren hastapenerantz*. UPV/EHUko Master Amaierako Lana.
- Reguero-Ugarte, Urtzi. 2012b. Erdi Aroko euskararen historia kanpotik eta barnetik. *ASJU* 46(2). 63-160.
- Reguero-Ugarte, Urtzi. 2013. Euskararen dialektalizazioaren hastapenarantz: konbergentzia eta dibergentzia prozesuak Erdi Aroan. In Ricardo Gómez, Joakin Gorrotxategi, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 431-444. Gasteiz: UPV/EHU.
- Reguero-Ugarte, Urtzi. 2019. *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan barrena (1416-1750) (ASJUren Gehigarriak 71)*. Bilbo: UPV/EHU.
- Reguero-Ugarte, Urtzi. 2020. Euskara nafarrari diakroniatik begira. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena*, 617-630. Bilbo: UPV/EHU.
- Ringe, Don. 2009. The linguistic diversity of aboriginal Europe. *Language Log* [bloga]. 2009-01-06. <https://languagelog.ldc.upenn.edu/nll/?p=980> (2023-03-25).

- Ringe, Don & Joseph F. Eska. 2011. Beyond comparative reconstruction: subgrouping and “long-distance” relationships. In Don Ringe & Joseph F. Eska, *Historical linguistics. Towards a twenty-first century reintegration*, 256-290. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rohlf, Gerhard. 1977. *Le gascon. Études de philologie pyrénéenne*. Tübingen: Max Niemeyer (1. argit. 1933).
- Rojo, Leyre. 2022a. /RT/ taldeen bilakabide diakronikoa eta erronkarieraren lekukotasuna: irudia(k) fintzen. UPV/EHUko Gradu Amaierako Lana.
- Rojo, Leyre. 2022b. [n-/l- + herskari] taldeen bilakabide diakronikoa eta erronkarieraren lekukotasuna: irudia(k) fintzen. *ASJU* 56(2). 143-167. <https://doi.org/10.1387/asju.24107>.
- Salaberri-Zaratiegi, Patxi. 2011. Pirinioetako euskal toponimoak: direnak eta diratekeenak. In Andoni Sagarna, Joseba A. Lakarra & Patxi Salaberri-Zaratiegi (arg.), *Pirinioetako hizkuntzak: oraina eta lehena. Euskaltzaindiaren XVI. Biltzarra*, 1019-1048. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Saroihandy, Jean-Joseph. 1913. Vestiges de phonétique ibérienne en territoire roman. *RIEV* 7(4). 475-497.
- Schleicher, August. 1953. Die ersten Spaltungen des indogermanischen Urvolkes. *Allgemeine Monatsschrift für Wissenschaft und Literatur* 3. 786-787. <https://archive.org/details/DieErstenSpaltungenDesIndogermanischenUrvolkes/> (2023-03-25).
- Schleicher, August. 1961. *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Weimar: Hermann Böhlau. <https://archive.org/details/compendiumderve06schlgoog/> (2023-03-25).
- Schmidt, Johannes. 1872. *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*. Weimar: Hermann Böhlau.
- Schuchardt, Hugo. 1900. *Über die Klassifikation der romanischen Mundarten. Probevorlesung gehalten zu Leipzig am 30. April 1870*. Graz: Styria.
- Urgell, Blanca. 2020. Arabako euskara zer da? Gogoetak euskalkien mugez eta haien sailkapenez. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena*, 701-736. Bilbo: UPV/EHU.
- Uribe-Etxebarria, Oxel. 2008. *Euskerazko doktrinia Anzuelako berba moduan* (1825). *ASJU* 42(2). 139-209.
- Urrestarazu-Porta, Iñigo. 2021. *Gogoetak Euskara Batu Zaharraren hausturaz*. Gasteiz: UPV/EHUko Master Amaierako Lana.
- Urrestarazu-Porta, Iñigo. 2022. Auzibidea Burundakoa da, eta euskara? xvii. mendeko euskara apurtxo batzuk eta Burundako euskara garaikidea alderatzen. In Dorota Krajewska, Sergio Monforte & Eneko Zuloaga (arg.), *Aziti Bibia. Euskal filologia eta hizkuntzalaritzaren adarrak*, 203-227. Leioa: UPV/EHU. https://web-argitalpena.adm.ehu.es/pasa_pdf.asp?File=UFGPD224578 (2022-12-04).
- Wichmann, Søren. 2010. Internal language classification. In Silvia Luraghi & Vit Bubenik (arg.), *The Continuum Companion to historical linguistics*, 70-86. Londres & New York: Continuum Books.
- Zuazo, Koldo. 1998. Euskalkiak, gaur. *FLV* 78. 191-234.
- Zuazo, Koldo. 2003. *Euskalkiak, herriaren lekukoak*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo. 2008. *Euskalkiak, euskararen dialektok*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo. 2010a. *El euskera y sus dialectos*. Irun: Alberdania.

- Zuazo, Koldo. 2010b. *Sakanako euskara. Burundako hizkera*. Iruñea & Bilbo: Nafarroako Gobernua, Hezkuntza Departamentua & Euskaltzaindia.
- Zuazo, Koldo. 2014. *Euskalkiak*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo. 2020. Euskalkien sailkapen berriaz zenbait ohar. *FLV* 129. 269-291. <https://doi.org/10.35462/FLV129.8>.
- Zuloaga, Eneko. 2020. *Mendebaldeko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*. UPV/EHUko doktorego tesia.
- Zuloaga, Eneko. 2022. *Mendebaleko Euskara Zaharra: ezaugarriak, kronologia eta geografia*. Bilbo: UPV/EHU & Euskaltzaindia.

[n-/l- + herskari] taldeen bilakabide diakronikoa eta erronkarieraren lekukotasuna: irudia(k) fintzen¹

*Diachronic development of the [n-/l- + plosive] consonants group
and the Roncalese evidence: Revising some framework(s)*

Leyre Rojo Horrillo*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: In this article, we will analyze the opposition of occlusives posterior to *n-/l-* that have been debated in the history of Basque. Until recently, it was argued that the voiced stop is the oldest sound after the lateral and the nasal, as found in Roncalese and Souletin. Mitxelena (1961), however, argued the opposite clearly and concisely. We will prove this, together with the grammaticalization and “Trask’s law”, through 17th-century letters by Gabriel Etxart and Miguel Ros. Thus, we will show that the evolution of occlusives was morphological at some point. Then, we will explain in detail how it was phonologically disseminated and how it spread from its old legacy to borrowings. In order to do so, it is essential to bear in mind both sociolinguistic conditions and differences we have found in the corpus.

KEYWORDS: Roncalese; Basque dialects; diachronic dialectology; Miguel Ros; Basque from the Roncal Valley; posterior occlusives of *n-/l-*.

LABURPENEA: Artikulu honetan, euskararen historian eztabaidatu den *n-/l-* ondoko herskariaren oposaketa aztertuko da. Orainsu arte esan izan da albokariaren eta sudurkariaren ondoren herskari aboskabea hotsik zaharrena dela eta erronkariara eta zuberera honen gordetzaille direla. Mitxelenak (1961), ordea, kontrako defendatu zuen laburki bezain argi. Guk hori egiaztatuko dugu, gramatikalizazioari eta “Trasken legea” delakoari lotuta, XVII. mendeko Gabriel Etxart eta Miguel Rosen gure

---

¹ Lan hau Gradu Amaierako Lanaren (UPV/EHU, 2022) bertsio moldatu eta zuzendu bat da. Eskerrak eman nahi dizkiet masterreko ikaskideei, Iñaki Caminori eta ASJUko bi berrikusle anonimoei lan honen aurreko bertsioei egindako ohar eta iruzkinengatik. Hala ere, nire eskerrik beroenak eman nahi dizkiot Joseba A. Lakarrari, GrALEko tutore lanagatik, norabidea zuzentzeagatik eta baita testu hau hobetzen laguntzeagatik ere. Esan gabe doa egon litezkeen akatsak nireak besterik ez direla.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Leyre Rojo Horrillo. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitatean ibilbidea, z/g (01006 Vitoria-Gasteiz). – rojole15@gmail.com

Nola aipatu / How to cite: Rojo Horrillo, Leyre (2022). «[n-/l- + herskari] taldeen bilakabide diakronikoa eta erronkarieraren lekukotasuna: irudia(k) fintzen», *ASJU*, 56 (2), 143-167. (https://doi.org/10.1387/asju.24107).

Jasoa/Received: 2022-12-01; Onartua/Accepted: 2023-02-15. Online argitaratua / Published online: 2023-02-28.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (UPV/EHU)

tunen bidez. Horrela, herskarien bilakabidean noizbait ahostun > ahoskabe fenomenoa morfologikoa izan zela erakutsiko dugu. Gero, fonologikoki orokortuaz joan zela eta ondare zaharreko hitzetatik maileguetara hedatu zela zehaztuko dugu. Horretarako, ezinbestekoa izan da hala baldintza sozio-linguistikoak nola corpusean aurkitu ditugun desberdintasunak aintzat hartzea.

HITZ GAKOAK: erronkaria; euskalkiak; dialektologia diakronikoa; Miguel Ros; Erronkaribarko euskara; n-/l- ondoko herskariak.

1. Sarrera

Erronkaria gainerako dialektoetatik desberdintzeko eta deskribatzeko, batez ere zenbait ezaugarri bereizle izan dira irizpide. Adierazgarrienak (agian) erakusleetako herskariak dira, Bonapartek (Pagola *et al.* 1997 [1869az geroztik]) lehenago eta Azkuek (1931) eta Mitxelenak (1961) ondoren ikusi bezala. Era berean, ezin dira aipatu gabe utzi bokal sinkopa bereziak (batez ere aditzean: *gra*, *zren*...) edota monoptongazioak. Gainera, bada lan honetan jorratuko den beste berezitasun bat ere: *n-/l-* ondoko herskarien neutralizazioa.

Hainbat ikertzailek ezaugarri honen arabera isoglosa garbia irudikatu izan dute mendebaldearen eta ekialdearen artean. Honez gain, mugaren bi aldeetan *hilko* edo *Jainko* bezalakoak aurkitzeagatik, albokariaren eta sudurkariaren ondoren herskari ahoskabea hotsik zaharrena izatea are seguruagozat eman ohi da. Honen aurrean, erronkaria berezitasun honen gordetzea dela defendatu da, *borontate* edo *alte* “egitura zaharrak” gorde omen dituelako. Haatik, Mitxelenak *Fonética histórica vasca* (1961) kontrakoa defendatu zuen argi bezain labur, gero inoiz gehiago zehaztu edo zabaldu ez zuen arren; hau da, bere ustez *n-/l-* osteko herskari ahostuna izan daiteke hotsik zaharrena. Ildo honetatik, Lakarrak (2011, 2013) Mitxelenaren proposamenaren alde zenbait argudio ematen ditu: arrazoi geografikoak, [fortis/lenis] sistema zaharrekiko paralelotasunak eta berezitasun honek “Trasken legea” deitua-rekin (cf. Trask 1995: 231) eta gramatikalizazioarekin izan ditzakeen loturak zehaztuz. Esate baterako, CVC egitura zaharretik abiatuz DV alomorforik zaharrena dela erakusten da, eta honen bilakabidetik TV eta V emaitzak lortzen direla (ik. § 6.1).

Guk erronkarieraren ezaugarri hau diakronikoki aztertzeke asmoz, ikerbide honi heltzea erabaki genuen gure GrALean. Horretarako, Gidor Bilbao eta MLVko kideei esker (ik. Bilbao & Lakarra 2016), erronkarieraren lekukotasun zaharrena den Etxart-Ros gutuneria agertu berria —Rosek bere euskararen egiten dituen sei gutunak, alegia— izan genuen abiapuntua. xvii. mendeko corpus honen bidez, albokariaren eta sudurkariaren ondorengo herskariaren fenomenoak aztertu ditugu. Gure asmoa ikergaia ahalik eta zabal eta sakonen azaltzea denez, garai bertsuko baina geografía desberdineko testuekin konparaketak ere egin ditugu. Horretarako, Leizarraga, Betolatza, Beriain, Axular eta Etxeberri Ziburukoaren adibideak baliatu ditugu.² Fenomenoa diakronikoki zehaztu nahi dugunez, erronkarierazko corpus klasikoan zein joera ikusten den ere aztertu nahi izan dugu. Hori dela eta, Rosen lekukotasunetara, Bonapartek erronkarieraz biltzen dituen testuak, Hualde Mayoren Ebanjelioaren itzulpena eta Mendigatxaren gutunen *n-/l-* ondoko herskariak bildu ditugu.

² 6.2 ataleko 1. taulan zein edizio baliatuz lan egin den zehazten dugu.

Ondoren ikusiko dena aurreratuz, gramatikalizazioari eta Trasken legeari lotuta ahostun > ahoskabe bilakabideak aurkitu ditugu eta, honenbestez, ondare zaharreko CVC-DV egiturak beste edozein baino lehenagoko direla ondorioztatu dugu. Izan ere, hurbilketatxo honek Erronkaribarko gutunak baliatuz Mitxelena 1961ean proposatu zuena egiaztatzea du helburu, hau da, erronkariera —eta zuberera— berritzaileak direla erakustea. Beraz, bilakabide diakronikoa ikerketaren ardatz izango dugu, erronkarieraz eman ohi den irudi klasikoa fintzen saiatuaz.

Hizkuntzari erreparatu aurretik, Etxart eta Rosen gutunen testuinguruan jarri beharra sentitu dugu eta, hori dela eta, jarraian corpusari buruz jakin ditugun xehetasunak azalduko ditugu.

2. Etxart-Ros gutuneria³

Gabriel Etxart eta Miguel Rosen arteko gutunak oso interesgarri dira haien gaineko hizkuntza analisi bat egiteko. Gainera, xvii. mendeko —beraz, Euskara Zaharreko— zubereraren eta erronkarieraren lekukotasunak direnez, are baliotsuagoak bihurtzen dira eta ideia hau ezin ukatuzkoa da. Hala ere, hizkerai erreparatu baino lehen, bi idazle hauek testuinguruan kokatzea ezinbestekoa da. Esate baterako, euskararen egoera soziala garai batetik bestera aldakorra izan da —adibidez, Euskara Arkaikotik Lehen Euskara Modernora— eta, Mounolek eta Gómezek (2018) erakutsi bezala, ezegonkortasun horrek eragina izan du hizkuntzaren zenbait alderditan. Horregatik, gutunak nork eta nondik idatzi dituen jakitea garrantzitsua da, ondoren testuinguru historikoan ikusiko dena aurreratuz, garai hartako gatazka jakin baten ondorioz bidaltzen direlako hauek. Gainera, Gidor Bilbaok erakutsi zigun moduan, egileen hizkerak ziurtatzeko haien biografiak arakatzeta ere beharrezkoa da. Horrela, zubererarekin edo erronkarierarekin izandako loturak ziurtatzen edo zehazten dira.

Hori dela eta, lan honetako corpusa deskribatuko da, hau da, Etxart-Ros gutuneria (§ 2.1). Ondoren, Etxart (§ 2.2) eta Rosen (§ 2.3) bizitzak azalduko dira eta, honen ostean, eskutizetan eztabaidatzen diren gatazkak (§ 2.4). Azken azpialderretan aipatzen diren gaiak, nahiz eta historikoki garrantzitsuak izan, ez dira berez azalpen honen helburu, baizik eta horren inguruko lekukotasunetan lexiko eta hizkuntza molde jakin batekin topo egingo dugula konturatzea.

2.1. Zuberoatik Erronkarira

Gabriel Etxartek Zuberoatik 1616ko maiatzaren 26an idatzi zion lehenengoz Miguel Rosi, eta haien arteko azken gutuna Etxartek bidalia da 1617ko urtarrilaren 14an. Guztira 17 gutun dira, batzuk euskaraz soilik idatziak, beste batzuk gaztelaniaz bakarrik, baina gehienak euskaraz eta gaztelaniaz jasoak. Hots, Etxarten gutunetan zuberera lekukotzen da —guztira 8 gutun— eta Rosenak ziur aski Erronkariko euskaraz daude —guztira 6—; eta, Etxartek bidalitakoen artean, bada erregearen *bothe-rea* euskaraturik ere.

³ Gidor Bilbaorekin hitz egiteko aukera izan nuen. Hitzorduan berak bildutako materiala azaldu eta utzi zidan. Horregatik, Gidorrentzat da nire esker ona. Atal hau idatzi ahal izateko, Gabriel Etxart & Miguel Rosen (1616-1617) corpusaren transkripzioa ezinbestekoa izan da; ikus bibliografian.

Bildutako testuak Erronkarin jasoak dira eta, Miguel Rosek idatzitako eskutitzak Zuberoara bidali zirenez, gorde diren testuak haren behin betiko gutunen kopia edo zirriborroak dira. Gainera, Rosen gutun baten euskarazko bi bertsio lortu dira, elkarren osagarri, baina haien artean desberdintasun esanguratsuak antzeman daitezke (ik. § 4).

Bukatzeko, hasieran esan da testu gehienak euskaraz eta gaztelaniaz idatzi zirela, zehazki, Etxarten 6 gutun daude gaztelaniara itzulita eta baita Rosen beste 5 ere. Beharbada Rosek horiek itzuli zituen Espainiako koroarekin erlazonaturiko organoren bati helarazteko helburuarekin, beharbada eskutitzetan aipatzen den Nafarroako *visoreyari*, eta Espainiako, Nafarroako eta Erronkaribarko hizkuntza ofizial bakarra gaztelania zelako.

2.2. Gabriel Etxart

Gabriel Etxart Mauleko Oihenartenarekin lotuta dagoen familia garrantzitsu batetik zetorren. Zuberoan zenbait karguren jabe izan zen, ikasketak baitzituen, eta zuzenbidean lizentziaduna ere bazen. 1595ean bere lehengusina Jeanne Etxart alargunarekin ezkondu zen, Oihenarten amarekin, alegia —orduan, Oihenartek hiru urte baino gutxiago zituen—. Ezkontzean, emaztearen lehen senarraren kargua lortu zuen, hau da, Zuberoan erregearen prokuradore bilakatzen da.⁴ Honezaz gain, 1604ko urtarrilaren 1etik *Conseiller et Maître des Requetes de sa Maïesté en Navarre* karguaren ardura hartu zuen. Eta, prokuradore izateagatik, 1602tik aurrera auzi zibil eta kriminaletako epaile gisa ere jardun zuen, nahiz Estatu Kontseiluak eskumen hori kendu zion 1614ko irailaren 30ean.

Biografiara itzuliaz, Gabriel alargundu zenean, 1610. urtearen inguruan, Arnau-dine Oihenartekin —Jean Iriatziti Bordeleko Parlamentuko Gorteko abokatuaren alargunarekin— ezkondu zen. Emakumea Oihenarten aitaren arreba zen. Gidor Bilbaok utzitako bere lanaren laburpenaren arabera (Bilbao & Lakarra 2016), lehenengo emaztearekin hiru seme-alaba izan zituen (Charles, Jean eta Claire-Jeanne) eta bigarren emazte horrekin bakarra (Donioan). Hala ere, ezkontzaz kanpoko beste seme bat ere izan omen zuen (Sans).

2.3. Miguel Ros

1544ko uztailaren 25ean Erronkarin jaio zen eta 1624ko urriaren 10ean hil, bere heriotza-agirian zehazten denez. Bere gurasoak, Blas Ros eta Katalina Miguel, 1543an ezkondu ziren. Nahiz eta ezkontza-kontratua Izabako notario batek baliozkotu, Rosen gurasoak Erronkarin bizi izan ziren. Informazio hori baliagarri suerta dakiguke Rosen hizkuntza egiaztatzeke eta, gainera, jakin da bere familia hiru belau-naldiz behintzat Erronkarin egon zela Ros alkate izateko.

1545ean Blas Ros hil zen. Horren aurrean, Katalina Miguel eta bere semea amaren nebaren etxera joan ziren bizitzera, orain ere Erronkarin bertan. Osaba horrek Rosen bizitzan zeregin garrantzitsua izan zuen: Domingo Miguel ikasketak Parisen egindakoa zen eta Erronkariko abade eta maisua zen. Bere arrebari lagundu zion Ro-

⁴ Gidor Bilbaok eta haren lankideek uste dute gutunetan *fiscal de Francia*, *fiscal de Sola* edo *fiscal de Mauleón* aipatzen denean, kargu honi erreferentzia egiten zaiola (Bilbao & Lakarra 2016).

sen ikasketa apaletan, eta jakin da arreba eta ilobarekin ere gogor xamarra zela eta biek beldurra ziotela.

Miguel Ros heldutasunera iristean, 1570 inguruan, Joana Lópezekin ezkondu zen. Hiru seme-alaba izan zituzten: Luis —notario izana— María eta Inesa. Halaber, ezkondu aurretik Magdalena Sanz ezkongabearekin ere seme bat izan zuen. Rosen izaera ez bide zen goraiatzeko modukoa; adibidez, auzi bat baino gehiagotan salatu zuten bere emaztea egurtzeagatik. Gainera, bestelako salaketak ere izan zituen: mutiko bat kolpeka hiltzea, karguak bere mesedetan baliatzea, auzietako lekukoak erostea... Horren ondorioz, behin baino gehiagotan Iruñeko kartzelan izan zen preso.

Nolanahi ere den, hainbat kargu garrantzitsuren jabe izan zen: errege-eskribaua —1569tik aurrera—, notarioa, Erronkariko alkate eta kapitain, eta baita Erronkariko bortuetako komisario eta guarda nagusi ere. Horrekin batera, hainbat dokumentutan Erronkariko Batzar Nagusien juntakide, diputatu eta ordezkari gisa ageri da. Baliteke Errege Bardeako Juntako alkate gisa ageri dena ere Ros bera izatea. Hortaz, Etxarten eta Rosen karguak eta jarraian aipatuko ditugun arazoaren larritasuna ikusita, ez da harritzekoa elkarri gutunak bidali izana.

2.4. Gutunetan aipatzen diren gatazkak

Muga, igarobide, bidesari, abere- eta diru-lapurreta eta abarren inguruko desadostasunak konpontzeko, Etxartek Zuberoako eta Erronkaribarko ordezkariak mugako bortuetan bilkura egitea proposatzen dio Rosi. Proposamen hori bi herrien arteko harremanen eta salerosteen hainbat urtetako etena hobetzeko helburuarekin egiten da; baina, horretarako, Etxartek baldintza hau jartzen du: berak garai hartan Frantziako errege zenak sinaturiko dokumentua (*botherea*) aurkezten duen moduan, erronkaribartarrek ere aurkez dezatela Espainiako erregearen dokumentua: “Haren causaz, necessarioquy baque hun baten çarteco, behar ducie ciec ere obtenitu eta uken cien erregue iaunaganic bothere eta comissione amplia...” (Etxart & Ros 1616-1617: Etxarten 1616-05-26ko gutuna).

Erronkaribartarrek, ordea, ez diote erregeari Etxartek aipatutako dokumentua eskatu nahi. Are gehiago, zuberotarrei galdetzen diete erronkaribartarren aurka dauden sententziak baliogabetzeko eskumena emango dien ahalordea eska diezaiotela Frantziakoari: “çuen erregue jaunaganic podere espeçial, çuen gobernadore jaunarentaco, nola emanic vaitago sentencia, eta pregonaturich sentencia gure contra aren revocazeco, aboliçeco eta anullaçeco” (Etxart & Ros 1616-1617: Rosen 1616-07-26ko gutuna).

Aurreko eztabaidaz gain, Rosek gutun berean azaltzen du bortuetan erronkariar bati abereak lapurtu dizkiotela eta, honen aurrean, Etxarti esaten dio lapurreta horren arduraduna zein izan den argitzeko: “Otoy eguiten diçut içuleraci diçaçun espendioequi eta gaztiga diçaçun” (Etxart & Ros 1616-1617: Rosen 1616-07-26ko gutuna).

Laburbilduz, aurreko mendeetan beren aitzindariak bezala, Etxart eta Ros ez ziren ados jartzen eta arazoak ez ziren epe laburrean amaitu, Florencio Idoatek (1977: 144) oraindik biltzen baititu 1800 aldeko antzeko liskarrak zuberotar eta erronkaribartarren artean: “que como son frontaleros han muy grandes afrentos e han uista con los de Saluatierra de Aragón, con los de la vall d’Ansó, de la vall d’Hecho, de la vall d’Aspa, de la vall de los Baratonos, de la tierra de Sola, e de la vall de Sarasaz, que son sus frontaleros”. Antzeman daitekeenez, honako hau ez zen izan epe laburreko ezta-

baida. Gainera, Etxarten azken gutunetik aurrera horren inguruan ez denez gehiagorik jakin, ezin zaio tirabirari amaierarik jarri.

2.5. Testuinguruan kokatzen

Corpusaren gaineko azalpena bukatzeko, gutunak idatzi ziren testuinguru historikoa zein den zehaztea falta da. Informazio hori hiru iturritatik lortu du Gidor Bilbaok Céline Mounoleren laguntzaz: Frantziako erregearen artxiboan, Espainiako erregearen artxiboan eta, azkenik, Erronkariko Batzar Nagusiaren Artxiboan (cf. Bilbao & Lakarra 2016).

Frantziatik jakin da eskutitzetan eztabaidatzen den gatazkari buruz Etxartek zenbait txosten idatzi zituela eta baita Parisera bidali ere. Gainera, lehen gutuna 1616an bidali arren, egoera aurretik nahaspilatsua zela irakurri ahal izan da. Esate baterako, Iruñean zela Etxartek Idiakez erregeordearekin egoerari buruz hitz egin zuen eta, horri esker, 1612, 1613 eta 1614ko lapurreten, lur-usurpazioen, hilketen eta gainerako gertaeren berri izan da. Era berean, gai bera tratatu zuen zuberotarrak Frantziak Madrilen zuen enbaxadoreari idaztean. Eta liskar honen amaiera noiz izan zen zehaztu ezin bada ere, historialariek jakin dute 1620an berdin jarraitzen zuela.

Bestalde, Espainian gertaera horri buruz Simancasko Artxibo Nagusitik informazio gehiago lortu du Gidor Bilbaok (ik. Bilbao & Lakarra 2016). Alde batetik, Frantziak Madrilen zuen enbaxadorearen txostenak daude eta, bestetik, lan honekin zuzenean erlazionatzen den testua Etxartek Idiakez Nafarroako erregeordeari euskaraz itzulitako *botherea* da (ik. § 2.1): “Tengo embiado antes de agora copia en lengua bulgar a los dichos roncaleses”.

Amaitzeko, ondoko xehetasunak Rosen bizilekuan lortu dira. Hemen 1597ko dokumentu batean honako erreferentzia hau eskuratu da:

Proceso del fiscal de su Magestad de una parte y Juan de Constantin y Juan de Xobac Lujan, naturales de Montori, en tierra de Sola (Francia), sobre que siendo franceses, enemigos de la Santa Fé Católica, que viven en la secta reprobada de luteranos hugonates, entraren de acuerdo con otros franceses armados en los límites de Navarra y Valle de Roncal, haciendo mucho daño a los católicos y naturales, robándoles y asaltando ganados, acometiendo a cinco hombres de dicho valle de Roncal y a otros hiriéndolos. (*apud* Bilbao & Lakarra 2016)

Atal honetan gutunen hartzaileen bizitzetako zertzelada zenbait ezagutzera eman da. Gainera, biografiekin haien hizkerak ere ziurtatu dira, Etxart Zuberoan —honekin zalantza gehiago daude— eta Ros Erronkarin jaio, bizi eta hango kontuez eta pertsonen arduratzen baitziren. Hala ere, lan honetan Rosen erronkaria aztertu denez, Etxarten zuberera ere noizbait ikertu beharko litzateke eta baliteke orduan zeresan gehiago ematea bere “jatortasunak”. Behin aurkezpenak eginda, jarraian analisiari helduko diogu.

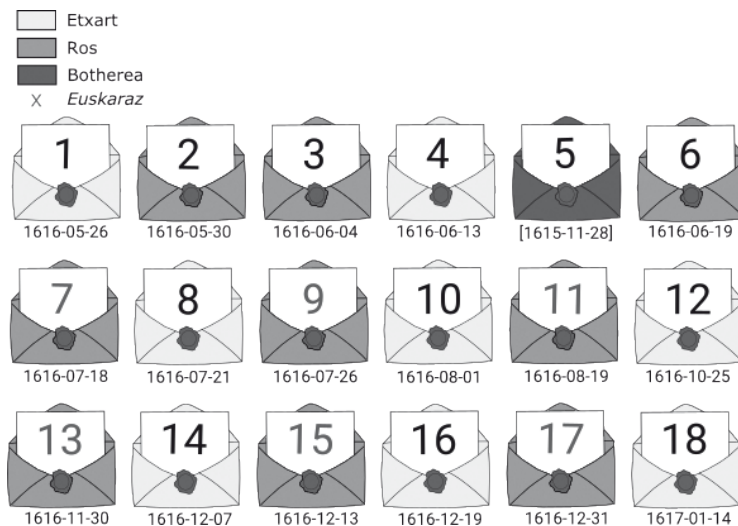
3. Analisi-sistema

Aztergaian sakondu aurretik, esan dezagun zenbait ikerketa ezinbestekoak izan direla lan hau egiteko: Bonaparteren itzulpen lanak (Pagola *et al.* 1997), Azkuek argitaratutako *Particularidades del dialecto roncalés* (1931), Mitxelena *Fónetica histórica*

vascan (1961) eta bere beste bi artikulutan (1954, Mitxelena *et al.* 1953) azaltzen dituen ezaugarriak, eta Ricardo Gómezen ikerketa (1991), besteak beste. Azterketa horiei esker, hizkera horren bilakabide diakronikoaz gehiago jakin ahal izan da. Beraz, aipatutakoetan biltzen diren bilakabideak Rosen gutunetan bilatu nahi izan ditugu; baina, hori baino lehen, erabilitako analisi-sistema zein izan den argituko da.

Sarreran zehaztu moduan, nahiz gutun hauen bidez zuberera eta erronkariara lekukotu, Rosen gutunetara mugatuaz, ikerketa honetan *n-/l* ondoko herskariaren oposaketa aztertzea da helburu. Dena den, Etxarten testuak ez dira erabat baztertuko sudurkari eta albokariaren ostean zubereran ere herskariaren bilakabidea axolazkoa delako eta honen eskutitzak konparaketetarako baliagarriak izango direlako.

Lana ahalik eta erabilgarriena egitea denez asmoa, gutunak izendatzeko orduan jarraitu den sistema beheko irudian zehazten da. Hots, gutun bakoitzari zenbaki bat esleitu zaio: Etxartek bidalitako lehen gutunak (1) zenbakia du eta guztira 18 testu direnez, azken gutunari (18) zenbakia jarri zaio. Bestalde, egile bakoitzak idatzitako kartak koloreen bidez ere desberdindu dira: Etxartenak laranja kolorekoak dira eta Rosenak, berriz, urdinak. Tartean bada morez markatu den beste bat; hau da Etxartek “en lengua bulgar” (ik. § 2.5) itzuli zuen *botherea*. Azken ezaugarria gorritz nabarmendu diren zenbakiak dira, Rosek euskaraz idazten dituen idazkienak: (7), (9), (11), (13), (15), eta (17). Sei gutun hauen bidez, *n-/l* ondoren *ongi/onki* bezalako herskariaren ahostun/ahoskabe oposaketa antzeman denez, honetan gehiago sakontzea erabaki da, euskalki banaketarako ere duen garrantziagatik (cf. Mitxelena 1961: 355; Lakarra 2011: 205).

1. irudia

Etxart-Ros gutuneria

(15). eskutitzak bi zirriborro dituela ohartu gara. Bi hauek konparatu eta zein desberdintasun den ikusi nahi izan dugu (ik. § 4), horietako batean Rosek Etxarten hizkerara hurbiltzeko ahalegina egiten duelako. Berezitasun honek garrantzia duela azpi-

marratu nahi dugu, jabetu baikara ondoren aztertuko dugun *n-/l-* ondoko herskariaren fenomenoan eragina izan dezakeela, eta, horregatik, herskariaren txandakatzea aztertzen hasi aurretik hau zehaztuko da. Beharbada zehaztapen filologiko hauek beharrezko izan daitezke azterketa diakronikorako (ik. § 8).

4. (15). gutunaren berezitasunak

Esan bezala, Rosek Etxarti zuzendutako gutunen artean badira euskarazko testu baten bi zirriborro, hark egindako azkenaurreko gutunarenak, alegia. Desberdintasun honen inguruan ez genukeen ezer esango berezitasunik aurkitu ez bagenu, baina zirriborroak konparatzean orain arte ikusi gabeko hitz formak identifikatu direnez, hauei arrazoi logiko bat emateko asmoz, (15). gutunaren inguruko azterketatxo berezia egitea erabaki da, eta erakutsi da lehen testua (aurrerantzean “A”) bigarren zirriborrotik (aurrerantzean “B”) zertan desberdintzen den.

Hasteko, nahiz grafian ezberdintasunak eriden, hauei ez zaie garrantzi handirik eman hizkeraren izaerari ez baitiote eragiten. Gehienez ere, biezpainkari ahostuna edo afrikatu lepokaria adierazteko grafema desberdinak erabili dira: *reçebitu* (A) / *reçevitu* (B); *anizetan* (A) / *anicetan* (B). Baina adibide hauek biltzen dituen hitz-zerrenda egitea ez da atal honen asmoa. Aldiz, *guthun* eta *othoy* bezalako hitz forma bereziei emango zaie lehenetsuna.

Rosen gutunetan hamabost aldiz *gutun* hitza erabiltzen da, guztietan, inongo <h>rik gabe. Antzera *otoy* hitzean: Rosek hitz hau lau bider idazten du eta behin ere ez hasperenarekin —Erronkaribarren ohi edo itxaroten den bezala, Nafarroan hasperena antzina desagertua baita (cf. Mitxelena 1961)—. Kontrara, Etxartek ez ditu Rosen bi adibide hauek <h>rik gabe idazten. Gauzak horrela, bi hitz hauetan (*guthun*, *othoy*), Ros Etxarten idazkera imitatzen ahalegindu zela pentsa daiteke eta, ondorioz, ordura arte erabili gabeko hitz formak idatzi zituela. Hain datu gutxiarekin hipotesi hau ahul geldituko litzateke, baina Rosek (15)A-n hasperenarekin idatzitako beste hitz bat identifikatu da oraindik, *çuhur*. Kasualitatea dirudien arren, Rosek jasotako azken gutunean Etxartek *çuhurrec* darabil. Beraz, badirudi planteatutako hipotesiaren aldeko ebidentzia erantsia dela honako hau.

Adibide horien pare, Rosen *gore* aipatzekoa da. Hark pluralezko izenordain hori beste gutunetan *-u-* bokalarekin idazten du hogeita hamairu aldiz. Etxartek, ordea, *goure*. Aurretik azaldu diren adibideekin konparatuz, hau ez dirudi hain begibistakoa denik. Izan ere, bokalismo ezberdin hori bakarrik gutun honetan gertatzen dela azpimarratu nahi genuke. Eta, era berean, Rosen gainerako gutunetan topatzen ez den beste ezaugarri bat <x> grafema da, baina (15)A testuan *quexa* biltzen da. Aldiz, nahiz Etxarten adibideak gutxi izan, grafema horren bidez hauek ematen ditu Rosek: *exprez*, *expressuqui* (4); *expedient*, *execucionetan* (5); *oraicoix* (8). Hortaz, bi gertakari horietan ere (*gore*, *quexa*) Etxarten ereduaren eragina antzeman daiteke.

Ikusitakoaren ondorioz, bi zirriborro hauetatik badirudi horietako bat (A) Etxarten idazteko era imitatu nahian egin zela. Gainera, berezitasun horrek ondoren aztertuko den *n-/l-* ondoko herskariaren analisisian du eragina, *gente* (15) bezalako formak bakarrik testu horretan aurkitu baitira. Beraz, metodologia baldintza deza-keenez, (15). gutuneko herskariaren adibideak kontu handiz aztertu dira. Nolanahi ere den, Rosen jarrera horren benetako asmoa zein izan zen jakiteko gogoz uzten gaitu.

5. Dena ez da zuri edo beltz

Analisian sartu baino lehen, bildutako *n-/l*- ondoko herskarien adibideak bi multzotan banatu ditugu: alde batetik, Rosek erabiltzen dituen maileguetakoak eta, bestetik, hark dakartzan ondare zaharreko hitzetakoak. Zintzoak bagara, etsenplu guztiak maila berean ez daudela esan beharko genuke, eta gure intereseko adibideak ondare zaharreko hitzen herskariak direla bereziki, diakronikoki eta metodologikoki lehenetasuna haiena delako. Gainera, maileguak normalean lehendik nagusi diren ohi-uretara moldatzen dira (cf. 8. oin-oharreko lat. *pace(m)* > eus. *bake* → *pake*).

Beraz, analisi honetan, ondare zaharreko hitzei lehenetasuna emango zaie, baina maileguak erabat baztertu gabe, hauetan ere ahostun/ahoskabe alternantzia gertatuko delako, nahiz ez erabat aurrekoen arrazoiengatik eta kronologia berean. Izan ere, maileguetako ahostun/ahoskabeak beste arrazoi baten eraginez eta seguruenik oso kronologia desberdineko aldietan sortu zirela argituko da (ik. § 6.2). Jarraian, multzo bakoitzean aurkitutako berezitasunak zehazten hasiko gara; baina, adibideen gaineko azterketan sakondu aurretik, pare bat gauza argitu nahi genituzke. Hurrengo atalean, Lakarraren 2013ko argudioak (ik. § 6.1) azaltzean, Martineten eta Mitxelenaren bortitz/ahul oposaketaren proposamena aipatuko da. Hots, Martinetek (1950) euskaraz *bekatu* baina gaztelaniaz *pecado* dela ikustean, aitzineuskarazko hitz hasierako herskarien bilakabidea oso ezberdina dela oharturik, sistemaren izaera desberdinari zor zaiola ondorioztatu eta hitz hasierako herskarietzako bortitz/ahul oposaketa zaharrago —eta artean ezezaguna— proposatu zuen. Ildo beretik, Mitxelenak (1957) Martineten ideia hori inbentarioko gainerako azpisailetara zabaldu zuen eta, horrela, ozenak eta txistukariak ere bortitz/ahul oposaketaren barnean azaldu ziren.

Aipatutako hori guztia fonologia gertakari hutsa balitz bezala argitu eta ikertu zen. Fonologiak bere autonomia duela ezin da ukatu, baina, haatik, hori ez da erabakitekoa eta morfologiarekin duen lotura hertsia aipatzera ausartuko ginateke. Horren inguruan, Richard D. Jandak dio (2003: 404):

[I]t is assumed that linguistic theory cannot ignore morphology, and so cannot shirk, but must instead always address, questions regarding the proper grammatical type or grammatical location that should be assigned to particular analyses for sound-based phenomena. Synchronically [eta diakronikoki, noski], it is clear that not all manipulations of sound must necessarily be a matter of phonology pure and simple. That is, there are some alternations in the shapes of certain lexical items which cannot be reduced to statements of rules or constraints that take into account nothing other than elements of sound structure.

Gurera ekarriz, Lakarrak (2018) **e-da-dus-i* > **e-a-dus-i* > **e-aus-i* > *jausi* aditz zaharraren bilakabidea proposatu duenean, galdutako —kasu honetan— hotsen ondorioz, fonologian aldatetak izan dira, bereziki *jausik* /j/ soinua garatu du eta begi bistakoa da hasierako egiturak bokal eta kontsonante galerak ere pairatu dituela; baina, era berean, eraldaketa horrek morfologia berria sortzea ere ekarri du: hots silabaketa baina baita morfema antolaketa berria ere. Era berean, berehala ikusiko denez, *n-/l*- ondoko herskarien auzia ere ezin da fenomeno fonologiko eta ezta morfologiko huts bezala aztertu, dena ez baita zuri edo beltz esparru hauei dagokienez (ik. § 8). Gainera, herskarien banaketak Trasken legearekin eta gramatikalizazioarekin izan ditzakeen loturak erakutsiko ditugu (ik. § 6.1).

6. Gutunetan oinarritutako analisia

6.1. Erronkaria arkaismoaren gordetzailea: *pake*?

Sarreran genioenez, erronkaria —zubererarekin batera— gainerako dialektotatik desberdintzen duen ezaugarrietako bat *n-/l-* ondoko herskariaren fenomenoa da (cf. Mitxelena 1961: 355). Hots, testuinguru fonologiko horretan, sudurkariaren eta albokariaren ondoren herskariaren neutralizazioa nagusi dela antzeman da, kontsonante haien ostean herskari ahoskabeak ala ahostunak agertzen direlarik soilik euskal dialektotetan. Izan ere, hizkeretan hain ohikoa den egoera horretan, erronkariarak izaera berezia erakusten du: “E *altare*, Z *althá(r)e* : orok. *aldare* (B *altara*), Err-Z *boront(h)ate* : orok. *borondate*, Err-Z *alt(h)e* : orok. *alde*, etab.” (Lakarra 2018: 218). Berezitasun horri eman zaion azalpena Zuberoak eta Erronkaribarrak egoera zaharra gorde dutela izan da (cf. Mitxelena 1961); baina, modu sistematikoan ez bada ere, Lakarrak (2018) gogoratzen duen moduan, gainerako euskalkietan ere *hilko*, *Jainko* eta *abalko* bezalako adibideak badira.

Ikusi dugunez, oraintsu arte arkaismotzat jo da *n-/l-* ondoren herskari ahoskabea gordetzea, baina Mitxelenak kontrako azalpena proposatzeko bidea ere ikusten zuen, nahiz gero ez garatu:

Hay dos maneras de interpretar estos hechos. Lo más natural parece pensar que en vascuence se ha llegado a neutralizar la oposición sorda / sonora detrás de nasal y *l* sonorizando en esa posición las oclusivas sordas con posterioridad a la introducción de los primeros préstamos latinos: *ronc.* y *sul.* serían por tanto dialectos arcaizantes que han conservado mejor el antiguo estado de cosas. Pero acaso se pueda suponer también que se trataba de un tipo de lengua en que la oposición quedaba suspendida en esos contextos, en los cuales las oclusivas se pronunciaban uniformemente sonoras (o lenes). En este supuesto, las nuevas formaciones y los préstamos que presentaban grupos formados por nasal o *l* + oclusiva se seguirían acomodando por bastante tiempo al tipo normal, siendo el roncalés y el suletino los dialectos que primero abandonaron esta práctica. (Mitxelena 1961: 355)

Hortaz, Mitxelenak (1961) dioena kontuan hartuz, erronkaria edo zubereraz landako euskalkietan *n-/l-* ondoko herskari ahostunak iraun du eta aipatutako ekialdeko hizkeretan, berriz, herskari ahoskabea sartu da (cf. Lakarra 2011: 206). Horren ondorioz, hasieran azaldutako egoera berrinterpretatu behar da: Mitxelenaren proposamen berri horren arabera, gainerako euskalkietan gorde den egoera zaharraren —ahostuna gordetzearen— aurrean, zubereran eta erronkariaren ahostun > ahoskabe aldaketa gertatu dela, alegia.

6.1.1. Mitxelenaren proposamena finduaz

Mitxelenaren interpretazioaren alde, Lakarrak (2013) haren hipotesiari hiru argudio eranstean dizkio. Alde batetik, ezaugarriaren hedadura dialektalari begiratzen dio eta erronkariaren “ustezko arkaismoa erdian (mendebaleragoko euskararen eta ekialderagoko [euskal sustratoaren bidezko] erromantze ahostundunaren tartean) eta berrikuntza komunak ertzetan” (Lakarra 2013: 293) kokatzen direla konturatzen da. Beraz, ustezko berrikuntza bera bi muturretan bateratsu gertatzea “logika guztiaren aurka” [*aree laterali*] (2013: 293) doala azpimarratzen du.

Gainera, txandakatzea ahostun/ahoskabe ulertu beharrean, euskara zaharrerako Martineten eta Mitxelenaen bortitz/ahul proposamena gogoratuaz eta, ildo hone-tatik, txistukarien kokagune bereko neutralizazioarekin lotzen du: “kontuan badugu [n-/l ondoko] kokagune berean txistukariekin gertatua, orduan, neutralizazio zaha-rra ahularen alde zela (frikaria haietan, ergo ahostuna hauetan) eta aldaketa gero bor-titzaren alde bilakatu zela eremu batzuetan (afrikatua haietan, ahoskabea hauetan)” (Lakarra 2013: 293). Hau da, txistukarietan neutralizazioa historiaurreko ahularen —frikari historikoaren— alde gertatu bazen, herskarietan gauza bera gertatu ahal zela pentsatzera eramaten gaitu Mitxelenaen [bortitz/ahul] sisteman oinarritutako argu-dio horrek. Orobat, frikarien aldeko neutralizazioa Euskal Herri osoan lekukotutako bilakabide bat da, Leizarragaren bereizkuntza grafiko sistematikoaz landara, *Refranes y sentenciasen*, Landucciren hiztegian, Beriainen edo Lazarragaren testuetan aurkitu baita, besteak beste. Hortaz, Mitxelenaen (1957) berreraiketaren arabera bortitz/ahul oposaketa bera denez /h/az kanpoko sail guztientzat, gainerako hots taldeetan emaitza berdinak espero dira. Hots, hizkera guztietan herskarietan ahostunaren al-deko neutralizazioa gertatzea.

Mitxelena hil ondoko garaietan garatu diren ikerketa lerroetara jauzi eginaz, orain arte ikusitako gertakariak Trasken legearekin du lotura —Lakarraren (2013) hiruga-rraren argudioa—. Fenomeno hau egoki aztertzeke, gramatikalizazio teoriaren barnean kokatzea ezinbestekoa da, Traskek egin ez bezala. Horretarako, erro zein morfema le-xikoaren eta gramatikalaren arteko loturatik abiatu behar da. Horrela, item lexikoe-k gramatikalizatzeke jarraitzen dituzten bideak ikusten ditugunean, morfema lexikoe-k gramatikalizatzean gramatika-funtzioak eskuratzen dituzte, eta lehen zeukaten esanahi lexikoa galtzen dute. Horrekin batera, jatorrizko egitura fonikoa ere urritzen edo alda-tzen zaie. Beraz, Lakarraren (1995, 2013) morfema lexikoen forma kanonikoan oina-rrituz,⁵ CVC erro monosilabiko egitura zahar batek bi bilakabide izango ditu: batetik, CVC → CV gramatikalizazio primarioa deritzona eta, bestetik, azken horretatik sor-tzen den CV → C / V gramatikalizazio sekundarioa (cf. Lakarra 2016). Hona hemen adibide batzuk: “*din > -*di* > -*di* / -*ti*, *den > -*de* > -*de* / -*te* / -*e*” (Lakarra 2018: 116).

Aurrekoa Trasken legearekin lotuaz, hau gramatikalizazioaren bilakabidetik atera daiteke: CV egitura berri horren hitz hasieran ahoskabe/ahostun alternantzia bada, CVrik zaharrena ahostunaren bidez eraikitako morfema dela dio Traskek (1995), DV, hain zuzen. Eta hortik sortzen dira gainerako alomorfoak: TV eta V.⁶ Horrela, -*gil-ki* eta -*del-te* alternantziak azaltzen ditu:

Finite forms are not part of my brief here, but I cannot resist pointing out that the existence of the competing forms *-ki* and *-i* suggests a common origin for both in an earlier **-gi*. The splitting of an original **-gi* / *-ki* and *-i* would strongly parallel the split of the plurality marker **-de* into *-te* (as in *dute*) and *-e* (as in Biscayan *dabe* < *daue), with *-de* surviving in a few forms like *daude*. (Trask 1995: 231)

Bestalde, “finite forms” delakoetarik atera eta morfologia eta lexiko zahar oroko-rrera zabalduaz, Lakarraren 2013ko artikuluan DV > TVren kasu gehiago ematen

⁵ Guk asumitzen dugu CVC erro egitura zaharrena dela eta morfemak erroetatik datozela.

⁶ Hau guztia CV-ren gramatikalizazioaren kasu partikularra da, herskari ahulez hasitako erro-mor-femena.

dira, Trasken adibideak Lakarrarenekin bat datozela erakutsiz. Gainera, abiapuntu guztiak CVC dira: *edin, *dar, *den, *don... Hortaz, Trasken legearen arabera, sudurkari eta albokariaren osteko CVren hotsik zaharrena herskari ahostuna da, hots, herskari ahulez hasten ziren erroen ondorioa. Hori dela eta, *-nd-*, *-ld-*, *-nb-*, *-lb-*, *-ng-* eta *-lg-* kontsonante bilkuretatik *-nt-*, *-lt-*, *-np-*, *-lp-*, *-nk-* eta *-lk-* berrikuntzak sortzen dira. Ideia horrek indarra hartzen du “/l, n/ ondoren ez dela **hanti edo **alti-rik ekialdean, baizik eta *handi* eta *aldi*, gainerakoetan bezala” (Lakarra 2013: 293) ikustean eta *erdi*, *ardi*, *hordi*... *r-* ondoren, hots, beti eta dialekto guztietan ahostun/ahoskabe berezi den kokaguneetan: “A diferencia de lo que sucede detrás de *n* y *l*, las dos series de oclusivas se mantienen bien distintas tras *r*: com. *urde* ‘cerdo’ / *urt(h)e* ‘año’, cf. también *ardi* ‘oveja’ (y vizc. ‘pulga’) y *arte* ‘espacio intermedio’ ‘encina’” (Mitxelena 1961: 355). Eta, batez ere, DV > TV [S_] —txistukari ondoren— testuinguruan ere fenomeno morfofonologikoa da, ez soilik fonologikoa, hau da, eratorpena edo konposaketa gertatu da eta, era berean, hotsak kateatu dira. Are gehiago, lehenik fonologikoki D- > T- bihurtzen bada ere, gero alomorfoa bilakatu eta edozein testuingurutara hedatzen da (cf. *-zul-tsu* atzizkia).

Ondorioz, orain arte ikusitakoa zuzena bada, erronkaria eta zubereraren herskari ahoskabetzea ez litzateke arkaismo bat. Horregatik, Mitxelenak (1961) proposatutako ideia astiroago ikusteko helburuarekin Ros erronkariarraren *n-/l-* ondoko herskari adibide guztiak bildu ditugu.⁷ 5. atalean zehaztu bezala, jasotako horiek bi multzotan bereizita azalduko dira: batetik, maileguetakoak (§ 6.2) eta, bestetik, ondare zaharreko hitzak (§ 6.3), suma baitaiteke bilakabideak arrazoi eta kronologia ezberdinak izan litzakeela hitzen sail batean eta bestean. Amaieran, bi talde horietan antzeman diren joerak zehaztuko dira (ik. § 8).

6.2. *n-/l-* ondoko herskariak mailegutan

Atal honetan, Rosen eskutitzetako maileguen RT —[*n-/l-* + herskari]— taldeei erreparatuko zaie. Hasteko, azaldu diren maileguen artean badira batzuk zeinetan [izena + atzizkia] elkarketak bereizten diren. Haiak zeintzuk diren zehaztu aurretik, mailegaketari dagokionez beste bi zertzelada izan behar ditugu gogoan. Ezer baino lehen, nahiz eta maileguen egitura banaketa erakutsi, maileguak —batez ere morfemak— gehienbat euskarak barneko analisirik gabe (“osorik”) hartuko zituen eta bertakotu gabe, ondorioz.⁸ Hala ere, zatitu egingo ditugu azterketa errazteko asmoz. Izan ere, badira ahostun/ahoskabe txandakatzek maileguen atzizkietan bakarrik gertatzen direnak eta, beraz, zuzenean atzizkiei begiratuko diegu.

⁷ Etxartenak ere jaso dira ondoren egingo diren konparaketetarako.

⁸ Mailegaketa zaharra balitz, maileguez euskarazko lege zaharrak pairatuko zituzketen. Hau hobeto ulertzeko, Mitxelenak (1963) ezarrirako “paradoxa” aintzat hartu behar dugu: euskal mailegu zaharrenak jatorrizkotik gertuago egotea espero da eta, aldi berean, zaharrago diren neurriari euskararen barnean aldaketa gehiago jasatea. Adibidez, Martinetek (1950) proposatutako eta, ondoren, Mitxelenak (1957) garatutako teoriaren arabera (ik. § 5), latinez herskari ahoskabeaz hasten ziren hitzak euskaraz —horko ahulen taldeak kokatu ondoren— herskari ahostunaz agertzen dira aldaera zaharretan. Horrela, lat. *pāce(m)* > eus. *bake* bilakabideak azaldu dira. Beraz, atzizkietan ere lat. *-mentu(m)* > eus. *-mendu* aldaketa espero da, baina geroago azaltzen dugun bezala (ik. § 6.2.1.1), atzizki zaharra izateko ondare zaharreko hitzetako oinarriekin behar du konbinatzera heldu.

6.2.1. -mentu

Ahoscabea erakusten du *-mentu* atzizki mailegatuak. Hau latinezko *-mentu(m)*etik datorrela esan ohi da eta, aldameneko erromantzean ere (gaztelaniaz), *-mientoren* kontsonantea ahoscabea da. Halaber, Rosen gutunetan bi hortzetakoen arrastoak daude: *juntamentu* (15) eta *gubernamendu* (15).⁹ Baina *-nd-* > *-nt-* erronkarierean berrikuntzat jo aurretik, garai bertsuko idazleen testuekin konparaketak egingo ditugu *-mentul-**mentu* txandakatzearen hedadura zehatzago ikusteko. Hortaz, lan honetako analisisirako, eskutitzen garaiko inguruko dialektoetako zenbait lekukotasun hautatu ditugu. Horrezaz gainera, erronkarierean XIX. mendearen akabuko lekukotasun zabalenak ere aintzat hartu dira:

1. taula

Analisisirako erabilitako lekukotasunak¹⁰

Testua	Edizioa	Laburdura
Leizarragaren <i>Jesus Christ gure iaunaren testamentu berria</i> (1571)	Leizarraga (1990)	Lç
Betolatzaren <i>Doctrina Christiana en Romance y Basquence</i> (1596)	Mitxelena (1955)	Bet
Berianen <i>Tratazen da nola enzun bear den meza</i> (1621)	KG ¹¹	Ber
Axularren <i>Gero</i> (1643)	KG	Ax
Etxeberri Ziburukoaren <i>Elizara erabiltzeko liburua</i> (1665)	KG	EZ
Hualde Mayoren <i>Jesu-Cristo gore Geinaren Evangelio Sainthua segun San Mateoc</i> (ca. 1870)	Hualde Mayo (1934-1935)	HM
Mendigatxaren gutunak (1902-1916)	Irigoién (1957)	Mdg

Analisisira itzuliaz, geografiaren eta kronologiaren aldetik Rosengandik hurbilen gelditzen diren adibideak Etxarten gutunetakoak dira eta Etxartek *-mentu* amaiera darabil: *iugamendu* (1); *arrestamendu*, *luçamendu* (4); *governamendian* (14).¹² Bi hauengandik ez oso urrun, Leizarraga eta Etxeberri Ziburukoak ditugu. Espero bezala, Iparraldeko bi idazle hauek ere ahostunarekin *gubernamendu*¹³ dute. Gauzak sakonago miatzeko asmoz, Etxeberri Ziburukoaren adibide gehiago jaso dira eta, bestalde, hegoaldeko nafarraren Beriainen hitzekin alderatu ditugu.¹⁴ Kasu honetan ez

⁹ Hala ere, 4. atalean ikusi bezala, Rosek zenbait hitz moldatzen ditu Etxarten hizkerara hurbiltzeko. Kasu honetan, *-mentu* bakarrik eskutitz honetan darabil. Baliteke intentzio berarekin aldaketa hori egin izana.

¹⁰ Analisisirako Bonaparteren lexikoa (Pagola *et al.* 1997) ere erabili da, baina hark ez du laburdurarik. Hau da, analisisian testu horretako herskari adibideak “Bonaparteren lexikotik” aterarakoak direla zehazten da.

¹¹ *Klasikoen Gordailua* (KG), edizio faksimileak (<https://klasikoak.armiarma.eus>).

¹² Lekukotasun honetako Etxarten kasu guztiek *-mentu* amaiera dute.

¹³ Ikus bedi *OEH* (s.v. *gubernamendu*): “Zareten bada suiet *gubernamendu humano guziaren, Iaunagatik*. «Tout ordre humain» Lç 1 Petr 2, 13 (IBk [Itun Berria] *giza agintaritza*) [...]. *Hek guztiak mukurruki dakizkitzu, Prelata, I zure gubernamenduan nola ageri baita*. EZ Man I 6”.

¹⁴ Hemendik aurrera erabiliko diren testuak 1. taulan zehaztutakoak dira.

gara Rosen jaioterri eta bizilekutik asko urrundu,¹⁵ ezagun denez, Beriainek Iruñeko hizkera erabili baitzuen:

y aunque en diferentes partes del ay en algunas cosas, diuersos modos de hablar, yo escriuo el que se habla en Pamplona, Cabeça deste Reyno y Obispado de Nauarra, que es el que se habla en la mayor parte del, donde se habla bascuence y el que mejor se entiende en todas las partes. (Ber, “Al lector”)¹⁶

Etxeberri Ziburukoak latinezko *-mentu(m)* atzizkiari dagozkion hitz guztiak *-nd-* rekin dakartza. Autore horren corpusean ikusitako hitz asko Beriainen testuan ere aurkitzen dira, baina idazle honek, aldiz, ahoskabeak ditu: *adimendu* (EZ, 5. or.)¹⁷ *vs adimentu* (Ber, 43. or.); *pensamenduetaric* (EZ, 73. or.) *vs pensamentues* (Ber, 69. or.). Hau ikusita, Iparraldean herskari ahostunak denbora luzeagoan irauin duela pentsa daiteke, baina honek teoria zaharrari kontra egingo lioke (ik. § 6.1). Erronkaribartik urrunago gelditzen den Betolatzaren dotrina ere arakatu dugu puntu hau argiago ezartzeko asmoz. Arabar idazle honek —Beriainek bezala— *-mentul-mentu* atzizki soila du: *pensamentu* (Bet, 52. or.), *Mandamintu* (Bet, 56. or.), *juramenturic* (Bet, 56. or.). Azken lekukotasunaren lagin esanguratsu horri esker, aurretik ikusitako Iparraldeko eta Hegoaldeko idazleen arteko banaketa —Ros *vs* Etxart, Leizarraga, Etxeberri Ziburukoak— are nabarmenago bilakatzen da Rosi Betolatz eta Beriain ere gehituaz. Lehendabiziko hurbilketa horren arabera, Mitxelenak proposatzen duen ahoskabearen aldeko berrikuntza ez Erronkaribar eta Zuberoakoetan eta bakarrik hor, baizik eta Rosez landara Hegoaldeko gainerako testuetan ere gertatu dela erakuts daiteke. Horrek esan nahi ote du, beraz, erronkarieraren *n-* ondoko ahoskabetasuna ez dela hizkera horren ezaugarri bereizlea? Erantzuna bilatu nahian, euskalki horren gainerako lekukotasunak ere aztertuko ditugu.

Eginkizun honetarako, oso lagungarri izan da Ricardo Gómezen (1991) lana. Ikerlari horrek XVIII. mendeko erronkarierazko *Doctrina uscaraz* aztertzean, *n-/l-*ren ondoko herskariaren adibideen artean, *pensamentu* eta *ordenamentu* hitzak aurkitu zituen. Kasu horretan, Rosen gutunen eta dotrina horren arteko distantzia ez du geografiak markatzen, baizik eta mende bateko jauzi kronologikoak. Are geroagokoak dira Hualde Mayoren itzulpena eta Mendigatxak Azkueri idatzitako gutunak —1902tik 1916ra arte—, hauetan ere orobat aurkitzen delarik *-mentu*.¹⁸ Hartara, esan daiteke ordurako ekialdeko euskalki horretan *-nd-* > *-nt-* berrikuntza gertatu dela? Hain corpus txikiarekin ezin dira hipotesi orokorrak atera. Gehienez ere, aurreko konparaketa laburrean ikusitako joerak deskriba daitezke, hots, XVIII. mendetik aurrera *-mentu* dela nagusitu dena.

¹⁵ Iruñeko hizkera Erronkaribartik ez oso urrun egon arren, Jerónimo de Jubera eskribau tuterarra euskaraz moldatzen zen, baina, Erronkaribarko hitzunen esanak ulertzeko zailtasunak izateagatik, 1582an itzultzaile bat behar izan zuen: “Según hace constar en la probanza, con cinco mujeres se sirvió de un vecino como intérprete por no entender bien el euskera de la zona” (Monteano 2017: 59). Iruñeriko nekazari euskaldunekin, ostera, ez omen zuen arazorik izan.

¹⁶ 1. taulan zehaztu den moduan, hau KGko edizio faksimiletik ateratakoa da, “Al lector” sarreratik, hain zuzen.

¹⁷ Parentesien artean, adibidearen orrialdea zehazten da eta, gutunak identifikatzeko sistemarekin ez nahasteko, zenbakiaren ostean “or.” idatzi da. Dena den, zein testuz ari garen ikusteko, 1. taulara jo.

¹⁸ Hona hemen adibide batzuk. Dena den, eranskinen etsenplu guztiak bildu dira: “Hura pensamentu contan” (HM, 528. or.); “Egun kuetan nago sendimentu pikor bateki” (Mdg, 127. or.).

6.2.1.1. *Hizkuntzatik haratago: egoera soziolinguistikoaren eragina*

Aurreko hurbilketak ez digu aipatutako Hegoaldeko *vs* Iparraldeko auzia konpontzen, Beriain eta Betolatzaren dokumentuetan espero ez den herskari ahoskabea aurkitu delako. Pentsatu izan da *-mentu* aldaerak atzizkiaren jatorrizko latinezko formatik hurbilago dirudenez, horixe dela zaharrena euskaraz, baina gainerako adibideei esker jakin genezake baieztapen hori ez dela zuzena. Izan ere, zalantzarik gabeko bestelako testuinguru batera jotzen badugu, *bake* askoz zaharragoa da euskaraz *pake* baino, nahiz itxuraz bigarrena latinekotik hurbilago izan. Horregatik, aztertzen ari garen kasu honetan hizkuntzan gertatzen diren aldaketetatik haratago jo behar dugu.

Beste era batean esanda, Beriainen eta Betolatzaren testuinguruak xehetasun handiagoz ikertu beharra dago, XVII. mendean kokatzen diren idazle horien garaian, bai Iparraldean eta baita Hegoaldean ere: “*Diglosia* hitzak ezin hobeki deskribatzen du euskararen egoera, beti gaztelaniaren, frantsesaren eta gaskoiaren beraren menpe, hizkuntza horietantxe idatzi baitziren Euskal Herriko foruak” (Mounole & Gómez 2018: 473).

Baina diferentzia nabarmenak ere baziren: Hegoaldean gaztelania guztiz indartsu bihurtzen ari zen eta Beriainen testua horren adibide da. Idazle hori erdarazalea dela ez dago zalantzarik, hainbat hitz orduko erromantze modernoenetik hartu dituela ikusi baita —orobat edo are gehiago Lizarragak mende bat geroago—, testuari nolabaiteko maila eta dotorezia emateko aipatutako erdaratik zuzenean hartutako mailegu asko erabili baitzuen. Jarrera horren eraginez, esan daiteke Beriainentzako *-mendu* atzizkia zaharrituta dagoela eta gaztelaniazko forma jasoago aurkitzen duenez, hizkuntza horretatik hurbilen gelditzen den atzizkiaren alomorfoa erabiltzen duela. Iparraldean, aldiz, Leizarraga eta gainerakoengan, ezin topa daiteke horrelakorik, *-nd-* eredu zaharrari eutsi baitzaio. Autore horiek maila jasoko idazleak izan arren, ez da antzematen beren hizkeran erromantze garaikideen (gaskoiaren) eragin markagarriarik fonologian, Hegoaldean bertako erromantzearekiko aurkitu bezala.

Hortaz, Iparraldekoek *-nd-* forma jatorra darabilte, baina Beriainek, berriz, forma hori baztertu eta kultismo diglosikora jotzen du, hau da, gaztelaniaren ahoskabeetara. Orobat, gaztelaniaren eragina Rosen eskutizetan ere nabaritzen da, berak ere *-mentu* atzizkiaren adibideak baititu. Hala eta guztiz ere, atzizki mailegatu baten inguruan ari garela ezin da ahaztu, ez latinetik baizik eta gaztelaniatik zuzenean hartutako atzizki batez,¹⁹ hain zuzen ere.

Ezagunenez, bertakotzeko ondare zaharreko hitzen oinarri lexikoekin behar dute konbinatzera heldu atzizki mailegatuek; alabaina, ez da egoera hori aurkitzen duguna, atzizki mailegatua soilik mailegatutako oinarriekin elkartzten baita. Hau da, *-mentu* euskarazko atzizki soilik bilakatuko litzateke ondare zaharreko hitzetako oinarri lotzean, baina hori ez da gertatu ez XVII. mendean ezta geroago ere, Sarasolak (1997: 636) atzizkiaren “modernotasuna” aztertzean erakutsi zuen moduan. Hortaz, euskaraz Rosek dakartzan bezalako hitz mailegatuak barneko analisirik gabe (“osorik hartu”) eskuratu dira, hizkuntza hartzailean inongo eratorpen historikorik gauzatu gabe, nahiz erromantzean hitza zatikagarria izan lehen eta gero.

¹⁹ Berianek gaztelania eredu duenez, *-mentu* hizkuntza horretatik egokitu *-ie-* > *-e-* (cf. Bet *-ie-* > *-i-*: *-mintu*) duela baieztatu daiteke.

6.2.2. Entelegatu, gente, abentu, borontate

Mitxelenaren azalpena itzuliaz (cf. § 6.1), barneko analisirik gabeko mailegutan azaleko berrikuntza bat dirudien *-d-* > *-t-* aldaketa dugu. Adibidez, Etxarten gutunetan askotan errepikatzen den *endelgatzen* (1) hitzaren aurrean, Rosen *entelegatuec* (15) dugu. Hitz forma hori latinezko *intelligeretik* datorrenez, euskal dialektoetan *-d-* baten bidez ematea espero da eta, gauzak horrela, *-t-* agertzea berrikuntza litzateke. Gainera, Mendigatxaren gutunen artean ere herskari ahoskabea aurkitzen da hor: *entelegatra* (Mdg, 132. or.).²⁰ Beraz, badirudi *endelgatu*-n xvii. mendeko erronkariaren herskari ahoskabea sartzan hasia zela; baina, hau argiago ikusteko, kasu gehiago eta ohikoagoak hautatu ditugu dagoeneko aipatu diren garai bertuko idazleekin konparaketak egiteko. Horrela, ahostun/ahoskabe alternantziaren inguruan xehetasun gehiago lortu ahalko dira.

Lehenik eta behin, Rosek ahoskabea idazten duen beste mailegu bat *gente*²¹ (15) da. Etxartek ahostunarekin (*gende*, 1) jartzen du eta baita Leizarragak, Beriainek eta Etxeberri Ziburukoak ere.²² Hualde Mayok eta Mendigatxak, aldiz, *gente*²³ idazten dute. Ondorioz, badirudi hitz horretan jada *nd* > *nt* bilakabidea burutua dela Erronkaribarran.

Horrekin batera, Rosen gutunetan *abentuco* (15) aurkitu da eta Beriainen eta Leizarragaren testuetan ere hitza badator, baina beti bietan ahostunarekin.²⁴ Geroago Mendigatxak ere *-t-* idazten du: *abentu* (Mdg, 129. or.). Gainera, Etxartek *abentuiaren* (14) erabiltzen du eta, horri esker, lekukotasun eta hizkera bakoitzak bere bilakabidea duela ondoriozta daiteke: esate baterako, Rosek *-t-* sartzan duenerako, Etxartek oraindik hitz batzuetan egitura zaharrari eusten dio, baina, beste batzuetan, herskari ahoskabea ematen du.²⁵

Rosen hizkeran fenomeno hau erabat finkaturik ez dagoela pentsatzera garamatzate *borondateaz* (7) eta Etxarten *vorondate* (4) adibideek. Leizarragak, Beriainek, Axularrek eta Etxeberri Ziburukoak ere hau *-d-*rekin dakarte.²⁶ Geroago, *Doctrina uscarazen*,²⁷ aldiz, *borontatia* lekukotzen da (Gómez 1991: 407) eta Hualde Mayoren testuan edo Mendigatxaren eskutitzetan *borontatia* (HM, 538. or.) / *borontate* (Mdg, 121. or.). Hartara, Rosen gutunetan topatzen diren aldaketak oraindik “bariazio” txi-

²⁰ Gainera, Erronkaribarko azken hiztuna izan zen Fidela Bernati esker, gogoan izan hizkeraren hondarreko uneetara arte ere ahoskabea biltzen dela: “Xa? entelégatan?” (Artola 2000: 490).

²¹ (9). gutunean *gende* darabil. Beharbada 4. atalean ikusitako jarreraren ondorioz.

²² Hona hemen adibideak: “eta bere *gendea* igorric hil citzan” (Lç, 286. or.); “eta Corteco *gendeac*” (Ber, 38. or.); “Hartaracotz *gende*” (EZ, 394. or.).

²³ Hona hemen adibideak: “*guente anichez*” (HM, 532. or.); “*canpoco gente*” (Mdg, 128. or.).

²⁴ Hona hemen adibideak: “*adbendua*” (Lç, ikus bedi *OEH*, s.v. *abendu*), “*Carta demboretan eta abenduco*” (Ber, 254. or.).

²⁵ Honek badu salbuespenik: Etxarten zubereraren “jatortasuna” oraindik ziurtatu gabe dago (ik. § 2.5). Baliteke mendebaleragoko hizkeren eraginik izatea. Horregatik, hau ere ondare zaharreko hitzetako adibideak aztertzean, kontuan izan behar dugun egoera bat da.

²⁶ Hona hemen adibideak: “Eguin bedi hire vorondatea ceruan beçala lurrean-ere” (Lç, 298. or.); “berce gauçac ceren aren vorondatea baitago” (Ber, 51. or.); “eracutsi duçun vorondate” (Ax, 5. or.); “*ceure vorondatea*” (EZ, 413. or.).

²⁷ Lekukotasun hau nongoa den zehaztea zaila da. Erronkarikoa edo Urzainkikoa izan daitekeela uste da. Nolanahi ere, Gómezek (1991) eztabaida hau bere artikuluan azaltzen du.

kiak direla iruditu ahal zaigu eta hauek erabat sistematikoa ez den testuinguru bat erakusten dutela. Eta Gómezek (1991) argitaratutako dotrinaren, Hualde Mayoren edo Mendigatxaren kasuak ikusita, ahoskabearen aldeko egoera hori soilik geroago egonkortzen dela pentsa daiteke.

Dena dela, hurrengo puntuan ondare zaharreko hitzetako kasuei helduko zaie, izan ere, diakroniaren metodologian lehenetsuna haiena baita beti.

6.3. n-/l- ondoko herskariak ondare zaharreko hitzetan

Sudurkari eta albokari ondoko taldeen analisia osatzeko, atal honetan ondare zaharreko hitzei begiratu diegu. Horretarako, erronkarietaz lekukotutako ondare zaharreko hitz guztien analisia hemen egitea ezinezko delarik, [erro monosilabikoa + atzizkia] bezalako elkarketak aukeratu ditugu, beraiek baitira oinarrizkoenak eta zaharrenak ere (cf. Lakarra 1995). Honenbestez, CV(C) + CV osarak aztertuko dira, Trasken legea ere (ik. § 6.1) gogoan dugularik: beraz, espero da CV(C) + DV egitura zaharrena izatea eta hortik CV(C) + TV / V alomorfo berriak sortzea.

Has gaitezen Rosen *ongui* (9) aztertzen. Kasu honetan, *on-* erroari atxikitzen zaion atzizkia DV ahostuna da; hortaz, Trasken legeak aurreikusitako forma zaharrena dugu. Horren alde, Axular, Beriain, Etxeberri Ziburukoa eta Leizarragaren *-gi*²⁸ amaierak topatzen ditugu. Aldiz, horren aurka, Ros beraren *onquy* (15) dugu eta baita Bonaparte, Hualde Mayo eta Mendigatxaren²⁹ *-ki*³⁰ ahoskabe ugariak ere. Lekukotasunen kronologia ikusita, *-gi* atzizkia zaharrena dela pentsa daiteke eta, ondoren, Rosen garaian *-k-* sartzen hasi zela Mendigatxaren gutunetan nagusi edo erabateko bilakatu arte. Bilakabide hori aditzetako *-ki/-gi-*rekin bagenekien (cf. Lafon 1999: 769).

Aurreko lekukotasunaz gain, Rosek lau aldiz *vilgu* (7) darabil. Adibide hori ahostunarekin Etxarten gutunetan ez denez topatzen, ondoriozta dezakegu Rosek ezin izan duela harengandik hitz forma hori hartu. Hori dela eta, *l-* ostean erronkarietan espero ez den herskari ahostuna dugu. Gainera, Etxeberri Ziburukoak *bilkhua*³¹ dakar eta Etxartek, berriz, *bilkuian* (10). Beraz, lekukotasun hori Erronkaribartik kanpo ahoskabearekin aurkitu dela ikusten dugu eta, horrenbestez, *vilgu-k* —*handi* eta *gelditu-k* bezala— alomorforik zaharrena ahostuna dela erakusten du.

Ahoskabearen aldeko bilakabide hori argiago ikusteko, hitz gehiagorekin azterbide bera jarraitu da, baina ondoren aztertuko direnak Etxarten hitzak dira, egile horren gutunetan ahostun/ahoskabe lekukotasun gehiago aurkitu baitira:³² zuberotarraren *alde* (8) etsenpluarekin bat, Leizarraga, Beriain, Axular eta Etxeberriren *-de* alomorfoak ditugu. Izan ere, Bonapartek izan zituen laguntzaileek, Hualde Mayok eta Men-

²⁸ Hona hemen adibideak: “vngui egueçue gaitz ” (Lç, 296. or.); “eguitendituela ongui” (Ber, 253. or.); “ongui ethorria” (Ax, 5. or.); “Bethi ungui ethorria” (EZ, 19. or.).

²⁹ Esan beharra dago *ongui* (bakarra) ere topatu dela. Horregatik, hau *fase sparitaren* erakusle da.

³⁰ Hona hemen adibidea: “onqui aburritandaiceiner” (HM, 536. or.); “onki eskibitandaudan” (Mdg, 121. or.).

³¹ Ikus bedi *OEHN bilkuia* sarrera.

³² Halaber, kontuan hartu 25. oin-oharrean esan dena.

digatxak, *-te*³³ darabilte. Ondorioz, azken hitz horrekin ere aurretik ikusitako egoera bera lortzen da. Baita Etxarten *bildu*³⁴ (8) adibidearekin ere: gainerako Iparraldeko idazleek *-du* erabiltzen dute eta Bonaparteren datuek edo Mendigatxak, berriz, *-tu*.³⁵ Horregatik, adibideen datak ikusita, *-d- -t-* baino lehenago lekukotzen dela frogatzen da eta gertakari horrek bat egiten du Mitxelenaren (1961) hipotesiarekin, alegia, ahostuna dela forma zaharra eta gero Erronkaribar eta Zuberoan ahoskabetu zela.

Horrela, maileguetan ikusitako “bariazio” txikiak (ik. § 6.2) ondare zaharreko hitzetako etsenpluetan ere aurkitu dira, ahoskabea nolabait sartzen ari dela erakusten digutenak. Eta herskari ahostunarekin adibide gehiago aurkitzeagatik ere —baita garai bertsuko testuetan eta geroko *sparitak* ere— haiek zaharragoak izan daitezkeela erakusten da. Horrekin batera, badira adibide batzuk euskararen historian herskari ahostunarekin bakarrik topatzen direnak: Rosen *andia* (7) eta *guelditu* (11). Ondorioz, aipatutako azken horiek atzizkiaren forma zaharra *-di* dela pentsatzera garamatzate, gramatikalizatu aurreko *-din-* erroarena zen bezala zalantzarik gabe:

Orain *hordi*, *geldi*, *handi* bezalako *forma sparitak* —seguru asko baita *erdi* eta, agian, *irudi* ere— kontuan izanik (ez da ***horti*, ***gelti*, ***hanti*, ***erti*, ***iruti*), *-di* zen (ez *-ti*) adjektiboak egiteko atzizkiaren forma zaharra (cf. *-de < *eden : -di < *edin*). (Lakarra 2013: 302)

6.4. Herskari ahostun > ahoskabe bilakabidea

5. atalean, fonologiaren eta morfologiaren arteko lotura azaldu da eta, aitzineuskaraz geroztik erlazioa aldatuz joateagatik, bisilaboen egitura —monosilabikoen eta morfemen arteko erlazioa— eraldatzen da eta horrekin inoiz *-DV > -TV* egitura ere. Bilakabide hori hurrengo paragrafoetan erakutsiko da.

Ikusi den bezala, badaude arrazoiak Trasken legearen alde jokatzeko; hots, aztertutako gutunetan aurkitu diren herskariaren ahostun/ahoskabe alternantzien aurrean, *DV* egitura adibideak zaharrenak dira. Horren berme eta alomorfo berriek nola funtzionatzen duten ulertzeko, Kuryłowicz-en lege klasikoak gogoratzekoak dira:

The fourth law: when a form undergoes analogical reshaping, the new form takes over its primary function, and the old form remains only in secondary functions. [...] The sixth law: a native form may be analogically reshaped under the influence of a non-native form, especially if the non-native variety is more prestigious. (*apud* McColl Millar 2015: 106)

Kuryłowicz-en arabera, alomorfo berriak aurrera eginez gero, hainbat eta tesuinguru gehiagotan indartsu eta nagusi bilakatzen hasiko dira eta, horren eraginez, forma zaharra tesuinguru isolatuetan bazterturik geldituko da. Beraz, hau guztia aintzat hartuz, *DV* egitura zaharra *TV* alomorfo berriaz ordezkatu da. Bestalde, berri-

³³ Hona hemen adibideak: “Capernaum itfas aldecoan” (Lç, 290. or.); “alde batetic” (Ber, 38. or.); “Alde batetic” (Ax, 221. or.); “Ene alde othoi” (EZ, 276. or.); “Jordanaren berce alteco” (HM, 533. or.); “mechediaren altez” (Mdg, 125. or.).

³⁴ Gogoan izan *-du* mailegatutako atzizki zaharra dela, baina haren zahartasunarekin ez dago zalantzarik ondare zaharreko hitzekin konbinatzen eta dialekto guztietan lekukotzen baita.

³⁵ Hona hemen adibideak: “Eta bilduric” (Lç, 284. or.); “vildu nahi du” (Ax, 218. or.); “Elkhar gana bildu” (EZ, 247. or.); “faitendra biltuz” (Mdg, 136. or.).

kuntza gero eta hitz eratorri gehiagotan hedatzen hasiko da, azkenean alomorfo berria nagusi eta usu bakar bilakatuz.

Horretarako, gramatikalizazioaz hitz egin dugunean morfemak lexikotik datozela gogoratu behar dela azpimarratu dugu eta, honenbestez, morfemak errotik hainbat ezaugarri eutsi diola: fonetikan, semantikan... Baina beste bereizgarri batzuk, berriaz, aldatu egiten dira (ik. § 6.1). Beraz, erronkarian edo zubereran aurkitzen diren -TV alomorfo berriak, beste hizkeretan ere aurkitzea espero da (cf. 7. ataleko *arte* adibidea), baina euskalki bakoitzean aldaketak daraman erritmoak eta berrikuntzak lexikoan erdiesten duen hedadurak eragiten du ekialdeko bi hauen eta gainerako hizkeren arteko banaketa. Hori dela eta, erronkarian eta zubereran abiadura handiagoan orokortu dira *n-/l* osteko herskari ahoskabeak.

Dena den, segurtasun eta zehaztasun gehiagorako, Rosen eskutitzak gainerako erronkarietarako testuekin konparatu dira eta, haietan zer gertatzen den astiroago ikusteko, Hualde Mayoren itzulpenak eta Mendigatxaren gutunak, XIX. eta XX. mendeko lekukotasun zabalena, sakonago aztertzeke aukera izango da hurrengo atalean.

7. XVII. mendetik XIX. menderako jauzia

6.3. azpiatalean sumatu den moduan, ahoskabeak ugalduez doaz ondare zaharreko hitzetako egituretan eta egoera horren adibide garbiak dira Hualde Mayo eta Mendigatxaren testuak. Horrenbestez, *alte*, *biltu*, *galte*, *g<u>entu*, *onki*³⁶ etab. bezalako adibideak aurkitu dira (guztiak eranskinean daude zerrendaturik). Etxart eta Rosen gutunetan, aldiz, haietako batzuk ahostunarekin aurkitu dira, beren XVII. mendeko kronologiaren aldaera zaharragoari dagokion moduan. Gogora, bestalde, badela beste argudio ezagun bat oraindik: *handi*, *aldi*, *erdi*, *ahardi*, *zaldi*, *ardi*, edo *hordi* (ik. § 6.1) bezalakoak euskararen historian ez dira inoiz ahoskabearekin lekukotu, ezta Erronkaribar eta Zuberoan ere. Horren alde Mendigatxaren *ongui sparita* ere badugu (ik. 29. oin-oharra).

Ondare zaharreko hitzetako ahoskabeekin batera, Hualde Mayo eta Mendigatxaren idazkietan mendebaldean ahostunarekin diren zenbait mailegu ahoskabearekin aurkitu dira: *tenpra* (*vs denbora*), *altare* (*vs aldare*), *abentu* (*vs abendu*). Haien bidez, isoglosa argiak marraztu izan dira bi eremuen artean eta, ekialdeko adibideak latinezko egitura zaharretik hurbilago egoteagatik, haien herskari ahoskabea hotsik zaharrena dela defendatu izan da oraintsu arte (ik. § 6.1-eko Mitxelenaren aipua). Baina iritzi bera partekatzen ote da *alte*-rekin? Mitxelenaren aipuan bertan ikusten da ezetz. Gainera, badira hainbat mailegu toki guztietan ahoskabearekin idatzi direnak —adibidez, *contra* baina inoiz ez ***condral**gondra*— eta horrek zalantzan jartzen ditu mendebaldeko balizko ahostuntze berantiarrek edo halakoen ugaritasun edo sistematikotasuna, gutxienez. Hortaz, ondare zaharreko hitzak kenduta, mendebaldean badira hainbat mailegu ahoskabearekin, ekialdean bezalaxe.

Beraz, zer ahostundu dute mendebaldekoek? Erronkarietaren *abentu* bezalako mailegu zaharrak? Zertarako edo zergatik? Eta ekialdean zergatik dugu beti *handi* eta ez ***hanti*, espero genukeen bezala, baldin eta forma ahoskabeak balira zaharrenak?

³⁶ *Biltu* eta *guentu* adibideei dagokienez, kontuan hartu 34. oin-oharrean *-du* atzizkiak esan dena.

Horren inguruan gogoeta egitean, oraintsu arte fenomenoaren alderdi bakoitza bere aldetik aztertu dela dirudi edota, are gehiago dena, fenomeno horren alderdi osoak aztertu gabe utzi direla, hau da, maileguren eta ondare zaharreko hitzen arteko loturak/erkaketak egin gabe. Horregatik, lan honetan zehar Trasken legea eta gramatikalizazioaren garrantzia aldarrikatu dugu, betiere ondare zaharreko hitzetako morfemen jatorri eta bilakabidea ezartzeko, ikusi baitugu dagoeneko aztergai honetan ere ez dela erabateko etenik morfologiaren eta fonologiaren artean. Bestela ez ginatke ohartuko aztertutako morfemak lexemetatik datozela eta, gertakari horiek aintzat ez hartzeagatik, ahostun/ahoskabe fenomenoaren arazo fonologiko hutsa balitz bezala tratatu izan dela (ik. § 5).³⁷

Rosen *-mentu* edo *gente* adibideei esker, ikusi da mailegu horietan *n-/l-* osteko ahoskabea ez dela euskarazko forma zaharrena eta egoera hori are argiago da ondare zaharreko hitzetan. Esate baterako, ikerketa honetarako erabili diren Erronkaribarko lekukotasunek, nahiz *alte* edo *onki* —baina Rosen eta Mendigatxaren *ongi* ere— dituzten, *handi -d-*rekin dakarte. Horrela, ***hanti* euskararen historian inoiz ez lekukotzeak Trasken (1995) hipotesia indartzen du. Gainera, *han-di*, *ar-di*, *er-di* eta *hor-di*-ren *-di* amaierak atzizki beraren kasuak direla onartzen baldin badugu, ***arti*, ***erti* zein ***orti* ere faltan direla ohartuko gara. Arrazoi horiengatik, *handi*-k pisu gehiago du gainerako TV bilkuren aurrean.

Beraz, Hualde Mayo eta Mendigatxaren bidez, ondare zaharreko hitzetan ahoskabetzeak gehituaz doazela nabarmendu dugu. Halaber, batzuk euskaraz orokorrak izatera hel daitezke: adibidez, Trasken legearen oinarrian den *-de > -te* bilakabideko *uste*, *urte*, *sute*, *arte* mendebaldean ere badira, gainera. Horrek zera erakusten du: berrikuntza are aurreratu edo zabalago dela erronkarian edo zubereran mendebaldeko hizkerekin konparatuz, baina ez han ez denik. Edonola ere, TV hots segida bat morfologikoa —morfema zahar/fosildua— denean hotsik zaharrena ahostuna dela frogatu da, alomorfo berriko ahoskabeak txistukari ondoko kokagunean sortu eta gero bestelakoetara ere zabaldutakoak direlarik (cf. *Arratzu*, *Saratsu*, *iletsu*, *bizartsu vs mukizu* [*sparita*]). Hala ere, baieztapen horrek ez du esan nahi talde morfologikoak ez direnean —maileguetakoak bereziki— gauza bera gertatu behar denik. Beste era batean esanda, Euskara Zaharrean *-mentu > -mendu* gerta zitekeen, baina horren kontra, *contra > **condra* daketa inoiz ez da gauzatu. Halaz, etsenplu horrek erakusten du ahostun > ahoskabe berrikuntzan maila diakroniko, fonologiko, soziolinguistiko... desberdinak daudela.

Argi dago erronkarian ahoskabetzea ugalduez doala ondare zaharreko hitzetan eta baita maileguetan ere, eta egiaztapen hori Hualde Mayo eta Mendigatxarekin guztiz ziurtatzen da. Halaber, [erronkaria eta zuberera *vs* gainerako dialektoak = herskari ahoskabeak *vs* ahostunak] lotura egitea ez da zuzena, behin eta berriz errepikatu den bezala, badirelako ahoskabetun mailegu asko mendebaldean inoiz ez direnak ahostundu. Eta ekialdean, ordea, badira egitura zahar batzuk inoiz ez direnak ahoskabe bilakatu —*handi*, *aldi* eta *r-* ondorengoak, adibidez—. Horrenbestez, ahoskabetzearen edo ahoskabetzearen arabera ekialdea eta mendebaldea erabat desberdintzea akats bat litzateke diakronikoki behintzat.

³⁷ Ikusi dugunez, forma ahoskabeak itxuraz latinetik hurbilago egoteagatik, horiek direla zaharrenak euskaraz ere baieztatu da, baina § 6.2.1.1-eko *pake*-ren kasu ezaguna gogoratzeak erakutsi digu irizpide hori ez dela batere zuzena eta ikerketa desbideratu duela.

Nolanahi ere, fenomenoak analisi morfologiko zaharraren aztarna edo zantzuren bat gordetzen duenean, hau da, morfemen artean banaketa bat suma dezakegunean, Mitxelenak ikusi bezala, herskari ahostunek dute hotsik zaharrena izateko aukera gehien. Izan ere, Mitxelena ohartzen da antzinako egitura morfologiko fosilduaren aztarna horretaz: “Esto quiere decir, naturalmente, que *alte* y *galte* p. ej. eran palabras complejas que habría que analizar *al-te* y *gal-te* del mismo modo que según toda probabilidad *igante* era *igan-te*” (Mitxelena 1961: 355).

Hortaz, lehen esan bezala, erronkarietak pairatutako ahoskabetzeaz hainbat aditu baliatu dira ekialdea gainerako dialektoetatik bereizteko. Baina, mendebaldean ere ondare zaharreko hitzetan ahoskabeak izanik, zeri begiratzen zaio? Kopuruari? Ala maileguetako —latinetik hurbilagoko omen diren— zenbait ahoskaberik? Horren aurrean, fenomeno morfologikoa (cf. § 6.1.1) noiz eta nola bihurtzen den fonologiko ikertzea litzateke garrantzitsua eta, horretarako, mailegu zein ondare zaharreko hitzei begiratu behar zaie, batez ere azken hauei, noski. Hala ere, egoera diglosikoa aintzat hartzea ere ezinbestekoa da, lan honetan forma ahoskabe moderno batzuk arrazoi soziolinguistikoen eraginez gertatu direla erakutsi delako (ik. § 6.2). Erronkarietaren kasuan, morfoloziatik fonologiarako jauzia ondare zaharreko hitzetan bakarrik ziurra daiteke, berrikuntza are indartsuagoa bihurtzen baita Hualde Mayo eta Mendigatxaren testuetan. Hori dela eta, -DV > -TV berrikuntzak biderkatuz joan direla ikusi da —§ 6.4-ko Kuryłowicz-en lege klasikoak jarraituz— lege fonologiko huts (ia) bilakatuaz. Aldiz, *arte* bezalakoak Euskal Herri osoan gertatu direla azpimarratu dugu. Beraz, honek erakusten ditu bilakabidearen erritmo eta hedadura diferentek testuinguru eta dialektoetan. Dena den, erronkarietako ahoskabetasunaren ugaritasunak iradokitzen du hizkera horretan berrikuntza hori lehenago zabaldu zela dagoeneko EBZaz geroztik eta muturrera eraman dela ekialdeko dialekto horietan berrikuntzen kopurua biderkatuz. Horren ondorioz, morfologikoa zena fonologikoa izatera eta ondare zaharreko hitzetatik maileguetara igaro da.

8. Ondorioak

Lan honen helburua Mitxelenak 1961ean proposatzen zuena egiaztatzea izan da (ik. § 6.1); hau da, gainerako euskalkietan gorde den egoera zaharren aurrean, zubererian eta erronkarietan *n-/l* ondoko herskarietan ahostun > ahoskabe aldaketa gertatu dela frogatu nahi izan da. Hipotesi zaharberritu horren alde Lakarrak (2013) beste hiru argudio —fonologiko, geografiko eta morfologiko— eranstean dituela gogoratu dugu (ik. § 6.1.1) eta horrek erakutsi digu aztergaia ezin dela bilakabide fonologiko hutsa balitz bezala tratatu. Are gehiago, morfoloziarekin loturak dituela erakusten du, -DV > -TV morfema banaketaz, Trasken legeaz eta gramatikalizazioaz baliatuz.

Aurretik esan dena praktikara eraman nahi izan dugu guk Etxart-Ros gutuneria eta garai bertuko edota geografia bereko konparaketen bitartez. Horrela, herskarietako bilakabidea noizbait ahostun > ahoskabe fenomeno morfologikoa —zehazki, alo-morfikoa— izan zela erakutsi dugu. Gero, fonologikoki orokortuaz joan zela eta ondare zaharreko hitzetatik maileguetara hedatu dela zehaztu dugu, hizkuntza kontaktuan aruntetan ohi bezala (ik. § 7).

Horretaz gain, azterketa honetarako Trasken legea eraginkorra dela frogatu da, Trasken (1995) herskari ahulez hasten den CVrik zaharrena ahostunarekin eraikitako morfema dela baitio —nahiz hura adizki jokatueta mugatu— (ik. § 6.1.1) eta lan honetan egin diren konparaketetan hark ikusitako bilakabidea lortu delako. Halaber, esan dugu herskari ahoskabeak, duten hitz forma itxuraz latinetik hurbilago egoteagatik, zaharrenak direla euskaraz ere baieztatu dela, baina § 6.2.1.1-eko *pake* eta beste askoren kasu ezagunak gogoratzeak erakutsi digu irizpide hori ez dela batere zuzena eta ikerketa desbideratu duela. Hori dela eta, bereziki ondare zaharreko hitzetako kasuei begiratu behar zaiela azpimarratu nahi izan dugu, metodologikoki eta baita diakronikoki ere lehentasuna haiena delako. Gainera, antzeman dugu kultismo edo erdi-kultismoetan erronkaribartarrek, baina baita beste dialektoetako idazleek ere, erdara modernoaren diglosiaren eraginez ahoskabearen alde jokatu dutela. Horren ondorioz, corpusaren baldintza soziolinguistikoa aintzat hartzea ere ezinbestekoa izan da (ik. § 6.2.1.1).

Corpusa aipatzen jarraituz, analisisan eragina izan dezakeen zenbait arazorekin topatu gara. Adibidez, Rosek Etxarten hizkera imitatu nahian, gainerako gutunetan aurkitzen ez diren hitz formak darabilta gutun jakin batean (ik. § 4) eta jarrera horrek *n-/l-* ondoko herskariaren analisisan eragina duela ohartu gara. Horretaz gain, zuberotarraren hizkera lan honen mugetatik kanpo gelditu da eta, horren ondorioz, etorkizunean Etxarten “jatortasuna” —hots, bere jatorrizko lurraldeko benetako hizkerari zenbatean lotu zitzaion— edo horren falta ziurtatu beharko da.

Halaber, oztopo horien aurrean metodologian ahalik eta zintzoenak izaten saiatu gara. Horretarako, kronologia errespetatu nahi izan dugu; adibidez, eskutitzen garai bertsuko lekukotasunekin egin dira lehendabiziko erkaketak eta, gero, Rosen gutunez ondoko 250 edo ia 300 urteko erronkarieraren corpus “klasikoarekin”. Horrela, zehaztasun gehiago lortu da, eta garai batetik bestera zer-nolako bilakabidea dagoen erakutsi da.

Ondorioz, lan honetan egin den hurbilketaren arabera, ondare zaharreko CVC-DV egiturak beste edozein baino lehenagokoak direla frogatu da (ik. § 7). Hala ere, Etxarten eta Rosen herskariaren adibideen artean diferentzia kronologikoak topatu dira —nahiz beste dialektoekin alderaturik topatzen direnak gehiago izan—. Horrek bilakabidea ezaugarri bereizle erabatekoa ez dela erakusten du.

Edonola ere, etorkizunerako fenomeno hau sakonkiago aztertzea eta corpusa handitzea eginkizun beharrezkotzat ikusten dugu; eta ez Rosen gutun laburrotan soilik, baina baita Etxartenetan eta, beraz, baita zubereraz zer gertatu den astiroago ikertzea ere.

Erreferentziak

- Artola, Koldo. 2000. Fidela Bernat anderea, euskal hiztun erronkariarra (eta II). *FLV* 85. 487-512.
- Azkue, Resurrección María. 1931. Particularidades del dialecto roncalés. *Euskera* 12. 207-406.
- Bilbao, Gidor & Joseba A. Lakarra. 2016. Etxart-Ros gutuneria. (*Monumenta Linguae Vasconum* III. Jardunaldietan aurkeztutako komunikazio argitaragabea, Gasteiz, 2016/12/20). <https://ehutb.ehu.eus/video/58c67369f82b2be4338b45b0>.

- Etxart, Gabriel & Miguel Ros. 1616-1617. *Gutuneria* (Gidor Bilbao, Ricardo Gómez, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Mounole & Blanca Urgellen edizio-zirriborro argitaragabea, Gasteiz: UPV/EHU, 2013).
- Gómez, Ricardo. 1991. Erronkarietarako dotrina argitaragabe bat: edizioa eta azterketa. In Joseba A. Lakarra (arg.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum (ASJUren Gehigarriak 14)*, I, 375-426. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Hualde Mayo, Pedro Prudencio. 1934-1935. Evangelio de San Mateo traducido al vascuence roncalés de Vidángoz. *RIEV* 26(1). 527-548.
- Idoate, Florencio. 1977. *La comunidad del valle de Roncal*. Iruñea: Nafarroako Diputazioa.
- Irigoién, Alfonso. 1957. Cartas de Mariano Mendigacha a D. Resurrección María de Azkue. *Euskera* 2. 119-169.
- Janda, Richard D. 2003. Phonologization as the start of dephonicization –Or, on sound change and its aftermath: Of extension, generalization, lexicalization and morphologization. In Brian D. Joseph & Richard D. Janda (arg.), *The handbook of historical linguistics*, 401-422. Blackwell: Oxford.
- Lafon, René. 1999. *Vasconiana (Iker 11)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lakarra, Joseba A. 1995. Reconstructing the root in Pre-Proto-Basque. In José I. Hualde, Joseba A. Lakarra & Robert L. Trask (arg.), *Towards a history of Basque language*, 189-206. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Lakarra, Joseba A. 2011. Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehen eta oraina*, 155-241. Bilbo: UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba A. 2013. Euskararen historiaurrearen berreraiketa sakonagorako: forma kanonikoa, tipologia holistikoa, kronologia eta gramatikalizazioa. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Kate-draren III. Biltzarra*, 275-324. Gasteiz: UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba A. 2016. Gramatikalizazioa, morfemen forma kanonikoak eta berreraiketa morfologikoaren bide berriak. In Gotzon Aurrekoetxea, Jesus Mari Makazaga & Patxi Salaberri (arg.), *Txipi Ormaetxea omenduz. Hire bordatxoan*, 175-192. Bilbo: UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba A. 2018. Euskararen historiaurrea. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igar-tua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 23-229. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Leizarraga, Joanes. 1990 [1571]. *Jesus Christ gure launaren Testamentu Berria*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Martinet, André. 1950. De la sonorisation des occlusives initiales en basque. *Word* 6. 224-233. <https://doi.org/10.1080/00437956.1950.11659382>.
- McColl Millar, Robert (arg.). 2015. *Trask's Historical Linguistics*. Londres & New York: Routledge.
- Mitxelena, Koldo. 1954. La posición fonética del dialecto vasco del Roncal. *Via Domitia* 1. 130-157 (Berrargit. *OC* 7, 611-647).
- Mitxelena, Koldo. 1955. La *Doctrina Cristiana* de Betolaza. *ASJU* 2. 41-60 (Berrargit. *OC* 11, 187-204).
- Mitxelena, Koldo. 1957. Las antiguas consonantes vascas. In Diego Catalán (arg.), *Miscelánea homenaje a André Martinet*, I, 113-157. Tenerife: La Lagunako Unibertsitatea (Berrargit. *OC* 7, 57-91).
- Mitxelena, Koldo. 1961. *Fonética histórica vasca*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia (2. argit. osatua, 1977. Berrargit. *OC* 6).

- Mitxelena, Koldo. 1963. *Lenguas y protolenguas*. Salamanca: Salamancako Unibertsitatea (Berrargit. *ASJUren Gehigarriak* 20. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. 1990; berrargit. *OC* 1, 1-98).
- Mitxelena, Koldo, Juan J. Beloqui, Jesús Elósegui & Pilar Sansinenea de Elósegui. 1953. Contribución al conocimiento del dialecto roncalés. *BAP* 9. 499-536 (Berrargit. *OC* 7, 571-608).
- Monteano, Peio J. 2017. *El iceberg navarro. Euskera y castellano en la Navarra del siglo XVI*. Iruñea: Pamiela.
- Mounole, Céline & Ricardo Gómez. 2018. Euskara zahar eta klasikoa. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*, 469-541. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzia.
- OEH = Euskaltzaindia. 2021. *Orotariko Euskal Hiztegia*. 10. argit. <https://www.euskaltzaindia.eus/oeh> [2023/01/30].
- Pagola, Rosa M., Itziar Iribar & Juan J. Iribar. 1997. *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Erronkariera*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Sarasola, Ibon. 1997. Euskal hitz altxorraz. *ASJU* 31(2). 617-642.
- Trask, Robert L. 1995. On the history of the non-finite verb forms in Basque. In José I. Hualde, Joseba A. Lakarra & Robert L. Trask (arg.), *Towards a history of the Basque language*, 207-234. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.

Eranskina

Analisisa egiteko Miguel Ros, Hualde Mayo eta Mendigatxaren *n-/l-* osteko herskarietz baliatu garez, aproposa deritzagu jarraian zerrendatzeari.

— Miguel Rosen [*n-/l-* + hers.] taldeen zerrenda:

/np/: *amplo* (13), *conpon* (9), *cumplitu* (11), *inpedizen* (9).

/lp/: *culpa* (17).

/nbl/: *aynbat* (9).

/nt/: *abentuaren* (15), *aconteçizen* (9), *contra* (9), *çoyntan* (9), *diferente* (9), *eguinte[n]* (9), *entelegatuec* (15), *espantaturic* (15), *galanta* (15), *gente* (15), *instrumento* (11), *intencione* (9), *jaunarentaco* (9), *junta* (7), *juntamentu* (15), *ontan* (9), *Parlamentu-yac* (13), *patente* (7), *prendamiento* (9), *presentac* (17), *puntu* (11), *puntualqui* (9), *sentencia* (9), *solamente* (7), *tanto* (11), *tinteroan* (15), *ventajaric* (9).

/lt/: *faltatu* (9).

/ndl/: *aldeti* (11), *andia* (7), *azienda* (9), *çinduten* (9), *demendatu* (13), *emendic* (7), *entendaturic* (15), *gendec* (9), *gobernamenduco* (15), *guelditu* (11), *prendamiento* (9), *respondatu* (7), *sindicuea* (7), *vorondate* (7).

/ld/: *molde* (15).

/nkl/: *concluy* (9), *encargaturic* (11), *Erroncariti* (7), *onquy* (15).

/ngl/: *desengañazen* (15), *emengo* (11), *estrangerequi* (15), *guengati* (15), *nongo* (11), *ongui* (17).

/lgl/: *algoazile* (15), *vilgu* (7).

— Hualde Mayoren [*n-/l-* + hers.] taldeen zerrenda:

/np/: *acompañatruc*, *campo*, *compadecitan cen*, *comparacioneric*, *compasione*, *complacimento*, *componi zte*, *cumplitruc*, *recompensa*, *tempestade*, *temploren*, *tempra*, *trompeta*.

/nbl/: *combeni*, *conbertitiaz*, *miembruetaric*.

/lb/: *alborotatruc, salba guitzazu.*

/nt/: *aburrimentu, alimentiuac, añadimentuz, aposentuan, asientua, atormenta, benabenturanrequin, boroniatia, calenturarequin, centuriaco, cimentu, cinturara, complacimentu, contatu cein, contra, contrario, contrariuarequin, conturequin, cuidamenturequi, cumplimentiuac, discurrimentu, discurrimenturen, encontruiara, entrañetan, entrega dazaizula, entregaten du, erresistimentu, gentilec, guente, inocenten, instantian, intencionia, istantian, juramento, mandamentu, mantena dazabein, mantenataco, multitud, pensamentu, presenta zte, presente, presentiac, prudente, puntu berian, saintiuan, santiuac, sontontan du, tentacionia.*

/lt/: *adulterioric, altacan, altarian, alteco, biltra, bueltatiala, eltu cen, galteguiten, galtia, guentu, multitud, saltu, sepultura, ugaltetaco.*

/nd/: *acabatan du, albertitan du, andia, arrendazalia, candelero, condenada, condescenditu cion, confirmatan du, encomendatu, endemoniatuac, engrendatu cion, entregaten du, erdeitan du, errecibitan du, erresponditu cein, erresucitatan du, escandalo, estimatan du, fabricatan du, fundatruc, indarrez, libratatan du, mendico, mundu, padecitan du, pretenditan dionari, predicatan du, sandaliac, senda, sontontan du, sosegatan du, tratatan du.*

/ld/: *aldeatan, galdein, moldia, saldo, soldadu, umildiac.*

/nk/: *banco, encaminatan ztiolaric, encarcelatruc, encomendatu, onqui, zancopetaco.*

/ng/: *ainguru bat, Ebangeliua, Janguecuaren, langosta.*

— Mendigatxaren [n-/l + hers.] taldeen zerrenda:

/npl/: *anpolla, cunplitako, inprentatra.*

/nb/: *enbarazatruk, sonbreroak, tranviatic.*

/lb/: *albertencia, errebolbi, salbazaliaren.*

/nt/: *abentu, alimentu, arrenta, arrepentitako, aumenta, borontate, consentitruk ssa, consentitu, entelegatra, erremientez, gentia, gentu, intencionia, kantatan dein, kantu, llantoka, mantria, mente, mentian, ñontik, parentesisen, parkamentiuuan, pensamentuan, permentinaz, prometimentiuak, saintiuer, sakramentu, santifika deila, sendimentu, sentimentureki, solamente, sontotu nei, ssunto, ssutan, tenpran, tentacionia, tinte, tonto, tratamentu, ygantiak.*

/lt/: *altarier, alte, biltuz, bordaltu, buelta dein artio, bulio, eltu, faltaren, galteguiteko, galtu, saltako/saltu tein, saltu cion, ugaltiaz.*

/nd/: *acienda, andi, bendicioniak, landamanian, candelerazko, erresponditu zaun, eskandalo, gomendiuaren, indar, mandozainareki, mandua, mendian, mundu, sendimentu, senditu nion/sendi.*

/ld/: *alda, aldi, espaldan, moldiaz, saldoak.*

/nk/: *anque, arrankatako, franko, komunkisse, onki.*

/lk/: *alkateri, kalka dozkian.*

/ng/: *engañatan, errenglon, Jangeiko, ongui.*

/lg/: *bilgune, bordalgiua, zalge.*

Contrasting contrastive-topicalization strategies¹

Dennis Ott*

University of Ottawa/University of the Basque Country & IKERBASQUE

ABSTRACT: This paper offers a comparison and preliminary analysis of ‘topicalization’ strategies in German, Basque, and English. I argue that Basque and English topics at the left periphery are dislocated elements resumed by pronominal correlates, a configuration more directly evidenced in German. I propose an analysis of left-peripheral topics in Basque and English that capitalizes on parallels with left-dislocated XPs in German. Despite superficial differences, left-dislocation configurations in the three languages can be distinguished from inversion constructions and are united in their contrastive character. I argue that dislocated XPs are parenthetical sentence fragments, building on analogous proposals for German and other languages. The analysis is shown to be flexible enough to account for relevant surface differences between the languages while also providing a principled explanation for the contrastive import of left-peripheral topics.

KEYWORDS: Dislocation; syntax; ellipsis; pragmatics; question under discussion.

---

¹ I’m indebted to Aritz Irurtzun and two anonymous reviewers for *ASJU* for constructive commentary. Thanks also to Arantzazu Elordieta, Gorka Elordieta, and Azler García for help with the data; none of them should be held responsible for any errors and inaccuracies in the final product. This research was supported by financial aid from the Basque Government to the *Basque Research Group in Theoretical Linguistics (HiTT)*, ref. IT1537-22).

Corresponding author: Dennis Ott. Centro de Investigación Micaela Portilla Ikergunea (JUPV/EHU. Universidad del País Vasco/IKERBASQUE. c/Justo Vález de Elorriaga, 1 (01006 Vitoria-Gasteiz, Spain). – dennis.ott@post.harvard.edu – <https://orcid.org/0000-0002-9573-2348>

How to cite: Ott, Dennis (2022). «Contrasting contrastive-topicalization strategies», *ASJU*, 56 (2), 169-192. (<https://doi.org/10.1387/asju.24113>).

Received: 2022-12-05; Accepted: 2023-05-26.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (JUPV/EHU)

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

1. Introduction

This paper offers a comparison and preliminary analysis of ‘topicalization’ strategies in German, Basque, and English. I will argue that Basque and English topics at the left sentential periphery are dislocated elements resumed by discourse-anaphoric pronominal correlates, a configuration more directly evidenced in German, where it can be contrasted with a *bona fide* gap strategy.

Chomsky (1977) analyzed topicalization in English as involving adjunction of the topicalized phrase to the sentence as a whole and concomitant null-operator movement.²

- (1) this book, I really like
- (2) [_S this book [_S OP_i [I really like t_i]]]

Chomsky’s principal motivation for situating the topicalized XP clause-externally was its intuitive resemblance to “as for XP” expressions. The analysis contrasts with that of *wh*-movement, in which the (overt) operator is directly associated with the corresponding gap and subject-verb inversion applies:

- (3) which book do you like?
- (4) [_S which book_i [do you like t_i]]

While in English the inversion strategy is confined to *wh*-questions and a few other ‘residual V2’ constructions, in Basque it is used in questions as well as narrow-focus constructions; in German, a V2 language, it applies in main clauses generally.

I suggest in this paper that a version of Chomsky’s analysis is correct for left-peripheral topics in Basque and English, which correspond to left-dislocated XPs in German. Despite superficial differences, the left-dislocation configurations in the three languages can be clearly distinguished from inversion constructions and are united in their contrastive pragmatic character. German (section 2) resorts to either inversion or left-dislocation to mark contrastive topics, while Basque (section 3) and English (section 4) rely specifically on the latter strategy for this purpose.

I will argue that dislocated XPs are properly analyzed as parenthetical sentence fragments, building on analogous proposals for left-dislocated XPs in German and other languages elsewhere (Ott 2014, 2015; Fernández-Sánchez & Ott 2020). This analysis is shown to be flexible enough to account for relevant surface differences between the languages while also providing a principled explanation for the contrastive pragmatic import of left-peripheral topics (section 5).

2. Inversion vs. dislocation in German

German has two distinct ‘topicalization’ strategies. As a V2 language, it permits XPs of any category to undergo unbounded A-bar movement to the edge of (root) CP, leaving a gap and triggering finite-V raising (inversion):

² S’ corresponds roughly to modern-day CP, while S” marks an extra-sentential position.

- (5) meiner Schwester habe ich – ein Buch geschenkt
 my.DAT sister have I a.ACC book given
 ‘I gave a book to my sister’

While inversion with non-*wh* operators as in (5) is sometimes referred to as ‘topicalization,’ the fronted category need not be topical in any strict sense of this (vague) term (Büring 1997).

In the second major fronting strategy, ‘(contrastive) left-dislocation’, the **fronted category** is associated with a *correlative pro-form* (typically, a ‘d-pronoun’) rather than a gap, and inversion/V2 is not permitted:

- (6) meiner Schwester, (*der*) habe (**der*) ich – ein Buch
 geschenkt
 my.DAT sister her.DAT have I a.ACC book
 given
 ‘I gave a book to my sister’

In the general case, dislocation effects an interpretation of the fronted XP as a contrastive topic: it implies the existence of contextually relevant alternatives to the denotation of the dislocated element (so that a natural continuation of (6) would be ...*and to my brother, I gave a bike*). Unlike other types of ‘topic’, *contrastive* topics are really *delimiting* expressions (Krifka 2008); as a result, they need not be nominal but can be of any major category.

Dislocation and inversion can co-occur, in which case the dislocated element precedes the fronted XP associated with a gap (cf. Rizzi 1997):

- (7) meiner Schwester, wann hast du *der* – ein
 my.DAT sister when have you her.DAT a.ACC
 Buch geschenkt?
 book given
 ‘When did you give a book to my sister?’
- (8) *wann, meiner Schwester, hast du *der* – ein
 when my.DAT sister have you her.DAT a.ACC
 Buch geschenkt?
 book given

Dislocation and fronting-*cum*-inversion have a number of properties in common. Both can front an XP of any major category; both are unbounded but sensitive to islands; and both show reconstruction effects, e.g. for case and binding.³

- (9) island-sensitivity
 a. *meiner Schwester war ich da als Peter –
 my.DAT sister was I there when Peter
 ein Buch geschenkt hat
 a book given has
 intended: ‘I was there when Peter gave a book to my sister’

³ So-called *hanging topics* share none of these properties; see Fernández-Sánchez & Ott (2020).

- b. ***meiner** Schwester, *der* war ich da als Peter _
 my.DAT sister her.D was I there when Peter _
 ein Buch geschenkt hat
 a book given has
 intended: 'I was there when Peter gave a book to my sister'
- c. ??**meiner** Schwester, wer war da als Peter *der*
 my.DAT sister who was there when Peter her.D
 ein Buch geschenkt hat?
 a book given has
 intended: 'Who left when Peter gave a book to my sister?'

(10) binding connectivity

- a. **seiner_i** Schwester hat jeder Mann_i _ ein Buch geschenkt
 his.DAT sister has every man a book given
 'Every man gave a book to his sister'
- b. **seiner_i** Schwester, *der* hat jeder Mann_i _ ein
 his.DAT sister her.D has every man a
 Buch geschenkt
 book given
 'Every man gave a book to his sister'

(We are for the moment abstracting away from the details of the filler-gap dependency involved, to which we turn presently.)

These commonalities, however, should not distract from a number of major differences between the two configurations, which militate decisively against reducing dislocation to A-bar movement. Inversion is a gap strategy and triggers verb raising/V2; dislocation shares neither property. Dislocated elements are prosodically separated from the remainder of the sentence; no such 'comma intonation' is a natural choice for initial XPs in inversion.

Furthermore, bare quantifiers readily undergo A-bar movement but resist dislocation:

(11) bare quantifiers: inversion vs. dislocation

- a. niemand ist _ gekommen
 no.one is arrived
 'No one arrived'
- b. #**niemand**, *der* ist _ gekommen
 no.one he is arrived
 intended: 'No one arrived'
- c. alles habe ich _ gekauft
 all have I bought
 'I bought everything'
- d. #**alles**, *das* habe ich _ gekauft
 all that have I bought
 intended: 'I bought everything'

And while remnant categories participate in the inversion strategy, they fail to be dislocated:

- (12) remnant XPs: inversion vs. dislocation
- a. [seiner Schwester t_i geschenkt] hat er [ein Buch]_i –
 his.DAT sister given has he a.ACC book
 ‘He gave a book to his sister’
  - b. *[seiner Schwester t_i geschenkt], das hat er [ein Buch]_i –
 his.DAT sister given that has he a.ACC book

These asymmetries between inversion and dislocation strongly suggest that inversion and dislocation involve rather different structural configurations.

The asymmetries can be captured as follows (Ott 2014, 2015). Inversion is plain A-bar movement to SPEC-C (an instance of Internal MERGE in the framework of Chomsky *et al.* 2019), which—for reasons that remain obscure—requires concomitant raising of the finite verb. A dislocated XP, on the other hand, is an extra-sentential parenthetical element, more specifically an *anticipatory fragment*: the surface remnant of an underlying full sentence that occurs prior to the parallel host sentence in the text sequence, but otherwise bears no structural connection to it.

- (13) [ich habe [meiner Schwester] ein—Buch—geschenkt]
 I have my.DAT sister a book given
 [der_i [habe ich t_i ein Buch geschenkt]] (=6)
 her.DAT have I a book given

The left-peripheral fragment is derived by ordinary clausal ellipsis, i.e. the same PF-deletion mechanism that independently derives sluicing, fragment answers, XP tags in split questions, etc. (see Merchant 2001, 2004; Arregi 2010; Ott 2016; Ott & Struckmeier 2018).⁴ For this kind of deletion to be recoverable, the two clauses must be *parallel* in their interpretation; one way of making this precise, roughly following Merchant (2001), is to require existentially-closed variants of the two propositions modulo the focal/fronted element to be mutually entailing (for the above case, $\exists x. I\ gave\ x\ a\ book \Leftrightarrow \exists x. I\ gave\ x\ a\ book$). See Barros (2014), Weir (2014), and Griffiths (2019), among others, for refinements of this identity condition that need not concern us here.

On this analysis, it follows immediately that a wide range of categories can undergo dislocation; namely, any category that can independently surface as a fragment. Reconstruction effects—including the dative case of the fragment in (6/13) and the bound pronoun in (10b)—are merely apparent, arising as a by-product of the necessarily parallel structure of the elliptical clause, as in other cases of clausal ellipsis. The island-sensitivity of left-dislocation can largely be attributed to the front-

⁴ For reasons discussed in Ott & Struckmeier (2018), and *pace* Merchant (2004), I do not assume clausal ellipsis to be fed by obligatory fronting of the remnant in a language such as German, where foci need not move. This is different in the case of Basque (discussed in the following section), where foci are fronted obligatorily.

ing of the correlate within the non-elliptical host; on how to explain it for cases where it obtains while the correlate remains *in situ*, see Ott (2017, in progress), also Fernández-Sánchez & Ott (2020).

Importantly, the analysis likewise rationalizes the observed syntactic, prosodic, and interpretive separation of the dislocated XP. As the surface remnant of a separately generated expression, the fragment precedes an entire V2 configuration, including fronted operators; by the same token, remnant dislocation would require an illegitimate cross-sentential movement dependency. The juxtaposed elliptical clause forms its own compositional and intonational domain, and correlate and dislocate are interpreted analogously in their respective (parallel) clauses. The incompatibility of bare quantifiers with dislocation is a direct effect of their failure to act as antecedents of discourse-anaphoric pronouns generally.

3. Left-peripheral topics in Basque

In Basque, in the general case, *wh*-phrases and foci are positioned left-adjacent to the verbal complex (typically composed of nonfinite verb and inflected auxiliary). Thus, relative to the unmarked order in (14a), the order of constituents changes when the subject is focused (14b) or questioned (14c) (examples from Irurtzun 2016):

- (14) neutral order vs. focus/*wh*-placement
a.	Jonek	ura	edan	du
	Jon.ERG	water	drink	AUX
	‘Jon drank water’			
b.	Jonek	edan	du	ura
	Jon.ERG	drink	AUX	water
	‘JON drank water’			
c.	nork	edan	du	ura?
	who.ERG	drink	AUX	water
	‘Who drank water?’			

Ortiz de Urbina (1989) and Irurtzun (2016) analyze *wh*/focus-movement in Basque as directly analogous to the inversion strategy of V2 languages, i.e. as fronting of XP to SPEC-C accompanied by raising of the verbal complex:⁵

- (15) [_{CP} Jonek_i/nork_i edan+du_k [_{IP} t_i ura t_k]]

Topics, in turn, are positioned to the left of such operators:

- (16) **ura** Jonek edan du
 water Jon.ERG drink AUX
 ‘Water, JON drank’

⁵ See Uriagereka (1999), Elordieta (2001), and Arregi (2002) for alternative analyses.

Inversion accompanying A-bar movement in Basque applies quite generally, including in embedded contexts (Irurtzun 2016). By contrast, topicalization fails to trigger inversion: the contrastive-topical reading of *ura* is only supported by the constituent order in (16); that in (17) unequivocally identifies *ura* as focus.

- (17) *ura edan du Jonek*
 water drink AUX Jon.ERG
 ‘Jon drank WATER’

The same point can be made using long-distance topicalization. Unlike long-distance *wh*-movement, which triggers inversion in both the embedded clause and the main clause (Irurtzun 2016), cross-clausal topicalization does not.

- (18) inversion: long-distance *wh*-movement vs. topicalization
 a. *noiz pentsatzen duzu [bukatuko dela gerra _]?*
 when think AUX finish.FUT AUX.C war
 ‘According to you, when will the war finish?’
 b. ***ura*** *Jonek esan du [Mirenek _ edan duela]*
 water Jon.ERG say AUX Miren.ERG drink AUX.C
 ‘JON said that Miren drank water’

Embedded inversion in (18a), presumably a by-product of successive-cyclic movement, unambiguously locates the temporal variable bound by the *wh*-adjunct in the lower clause; no such inversion is observed in (18b).

Topicalization in Basque is thus not an inversion strategy, unlike *focus/wh*-movement. Rather, as in German, Basque left-peripheral topics precede a complete sentence, including any internally fronted foci/*wh*-phrases and concomitant inversion. Taking the question in (19) as a baseline, any of the post-V constituents can appear before the *wh*-phrase (examples from Saltarelli 1988: 6f).⁶

- (19) *nola eraman du aitak Mikel etxera?*
 how carry AUX father.ERG Mikel to.house
 ‘How did father carry Mikel home?’
 a. ***aitak*** *nola eraman du Mikel etxera?*
 b. ***aitak Mikel*** *nola eraman du etxera?*
 c. ***aitak etxera*** *nola eraman du Mikel?*
 d. ***etxera Mikel*** *nola eraman du aitak?*

Analogously, topics precede pied-piped clauses (see Irurtzun 2016 on this phenomenon):

- (20) ***Jonek*** [*nork erre duela*] *esan du?*
 Jon.ERG who.ERG smoke AUX.C say AUX
 ‘Who did Jon say smoked?’

⁶ Topicalization in embedded contexts appears to be possible (i) but will not be discussed here.

(i) *uste dut [ura Jonek edan duela]*
 think AUX water Jon.ERG drink AUX.C
 ‘I think that JON drank water’

Furthermore, much as we saw for German, Basque topics are intonationally isolated from the following sentence, despite the fact that they are not consistently separated from the remainder of the sentence by a comma in writing. Ortiz de Urbina (1989: 224f.) observes that “any element preceding the *wh*-[phrase] [or focus, D.O.] is interpreted as a topic and separated from the rest of the clause by a pause. [...] Where more than one pre-CP arguments occur [...] they are assigned a characteristic ‘listing’ intonation pattern [...]”. Ortiz de Urbina (2003: 455) identifies left-peripheral topics as “usually separated from the rest of the clause to their right by a pause and/or a rise in intonation which leads to the major prominence of the clause, that of the focused constituent”; where multiple XPs are dislocated, “they receive a listing intonation, with intonational breaks after each topical element”.

Basque left-peripheral topics, like their German counterparts, are interpreted contrastively. About example (21) (in Ondarroa Basque), Arregi (2002: 195) says that it “suggests that there are other objects about which we should be asking who broke them”, and as such is understood to be a partial answer to *who broke what?*:

- (21) **maxe**   Jónek   apurtu   ban
          the.table   Jon.ERG   break   AUX
          ‘JON broke the table’

This observation is echoed in Ortiz de Urbina (2003: 455ff.), where it is observed that left-peripheral (but not right-peripheral) elements are interpreted contrastively and require the presence of a focus in the following clause. We return to this aspect of topicalization in section 5.

Note that since Basque is a null-argument language, topicalized XPs are never formally obligatory; they merely serve to express contrast.⁷ The superficial presence of postverbal gaps in the above examples is thus no reason to conclude that Basque topicalization is a *bona fide* gap strategy: argumental gaps are simply *pros* or equivalent null pro-forms.⁸ Note in this connection that in the case of VP topicalization, the dummy verb *egin* ‘do’ is used as a correlate:

- (22) [**liburu bat irakurri**]   atzo   *egin*   zuen   Mikelek
          book   one   read   yesterday   do   AUX   Mikel.ERG
          ‘Mikel read a book YESTERDAY’

The example also illustrates the fact that non-nominal categories can be topicalized; examples of PP and CP topicalization are given below.

- (23) [**etxe atzean**]   Mirenen   zain   dago   Mikel
          house   behind   Miren.GEN   wait   do   Mikel
          ‘Mikel is waiting for MIREN behind the house’

⁷ This is true even when (nonfinite) verbs are topicalized, which requires doubling; see Ortiz de Urbina (2003: 457). I set aside this case here, although it is presumably within the scope of the analysis proposed.

⁸ Overt pronominal arguments are unnatural correlates for dislocated XPs, presumably due to their emphatic/deictic (as opposed to purely discourse-anaphoric) import; see below.

- (24) [**Mikel joan zela**] Mireni esan zion Jonek
 Mikel go AUX.C Miren.DAT say AUX Jon.ERG
 ‘Jon told MIREN that Mikel left’

The prosodic separation noted by Ortiz de Urbina for nominal topics appears to apply to these cases.

The above observations strongly suggest that ‘topicalized’ XPs in Basque are genuinely extra-clausal constituents, connected to a host-internal pro-form rather than a gap. At the same time, Basque topicalization bears some of the hallmarks of A-bar dependencies.

First, it is unbounded (although as noted above, unlike *wh*-movement it fails to trigger embedded inversion). Second, it is island-sensitive; the following pairs are based on examples in Irurtzun (2016) illustrating the island-sensitivity of *wh*-movement in Basque:

- (25) adjunct clauses
 a. nor poztu da [abestia entzun duelako]?
 who get.happy AUX song hear AUX.C.P
 ‘Who got happy because (s)he heard the song?’
 b. ***abestia** nor poztu da [_ entzun duelako]?
- (26) N-complement clauses
 a. noiz entzun duzu [Jonek liburu bat idatzi duelako
 when hear AUX Jon.ERG book one write AUX.C.P
 zurrumurrua]?
 rumor
 ‘When did you hear the rumor that Jon wrote a book?’
 b. ***liburu bat** noiz entzun duzu [Jonek _ idatzi duelako zurrumurrua]?
- (27) possessors
 a. Nork irakurri du Jonen liburua?
 who.ERG read AUX Jon’s book
 ‘Who read Jon’s book?’
 b. ***Jonen** nork irakurri du [_ liburua]?

Third, topicalized XPs display connectivity effects. As shown by Ortiz de Urbina (1989), reciprocal *elkar* ‘each other’ is a local anaphor, subject to Condition A. In (28b), *elkar* is locally bound in the base position of the *wh*-phrase, showing that *wh*-movement reconstructs.

- (28) binding of *elkar* under reconstruction: *wh*-movement
 a. lagunek_i [elkarr_i buruzko zurrumurru bat]
 friends.ERG each.other.DAT about rumor one
 entzun zuten
 hear AUX
 ‘The friends heard a rumor about each other’
 b. [elkarr_i buruzko zein zurrumurru] entzun zuten
 each.other.DAT about which rumor hear AUX
 lagunek_i _ ?
 friends.ERG
 ‘Which rumor about each other did the friends hear?’

An equivalent reconstruction effect obtains with topicalization of an *elkar*-containing XP. In (29a), the reciprocal is bound exactly as in (28a), showing that analogous c-command relations can be exploited for purposes of interpretation ((29b) serves as a control):

(29) binding of *elkar* under reconstruction: topicalization

- a. **elkarri**_i   **buruzko zurrumurru hau** noiz   entzun
 each.other.DAT   about   rumor   this   when   hear
 zuten lagunek;_i?
 AUX friends.ERG
 ‘When did the friends hear this rumor about each other?’
- b. ***lagunei**_i   **buruzko zurrumurru hau** noiz   entzun zuten
 friends.DAT   about   rumor   this   when   hear   AUX
 elkarrek;_i?
 each.other.ERG
 intended: ‘When did the friends hear this rumor about each other?’

These effects appear to strongly suggest that Basque topics are displaced from a clause-internal position. We thus find similarly paradoxical qualities as with dislocated XPs in German: topics act like detached parentheticals in some ways, like fronted operators in others.

With these observations in mind, we can understand Basque ‘topicalization’ to be dislocation with null pro-forms (or correlative *egin*, in the case of VP topicalization), i.e. a paratactically ordered sequence of parallel sentences:⁹

(30) ergative topic

- a. **Jonek**   atzo   eman   zion   Mikeli   liburua
 Jon.ERG   yesterday   give   AUX   Mikel.DAT   book
 ‘Jon gave Mikel the book YESTERDAY’
- b. [**Jonek**   ~~eman~~   ~~zion~~   ~~—~~   ~~Mikeli~~   ~~liburua~~] [atzo   eman
 J.ERG   give   AUX   —   M.DAT   book   yesterday   give
 zion   *pro*   Mikeli   liburua]
 AUX   M.DAT   book

(31) dative topic

- a. **Mikeli**   atzo   eman   zion   Jonek   liburua
 Mikel.DAT   yesterday   give   AUX   Jon.ERG   book
 ‘Jon gave Mikel the book YESTERDAY’
- b. [**Mikeli**   ~~eman~~   ~~zion~~   ~~Jonek~~   ~~—~~   ~~liburua~~] [atzo   eman
 M.DAT   give   AUX   J.ERG   —   book   yesterday   give
 zion   Jonek   liburua   *pro*]
 AUX   J.ERG   book

⁹ The analysis is compatible with an alternative that takes the pronominal arguments to be clitics that together make up the inflected auxiliary. It is not directly compatible, however, with Arregi’s (2002) theory of focus in Basque, where non-focal XPs are moved clause-internally (to the left and right) to render the focus the most-deeply embedded constituent. The ultimate result is similar, however, in the sense that dislocated XPs are removed from the intonational domain of the host-internal focus.

Each root clause constitutes its own intonational domain, yielding the observed prosodic separation. Given that multiple topics receive a list intonation, they likely represent independent sentence fragments, hence intonation phrases:

(32) topic sequence

- a. **Jonek**   **Mikeli**   **liburua**   atzo   eman   zion
 Jon.ERG   Mikel.DAT   book   yesterday   give   AUX
 ‘Jon gave Mikel the book YESTERDAY’
- b. [**Jonek_i**, **eman—zion ...**] [**Mikeli_j**, **eman—zion ...**] [**liburua_k**,
 J.ERG   give   AUX   M.DAT   give   AUX   book
eman—zion ...]
 give   AUX
[atzo   eman   zion   *pro_i pro_j pro_k*]
yesterday   give   AUX

Such multiple topicalization is marginal at best in both German and English, for reasons that remain somewhat unclear (but see below). Morphosyntactic properties of the correlates and their effects on the processing of resultant dependencies are likely to play a role.

The analysis immediately rationalizes the absence of inversion in topicalization, distinguishing it sharply from *wh*- and focus movement: the fragment(s)–host sequence yields $Vn > 2$, as in German.¹⁰ Strong support for the postulated paratactic ordering of dislocate and host sentence derives from the fact that, just as in German, bare quantifiers in Basque resist topicalization. Consider the following contrasts:

(33) NP vs. bare-quantifier topic (absolutive)

- a. **liburu bat**   Jonek   erosi   zuen
 book   one   Jon.ERG   buy   AUX
 ‘JON bought a book’
- b. **#zerbait**   Jonek   erosi   zuen
 something   Jon.ERG   buy   AUX
 ‘JON bought something’
- c. **#dena**   Jonek   erosi   zuen
 everything   Jonek.ERG   buy   AUX
 ‘JON bought everything’

(34) NP vs. bare-quantifier topic (dative)

- a. **zure lagunei**   nork   lagunduko   die?
 your   friends.DAT   who.ERG   help.FUT   AUX
 ‘Who will help your friends?’
- b. **#norbaiti**   nork   lagunduko   dio?
 someone.DAT   who.ERG   help.FUT   AUX
 ‘Who will help someone?’

¹⁰ It remains to be shown that the analysis generalizes to topicalization in other null-argument languages, such as Japanese.

It is hard to imagine what might exclude these categories from topicalization if the latter were analyzed as sentence-internal fronting; on the other hand, if topics *qua* sentence fragments are resumed discourse-anaphorically, the exclusion of non-resumable categories follows.

At the same time, we capture straightforwardly those characteristics of Basque topicalization that are shared with A-bar dependencies. On the natural assumption that fragments *qua* foci move to the preverbal position (SPEC-C), as is generally the case in Basque, the island-sensitivity of topicalization follows from the movement dependency (focus fronting) that obtains within the elliptical clause. Apparent connectivity as exemplified in (29a) reduces to ellipsis parallelism: the relevant c-command dependency obtains (under reconstruction, shown below) within the elliptical first sentence.

- (35) [... lagun_i,   elkarri_i,   buruzko zurrumurru   hau ...]
           friends.ERG   each.other.DAT   about   rumor   this
           [noiz ...]
           when

The systematic case-marking of topics, matching their putative base positions, likewise identifies them as surface remnants of underlyingly parallel sentences.¹¹ Connectivity in Basque topicalization is thus an effect not of movement but elided sentential structure, exactly as in short answers (Merchant 2004; Weir 2014).

In sum, Basque topics are equally paradoxical as their German left-dislocated counterparts. On the one hand, they appear to derivationally originate in their hosts; on the other hand, their prosodic separation and extra-sentential ordering, as well as the impossibility of dislocating bare quantifiers, militate strongly against a naive movement analysis. The proposed analysis in terms of ellipsis and discursive juxtaposition resolves the paradox.

4. English topicalization

Topicalization in English has been analyzed in various ways (see Miyagawa 2017 for a survey). One of the earliest explicit analyses was that of Chomsky (1977), where the topicalized XP is adjoined to the sentence while a null operator (in the original, a deleted *wh*-phrase) raises clause-internally in its stead:

- (36) Chomsky's (1977) analysis
       a. **this book**, I really like _
       b. [_S, **this book** [_S OP_i [I really like *t_i*]]]

While the analysis was primarily designed to capture similarities between topicalization and (other kinds of) *wh*-movement, it is evident that Chomsky recognized that a number of differences necessitate the slightly more elaborate analysis above.

¹¹ Conversely, within the host sentence, the pronominal correlates standing in for dislocated arguments serve as targets for agreement by INFL, which consequently acts 'as if' the dislocated argument were part of the sentence, even though in actual fact there is no structural connection.

First, unlike *wh*-movement, topicalization does not trigger inversion:

(37) ***this book**, do I really like _

Furthermore, English topics are characterized by a rising tone followed by a boundary (indicated by the comma in orthography), prosodically separating them from the remainder of the sentence in a way not observed with *wh*-phrases (cf. Constant 2014). The prosody is indicative of a contrastive interpretation, evident in the following examples adapted from Ward (1985: 161):

(38) A: now who gets which of these presents?

B: **this one**, John gets _

(39) A: now how much money did you say you've borrowed from your parents?

B: **from my mother**, I've borrowed over a thousand dollars _

I take the fact that topicalized XPs are separated from the remainder of the sentence by an intonational break to indicate that they are parenthetically ordered relative to their host, rather than a proper constituent thereof.¹²

That said, topicalization in English behaves analogously to *wh*-movement in other ways, a fact that militates decisively against an assimilation to *as for* constructions (*pace* Chomsky).¹³ First, topicalization appears to be a *bona fide* gap strategy: unlike Basque, English does not generally permit argument drop; as a result, and patterning with *wh*-movement, the clause following a topicalized argument is not necessarily a syntactically complete root clause (as in (38B) above and unlike in (39B), where the dislocate is an adjunct).¹⁴ Furthermore, topicalization is unbounded and sensitive to island boundaries (Chomsky 1977):

(40) **this book**, I think that John should read _

(41) island-sensitivity of topicalization

a. ***this book**, I accept [the argument that John should read _]

b. ***this book**, I wonder [who will read _]

¹² It is not clear (to me) if matrix subjects in English can be topicalized. Intuitively this appears not to be the case, but given that contrastive subjects, too, are followed by an intonational break (Constant 2014), the matter is not obvious. In light of the discussion in section 5 below, it may be tempting to speculate that subject topicalization is blocked as vacuous by considerations of economy, but any such line of reasoning is thwarted by the fact that subjects are easily left-dislocated in German. As pointed out by a reviewer, the matter is clearer with regard to embedded subjects, which 'visibly' undergo topicalization (Lasnik & Saito 1992):

(i) transatlantic flights, John said (*that) _ are expensive!

¹³ A stronger resemblance holds between *as for* constructions and the construction misleadingly labeled 'left-dislocation' (after Ross 1967), shown in (ii).

(i) as for this book, I really like *(it)

(ii) this book, I really like it

'Left-dislocation' in English is equivalent to what has been more aptly labeled 'hanging topic' in the context of other languages and, like *as for* constructions, has no movement properties at all.

¹⁴ As with Basque and German, I will set aside here embedded topicalization, permissible in English "with varying acceptability" (Chomsky 1977: 91).

Like *wh*-movement (but unlike *as for* constructions), English topicalization shows definite reconstruction effects, seemingly pointing to a derivational origin of the topicalized XP within the following clause. For instance, Speas (1990) and Heycock (1995) document reconstruction for Conditions A and C:

- (42) reconstruction effects with topicalization
 a. **criticize herself**_{*p*}, Mary_{*i*} will not _
 b. ***criticize Mary**_{*p*}, she_{*i*} will not _
 c. ***with John's computer**, he_{*i*} began to write a book _

Such facts render a base-generation analysis untenable even when supplemented with clause-internal movement of a stand-in covert operator, which furthermore struggles to rationalize the parenthetical prosodic signature of the 'topicalized' XP.

It may thus be fruitful to extend the analysis proposed above for Basque fronted topics to their English counterparts and treat topicalization as an instance of dislocation:

- (43) [~~I really like this book~~] [*OP*_{*i*} I really like *t*_{*i*}]
 (44) [~~Mary will not criticize herself~~] [*OP*_{*i*} Mary will not do *t*_{*i*}]
 (45) [~~he began to write a book with John's computer~~] [*OP*_{*i*} he began to write a book *t*_{*i*}]

Case and thematic role (where present) are thus assigned within the elliptical clause, which is also where the *c*-command relations obtain that yield apparent reconstruction (enabling anaphor binding and prohibiting coreference in the first sentences in (44) and (45), respectively). *OP* movement within the host fails to trigger inversion, presumably for the same reasons that prevent inversion in relative clauses (perhaps due to lack of C altogether).

What is *OP*? To approach the question, let us turn to differences between English topicalization and the Basque/German dislocation strategy. Unlike the latter, topicalization in English is not compatible with concomitant *wh*-movement (Chomsky 1977):¹⁵

- (46) topicalization ↔ *wh*-movement
 a. ***this book**, to whom should we give _?
 b. ***criticize herself**, why did she _?
 c. ***in this bed**, when did you sleep _?

This suggests the obligatory presence of a null A-bar operator in SPEC-C, much as in Chomsky's original analysis, precluding the simultaneous occurrence of *wh*-phrases in this position.

¹⁵ A reviewer expresses doubts about this generalization, citing examples such as the following:

- (i) this big and heavy book, why the hell would anyone write the damn thing!?
 (ii) this big and heavy book, who the hell do you think would write the damn thing!?

But these do not appear to be proper (contrastive) topics, but rather hanging topics announcing a referent to be commented on. I have to leave this matter unresolved here.

I suggest that *OP* is essentially a phonologically null version of the d-pronouns appearing in German dislocation and likewise a free pronoun, but differing in its operator status from the ‘plain’ covert pro-forms employed by Basque.¹⁶ This would then account for both the mutual exclusivity of topicalization and *wh*-movement and the island-sensitivity of topicalization, as well as the licensing of host-internal parasitic gaps (Jayaseelan 2008):¹⁷

(47) **these papers**, I filed _ [without reading *pg*]

From this perspective, the syntactic incompleteness of the host clause in cases of argument topicalization, contrasting with Basque/German dislocation, appears less mysterious. Sentences following ‘topicalized’ XPs are much like appositive relatives in being formally equivalent to root clauses but not felicitous as assertions on their own (cf. Emonds 1979; Onea 2016); it is noteworthy in this connection that German uses free d-pronouns both as correlates in dislocation and as relative pronouns in appositive relatives.¹⁸

Ott (2018) shows that a null pronominal operator makes sense of a constraint on VP topicalization that Thoms & Walkden (2019) dub the *nominal-gap requirement*.

- (48) nominal-gap requirement
- a. **read the book**, she did _
  - b. ***leave early**, I saw them _
  - c. ***get coffee**, you should go _

What distinguishes (48a) from (48b,c) is the fact that the gap in the former alternates with a nominal, whereas no such pro-form is permitted in the latter (*he did that* vs. *I saw them that, **you should go that*). As argued extensively in Ott (2018), this strongly suggests that VP topicalization is a form of dislocation, with a covert *that* undergoing A-bar movement clause-internally. By contrast, a naive movement analysis (e.g., Baltin 1982) necessarily fails to account for facts of this kind.

In line with the hypothesis that English topicalization is dislocation, we find that neither bare quantifiers nor remnant categories created by extraposition can be topicalized (the latter fact was noted in Postal 1994):

- (49) no bare-quantifier topicalization
- a. ***nothing**, I bought _
  - b. ***someone**, they saw _
- (50) no remnant-XP topicalization
- a. ***[such a scurrilous review t_i]**, they published _ last year [of his book]_{*i*}
  - b. ***[read a book t_i]**, he did _ [that he liked]_{*i*}

¹⁶ Note that this does not entail that movement of the operator derives an ‘open sentence’, as on Chomsky’s (1977) analysis; unlike Chomsky, I do not assume the relation between topic fragment and host is one of predication. See section 5 below.

¹⁷ Much as we saw with German left-dislocation, multiple topicalization is marginal in English (Lasnik & Saito 1992), although Constant (2014) provides felicitous examples. I leave the issue open.

¹⁸ Perhaps the operator employed in English topicalization is related to that used in parenthetical comment clauses such as *I think, she said*, etc., accounting for the absence of a surface object in such (root) clauses.

This differs from both *wh*-movement in English and inversion in German, whereas the patterns replicate those of German dislocation shown above. This in turn suggests that topicalization in English is likewise a paratactic fragment–host sequence, the topical XP resumed by a covert free pronoun: bare quantifiers cannot antecede such pronouns, and remnant topicalization would require a movement dependency across sentences.

By the same token, the analysis can account for a number of asymmetries between *wh*-movement (/restrictive relativization) and topicalization (/appositive relativization) first discussed in Postal (1994) and more recently in Poole (2017). Postal noticed that certain contexts block topicalization but not *wh*-movement (the examples are Poole's):

- (51) change-of-color verbs
 a. what color did he paint the car _?
 b. ***that color**, he never painted the car _
- (52) existential constructions
 a. what is there _ in the pantry?
 b. ***a potato**, there is _ in the pantry
- (53) 'name positions'
 a. what name did Irene call the cat _?
 b. ***Snowflake**, Irene called the cat _

What these contexts have in common is that they are *anti-pronominal*: pronominals are not licensed in the (putative) base positions of the preposed XPs. To explain how this precludes topicalization, Postal (1994: 162) proposes that it is only an apparent gap strategy; in actual fact, the base position of the topic is occupied by a covert resumptive pronoun. Consequently, topicalization is felicitous only from positions licensing such a pronoun.¹⁹

The analysis proposed here follows Postal's in spirit but not in implementation: topicalization is indeed not a *bona fide* gap strategy, but the covert 'resumptive' is a free pronoun functioning as an A-bar operator. Despite this difference, Postal's observations appear to largely follow. To illustrate, consider (52b). Suppose *OP* is a silent *that*, appropriate to resume an NP such as *a potato*. But its not being licensed in this context rules out both the host sentence of (52b) and an analogous appositive relative:

- (54) topicalization failure in anti-pronominal context
 a. *there is *that* in the pantry
 b. [**there is a potato in the pantry**] *[*that_i* there is *t_i* in the pantry]
 c. *I found the potatoes *[*which_i* there were *t_i* in the pantry]

In short, it appears that the constraints placed on topicalization by anti-pronominal contexts follow from the parenthetical nature of the construction, which requires cross-sentential pronominal resumption.²⁰

¹⁹ By the same token, the analysis would account for certain cases of illegitimate P-stranding under topicalization, documented in Postal (1998) and Stanton (2016). I will leave a detailed exploration of the facts to future work.

²⁰ Topicalization and appositive relativization furthermore pattern together (and against *wh*-movement and restrictive relativization) in not giving rise to weak crossover effects (Lasnik & Stowell 1991). I believe that this follows much in the same way but refrain from elaborating here for reasons of space.

Finally, let me point out that the analysis appears to readily extend beyond classical cases of topicalization. Cases in point are sentence adverbs (Jackendoff's 1972 *S-adverbs*) and other 'preposed' adverbials:

- (55) S-adverbs
  - a. **fortunately**, John left
  - b. [~~John~~ **fortunately** left] [OP_i John t_i left]
- (56) preposed adverbial PP
  - a. **in this way**, we can make progress
  - b. [~~we can make progress~~ **in this way**] [OP_i we can make progress t_i]

While these expressions are not intuitively contrastive (but see Constant 2014: 287), they fall within Krifka's (2008) category of *delimiting* expressions, which subsumes contrastive and frame-setting topics.

The analysis indicated has the advantage of eschewing adjunction to root clauses, which has a variety of unwelcome consequences, such as voiding the generality of V2 constraints. Note that the alternative suggested here, to the extent that it generalizes to other sentence-initial elements with distinctively parenthetical 'comma' intonation, has the consequence of rendering English much closer to a V2 language than standardly assumed.

5. Interpreting left-peripheral fragments

So far, we have seen that German, Basque, and English alike use dislocation to mark contrastive topics (CTs). I have argued that this strategy in all three languages involves an anticipatory fragment that is uttered prior to the host sentence containing a focus (F; '...' stands in for elided material, omitted here along with traces to avoid clutter):

- (57) [... **meiner Schwester** ...]_{CT} [*der* habe ich
 my.DAT sister her.DAT have I
 GESTERN_F ein Buch geschenkt]
 yesterday a book given
 'I gave a book to my sister YESTERDAY'
- (58) [... **Mikeli** ...]_{CT} [*atzo*_F eman zion Jonek liburua *pro*]
 Mikel.DAT yesterday give AUX Jon.ERG book
 'Jon gave Mikel the book YESTERDAY'
- (59) [... **to my sister**]_{CT} [OP I gave a book YESTERDAY_F]

The analysis immediately derives the fact that a left-dislocated XP, *qua* paratactically ordered fragment, precedes the entire host, including internal operators. How does this parenthetical sequence yield an interpretation of the anticipatory fragment as a contrastive topic?

The answer can be found by viewing left-dislocation configurations through the lens of question-driven models of discourse pioneered in van Kuppevelt (1995) and Roberts (2012). In such models, moves in cooperative discourse generally serve to

elaborate on the current *Question Under Discussion*, QUD. Material that contributes to resolution of the QUD is *focus*; material that does not address it is *presupposition*. QUDs can be explicit or implicit and are subject to various constraints pertaining to relevance, salience, etc. (see Velleman & Beaver 2016; Büring 2016; Riester 2019, among others).

Büring (2003, 2016) develops a theory of contrastive topics (CTs) within Roberts's model. He argues that CTs instantiate a *strategy*, such that the speaker highlights a sub-question of the QUD. An answer containing a CT must be a partial answer to a superordinate question of the current QUD. To illustrate, consider a classic example:

- (60) Q: who ate what?
A: FRED_{CT} ate the BEANS_F

A clearly implies other relevant answers (*MARY ate the TUNA, JOHN ate the CHIPS, ...*). The CT prosody indicates that a sub-question is being addressed and renders other, similar questions salient, resulting in accommodation of the implicit q2 entailed by the overtly-asked q1; and so on for q3 and any number of further *what did x eat?* questions:

- (61) q1: who ate what?
q2: *what did Fred eat?*
a2: FRED_{CT} ate the BEANS_F
q3: *what did Mary eat?*
a3: MARY_{CT} ate the TUNA_F
⋮

Büring (2003) represents the hierarchical structure of moves as d(iscourse)-trees. In such terms, q2, q3 etc. would be sister nodes dominated by the same mother (q1), each dominating an answer move. The effect of CT is the addition of sister questions underneath q1.

As we saw, left-peripheral topics in German, Basque, and English are interpreted contrastively. And while left-dislocation is not the only way in which some XP can be marked for contrast (e.g., German can rely on inversion, and in English subject CTs can presumably remain *in situ*), peripheral CTs can appear only on the left, never at the right periphery of the sentence; this appears to be a cross-linguistically robust generalization (see, e.g., various chapters in Féry & Ishihara 2016). Right-dislocation supports backgrounding and focus ('afterthoughts'), but not contrast (see Ott & De Vries 2016; Ott 2017; Onea & Ott 2022).

The Roberts-Büring framework rationalizes not only why left-dislocated XPs are interpreted contrastively, but also why such contrastive import can only be found in the *left* periphery. Consider the following familiar example in context:²¹

²¹ In what follows, I ignore throughout any information-structural import of the correlative d-pronoun. This is an idealization: while the d-pronoun can be destressed, my impression is that it can also bear a rising accent, which would indicate that it acts as a (redundant) CT in its own right. I do not believe that this observation causes any harm to the analysis to be developed, but I set it aside for ease of exposition.

- (62) q1: what did you give to whom?
 a1: [**meiner** SCHWESTER]_{CT}, *der* habe ich [ein
       my.DAT sister her.DAT have I a
       BUCH]_F geschenkt
       book given
       ‘I gave a book to my sister’

Consider now in more detail the role of the initial fragment.²²

- (63) q1: what did you give to whom?
 a1: [... **meiner** SCHWESTER ...]_{CT} ... ‘To my sister, ...’
       my.DAT sister

Note that by itself, the fragment is not a congruent answer to q1, violating the requirement that moves be *relevant*.²³ But the hearer, guided by the fragment’s continuative CT prosodic realization, will assume that the speaker is cooperative, and consequently accommodate a *bridging question* (cf. Velleman & Beaver 2016), which is then resolved by the following host sentence (more specifically, its focus):²⁴

- (64) q1: what did you give to whom?
 a1: [... **meiner** SCHWESTER ...]_{CT} ‘To my SISTER, ...’
       my.DAT sister
 q2: *what did you give to your sister?*
 a2: [*der* habe ich [ein BUCH]_F geschenkt] ‘I gave a BOOK’
       her.DAT have I a book given

Note that, at least in German, the speaker could have simply responded with an inversion construction, which would have the same effect:

- (65) q1: what did you give to whom?
 q2: *what did you give to your sister?*
 a2: [*meiner* SCHWESTER]_{CT} habe ich [ein BUCH]_F geschenkt
       my.DAT sister have I a book given
       ‘I gave a book to my sister’

The difference is rhetorical: a2 in (65) triggers accommodation of q2 ‘on the fly’, whereas in (64), the accommodation step is mediated by an incongruent response (hence my designation of the initial fragment as *anticipatory*).²⁵ In this sense, left-dislocation is a gratuitous mechanism in German (it has no information-structural ef-

²² Nothing here hinges on the fragment being CT-marked; with Wagner (2012), we can take it to be a focus, whose particular prosodic realization indicates the way in which it is used.

²³ Büring’s (2003) weak requirement for question/answer congruence is that an answer shift the probabilistic weights among the alternatives denoted by the question; other, stricter requirements are adopted by others.

²⁴ Note that the approach essentially identifies CTs as speech acts in their own right. This echoes Krifka’s (2001: 25) assertion that “Topic selection is a speech act itself, an initiating speech act that requires a subsequent speech act, like an assertion, question, command, or curse about the entity that was selected”.

²⁵ On an alternative implementation, the fragment could be the surface remnant of the *actual sub-question*, i.e. a2 would be the elliptical q2. I will leave exploration of this alternative to future work.

fect that couldn't be achieved by means of simple inversion); but in other languages, where free inversion is not available (Basque, English, etc.), and/or where a sentence can only host a single focus (Italian, Spanish, etc.), it emerges as the primary, and potentially exclusive, means of syntactic CT-marking.

The idea is thus that the initial fragment, with its characteristic prosodic signature, acts as a *feeder* (in van Kuppevelt's 1995 terminology; cf. Büring 2003), i.e. gives rise to a new QUD (more precisely, guides the hearer's accommodation thereof). Importantly, q2 is easily accommodated in that it contains only given material and is relevant/unresolved; see Büring (2016) and Riester (2019) for details. Note that the resultant question–answer sequence, given general congruence constraints, automatically entails co-construal of dislocated XP and correlate: if, in the above example, the free pronoun *der* in a2 were not interpreted as resuming *meiner Schwester*, a2 would fail to be a congruent answer.²⁶

By virtue of invoking alternatives, the CT implicates the relevance of other sub-questions. Having resolved q2 in (64), we return to the superordinate q1, and again indicate a sub-question by means of a fragment:

- (66) a3: ... und [... meinem BRUDER ...]_{CT} '...and to my BROTHER, ...'
           and my.DAT brother
       q4: *what did you give to your brother?*
       a4: [*dem* habe ich [ein FAHRRAD]_F geschenkt] 'I gave a BIKE'
           him.DAT have I a bike given
       a4': [*dem* habe ich [ein FAHRRAD]_F geschenkt] 'a BIKE'

q4 is resolved either as before, or, more naturally, by the elliptical a4', which explicitly marks the anaphoric relation to the implicit q4 (see Weir 2014 on ellipsis and QUDs).

Here's a variant of the example with dislocation of the direct object, which will trigger accommodation of a corresponding question:

- (67) q1: *what did you give to whom?*
       a1: [... ein BUCH ...]_{CT} 'A BOOK, ...'
       q2: *who did you give a book to?*
       a2: [*das* habe ich [meiner SCHWESTER]_F geschenkt] 'I gave to my SISTER'
           that have I my.DAT sister.DAT given

The only difference with the previous example is that we're now using a different 'sortal key' (presents rather than people; see Constant 2014 for details).

The accommodation steps yielding the complex strategy can easily be modeled in terms of stacks (Roberts 2012) or d-trees (Büring 2003; Riester 2019). On the latter model, as indicated above, left-dislocated fragments would cause the accommodated sub-questions to be attached at the right edge of the tree under the parent question q1. I will leave a detailed formal implementation to future work. Note that the approach sides with works such as Tomioka (2010) and Wagner (2012) in assuming

²⁶ The same holds for cases where the host sentence spells out the sub-question rather than asserting an answer, as in (7) above.

that CT-marking is not a primitive (cf. note 22): CTs are simply foci (alternative-evoking expressions) in particular configurations and with a particular prosodic realization.

What about the second question, i.e. why is contrast only ever encoded on the left periphery, but never on the right? The answer is clear: accommodation of a sub-question as the new QUD must happen temporally prior to its resolution. Consider an infelicitous attempt at right-dislocation of a CT:

- (68) Q: what did you give to whom?
 A: #*ich* habe *der* [ein BUCH]_F geschenkt, [meiner
 I have her.DAT a book given my.DAT
 SCHWESTER]_{CT}
 sister
 A': #*der* habe ich [ein BUCH]_F geschenkt, [meiner
 her.DAT have I a book given my.DAT
 SCHWESTER]_{CT}
 sister

Given the temporal flow of discourse, the host provides an (incongruent) answer to the QUD before a sub-question could be accommodated. The linear asymmetry between the peripheries—contrast only on the left, never on the right—is thus a natural by-product of the general fact that questions must precede their answers (cf. Wagner 2012; Onea & Ott 2022).

6. Conclusions

This paper has presented an argument that two types of ‘topicalization’ need to be distinguished in terms of the mechanisms and representations involved: plain inversion (fronting to SPEC-C), as observed in V2 languages; and dislocation (juxtaposition of an anticipatory fragment).

German uses both strategies freely, but Basque and English restrict inversion to other uses (focus and/or questions), whereas contrastive topics are syntactically marked by means of dislocation. The dislocation configuration reflects the function of CTs as indicators of a complex discourse strategy, in that the paratactic fragment–host order parallels the latter (accommodation of a sub-question via the fragment, resolution of the question by the host).

The cross-linguistic prediction, apparently correct, is that while dislocation is not necessarily the only means of marking CT-hood, if it is used to this effect the ‘dislocated’ fragment will be ordered to the left of its host, never to its right. Unlike ‘cartographic’ analyses of dislocation, which contend themselves with encoding ignorance, the paratactic approach, in conjunction with the question-driven view of discourse, provides a natural explanation of this fact.

References

- Arregi, Karlos. 2002. *Focus on Basque movements*. MIT doctoral dissertation. <http://hdl.handle.net/1721.1/8159>.
- Arregi, Karlos. 2010. Ellipsis in split questions. *Natural Language & Linguistic Theory* 28. 539-592. <https://doi.org/10.1007/s11049-010-9097-x>.
- Baltin, Mark. 1982. A landing-site theory of movement rules. *Linguistic Inquiry* 13. 1-38.
- Barros, Matthew. 2014. *Sluicing and identity in ellipsis*. Rutgers University doctoral dissertation. <https://doi.org/doi:10.7282/T3VM49R5>.
- Büring, Daniel. 1997. *The meaning of topic and focus*. London: Routledge.
- Büring, Daniel. 2003. On d-trees, beans, and B-accents. *Linguistics & Philosophy* 26. 511-545. <https://doi.org/10.1023/A:1025887707652>.
- Büring, Daniel. 2016. (Contrastive) Topic. In Caroline Féry & Shinichiro Ishihara (eds.), *The Oxford handbook of information structure*, 64-85. Oxford: Oxford University Press.
- Chomsky, Noam. 1977. On WH-movement. In Peter W. Culicover, Adrian Akmajian & Thomas Wasow (eds.), *Formal syntax*, 71-133. San Diego: Academic Press.
- Chomsky, Noam, Ángel Gallego & Dennis Ott. 2019. Generative Grammar and the Faculty of Language: insights, questions, and challenges. *Catalan Journal of Linguistics* SI. 229-261. <https://doi.org/10.5565/rev/catjl.288>.
- Constant, Noah. 2014. *Contrastive topic: meanings and realizations*. University of Massachusetts Amherst doctoral dissertation. <https://doi.org/10.7275/5694973.0>.
- Elordieta, Arantzazu. 2001. *Verb movement and constituent permutation in Basque*. Utrecht: LOT.
- Emonds, Joseph. 1979. Appositive relatives have no properties. *Linguistic Inquiry* 10. 211-243.
- Fernández-Sánchez, Javier & Dennis Ott. 2020. Dislocations. *Language & Linguistics Compass* 14(9). e12391. <https://doi.org/10.1111/lnc3.12391>.
- Féry, Caroline & Shinichiro Ishihara (eds.). 2016. *The Oxford handbook of information structure*. Oxford: Oxford University Press.
- Griffiths, James. 2019. A Q-based approach to clausal ellipsis. *Glossa* 4. article 12. <https://doi.org/10.5334/gjgl.653>.
- Heycock, Caroline. 1995. Asymmetries in reconstruction. *Linguistic Inquiry* 26. 547-570.
- Irurtzun, Aritz. 2016. Strategies for argument and adjunct focalization in Basque. In Beatriz Fernández & Jon Ortiz de Urbina (eds.), *Microparameters in the grammar of Basque*, 243-264. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/lfab.13.09iru>.
- Jackendoff, Ray. 1972. *Semantics in Generative Grammar*. Cambridge (MA): MIT Press.
- Jayaseelan, K. A. 2008. Topic, focus, and adverb positions in clause structure. *Nanzan Linguistics* 4. 43-68.
- Krifka, Manfred. 2001. Non-novel indefinites in adverbial quantification. In Cleo Condoravdi & Gerard Renardel de Lavelette (eds.), *Logical perspectives on language and information*, 1-40. Stanford: CSLI.
- Krifka, Manfred. 2008. Basic notions of information structure. *Acta Linguistica Hungarica* 3-4. 243-276.
- Lasnik, Howard & Mamoru Saito. 1992. *Move α* . Cambridge (MA): MIT Press.
- Lasnik, Howard & Tim Stowell. 1991. Weakest crossover. *Linguistic Inquiry* 22. 687-720.
- Merchant, Jason. 2001. *The syntax of silence*. Oxford: Oxford University Press.

- Merchant, Jason. 2004. Fragments and ellipsis. *Linguistics & Philosophy* 27. 661-738. <https://doi.org/10.1007/s10988-005-7378-3>.
- Miyagawa, Shigeru. 2017. Topicalization. *Gengo Kenkyu* 152. 1-29. https://doi.org/10.11435/gengo.152.0_1.
- Onea, Edgar. 2016. *Potential questions at the semantics-pragmatics interface*. Leiden: Brill.
- Onea, Edgar & Dennis Ott. 2022. Nominal appositives in grammar and discourse. *Language* 98. 359-391. <http://doi.org/10.1353/lan.2022.0004>.
- Ortiz de Urbina, Jon. 1989. *Parameters in the grammar of Basque*. Dordrecht: Foris.
- Ortiz de Urbina, Jon. 2003. Word order. In Jose Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (eds.), *A grammar of Basque*, 448-458. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Ott, Dennis. 2014. An ellipsis approach to contrastive left-dislocation. *Linguistic Inquiry* 45(2). 269-303. https://doi.org/10.1162/LING_a_00155.
- Ott, Dennis. 2015. Connectivity in left-dislocation and the composition of the left periphery. *Linguistic Variation* 15(2). 225-290. <https://doi.org/10.1075/lv.15.2.04ott>.
- Ott, Dennis. 2016. Ellipsis in appositives. *Glossa* 1. article 34. <https://doi.org/10.5334/gjgl.37>.
- Ott, Dennis. 2017. The syntax and pragmatics of dislocation: a non-templatic approach. In Andrew Alexander Monti (ed.), *Proceedings of the 2017 annual conference of the Canadian Linguistic Association* [online]. https://cla-acl.ca/pdfs/actes-2017/Ott_D.2017CLAProceedingsPaper.pdf.
- Ott, Dennis. 2018. VP-fronting: movement vs. dislocation. *The Linguistic Review* 35(2). 243-282. <https://doi.org/10.1515/tlr-2017-0024>.
- Ott, Dennis. In progress. Peripheral fragments: dislocation in grammar and discourse. Ms.
- Ott, Dennis & Mark de Vries. 2016. Right-dislocation as deletion. *Natural Language & Linguistic Theory* 34. 641-690. <https://doi.org/10.1007/s11049-015-9307-7>.
- Ott, Dennis & Volker Struckmeier. 2018. Particles and deletion. *Linguistic Inquiry* 49(2). 393-407. https://doi.org/10.1162/LING_a_00277.
- Poole, Ethan. 2017. *Movement and the semantic type of traces*. University of Massachusetts Amherst doctoral dissertation. <https://doi.org/10.7275/10687243.0>.
- Postal, Paul M. 1994. Contrasting extraction types. *Journal of Linguistics* 30. 159-186. <https://doi.org/10.1017/S0022226700016212>.
- Postal, Paul M. 1998. *Three investigations of extraction*. Cambridge (MA): MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/6820.001.0001>.
- Riester, Arndt. 2019. Constructing QUD trees. In Malte Zimmermann, Klaus von Heusinger & Edgar Onea (eds.), *Questions in discourse* (vol. 2, *Pragmatics*), 163-192. Leiden: Brill.
- Rizzi, Luigi. 1997. The fine structure of the left periphery. In Liliane Haegeman (ed.), *Elements of grammar*, 281-337. Dordrecht: Kluwer.
- Roberts, Craige. 2012. Information structure in discourse: towards an integrated formal theory of pragmatics. *Semantics & Pragmatics* 5. article 6. <https://doi.org/10.3765/sp.5.6>.
- Ross, John R. 1967. *Constraints on variables in syntax*. PhD thesis, MIT.
- Saltarelli, Mario. 1988. *Basque*. London: Croom Helm.
- Speas, Margaret. 1990. *Phrase structure in natural language*. Dordrecht: Kluwer.
- Stanton, Juliet. 2016. Wholesale Late Merger in A-bar movement: evidence from preposition stranding. *Linguistic Inquiry* 47(1). 89-126. https://doi.org/10.1162/LING_a_00205.

- Thoms, Gary & George Walkden. 2019. vP-fronting with and without remnant movement. *Journal of Linguistics* 55(1). 161-214. <https://doi.org/10.1017/S002222671800004X>.
- Tomioka, Satoshi. 2010. Contrastive topics operate on speech acts. In Malte Zimmermann & Caroline Féry (eds.), *Information structure*, 115-138. Oxford: Oxford University Press.
- Uriagereka, Juan. 1999. Minimal restrictions on Basque movements. *Natural Language & Linguistic Theory* 17. 403-444. <https://doi.org/10.1023/A:1006146705483>.
- Van Kuppevelt, Jan. 1995. Discourse structure, topicality, and questioning. *Journal of Linguistics* 31. 109-147. <https://doi.org/10.1017/S002222670000058X>.
- Velleman, Leah & David Beaver. 2016. Question-based models of information structure. In Caroline Féry & Shinichiro Ishihara (eds.), *The Oxford handbook of information structure*, 86-107. Oxford: Oxford University Press.
- Wagner, M. 2012. Contrastive topics decomposed. *Semantics & Pragmatics* 5, article 8.
- Ward, Gregory L. 1985. *The semantics and pragmatics of preposing*. PhD thesis, University of Pennsylvania.
- Weir, Andrew. 2014. *Fragments and clausal ellipsis*. University of Massachusetts Amherst doctoral dissertation. <https://doi.org/10.7275/5823750.0>.

Izenak sortzeko atzizkiak eta literatur hizkuntzaren historia: Ubillosen dotrina eta Lubieta eta Pomier hiztegiak¹ *Suffixes to create names and the history of the literary language: The doctrine of Ubillos and the dictionaries of Lubieta and Pomier*

Hodei Iruretagoiena Albizu*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: The aim here has been to examine the influence of the development of 18th-century literary Gipuzkoan on the derivation of names—in particular, on the names of authors and workers as well as abstract names—and bearing in mind the milestone established by Larramendi's *DT* (1745). His previous and subsequent works have been analysed for this purpose: the long-known doctrine of Ubillos (1785), and the recently discovered Pomier dictionary and that of Lubieta (1728). Derivation in general has been taken into account, but special attention has been paid to the suffixes *-tasun*, *-keria*, *-(t)ari*, *-tzaile* / *-le* and *-gile* / *-gin*. In the edition of Gómez-López and Zulaika (2020), that of Pomier was dated before 1745, but both this and the opposite hypothesis—whether it is between 1745 and 1808—have been analysed at the end, in line with the notes made by Lakarra (2022).

KEYWORDS: Literary language; derivation; Larramendi; Pomier dictionary; historical dialectology.

LABURPENA: *Izenak sortzeko eratorbidean—bereziki, egile eta langile izenetan eta izen-abstraktugileetan— XVIII. mendeko literatur gipuzkeraren garapenak izan zuen eragina ikertu nahi izan da hemen, Larramendiren HHk (1745) ezarritako mugarrira gogoan. Haren aurreko eta ondorengo lanak aztertu nahi izan dira horretarako: aspalditik ezaguna den Ubillosen dotrina (1785), eta berrikitan ezagutu den Pomier hiztegia eta Lubietarena (1728). Eratorbidean oro har, baina -tasun, -keria, -(t)ari, -tzaile / -le eta -gile / -gin atzizkietan jarri da arreta berezia. Gómez-Lópezek eta Zu-*

¹ Lan hau Euskal Ikasketetako Gradu Amaierako Lanaren bertsio egokitua da. Eskerrak eman nahi dizkiet Joseba Lakarrari, tutore gisa egindako gidaritza eta oharrengatik. Baita Gidor Bilbaori, Ricardo Gómez-Lópezari eta berrikusle anonimoei ere, zuzenketa eta iruzkinengatik.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Hodei Iruretagoiena Albizu. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitatean ibilbidea, z/g (01006 Vitoria-Gasteiz). – hiruretagoiena89@gmail.com

Nola aipatu / How to cite: Iruretagoiena Albizu, Hodei (2022). «Izenak sortzeko atzizkiak eta literatur hizkuntzaren historia: Ubillosen dotrina eta Lubieta eta Pomier hiztegiak», *ASJU*, 56 (2), 193-218. (https://doi.org/10.1387/asju.24099).

Jasoa/Received: 2022-11-29; Onartua/Accepted: 2023-03-07. Online argitaratua / Published online: 2023-03-27.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (UPV/EHU)

laikak egindako edizioan (2020), 1745 aurretik kokatu zuten Pomierrena, baina bai hipotesi hori eta baita aurkakoa ere —1745 eta 1808 artekoa ote den— aztertu dira amaieran, Lakarrak (2022) egindako oharren ildotik.

HITZ GAKOAK: literatur hizkuntza; eratorbidea; Larramendi; Pomier hiztegia; dialektologia historikoa.

1. Sarrera

Euskara Modernoaren garapenean izan duen garrantzia aintzat hartuta atzizki bizko eratorbidearen alderdi batzuk aztertzea izan da gure helburua lan honetan. Nagusiki, izenak sortzeko bost atzizki izan ditugu aztergai: *-tasun* eta *-keria*, izen abstraktugileak; eta *-ari*, *-tzaille* / *-le*, eta *-gile* / *-gin*, lanbideak adieraztekoak. Ikergai zabala dela jakinik, lekukotasun gutxi batzuk aztertzea mugatu gara, gai horri buruz zeresan aparta izan zezaketelakoan: Ubillosen dotrinaren (1785) zati bat,² Lubietaren hiztegia (1728; cf. Bilbao & Bueno Berridi 2010) eta berriki Gómez-López eta Zulaikak (2020) argitaratu emandako Pomier hiztegiaren edizioa.³ Azken horri buruzko hipotesi berri bat lantzea eraman gaitu bide horrek: ez izatea —ez osorik behintzat—, orain arte pentsatu bezala, Larramendiren aurrekoa.

Hiru horiek hautatu ditugu, batez ere, literatur gipuzkeraren eremuan koka ditzakegulako, eta hitzberrigintzan eta Euskara Modernoaren garapenean mugarrira ezarri zuen Larramendiren aurretiko eta ondorengoak direlako.⁴ Ubillosena da aspalditik ezagunena. Hizkera eta estilo zaindua erabiltzeaz gain, Larramendiren jarraitzaileen artekoa zelako hautatu dugu, Mitxelena nabarmendu gisan. Gipuzkera zuen berezko hizkera hark ere, baina “argi dago harentzat, gutxiago landua izanagatik, lapurterazko ereduak izan behar zituela euskarri, hasteko eta behin, Axularrena” (Mitxelena 199: 151). Bereziki, lexikoa eta grafia ikusi zion eragin hori. Aditz morfologia eta deklinabidea, aldiz, “osoki gipuzkerazkoa” zela zioen (1989: 152).

Pomier hiztegian, hitz elkartu eta eratorrien portzentajea “garai hartarako nahiko handia” dela diote Gómez-López eta Zulaikak (2020: 24) eta, beraz, egokia izan daiteke gure zereginerako. Haien hipotesiaren arabera, gipuzkerazko lehen hiztegiatiko bat litzateke eta, gainera, euskalki hartan idatzitako “lehen testu luzeenetako” bat (2020: 2-3). Alabaina, aipatu gisan, beste ikuspegi bat aurkezterik ere badela ikusiko da. Harekin batera, Lubietarena ere funtsezkoa da gipuzkerazko hiztegi gintzaren inguruko ikuspegi osatzeko.

Horretarako, aztertutako laginetako atzizkiei buruzko datu orokorrak eman ditugu lehen (§ 2). Hautatutako atzizkien emankortasuna, laginetako lehen lekukotasunak, literatur hizkuntzaren eragina eta atzizkien modernotasuna aztertu ditugu bereziki (§ 3). Amaitezko, atzizkiz atzizki, egitura nagusiak ikertu ditugu: zein onarriren gainean eraiki diren hitzak, mailegatuen tokia ere berariaz aztertuz, eta zenbait aldaeraren alternantziak (§ 4). Gogoeta horrek amaieran planteatutako hipotesia (§ 5) jorratzea erraztu digu; alegia, Pomier hiztegiaren eta Larramendiren *HH*ren ar-

² *Christau doctriñ berri-ecarlea* (1785) dotrinaren lehenengo parte —120. orrialdera artekoa—.

³ *VP (Vocabulario Pomier)* deitura darabilte haiek edizio horretan; Pomier hiztegia erabiltzea hobetsi dugu lan honetan.

⁴ Pomier hiztegiaren kasuan, ikertzeke dago oraindik zehazki noiz egin den.

teko harremana ikertu eta kontrako hurbilketa (*HH* > Pomier) azalpen emankorragotzat aurkeztea.

1.1. Eratorpena eta XVIII. mendeko goraldia

Atziki sistemaren garapenak “neurri handi batean literatur hizkuntzaren garapenarekin” duen harremana ere nabarmendu zuten Lakarrak eta bestek, Urgellek oroi-tarazten digunez (Sarasola 1986 eta 1997: 634-637; Lakarra 1992: 292-294, *apud* Urgell 2003: 233). Gipuzkeraz ari garela, beraz, giltzarri genuke Pomier hiztegiaren, Lubietaren hiztegiaren (1728) eta Ubillosen dotrinaren (1785) arteko garaia.

Sarasolak (1997: 621) nabarmendu zuen, hitzen lehen agerraldiak aztertuta, “XVIII. mendearen erdialdetik aurrerako goraldia Hegoaldeko ekoizpenaren pizteari” dagokiola batez ere: “1750-1800 epeko 1045 agerraldietatik iparraldekoak (i + z) 156 —hots, % 14,93—, eta bizkaiera hutsekoak 39 —hots, % 3,73— direnez gero, nabaria da mende erdi horretako gorakada gipuzkeraren inguruan gertatzen dela” (Sarasolak 1997: 621).

Garaitsu hartan hasten da Lehen Euskara Modernoa, Larramendik “euskara duintzeko egitasmo bat abian jarri zuen unean” (Urgell 2018: 549). Dakigunez, lehen aldiz, “literatur tradizio bera (lapurtera klasikoa), eta hizkuntz lanabes berak partekatuak izango dira gaingiroki Euskal Herriko lau bazterretan”. Ez zen, ordea, estandar bakarra landu, lau literatur euskalki baizik; haien artean, gipuzkera, euskalkiz gaineko Hegoaldeko koine gisa landu ere (Urgell 2018: 549). Funtsean, euskararen lehen gramatizazioa ekarri zuen Larramendiren mugimenduak.

Besteak beste, hitz fakultatiboak osatu beharra zegoen hizkuntza jasotzeko, eta alderdi horretan nabaria da eratorpenaren indarra. *HH*ko eratorrietan, 2.435 hitz bildu zituen Urgellek bere ikerketan (laginaren % 50), eta horietatik 324 (% 13,3) bakarrik lekukotu ahal izan zituen lehenago. “Honek esan nahi lezake, 10 eratorritan 8,5 hitz berriak izan litezkeela; pixkat gutxixeago ziurrenik, 1745 baino lehen daukagu corpusaren urria aintzat harturik” (Urgell 2003: 212).

Gogoratzekoa da, atal honekin amaitzeko, Pomier hiztegiaren sarrera guztien % 14,5 inguru hitzetan atzizkiak aurkitu dituztela Gómez-Lópezek eta Zulaikak. Haien esanetan, “aski portzentaje handia” da garaiko hiztegi baterako (2020: 24). Geuk aztertutako bost atzizkietan, berriz, sarreraren % 27,5 lehen lekukotasunak direla ikusi ahal izan dugu. Horiei Hegoaldeko lehen lekukotasunak gehituz gero, % 43,2ra igoko litzaiguke ehunekoak. Gainerakoak, berriz, Hegoaldean aurrez lekukotuak lirarteke. Kopuruak asko aldatzen dira, ordea, Larramendi tartean sartuz gero: 142 hitz eratorrietatik, % 15,4 baino ez lirarteke: % 7,7 lehen lekukotasunak, eta % 7,7 Hegoaldeko lehen lekukotasunak.

1.2. Corpora

1.2.1. Ubillosen dotrina

Ubillosen *Christau doctriñ berri-ecarlea christauari dagozcan eguia sinis-beharren-be-rria dacarrena* (Tolosa, 1785) dotrinaren lehenengo parte —120. orrira artekoa— da aztertutako lehen lagina. Hordago argitaletxeak 1978an argitaratutako liburua erabili

dugu azterketarako, 1785ean Tolosan atera zen originalaren faksimilea —hasieran, asko pentsatu gabe, 1909an Tolosan *Kristabaren ikasbidea* izenpean argitaratutako edizioari ekin bagenion ere—. ⁵ 224 orrialde ditu —20 cm-koak, eta zutabe bana orrialde bakoitzean—. Izenburua dakar aurrena azaleko testuan (*Christau doctriñ berri-ecarlea christauari dagozcan eguia sinis-beharren-berria dacarrena*), eta berak egindakoa “Jaun Claudio Fleuri” abadearen dotrinaren itzulpena dela zehazten du segidan.

Ubillosek hizkuntza kontuekiko ardura bazuela erakusten du hitzaurreko oharrek. Euskarazko sermoietan entzuten diren barbarismo eta solezismoak ditu aipagai, besteak beste:

Eusqueraz darausquizunean, eusquerazco hitzac ez badarabiltzatu, zure erausia hitzunea edo barbarismoa dala esango dizue; ta hitz bacoitza dagocan toquian sartzen ezpadezu, zure hitz-jarioari araututsa edo Solecismoa deituco dioe. Bost onelaco enzuten degu eusquerazco sermoietan! Alabaiña, zori gaiztoan dacuscun bezala, euscaldun guichic necatu nai du eusquerazco hitzac billatzen, ta bacoitza bere toquian ipintzen.

Mitxelenak azaltzen digunez, Juan Antonio Ubillos (Amasa-Villabona, 1707-Arantzazu, 1789) izan zen “hizkuntza eta estilo kontuetan Larramendiren jarraitzaile fidelena” (1989: 149). 1722an frantziskotar egin ondoren, Alcaláko Unibertsitatean egin zituen teologia eta filosofiko goi mailako ikasketak. Gainera, itzultzeko hautatutako lana —Fleuryren *Cáthecisme historique*— ez omen zen garai hartako gainerako katezistek erabilitako ohiko lan herrikoia: “Fede kristauaren fundamentazio historikorako saiakera da” (Mitxelena 1989: 150).

1.2.2. Lubietaren hiztegia

Lubietaren hiztegia ere aztertu dugu: *Diccionario en castellano y basquenze que sirve para la enseñanza de la bascongada* (1728). Izenburuak argitzen digunez, euskara irakasteko idatzitako eskuizkribu bat da Jose Domingo de Lubieta donostiarrak idatzia. Hain zuzen, don Juan Francisco de Lullier izeneko merkatari batentzat egina, eta 1728ko urriaren 6ko datarekin amaitua.

Bilboko *Sociedad Bilbainaren* erakusketa batean kopia bat aurkitu zuen Gidor Bilbaok, eta Ane Buenorekin batera egin zuen eskuizkribuaren transkripzioa, oraindik argitaragabea, hain zuzen gure lan honetarako baliatu duguna (Bilbao & Bueno Berridi 2010). Bilbaoren esanetan (2012: 623), “nabari da garbian eginiko kopia dela, bi zutabetan (gaztelaniaz eta euskaraz) idatzitako 459 orrialde direla, idazkera garbi eta irakurterazez idatziak, gipuzkeraz, itzulpenik luzeenetan gaztelaniarekiko morrontza nabarmenarekin”. 23 cm-ko eskuizkribua da, 11 koadernotan banatua (Bilbao 2012: 623).

Guztira mila sarrera inguru biltzen ditu Lubietaren hiztegiak (Zulaika 2012: 60). Hiztegi gisa izendatu arren, ikasbide osoaren zati bat baino ez da hori. Baditu atal gehiago izen horren pean: elkarrizketa eredu zenbait, gramatikako atalak (tartean, Antonio Nebrijaren eredia jarraituz egindako adizkitegia), eta baita dotrina baten

⁵ Kontu bitxi batzuk ikusi ahal izan ditugu “huts” hari esker: Ubillosek 54 *libertasuna* zuen lekuan 55 *azkatasuna* jarri ziotela —bide batez, *OEH*ren arabera, Ubillosek ez beste inork ez du *libertasuna*—, eta 31 *Jaupari edo Jainkoari* bezalakoak sartu. Kutsu aranista nabarmena du edizioak, bistan denez.

zati bat ere, galde-erantzunetan emana. Funtsean, gramatika, hitz zerrendak eta esapideak, eta praktikorako hizkuntza-ereduak (Bilbao 2012: 626-628). Atzizki aldetik ez da oso aberatsa, baina elkarrizketetan eta dotrinan badira interesatzen zaizkigun zenbait lekukotasun.

Voltaire-ren eta Mikoletaren eskuliburuekin batera aipatzen du Lubietarena Zulaikak (2012: 47), garai hartan Europan antzeko eskuliburu ugari argitaratzen ari zirela azalduz. Mikoletarena bezala, ordea, Lubietarena ere, “itxuraz enkarguz egina”, ez zen inprimatu.

1.2.3. *Pomier hiztegia*

VP (Vocabulario Pomier) edo Pomier hiztegia da gure lanerako hartu dugun aztergai nagusia: Gómez-Lópezek eta Zulaikak eginiko *El Vocabulario Pomier. Edición y estudio de un diccionario manuscrito anónimo euskera-español* ikerketa eta edizioa erabili dugu. Bai haiek lanaren lehen zatian (2020: 1-84) emandako datu eta hausnarketak, baita hiztegiaren ediziotik bertatik (2020: 85-208) geuk zuzenean ikertu ahal izan ditugunak ere.

Egileek sarreran azaltzen dutenez, gipuzkerazko lehen hiztegietakoa bat da lekukotasun anonimo hori —edo zehatzago, haren kopia bat (2020: 12)—, Lubietaren hiztegiarekin batera (2020: 3). Eskuizkribu moduan iritsi da ikerlariengana, eta Henry Pomier delako baten jabetzakoa izan zela agertzen da *exlibrisean* (2020: 5). Donostiako Librería Internacional-eko Manuel Conde Lópezek eskuratu bide zuen, eta Bizkaiko Foru Liburutegiari saldu gero, 1921ean.

Bizkaiko Foru Liburutegiak 2013an publikatu zuen interneten Liburutegi Digitala, eta Zulaika 2014ko hasieran abiatu zen Pomier hiztegia editatzen —urte amaieran batu zitzaion Gómez-López—. 94 orriko eskuizkribua zen, zortzi plegutara egina (100 × 152 mm), eta ongi kontserbatua. Denera, 187 orrialde ditu idatzita, zutabe bat euskaraz eta beste bat gazteleraz (2020: 10). Eskuizkribuan ageri diren filigranak aztertuta ondorioztatu dutenez, 1808an Iruñeko Hospital General-eko paperarekin egindako kopia bat dirudi (2020: 12).

Hiztegia bera, ordea, 1729-1745 artekoa dela proposatu dute Gómez-Lópezek eta Zulaikak. Haien hipotesi nagusia da Valeriano Requejoren *Thesaurus Hispanolatinus* (1729) hartu zuela eredu egileak. Datazioa finkatzeko, Larramendiren *Hiztegi Hirukoitza* publikatu (1745) aurretikoa behar duela proposatu zuten, hainbat arrazoigatik. Hasteko, Gipuzkoan behintzat, euskararen ikerketan interesatutako guztiek izango zuketelako *HH*ren argitalpenaren berri, eta, edizioegileen esanetan, zaila litza-tekeelako ulertzen haren ondoren gisa hartako obra txikiago bat publikatzea, nahiz eta, Larramendirena ez bezala, euskara-gaztelera hiztegi bat izan (2020: 21). Badakigu, ordea, Larramendiren *HH* osatzeko saioak izan zirela gero ere, eta ezin da baztertu Pomierrena ere halakoren bat izatea.

Arrazoi linguistikoak ere azaldu dituzte Gómez-Lópezek eta Zulaikak *terminus ante quem* hori zehazteko (2020: 22-25). Batetik, salbuespenak salbuespen, Pomier hiztegiaren egileak ez darabilelako “neologismo larramenditar tipikorik”: ez kontrakzio beharturik hitz eratorri eta elkartuetan, ez Larramendik berariaz sortutako atzizkirik (-*aira*, -*dall-ta*, -*de*, -*kida(tu)*, -*kin*, -*kinde*, -*kintza*, -*txar*) eta atzizki-katerik (-*gin-degi* edo -*kindegi*, -*men(du)* + -*ari*).

Bigarrenik, perifrasi ugari darabiltzalako, *HH* eskura izan balu erabiliko ez omen lituzkeenak. Hirugarrenik, tradizioz ohikoak ez diren maileguak ematen dituelako euskarazko ordain gisa. Eta, azkenik, hitz eratorri eta elkartu ugari erabili arren —sarrerren % 14,5—, gutxitan egiten dutelako bat Larramendik emandakoekin. Bat egiten dutenetan, aldiz, aldaera ezberdinak dira, gaztelerazko ordaina ezberdina da, edo aurretiko tradizioa duen hitz eratorri bat da. Argudio horiek ere ez dira definitiboak, ordea, eta berriz ere, pentsa liteke Larramendiren *HH* osatzera datozela hitz horietako hainbat.

2. Laginen datu orokorrak

Pomier hiztegiaren sarreran editoreek zehazten dutenez (2020: 24), 54 atzizki ezberdin eta aurizki bat aurkitu dituzte hiztegian, 500 hitz ezberdinetan —sarrera guztien % 14,5—. Egileen hitzetan, “aski portzentaje handia” da garai hartako hiztegi baterako. Ez da, dena den, Larramendiren *HH*ren neurrira iristen, Urgellek aztertutako laginetik —4.867 lema ezberdin— erdiak baitira eratorriak (2003: 212).

Azaleko zenbaketa bat eginda, hogeitik gora atzizki ezberdin identifikatu ditugu Ubillosen laginean. Horietatik 11 emankorrenak zerrendatu ditugu, denara 72 hitz ezberdin, hiru laginen ikuspegi orokor bat izateko. Ondoren, atzizki horiek Lubieta-
ren eta Pomier hiztegiatan duten agerpena ere aztertu dugu. Lubieta-
renean, hiru ezberdin agertu ere egiten, eta gainerako zortzietan 33 hitz ezberdin atzeman ditugu. Horra datuak:

1. taula

Atzizkirik emankorrenak: Ubillos, Lubieta eta Pomier

Ubillos	Lubieta	Pomier
• <i>-tasun</i> : 18 hitz	• <i>-gile</i> : 14 hitz	• <i>-tasun</i> : 48 hitz
• <i>-era</i> : 9 hitz	• <i>-(t)ari</i> : 7 hitz	• <i>-tzaile</i> : 30 hitz
• <i>-tza</i> : 8 hitz	• <i>-tzaile</i> : 3 hitz	• <i>-(t)ari</i> : 20 hitz
• <i>-keria</i> : 7 hitz	• <i>-tza</i> : 3 hitz	• <i>-gile</i> : 19 hitz
• <i>-men / -pen</i> : 7 hitz	• <i>-di</i> : 2 hitz	• <i>-keria</i> : 15 hitz
• <i>-(t)ari</i> : 6 hitz	• <i>-gin / -kin</i> : 2 hitz	• <i>-gin / -kin</i> : 10 hitz
• <i>-le</i> : 6 hitz	• <i>-le</i> : 1 hitz	• <i>-era</i> : 6 hitz
• <i>-tzaile</i> : 6 hitz	• <i>-tasun</i> : 1 hitz	• <i>-men / -pen</i> : 3 hitz
• <i>-gin / -kin</i> : 2 hitz	• <i>-keria</i> : 0 hitz	• <i>-le</i> : 3 hitz
• <i>-gile</i> : 2 hitz	• <i>-era</i> : 0 hitz	• <i>-di</i> : 2 hitz
• <i>-di</i> : 1 hitz	• <i>-men / -pen</i> : 0 hitz	• <i>-tza</i> : 1 hitz

Bost atzizki hautatu, eta azterketa xeheagoa egin dugu ondoren. Guztiak dira ize-
nak sortzeko eratorpen atzizkiak: *-tasun*, *-keria*, *-le* eta *-tzaile*, *-gin* eta *-gile*, eta *-ari*.
Sareko Euskal Gramatikan (Euskara Institutua [2011]) zehaztutako banaketa jarraitu
dugu atzizkien forma nagusiak eta haien aldaerak hautatzeko orduan, jakinik ere gaur
egungo sailkapen bat dela hori, eta atzizkiek eta haien esanahiek ere historia bat du-
tela.

Zehazki, *-tasun* atzizkia edozein motatako izenondo kalifikatzaileei eranstean zaie, eta harekin sortzen diren izen abstratuek oinarrian daukaten izenondoari dagokion izaera, nolakotasuna, adierazten dute, betiere SEGEk dakarrenez. Halaber, *-keria* ere izenondo kalifikatzaileei eranstean zaie, baina pertsoneri buruz dihardutenei bakarrik.

Aldiz, *-le* eta *-tzaile* aditzoinei erantsi eta ‘egile’ adierako izenak sortzeko erabiltzen dira. Sortzen dituzten izenen adieran, antzekoak dira *-gin* eta *-gile* ere; ‘ekintza bat egiten duena’ adierazten dute, eta *egin* eta *egile*-tik datoz. Haiak, ordea, izen bizigabeei eranstean zaizkie, konkretu zein abstraktuei. Azkenik, *-ari* —eta haren alderak— izen bizidunak sortzeko erabiltzen da, eta, ohikoena izen konkretu bizigabeei eranstean den arren, oinarri-mota gehiago ere har ditzake, haren emankortasunaren ondorioz.

Dena den, *-ari* atzizkiak baditu esanahi aldetiko ñabardurak. Larramendik, esaterako, ‘egilea’ adierazteko zerabilen, baina baita ‘objektua’ edo ‘produktua’ adierako izengileak sortzeko ere. Urgellen esanetan (2003: 236), *-tzaile* dugu ‘egilea’ adierazteko forma kanonikoa *HHn*, eta bestelako kontuak adieraztea dagokie *-ari* eta *-le* kidekoiei; herri eta txori izenak, esaterako. Gaur egun, nagusiki oinarriaren arabera egiten da banaketa: izenek hartzen dituzte *-ari* eta *-lari*, eta aditzek *-tzaile* (Euskaltzaindia 1995).

Jatorriari buruz, aipatu beharrekoa da *-ari* eta *-keria* latinetik eta erromantzeetik etorritako atzizkiak bide direla. Azken horren jatorria, esaterako, horrela azaldu zuen Mitxelena: “*-(k)eria* por las apariencias procede del rom. *-ería* (cast. *tontería, bellaquería*, etc.) y cuya oclusiva inicial se deberá a división equivocada de modelos romances” (1961: 247, *apud* Bueno Berridi 2006: 234). Berriz, *-tasun*, *-le-tzaile* eta *-gilel-gin* ondare zaharrekoak lirateke.

Aztertutako laginetan duten emankortasuna hartu dugu irizpide nagusitzat xeheago aztertzeko bost atzizkiok hautatzean. Pomier hiztegian eta Ubillosten dotrikan, *-tasun* da emankortasun handienekoa. Ondoren, hurrenkera aldatu arren, ez dago alde esanguratsurik kopuruetan. Lubietaren hiztegian, aldiz, agerraldi bakarra dago *-tasun*-ekin, eta bat ere ez *-keria*-rekin. Batzuek eta besteak darabilten hizkuntza mailaren adierazgarri izan daiteke hori: Ubillosek eta Pomierrek —Larramendi eta ondorengoen antzera— abstraktuak sortzeko atzizkiak darabiltzate. Lubietak, aldiz, ez du halakorik.

2.1. Larramendiren sailkapen eta oharrak

Euskararen gramatikan, eta zehazki, Pomier hiztegiaren datazioan eta Ubillosten tradizioan duen garrantzia aintzat harturik, aipatu beharrekoa da Larramendik atzizki horien inguruan egindako sailkapena ere. Bueno Berridik (2006: 221-222) azaltzen digunez, “Formación de los nombres sustantivos, y adjetivos” deituriko atal labur bat argitaratu zuen andoaindarrak *El imposible vencido* (1729) gramatikaren bigarren partean. Oinarria baino, atzizkia erantsita zein hitz sortzen den hartu zuen aintzat Larramendik, eta bost talde bereizi zituen. Bigarrenekoak, hirugarrenekoak eta laugarrenekoak interesatzen zaizkigu guri.

Lehen taldean adberbioak sortzen dituztenak azaldu ondoren, izen abstraktuak sortzen dituztenen taldean sartu zituen *-tasun* eta *-keria*: “*guizatásuna, guizontasúna* humanidad; *aunditasúna* grandeza. *-keria* (*querí, ò quería*): *eroquería* locura, *liquisquería* porquería” (Bueno Berridi 2006: 221).

Bestalde, *-tzaile* eta *-le*, eta *-ari* “verbales del activo” deitutakoen barruan azaldu zituen, hirugarren taldean: “Erromantzez eta latinez *-or* amaiera dutela *doctor, lector, auditor* euskaraz hiru modutara, *-tzaile* amaiera dutela: *eracastzalle, iracurtzalle, aditzalle*. *-le* bidez: *eracásle, iracúrle, adile*. Eta *-ari* (*taria, ò aria*): *eracastaria, iracurtaria, aditaria*” (Bueno Berridi 2006: 221). Laugarren taldean, “erromantzez ofizioa adierazi eta *-ero* amaiera dutenen kideak” sartu zituen: “*-gile: bizarguille* barbero, *osaguille* medico, *burniguille* herrero. *-gin* (*guña*): *oguiquiñá, oquiñá* panadero, *sorguiñá* hechizero brujo” (Bueno Berridi 2006: 222). Amaitzeko, “verbales del neutro y pasivo” deritzenak bereizi zituen (*-kor, -koi*).

2.2. Ubillosen dotrinakoak

Xeheago aztertutako bost atzizkietan, 47 hitz ezberdin topatu ditugu Ubillosen dotrinan. *OEHN* bilaketa eginda, espero izatekoa zenez, aurrez lekukotuak dira haiek haiek. Horra ateratako datuekin osatutako 2. taula:

2. taula

Ubillosen dotrinan, hautatutako atzizkiekin eratorritako hitzak

Atzizkiak	Lehen lekukotasunak	Lehenak Hegoaldean	Aurrez lekukotuak	Guztira
<i>-tasun</i>	3	1	14	18
<i>-tzaile -le</i>	0	0	12	12
<i>-gile -gin -kin</i>	0	2	1	3
<i>-ari</i>	0	0	6	7
<i>-keria</i>	0	0	7	7

2.3. Lubietarenak

Aurreko bi lanetan baino nabarmen lekukotasun gutxiago ditugu Lubietaren hiztegiaren besteak beste, lanaren beraren izaeragatik eta egituragatik. Izan ere, euskaraz irakasteko eskuliburu bat izanik, oinarrizko hitzak azaltzera mugatzen da, inguruan erraz entzungo zituenak. Erdal jatorrikoak erabiltzeko joera ere badu eta, gainera, eskuliburuaren zati handi bat hartzen dute aditz taulek eta antzekoek.

3. taula

Lubietaren hiztegiaren, hautatutako atzizkiekin eratorritako hitzak

Atzizkiak	Lehen lekukotasunak	Lehenak Hegoaldean	Aurrez lekukotuak	Guztira
<i>-tasun</i>	0	0	1	1
<i>-tzaile -le</i>	1	0	2	3
<i>-gile -gin -kin</i>	12	2	2	16
<i>-ari</i>	0	0	7	7
<i>-keria</i>	0	0	0	0

Aztertutako atzizkietan, 27 hitz baino ez dira ageri. Nabarmena da *-gile*, *-gin* eta *-kin* eta *-(t)ari* sailekoak direla ugarienak, ofizioekin lotutakoak gehienak, herrikoia-goak eta hizkuntzan dagoeneko bertakotuak. Gainerako atzizkietan, ez dago hitzik edo oso bakanak dira adibideak.

2.4. Pomier hiztegikoak

Editoreek (Gómez-López & Zulaika 2020: 68-79) emandako zerrendetatik zenbatu ditugu horien artean zenbat diren hapax-ak, lehen lekukotasunak, Hegoaldeko lehen lekukotasunak eta Hegoaldean ere aurrez lekukotuak. Ondoko taulan ageri dira datuok; Ubillosten dotrinan ez bezala, agerraldi bakoitza zenbatu dugu, hitzen bat edo beste errepikatu arren, esanahi ezberdinekin emanak daudelako.

4. taula

Pomier hiztegian, hautatutako atzizkiekin eratorritako hitzak

Atzizkiak	Hapax-ak	Lehen lekukotasunak	Lehenak Hegoaldean	Aurrez lekukotuak	Guztira
<i>-tasun</i>	3	12 (% 25,0)	19	13	47
<i>-tzaille -le</i>	4	9 (% 27,2)	19	0	32
<i>-gile -gin -kin</i>	5	10 (% 34,4)	7	7	29
<i>-ari</i>	3	4 (% 25,0)	7	6	20
<i>-keria</i>	2	4 (% 26,6)	4	4	14

Ehunekotan, gutxi gorabeherako zenbaketa dela jakinik —egileek aipatu 500 lekukotasunak eta geure zenbaketa aintzat hartuta—, *-tasun* atzizkiak % 9,6ko erabilera luke Pomier hiztegiko hitz eratorrien artean. Gainerakoen ehunekoak ere zehaztu ditugu goiko taulan.

Atzizki jakin batzuen azterketa delarik ere, Pomier hiztegian kopuru esanguratsua osatzen dute lehen lekukotasunek. Lehenik, *-gile* atzizkiak eta haren aldaerek lukete ehunekorik handiena (29tik 10, % 34,4), eta *-tzaille* eta *-le* (32tik 9, % 27,2), *-keria* (14tik 4, % 26,6), *-tasun* (47tik 12, % 25) eta *-ari* (20tik 4, % 25) litzuzke hurrenkeran. Batez beste, beraz, % 27,5 (142tik 39) osatuko lukete lehen lekukotasunek aztertutako atzizkietatik eratorritako hitzen artean. Horiei Hegoaldeko lehenbizikoak gehituz gero (142tik 56, % 43,2), nabarmen haziko litzateke ehunekoak.

Aztertutako laginen arteko bistako aldeak aipatu behar genituzke aurrena: dotrina bat da lehenengoa, ikasliburu bat bigarrena eta hiztegi bat hirugarrena. Lagin bakoitzaren bolumenta eta aztertutako hitz kopurua ere ez dira parekoak. Ezberdintasun horiek aintzat hartuta, aise azal daiteke, esaterako, Pomier hiztegiko lehen lekukotasunak Ubillosten dotrinan baino askoz gehiago izatea. Lan bakoitza zein garaitan kokatu dugun ere aintzat hartu behar da: hasiera batean, Larramendiren *HH*ren aurrekotzat hartu ditugu hiztegia eta ikasliburua, eta haren ondorengo batek egindakoa da dotrina. Pomierrena 1808 ingurura eramango bagenu, noski, nabarmen hustuko litzateke lehen lekukotasunen multzoa.

3. Datuen azterketa eta interpretazioa

3.1. Ubillosen dotrinako lehen lekukotasunak

Ubillosen kasuan, lehen lekukotasun gisa hartutako bi horiek zer diren azaldu behar genuke: *libertasuna* (54) eta *doatasun* (59). Izan ere, Larramendiren ondorengo izateak asko murrizten du lehen lekukotasunen kopurua.

*OEH*ren arabera (s.v.), Ubillosek baino ez du erabili *libertasun*; ez aurretik, ez ondoren, ez du beste agerraldirik. *Libertate* edo *libertade* dira tradizioz euskalki guztietan erabili izan direnak; beranduago eta urriago, *askatasun*. Adieraz ez luke bestelako esanahirik —“Heren legea ta lenagotik zuen eskua ta libertasuna ez galtzeagatik eraso zien etsaiari” (54)—.

Doatasun-entzat “Dicha, felicidad” eta “gloria celestial” adierak dakartza Añibarrok. Hitza bitan darabil Ubillosek, *OEH*ko adibideetan (s.v. *dobatasun*) ikus daitekeenez: “Orregatik etzuen uste emen munduan zorion edo doatasun oso beterik, ezpada gero Zeruan” (59) eta “Geroko guretzat gorderik daukan doatasun ta zorionagatik” (154). *OEH*ren arabera, Ubillosen bi horiek dira lehen lekukotasunak. Antzeko testuinguruan darabil ondoren Agirre Asteasuakoak ere (AA *CCErac* 283s). Hiztegietan, Añibarrok (ca. 1800) eta Maurice Harrietek (ca. 1890) jaso zuten hau ere, Larramendik ez dakartzanak osatuaz.

Bi kasuak aztertuta, beraz, Ubillosen lehen lekukotasun urriak berak egindako moldaketak direla pentsa genezake, larramenditarren tradizioari jarraituz betiere.

Salbuespen dira Ubillosek Hegoaldean lehen aldiz lekukotutako hitzak ere. Eskura ditugun adibide bakanetan, Leizarraga eta Axular ageri dira aurrekari gisa (cf. *OEH*, s.vv.): *gatibutasuna* (21), *gathibutasunean* (Lç *Ins A 7v*), *gathibutasun* (Ax 519 (V 334)); *gaitzquin* (9), *gaizkina* (Ax 287 (V 192)). Zaila da pentsatzea Ubillosek Leizarraga ezagutu izango zuela. Beraz, Axularren bi edizioetako bat ezagutu ote zuen edo hitzok berak asmatu izango zituen ikertu beharra dago.

3.2. Lubietaren lehen lekukotasunak

*OEH*n bilatuaz, *-gile* atzizkidunak dira aurreko lekukotasunik ez duten Lubietaren hitz gehienak. Aipatu bezala, ofizioak adieraztekoak dira, eta elkarren segidan datoz eskuliburuan. Leizarragak emandako pare bat kenduta — 281. *Sillarguilleac / Platter* [Lç *Act 19, 24: zilhargile*], 388. *Gaisquille guciac / malhechores* [Lç *Lc 23, 33: gaizgileak*]— aurreko lekukotasunik gabeak dira ia denak: *Pichelguilleac / Picheleros* (284), *Minaguilleac / Minadores* (284), *Velaguilleac / Veleros* (285), *Sombrelluguilleac / Sombrereros* (285), *Espattaguilleac / Espaderos* (285). Lubietaren kasuan ere, gainera, zaila da pentsatzea Leizarraga ezagutuko zuenik. Antzeko beste hainbatek, berriz, Larramendiren *HHn* dute ondorengo: *Tonerguilleac / Toneleros* (283) [Lar: *tonelgile*], *Cordelguilleac / Cordelero* (284) [Lar: *kordelegile*], *Corgoyguilleac / Cordoneros* (284) [Lar: *kordoigile*], *Cupelaguillea / Cubero* (285) [Lar: *upelagile*], *Pelucaguillea / Peluquero* (286) [Lar: *pelukagile*].

Bestalde, *-tzaille* atzizkiarekin honakoa da *OEH*n emaitzarik ez duen kasu bakarra: *Tragazallea / Tragador* (38/313). Gainerako autoreek *irensle* darabilte, *Pouvreaurekin* (*iretsle*) edo Larramendirekin hasita (*iresle*). Horrek erakusten digu aldea dagoela Lubietaren eta Ubillos baten artean, bai hizkuntzaren mailari dagokionez, bai erdal

ordainekiko dependenzian. Adibide horretan nahiz aurrez aipatutakoetan, argi ikus daiteke Lubietaren lanean gaztelerazko ordainaren oinarria mantentzen dutela hitz gehienek, *-dor* eta *-ero* atzizkien ordez *-gile* jarrita.

Lubietaren kasuan, geuk aztertutako bost atzizki nagusietakoak izan ez arren, aipagarri dira *Apaidina* / *Padrino* eta *Amaidia* / *Madrina* (297) ere. *OEH*ren arabera, gipuzkerazko hitzak lirateke —Goierri eta Beterrikoak, zehazki—, eta Larramendirekin agertzen dira lehenengoz. Lubietarenak, beraz, lehen lekukotasunak genituzke.

3.3. Pomier hiztegiko lehen lekukotasunak

Pomier hiztegiaren aztertutako bost atzizkietan lehen lekukotasunak % 27,5 izateak merezi du hausnarketa bat. Gómez-López eta Zulaikak (2020: 70) nabarmentzen dutenez, horietako askok Larramendiren hiztegiaren dute hurrengo agerraldia. Xeheago aztertutako atzizkietan, honakoak dira emaitzak, *OEH*ren arabera: *-tasun* atzizkiaren kasuan, 12tik 7k dute hurrengo agerraldia *HHn*; *-tzaile* eta *-le*-rekin osatutakoetan, 9tik 7k; *-gin* eta *-gile*-n, 10etik 8k; *-ari* eta haren aldaeren kasuan, 4tik 3k; eta, *-kerria*-n, 4tik 1ek. Bost atzizkiak kontuan hartuta, beraz, Pomier hiztegiko lehen lekukotasun gisa hartutako 39 hitz eratorrietatik 28k dute hurrengo agerraldia Larramendiren hiztegiaren.

3.3.1. Pomier hiztegia eta Hiztegi Hirukoitza

Pomier hiztegiaren eta *HH*ren arteko harremana aztertzean, lehenengoa Larramendiren hiztegiaren aurretik egin dela zehazteko, halako kasuak aztertu zituzten Gómez-Lópezek eta Zulaikak —hurrengo agerraldia *HHn* duten lehen lekukotasunak—, zehazki *-garri* atzizkiaren adibideak emanez. Kasu horietan, hiru egoera hauek topatu dutela azaldu dute (2020: 24): aldaera ezberdinak direla, gaztelerazko ordaina ezberdina dela, edo aurretiko tradizioa —askotan, Iparraldekoa— duen hitz eratorria dela. Adiera edo ordain ezberdina ematea, ordea, Pomierrek Larramendi osatu edo zuzendu izanaren erakusle ere izan liteke, berariaz egin zuela pentsatuz gero. Ez dago, gainera, Pomierren kasuan Iparraldeko tradizioa ezagutu izanaren frogarik —*h*-aren erabilera hain bitxiak ezezkoan lerratzen gaitu—; bai, ordea, Larramendirenean.

Gaztelerazko ordainei erreparatuta, *OEH*n berretsi ahal izan dugu 26 horietatik 12 sarreretan gaztelerazko ordaina ezberdina dela Pomier hiztegiaren eta *HH*n. Horietako gehienak *-tasun*-en, eta *-tzaile* eta *-le* atzizkietan daude —10—, eta *-gin* eta *-gile*-n gainerako biak. *Estutasuna*, esaterako, “aprieto, estrechura” (1000) gisa dakar lehenengoak; Larramendik, aldiz, “presura”. *Harrotasuna* “faramalla” (1670) eta “orgullo” (1793) gisa Pomier hiztegiak; Larramendik, aldiz, “arrogancia”. *Hubeltasuna*-ren (1673) ordaina “cardenal” da Pomierren; *HH*n, aldiz, “palidez, amarillez”. Batentzat askatasunaren zentzua du *lasaitasun*-ek (2191) —“(sobrada) libertad”—, bestearentzat ahularena —“flojedad <-x-> que no aprieta”—. *Hargaltasuna* (1683), berriz, “fragilidad” itzultzen da Pomierren, eta “flaqueza” *HH*n.

Eravilzallea sarreran, “portador” (924) dago Pomierren, eta “administrador” *HH*n. Horrela baita ondorengoetan ere: *amparatzallea* “protector” (179) batean, eta “apadrinador” bestean; (*ezur-*)*osatzallea* “algebrista” (994) batean, eta “curan-

dero” bestean. *Gastatzallea* “pródigo” (1232) batean, eta “gastador” bestean. *Sargiña* (2202), berriz, “tiesto” itzultzen da Pomierren, eta “vergel” dakar Larramendik.

Amaitzeko, *-gile* atzizkian gutxi dira gaztelerazko ordaina ezberdina dutenak. Ziurrenik, ofizioak adieraztekoak izateaz gain, oinarri mailegatuaren gainean gaztelerazko *-ero* edo *-dor* atzizkien ordez *-gile* jarrita sortuak direlako gehienak. Bada salbuespen bat, ordea: *siñuguillean* “fisgón” (3151) dakar Pomier hiztegiak, eta “gestero”, “señero”, “figurero” Larramendik. Azkenik, *necazaria* “labrador” (2418) dakar lehenak, eta “(Hombre del) campo” eta “Trabajador, por su jornal” bigarrenak.

Horrezaz gain, euskarazko ordainetan batek eta besteak aldaera ezberdinak ematen dituztela ikusi dugu, gutxienez, kasu hauetan: 3384 *umequeria* [Lar. *humequeria*], 3071 *relojuguillean* [Lar. *erlojuguillean*], 613 (*carga-*)*eraviltzallea* [Lar. *eraviltzaillea*], 2636 *osticolaria* [Lar. *osticaria*].

Aipagarri dira hemen Urgellek (2003: 212-213) *HH*ren inguruan egindako azterketan eman zenbait datu: atzizki bakoitzak zenbat adibide duen corpusean, eta zein diren 1745 baino lehen lekukotuak: *-tasun*-en kasuan, 31tik 17 dira; *-keria*-n, 22tik 9; *-ari*-n, 153tik 9; *-tzaile* eta *-le*-n, 150tik 22; *-kin* eta *-gin*-en, 20tik bakarra; eta *-gile*-n, 27tik 3. Agerian geratzen da horrela Larramendik hitzberrigintzan eta hiztegia zabaltzen egindako lana, nahiz eta haietako batzuk tradizioetik hartu edo haietan oinarritu.

3.3.2. Pomier eta Iparraldeko autoreak

Pomier hiztegian diren Hegoaldeko lehen lekukotasun asko (Gómez-López eta Zulaika 2020: 75), berriz, Leizarragaren (1571), Etxeberri Ziburukoaren (1627/1669) eta Axularren (1643) obretan publikatu ziren lehenago, eta Sylvain Pouvreuren (ca. 1659-1665) eta Pierre Urteren (ca. 1715) hiztegieta ere ageri dira. Hala berresten dute Gómez-López eta Zulaikak emandako zerrendek eta geure azterketak. Lekukotasun horiek guztiak ez genituzke berdin hartu beharko, ordea.

Pouvreuren kasuan, badakigu Pomier hiztegiaren egileak ezin zezakeela eskura eduki hark 1659-1666 artean landutako euskara-frantses hiztegia. Izan ere, Pouvreauk ezin izan zuen hiztegi argitaratu, ezta Hiztegi Laukoitzerako egindako zirriborrorik ere (Gómez-López 1997: 373). Eskuizkribuak Parisko “Bibliothèque National”-ean egonik, haren lana oharkabean pasatu bide zen XIX. mendera arte. Berdin gertatu zen Urteren eskuizkribuekin ere —gramatika, hiztegia eta zenbait itzulpen—, autorea Ingalaterrara erbesteraturik, ez baitziren argitaratzen hasi XIX. mendera arte (Gómez-López 1997: 370). Zulaikak (2012: 60) zehazten digunez, Vinson eta Clarkekin zuten (1893 eta 1894) *Grammaire cantabrique*ren lehen edizioa, eta Urkizuk (1989) *Dictionarium latino cantabricumena*.

Horiek horrela, bazterrera utz dezakegu Pouvreau eta Urte iturritzat jotzeko aukera, nahiz eta Pomier hiztegioko lekukotasun asko aurrez haien hiztegieta agertu. Erdaretako ordainez gain, euskarazko sarreran ere aldaera diferentea dute askok. Pomier hiztegia Urtererekin alderatuta ere, aldaera ezberdinak ematen dituzte sarri.

Etxeberri Ziburukoaren kasuan, galdutako hiztegia ez, baina posible da *Manual devotioñezcoa* (1627-1669), *Noelac* (1631) edo *Eliçara erabilltceco liburua* (1636-1665-1666) ezagutu izana Pomier hiztegiaren egileak, behin eta gehiagotan argitaratu baitzituzten. Dena den, Hegoaldeko lehen lekukotasunen artean ez ditugu au-

rrekari asko aurkitu haren lanetan. Bat aipatzearren: *aucilaria* (197), *hauzilari* (EZ *Man* I 58). Axularrekin ere beste horrenbeste esan liteke. Posible da *Guero* (1643) ezagutu izana, baina Pomier hiztegian ez ditugu hark lehen aldiz erabilitako adibide asko aurkitu. Bat aipatzekotan, horra: *eiztaria* “cazador” (1016), *ihiztaria* (Ax 392 (V 256)). Hitz hori, gainera, ezaguna izango zen Gipuzkoan bestela ere.

Hegoaldeko lehen lekukotasunen artean autore lapurtarren bat nabarmentzekotan, Leizarraga aipatu beharko genuke. 56tik hitzetatik 15etan, hura ageri da aurreneko. Ez dugu uste, dena den, Pomierrek hura erabili ahal izango zuenik, Hegoaldean behintzat ez baitzen eskuratzeko erraza. Horren erakusle da Larramendi bera: Baionako egonaldian kontsultatu ahal izan zuen Leizarragaren Testamentu Berria (*Jesus Christ Gure Jaunaren Testamentu Berria*, 1571), Gaztanbide izeneko Baionako kanonigo batek ale bat utzi ondoren (Urgell 2005: 254). Gainontzean, Iparraldeko egileek edo atzerriko filologo profesionalek soilik erabili ahal izan zuten garai hartan. Zulaikak (2012: 46) zehazten digu iturri gisa erabili zutela Leizarraga Pouvreauk (ca. 1659-1665), Oihenartek (1657), Lhuydek eta Jonesek (1703), Lhuydek (1707), edo Parryk (1707).

Laburbilduz, beraz, Pomier hiztegiiko Hegoaldeko lehen lekukotasunak 56 badira, egileak eskura ezin zitzakeen lanetakoak dira 24 aurrekari (Urterenak eta Pouvreaurenak). Gutxi gorabehera erdiak, atzizki guztietan. Beste 15 Leizarragaren obretan ageri dira lehenago —esan bezala, zaila da Pomierrek hura ezagutu izana—, eta Etxeberri Ziburukoaren, Axularren, Voltaire-ren eta Materraren artean banatuta daude gainerako 17ak. Kontuan izatekoa da, gainera, 56 horietatik 46 Larramendik ere badakartzala.

Horrek bide ematen digu, orain arte landutakoa ez ezik, bestelako hipotesi bat planteatzeko: zenbait kasutan behintzat, Larramendi izan ote zen Iparraldeko autoreen eta Pomierren arteko zubi. Eta zuzenean Larramendi bera ez bazen, 1808 baino lehenagoko larramenditarren bat. 56 horietatik 46 kenduta, honakoa ikusten dugu gainerako 10 kasuetan: Kardaberazek dakar 3072 *recardaria* “revendedor” [Cb *EBO* 41], eta Kardaberazek eta Mendiburuk 168 *aurtasuna* “niñez” [OtGai III 58] [Cb *EBO* 4]. Eta 3077 *sendotasuna* “rebustez, fortaleza” Añibarrok [Añ *EL1* 181s (1802)].

Beste zazpiak hauek dira: 1699 *herreparo baguetasuna* “inadvertencia” —*arretabage* “inadvertencia” dakar Larramendik—, 1453 *igartasuna* “sequedad” —*idortasun* daukate Larramendik eta Mendiburuk—, 2461 *nebri-gabetasuna* “inmensidad” —Gerririkok *neurribagetasun* “inmensidad” [Gco II 58. 1858]—, 3396 *urdintasuna* “azulejo”, 3283 *tontoqueria* “patochada”, 3285 “rudeza” eta 3265 *tontoqueria utzi* “desasnarse”, 831 *corritzallea* “tragaleguas” eta 838 *contu-arzallea* “veedor” —*artzallea* “tomador, recipiente, acogedor” badakar Larramendik—.

3.3.3. Azalpenerako hipotesiak

Lana hipotesi bati tiraka hasi badugu ere, bestelako begirada bat gailendu zaigu aurrera egin ahala.⁶ Oraindik Pomier Larramendi aurrekoa dela suposatuz gero, or-

⁶ 5. atalean garatu dugu hipotesi hori, Lakarraren (2022) artikulu baten eskutik.

dea, ondoko galdera hau sortzen da: nola azaldu horrebestea lehen lekukotasun agerzteza Pomier hiztegien? Gómez-Lópezen eta Zulaikaren esanetan (2020: 79), asko garai hartako euskararen erabilera orokorreko hitzak zirela pentsa dezakegu, baina Larramendiren aurretik Hegoaldean publikatutako lanen eskasiagatik, ez zirela lehenago idatziz jaso. Ez dago, behintzat, Pomier hiztegiaren egileak Ipar Euskal Herriko obrak ezagutu izanaren aztarnarik, eta oso hipotesi garestia da hori Hegoaldeko lehen lekukotasun gisa hartutako asko Larramendiren bidez jaso zituela pentsatuz gero. Are garestiago, <h>a zertarako darabilen kontuan izanda (cf. § 5).

Urgellek aipatua du (Urgell 2000: 811, *apud* Gómez-López & Zulaika 2020: 79) “Hegoaldeko literatur hizkuntzan arrunt bilakatu diren hainbat eta hainbat hitzen etorkiari jarraitu behar” litzaiokeela, “bai baitirudi Iparraldeko literaturaren eraginez sartu izan zirela, sarritan zuzenean *HH*ren bitartez, bestetan Larramendiren ondoko idazleen irakurketen bitartez”.

Pomier hiztegiaren edizioaren egileek beste bi hipotesi ere erantsi dizkiote horri (2020: 79): Larramendi baino lehenago “beste lexikograforen batek” Iparraldeko tradizioko hainbat hitz bildu izana, edota, zenbait kasutan, Pomier hiztegiaren egileak berak sortu izana hitz horiek, aipatutako Iparraldeko autoreekin lotura zuzenik izan gabe. Amaieran azalduko dugun bezala, hirugarren bat erantsi beharko genuke: hitz horietako asko Larramendiren bidez jaso izana. Kasu horretan, hobeto uler daiteke Pomierren hiztegiak hitzaurrerik ez inongo azalpenik helburuez eta metodoez ez edukitzea, hura osatzen ari zenez, ez zuelako azalpen beharrik.

3.4. Sarasolaren datuak lehen lekukotasunen inguruan

Sarasolaren lan klasikoari (1997) erreparatuta, aipatzeko moduko datu batzuk bada dira lehen agerraldien inguruan. Testuetan aurkitutakoen bilakaeran (1997: 622) nabarmena da XVIII. mende hasieratik aurrera dagoen goranzko joera, nola hitz berrien zenbaki absolutuetan, hala lehen agerraldien portzentajeetan.⁷

Pomier hiztegiaren datazio garaian —ustez, 1701-1750 artean—, % 4,5 dira lehen agerraldiak. Ondoren bada jauzi bat: % 9,2 dira 1751-1800 artean, eta % 11,1 hurrengo mende erdian. Goraldi hori “Hegoaldeko ekoizpenaren pizteari dagokio batez ere”, Sarasolaren hitzetan (1997: 621); zehazki, “gipuzkeraren inguruan” gertatzen dela dio. Gogora dezagun Gómez-Lópezek eta Zulaikak (2020: 3) “euskara gipuzkoarrean” emandako lehenengoan artean dutela Pomier hiztegia, Lubietarena-rekin batera —*Diccionario en castellano y bazquence* (1728)—. Garai hartara arte, Iparraldeko hitzak dira nagusi lehen agerraldietan.

Pomier hiztegiako datuekin alderatzeko, ordea, zuzenagoa da hiztegiatako lehen agerraldien bilakaerara jotzea (Sarasola 1997: 628). Hor ere bada jauzi nabarmen bat XVIII. mendearen lehen erdian: 1601-1650 artean, % 0,37 dira hiztegiatako lehen agerraldiak; 1651-1700 artean, % 11,7; eta 1701-1750 artean, % 35,6. Garai horietako hiztegien ugaritasunari egotz dakioke, noski, bilakaera hori: Pouvreau —XVII. mendearen bigarren erdian—, Urte, Harriet eta, nola ez, Larramendi —XVIII. mendearen lehen erdian—. Dena den, Pomier hiztegien aztertutako nomi-

⁷ Sarasolak ehunenetan emandako datuak dezimal bakarrera biribildu ditugu.

nalizazio atzizkietako lehen agerraldien ehunekoa ez dabil bere garaiko lehen agerraldien portzentajetik urrun: % 30,2.

Izenen lehen agerraldiei erreparatuta, 6.359 izen berri aztertu zituen Sarasolak (1997: 631), eta lehen agerraldi guztiena baino beranduxago dator jautzia izenen kasuan: XVIII. mendeko bigarren erditik aurrera (% 8,8). XIX. mendetik aurrerakoak dira ehunekorik handienak —% 11,5 eta % 14,8, eta % 17,4 XX. mendeko lehen erdian—. Hiztegiatako datuetara joz gero (1997: 633), XVIII. mendea nagusitzen da alde handiz izen berrien lehen agerraldietan.

Datu horien guztien ondoren, hitz eratorri eta elkartuen eta berezko hitzen arteko aldea aztertzen du Sarasolak, eta geure aztergaia kokatzeko ezinbestez aipatu beharreko joera bat nabarmentzen du: berezko hitzen ehunekoa gutxituz doala mendez mende, eratorri eta elkartuena handituz doan hein berean (1997: 635). Idazkera jasoaz lantzeko ahaleginekin lotzen du bilakaera hori, eta, hor ere, lapurtera klasikoak egin zuen urratsik handiena. Saio horien ondoren —eta herritarren ahotik edo aurreko testuetatik— datoz, funtsean, Larramendiren *HH* eta Pomier hiztegia.

3.5. Literatur hizkuntza eta zenbait atzizkiren modernotasuna

Sarasolaren beraren, de Rijken eta Lakarraren lanak aipatuz, ideia bera azaltzen du Urgellek Larramendiren eratorpena azertzean (Urgell 2003: 209): “euskara aldatuz joan dela, eta atzizkibidea indartuz (cf. de Rijk 1995)”. Haren hitzetan (Urgell 2003: 209), nabarmena da “euskaraz idazkera jaso bat landu nahi izan den bakoi-tzean ezinbestean hitz eratorrien kopuruak gorantz egin duela (Sarasola 1986: 206; Lakarra 1993: 345 eta hur.). Hegoaldeari dagokionez, sobera ezaguna da mendeetako axolagabekeriaren ondoren, lehenengoz eta sistematikoki Larramendik ehunka (milaka?) hitz berri egin zituela”.

Izen abstraktuen eta ekintza-izenen arteko bereizketa azaltzean —edo, zehatzago, Larramendik erabat bereizi ez izana—, literatur hizkuntzaren garapenarekin lotzen du Urgellek “atzizkien erabilera aberats eta finko xamarra” (Urgell 2003: 232), Sarasolaren (1986 eta 1997: 634-637), Lakarraren (1992: 292-294) eta Buenoren (2006) ikerketak oinarri hartuta.

Gai horretaz ari dela, zenbait atzizkiren modernotasunaren berri ematen du Sarasolak (1997: 635-637). Horretarako, eratorrien agerraldien maiztasun absolutua, 1900 baino lehenagoko agerraldiak, hortik aurrerakoak, eta bi horien batuketa eginda, XX. mendeko atzizkien agerraldien ehunekoa ematen ditu. Geuk hautatutako atzizkien datuei erreparatuz gero, horrela kokatuko genituzke hurrenez hurren: *-tasun*-ek agerraldi guztien % 51,3 ditu 1900etik aurrerakoak; *-keria*-k, % 43,8; *-tzaile*-k, % 33; eta *-le*-k, % 28,8. Gainera, eratorbidearen emankortasuna gogoan, aipatzekoa da lehen agerraldi guztien ehunekoa baino garaiagoa dela hitz atzizkidunek emandakoa. Argigarria da hori, gure ustez, eratorbidearen eta literatur hizkuntzaren arteko harremana azaltzeko.

Gogora dezagun, aurrez aipatu bezala, geuk aztertutako atzizkiek hurrenkera bera jarraitzen dutela emankortasunean: nola Pomier hiztegian hala Ubillosen dotrinan, *-tasun* da hitz eratorri gehien sortzen dituen, eta atzetik lituzke, hurrenez hurren, *-tzaile* eta *-le*, *-gile* eta *-gin*, *-ari*, eta *-keria*. Bestela da Larramendirengan, Urgellek

(2003) aztertutako laginean: *-ari* eta *-tzaile* dira alde handiz emankorrenak eta, atzetik, *-gile* eta *-gin*, *-tasun* eta *-keria*.

4. Oinarriak eta atzizkiak

4.1. *-tasun*

Pomier hiztegian ohikoena da *-tasun* atzizkiak izenondo bat hartzea oinarri, euskal jatorrikoa. Salbuespenak gutxi dira aztertutako 48 eratorrien artean, oinarrian izenak hartzen dituztenak: *aurtasuna* (168), *aidetasuna* (213), *adisquidetasuna* (225, 227, 288) —atzizki kateak dira—, *jaungoicotasuna* (1882), *laguntasuna* (2067) eta *nazcatasuna* (2424). Ez dago maileguen gainean eraikitako eratorririk.

Egitura ohikoena berbera da Ubillosen dotrinan ere —32 agerraldi baina 18 hitz ezberdin aztertuta—, baina badira salbuespenak, oinarritzat izenak hartzen dituztenak: *doatasun* (59) —lehen lekukotasuna—, *bildurtasuna* (12) eta *lecucotasun* (27, 103). *Santutasun* (61) adibidean, oinarrian izen bat dagoela pentsa liteke hasiera batean, baina adjektibo gisa ere erabili ohi da, *OEH*ren arabera. Hitz hori da oinarrian mailegua duen bakarra, erlijioari hertsiki lotutakoa eta aspaldi bertakotua.

4.2. *-keria*

Pomier hiztegian, espero bezala, izenondoak dituzte oinarri *-keria* atzizkiarekin eratutako hitzek. 15 hitz eratorri aztertuta, izen gisa har zitezkeen bakarrak izenondo kalifikatzaile modura ere irakur ditzakegula ohartzen gara, izaera despektiboa emateko erabiltzen baititu: *umequeria* (3384) eta *atsoqueriac* (202). Ubillosen kasuan ere —10 hitz ezberdin aztertuta—, antzera gertatzen da *sorginkeria* (52) adibidearekin.

Hitz eratorri gehienek euskal jatorriko oinarria dute: euskal jatorriko oinarria eta mailegatutako atzizkia genituzke, beraz, ohiko egitura gisa. Salbuespen bana aipa dezakegu bi laginetan, oinarritzat mailegua dutenak: *golosoqueria* (1371) Pomier hiztegian, eta *desonesqueria* (36) Ubillosen dotrinan.

4.3. *-tzaile* / *-le*

Aditzoinei erantsi ohi zaizkie *-le* eta *-tzaile*. Pomier hiztegian, *buru-ausitzallea* (465) litzateke salbuespentzat har daitekeen bakarra, partizipioaren gainean egina baitago. *OEH*ko *haustaile* sarreran, *austaile* (Dv), *hautsaile* (*au-* Lar Sup, vEys), *haustzaile* (H *-tsz-*) aldaerak ere aurki ditzakegu, baina baita *hausitzzaile* (G-azp-to ap. A) eta *ausitzalle* (Lar, Añ) ere. Bistan da fonologiak eta euskalkiak eragina dutela aditzoina ala partizipioa hautatzeko orduan; Iparraldeko autoreek egiten dute, batez ere, lehenengoaren alde. Larramendik, berriz, biekin dakar. Antzerako adibidea genuke *hecitzallea* (1622) ere: halaxe dakar Larramendik, baina *heztaile* (Hb, Dv) dakarte Hiribarrenek eta Duvoisinek, haren ohiko zordun izan arren.

Pomier hiztegi 33 adibideetatik, oinarrian mailegua dutenak dira bederatzi: *padecitzallea* (2751), *tintatzallea* (3296), *amparatzallea* (179), *gastatzallea* (1232), *defenditzaillea* (757), *guiatzallea* (1288), *hacusatzaile* (*guezurrezcoa*) (1726), *hengañatzallea* (1748) eta *señalatzallea* (3173). Ubillosen dotrinan, berriz, 13tik hiru lirateke mai-

leguekin osatutakoak: *salvatzailea* (9), *erremediatzalea* (65) eta *kreatzalleagan* (107). Gainerakoan, euskal jatorriko oinarria eta atzizkia hartzea litzateke egitura ohikoena.

4.4. *-gile* / *-gin* / *-kin*

Ikusi dugu *-gile* eta *-gin* izen bizigabeei eransten zaizkiela, eta halaxe da aztertutako bi laginetan ere. Adibide berezi bat badago, ordea: *charquin portatu zan* (811), aditzondo gisa erabilia. Gómez-López eta Zulaikak (2020: 113) *OEHko zarkin* sarre-rari dagokiola azaldu dute, adierazgarritasunaren ondorioz sabaikari afrikatu bihurtu dena.

Oinarrii begiratuta, mailegu batzuk badaudela ikus dezakegu Pomier hiztegian: *armaguillea* (234), *justiciaguillea* (1906), *lamparaguillea* (2131), *sombralluguillea* (3116), *juramentuguillea* (1905), *mantaguillea* (2328), *relojuguillea* (3071), *santuguillea* (3220). Aldiz, *-gin* eta *-kin* aldaeretan denak dira euskal jatorrikoak. Nabarmen-tzekoa da Lubietak ere antzeko joera duela, 3.2-n jasotako adibideek erakusten dute-nez.

4.5. Zenbait aldaeraren alternantziak

Azkueren *Morfología Vasca* (1923-25) aipagai duela, *-tapan* eta *-tzapen*, eta *-taile* eta *-tzaile* (geuri dagokigunez) aldaeren alternantziari buruzko ohar zenbait ematen ditu Buenok (2006: 232). Hark azaltzen duenez, Altubek *Morfologiari* egindako oharretan zehaztu zuen aditz-izena *-te* bidez egiten duten aditzek *-tapan* eta *-taile* aldaerak hartzen dituztela (*ikus-te*, *ikus-taile*, *ikus-tapen*); *-tze* bidez egiten dutenek, aldiz, *-tzapen* eta *-tzaile* (*eder-tze*, *eder-tzaile*, *eder-tzapen*). Eredu berriagoek, ordea, artizkidun formak ordezkatu dituztela azaltzen du, besteak beste, *eros-le* aipatuz.

Buenoren azalpenari jarraituz, artizkiaren galeraz aritu zen Mitxelena kasu horietan, eta “derrigortasunaz” mintzatu zen de Rijk. Alegia, azken batean, partizipioaren formak baldintzatzen ei du *-pen/-tzapen* alternantzia, baita *-le* ala *-tzaile* erabiltzea ere. “Azken honetan partizipioak erabat baldintzatzen du *-le* ala *-tzaile* izatea, eta *-tzaile* eskatzen den tokietan forma hori derrigorrezkoa da” (Bueno 2006: 232).

Geuk aztertutako laginetan, nabarmena da *-tzaile* nagusitzen dela, bai Pomier hiztegian, bai Ubillosen dotrinan. Dena den, suma dezakegu alternantzia horren arrastorik: aditz-izena *-te* egiten duten kasuetan, *-le* aldaeraren erabilera dago, adibideak urri izan arren. Pomier hiztegiak, esaterako, *hirulea* (1695), baita *escalea* (1082, *b-* 1759) ere, azken horretan, azaldutakoaren arabera, *-tzaile* esperoko genukeen arren. Ubillosen baditu adibideak: *erosleac* (20), *neq-eramalle* (42), *icasle* (77), *eracusleac* (86) eta *neque-emaillei* (119).

Bestalde, *-pen* eta *-tzapen* berariaz aztertu ez baditugu ere, zenbait adibide behintzat eman ditzakegu kontu honi buruz. Pomier hiztegian, ez dugu *-tzapen* aldaeraren erabilerarik aurkitu. Izan ere, *-pen* darabil aditz-izena *-tze* egiten den kasuetan ere: *haurrapena eman* (1680), *luzapena (eman)* (2134). Adiz, *-tza* darabil honako kasuetan kasu honetan: *ezconza* (885), *heriotza* (1777), *jaiotza* (1854), *necazaritza* (2433), *harranza* (2957), *herrecardaritza* (3023), *arrantzacoa* (3122) eta *vicitza* (3360). Azkenik, aditz-izenaz egindako nominalizazio zenbait ere badakartza: *galcea* (380, 1340), *jaucitcea* (395), *esqueintcea* (910), *escapatcea* (951), *hicutcea* (1131), *hartcecoa*

(1136), *harretze* (1159), *goratcea* (1924), *harri-botatcea* (2946), *erbi-jatea* (1092) eta *jate* (1898).

Azken horiekin lotuta, *-mendul-mentu* atzizkiaz ere mintzo da Bueno (2006: 231), eta Azkue aipatuz (1923-25: 69), “*-men-en* ahaide eta agian latinezko *-mentum-en* seme” direla diosku. Gainera, mailegu zaharragoetan *-mendu* < *-mentum* leherkari ahostunaren alde egiten dela azaltzen du, eta ahoskabea mantendu dela berriagoetan (Mitxelena 1961: 230, 352-353, 360; *apud* Bueno 2006: 234).

Pomier hiztegiak *-mentu-ren* —ez, ordea, *-mendu-ren*— adibide batzuk ere baditu, gehienak oinarri gisa mailegu bat dutenak: *cumplimentu utsa da* (587), *hatrevimentua* (1798), *pentsamentua* (2751), *juramentuguillea* (1905). Gainera, *urriquimentua* (3333) ere badakar. Horretan gaztelera zukeen erreferentzia, ez baitu, Iparraldean bezala, *-nd-* egiten.

Ubillosek ere baditu *-men-en* adibide batzuk: *sinismen* (14, 37), *icusmena* (80), *ezagumentu* (14). Dena den, *-tza* erakoak ditu gehiago: *ezcontza* (2, 13), *vicitza* (8, 60, 80, 93), *morrontzatik* (22, 25), *jaiotza* (47, 61, 72...), *eriotza* (47, 54, 90...), *otoitza* (81, 89, 103)...

Atzizki hasierako *k* eta *t* alternantziak ere mintzo da Bueno (2006: 234). Batetik, *-(t)ar* eta *-(t)asun* aipatzen ditu, baina *k* dutenak ugariago direla dio; horien artean, *-(k)eria*. Gorago aipatu bezala, erromantzeko eredu berranalisien ondorioztat zuen Mitxelenak atzizkiaren aurrean herskaria sartzea.

Gure laginetan, *-keria* aldaera baizik ez dugu aurkitu. Pomier hiztegian, esaterako, Mitxelenak adibide gisa jarritako *tontería* — “*-(k)eria* por las apariencias procede del rom. *-ería* (cast. *tontería*, *bellaquería*, etc.)” (Mitxelena 1961: 247, *apud* Bueno 2006: 234)— aurki dezakegu: *tontoqueria* (3283: “patochada”; 3285: “rudeza” eta 3265: *tontoqueria utzi*: “desasnarse”). Ubillosen dotrinan, berriz, aipatzekoa litzateke *desonesqueria* (36), oinarrian mailegu bat baitu, eta izatekotan, halako batean espero baikenezake *-eria* aldaera topatzea. Aurrez, ordea, *desonheskeria* Axularrek ere [Ax 178 (V 119)], eta *-keria*-rekin emana du Larramendik berak *HHn*.

5. Beste azalpen bat: Pomier, Larramendiren ondorengo?

Orain arte landutako hipotesian, ikusi dugu Larramendiren *HHn* dutela hurrengo lekukotza Pomier hiztegian haren editoreek lehen lekukotasun gisa hartutako hitz askok. Pomier *HHn* ondorengo izan daitekeela aintzat hartuz gero, ordea, bestela irakurtzen dira datuok. Lekukotasun horiek alderantziz irakurrita ohartzen gara Larramendiren hitzberriak izan daitezkeela asko, eta Pomierrek harengandik hartu edo egokitu behar izan zituela. Berdin gertatzen zaigu Iparraldeko autoreengandik hartu eta Hegoaldean lehen aldiz erabilitako hitz askorekin ere; Larramendik ere baditu horietako gehien-gehienak eta, beraz, kontuan izateko aukera bat da andoaindarra izatea zubi nagusi.

Pomier hiztegiaren edizioa (Gómez-López & Zulaika 2020) oinarri hartuta hasitako lana amaitzeaz ginelako gehitu diogu ondorengo atala, Lakarrak *jatorri*-ri buruzko artikulua batean (2022) erantsitako oharren harira. Hau da, Pomierrek ere “origen, *jatorri*” bazekarrela konturatuta, hitz hori —eta beste hainbat, ondoren ikusiko dugunez— Larramendiri hartu ote zizkion galdetu beharrean gaudela. Izan ere, Lakarrak (2022: 418) azaltzen digu “ez dela zalantzarik hitza bera *nork sortu* eta are bere

HH osatu baino lehen ere erabili zuela finkatzeko —cf. AzkSerm. *mindun, guziakiko, hizkunde, beardanezko...*; Lakarra 1985: 264-67—, beste 60 urtez erabiltzaile bakarra zelarik”. Eraketa bidea eta bertakotzekoa ere zehaztu litezke Lakarraren esanetan: *jaio + etorri* edo, nahiago bada, *ja(io-tza)-TIK (e)torri*. Lekukotasunen historia eginik, “atzeranzko eraketa” bidez bertakotua litzateke, “jatorrizko bekatua” esamoldetik hasita: *jatorriz-jatorrizko* → *jatorri* (Lakarra 2022: 418).

Beraz, Larramendiri hartu bide zion Pomierrek, “bere geruzaren batean, ez jakin 1808 inguruko azkenengoan ala aurreko(et)an edo hasieratik bertatik lekarkeena” (Lakarra 2022: 440). Gogoratzekoa da gugana iritsi den aleak 1808ko data duela inskribatua paper markan. Gómez-López eta Zulaikaren arabera (2020: 12), 1808an Iruñeko *Hospital Generaleko* paperarekin egindako kopia bat dirudi aztertutakoak, baina funtsean 1745 aurretik egina litzateke hiztegia. Lakarraren esanetan (2022: 440), ordea, “ezin bazter liteke P-ren hiztegia 1745 ondoren osatzen hasia izana (ez 1745 baino lehen hasi eta amaitua). Are gehiago, data horrezaz ondorengo izateaz landa, Lren *HH* ere aurrean zuelarik prestatua izatea ezin da baztertu oraingoz”.

Gehiago ere badio Lakarrak (2022: 442), *jatorri* ez ezik, beste lekukotasun batzuk aztertu ondoren: “L eta P biak Gkoak izanik, badirudi Lk behar duela zaharrago (eta dextentez irakurriago) eta Pk berriago (eta bere hizkerari aurreko tradizioari baino lotuago); bien tartean mende erdi bat bederen suposatzea ongi ezkonduko litzateke gainerako lekukotasunekin eta, zalantza gutxirekin, baita *jatorri*ekin gertatuarekin ere”.

5.1. Sarasolaren datuak eta Pomier

Datu orokorragoetatik hasiko gara. Gómez-Lópezek eta Zulaikak 54 atzizki ezberdin eta aurrizki bat aurkitu dituzte Pomier hiztegian, ia 500 hitz ezberdinetan —sarrera guztien % 14,5—. Egileen hitzetan, “aski portzentaje handia” da garai hartako hiztegi baterako (2020: 24); hau da, XVIII. mendeko lehen erdirako. Larramendik, ordea, askoz gehiago ditu, Urgellek aztertutako laginetik —4.867 lema ezberdin— erdiak baitira eratorriak (Urgell 2003: 212).

Larramendiren arrastoa nabari da Sarasolak (1997) hitzberrien inguruan emandako datuetan. Testuetako lehen agerraldietan 1751-1800 artean emandako goradaka gipuzkeraren inguruan gertatzen dela diosku (1997: 621), aurreko mendean ez bezala, gipuzkerazkoak baitira gehienak. Eta juxtu aldi horren aurretik kokatzen da Larramendiren *HH*. Zehazki hiztegiei erreparatuz gero, gainera, are nabarmenago ikusten da haren eragina. Hiztegietak lehen agerraldiak % 11,7 dira 1651-1700 artean, eta % 35,6 1701-1750 artean, *HH* argitaratzen den epealdian. Hurrengo mende erdian, aldiz, % 1,9ra jaisten da portzentaje hori. Añibarro daukagu hor, esaterako; beste hainbaten gisan, hitz arrunt eta dialekto partikularretatik Larramendi osatzea zen haren helburua, ez hitzberriak sortzea hizkuntza tekniko-zientifikorako (“*voces facultativas*”).

Pomier hiztegiari helduta, hitz eratorrietan “aski portzentaje handia” izatea errazago uler daiteke, hain justu, Larramendiren ondorengo dela pentsatuz gero. Sarasolak berak (1986: 207) aipatu zuenez, “Hegoaldekoari dagokionez, Larramendiz aurreko literatur ekoizpenaren tasun nabarienetako bat hitz eratorrien eskasia gorria eta atzizki bidezko —*tasun*, eta beharbada *garri*-ren bidezkoak ezik— hitz sortzerik eza da. Jakina denez, egoera hau erabat irauliko zen Larramendiren *Hiztegi Hirukoitzaz gero*”.

5.2. Pomierren lehen agerraldiak

Pomierren lehen lekukotasun gisa hartu genituen 39 hitzetatik 28k dute hurrengo lekukotasuna Larramendirengan: *-tasun-en*, 12tik 9k; *-tzaile-n* eta *-le-n*, 9tik 7k; *-gile*, *-gin* eta *-kin-en*, 10etik 8k, *-ari-n*, 4tik 3k, eta *-keria-n*, 4tik batek. Hipotesi berri horrek begirada aldaturik, alderantziz aztertu ditugu eskura genituen datuak; izan ere, pentsa liteke Pomierrek Larramendiri zor dizkiola gehienak. Lehen lekukotasunak aztertutako eratorrien % 27,5 izatetik, % 7,7 izatera pasatu dira horrela.

Gainerako 11 hitzetan, Añibarro aurkitzen dugu sei kasutan: 1267 *guyeguitasuna* “esceso”, 1325 “demasia” y 1973 *guyeguitasuna* “superfluidad” [Añ “prodigalidad”]; 2284 *moscortasuna* “borrachera” [Añ *moscortasuna*]; 636 *churiqueria* “lisonja” [Añ]; 2008 *laburqueria* “cortedad” [Añ “ruindad, acción vil”]; 3220 *santuguillea* “santero” [Añ]; 1521 *isil-mandataria* “alcahuete” [Añ *issil-*]. Beste bost geratuko lirateke: 2223 *muquertasuna* “terquedad” [Ur *MarII* 99]; 2424 *nazcatasuna* “fastidio” [Ag *Kr* 49]; 2445 *narru-gorritasuna* “desnudez” [AA III 375 *l-*]; 2035 *leunqueria* “lisonja” [fB *Olg* 65]; 926 *eunguillea* “tejedor, tejedora” [Erkiag *BatB* 184].

Berriz *HH*koei helduta, ondoko hauek ordain berbera dute bi hiztegietan, *jatorri-k* bezala. Gainera, *OEH*ren arabera, Larramendik jaso zituen lehenengoz.

- (1) -TASUN:
  - a) L: *biguntasuna* “ternura, blandura”. P: 341 *biguntasuna* “ternura” eta 3394 *viguntasuna* “blandura”;
  - b) L: *ugaritasuna* “abundancia”, “fecundidad”. P: 3406 *ugaritasuna* “abundancia”;
  - c) L: *estutasuna*: “presura”, “aprieto”, “estrechez, estrechura”. P: 1000 *estutasuna* “aprieto, estrechura”.
- (2) -KERIA:
  - a) L: *humequeria* “niñada, niñería” / “puerilidad”. P: 3384 *umequeria* “puerilidad, niñería”.
- (3) -TZAILE:
  - a) L: *ecitzallea* “domador”, “cebadero”. P: 1622 *hecitzallea* “domador”;
  - b) L: *ontzi-garbitzallea*, “fregona, fregatriz, fregoncilla”. P: 2792 *plater-garbitzallea* “fregón o fregona”.
- (4) -ERA:
  - a) L: *aciera*, *azquera* “crianza”, “educación”. P: 170 *aciera* “crianza, educación”;
  - b) L: *asiera* “principio”, “origen”. P: 174 *asiera* “principio”;
  - c) L: *sarrera* “entrada”, “ingreso”. P: 1189 *hateco sarrera* “umbral” eta 3096 *sarrera* “entrada”;
  - d) L: *tabaquera* “tabaquera” [Lar → H, Añ, Arch VocGr]. P: 3250 *tabaquera* “caja de tabaco”.
- (5) -GILE:
  - a) L: *armaguille* “armero”. P: 234 *armaguillea* “armero”;
  - b) L: *baiguillea*, *baeguillea* “cedacero”. P: 318 *baiguillea* “cedacero”;
  - c) L: *juramentuguillea* “jurador”. P: 1905 *juramentuguillea* “jurador”;
  - d) L: *mantaguillea* “mantero”. P: 2328 *mantaguillea* “mantero”;
  - e) L: *erlojuguillea* “relojero”. P: 3071 *relojuguillea* “relojero”;
  - f) L: *errementaria* “herrero”. P: 863 *errementaria* “herrero”.

(6) -ARI:

a) L: *osticaria* “coceador”. P: 2636 *osticolaria* “coceador”.

Azaldu beharrik ez da honezkero, baina Urgellek (2003: 212) xeheki aztertu zue-
nez, gogora dezagun *HH* “oso aberatsa” dela eratorpenean, “bai atzizki ezberdinen
kopuru erraldoiagatik, baita atzizki batzuen eratorri ugariengatik ere”. Taula batean
bildu zituen hori ikusarazteko datu batzuk: atzizki bakoitzarekin haren corpusean
zuen adibide kopurua, eta horietatik zenbat ziren aurrez lekukotuak. Bereziki dira
emankorrak —Larramendiren alde— goiko Larramendi-Pomier zerrendan ugarien di-
tugun *-gile* eta *-era* atzizkien proportzioak: 27tik 2 eta 65etik 2, hurrenez hurren, au-
rrez lekukotuak. Ez hainbeste, esaterako, *-tasun* (31tik 17) eta *-keria*-renak (22tik 9).

Pomierrek emandako ordain berbera eduki ez arren, *HHn* ageri dira Pomierri
egotzitako ondorengoak ere. Pentsa liteke askotan Pomierrek gazteleerazko sarrerak
aberasten dituela ordain berriekin:

(7) L: *ubeltasun* “palidez”, “amarillez”. P: 1673 *hubeltasuna* “cardenal”.

(8) L: *lasaitasun* “Flojedad <-x-> que no aprieta” / *lasaitasun* “Holganza”.
P: 2191 *lasaitasun* (*gueieguia*) “(sobrada) libertad”.

(9) L: *amparatzallea* “apadrinador”. P: 179 *amparatzallea* “protector”.

(10) L: *erabiltzallea* “administrador”. P: 613 (*carga*-)*eravilzallea* “ganapán” eta
924 *eravilzallea* “portador”.

(11) L: *osatzallea* “curandero”. P: 994 (*ezur*-)*osatzallea* “algebrista”.

(12) L: *gastatzallea* “gastador”. P: 1232 *gastatzallea* “pródigo”.

(13) L: *eguillea* “eficiente”, “efectivo”, “hacedor”. P: 1623 *heguillea* “eficaz”.

(14) L: *sinuguillea* “gestero”, “señero”, “figurero”. P: 3151 *siñuguillea* “figón”.

(15) L: *necazaria* “(Hombre del) campo” eta “Trabajador, por su jornal”.
P: 2418 *necazaria* “labrador”.

(16) L: *acabera* “conclusión”. P: 87 *acabera* “fin”.

5.3. Larramendi, Iparraldekoen zubi?

Lanaren lehenengo zatian, denboran Pomier Larramendiren aurretik kokatzean,
hark Hegoaldean lehen aldiz erabili izango zituen adibide ugari atera zaizkigu azter-
tutako bost atzizkietan: 56 denera. Horien aurrekariak zein diren ikusita, eskura izan
ezin zitzakeen obretakoak dira 24 (Urtek eta Pouvreaux lehen aldiz lekukotuak). Er-
diak, gutxi gorabehera. Horrek ez du esan nahi, noski, beste erdiak biltzen zituzten
autoreak ezagun izan zituenik: Leizarraga (13) —zaila da ezagutzea—, Etxeberri Zi-
burukoa (5), Axular (4), Voltaire (3) eta Materra (1).

Iparraldeko idazle horien eta Pomierren artean Larramendi jarriz gero, ordea, ia
erabatekoak dira zenbatekoak. Alegia, ustez Pomierrek Hegoaldean lehen aldiz erabi-
litakoetatik, Larramendik ere baditu gehien-gehienak: 56tik 45. Atzizkiz atziki: *-tasun*
atzizkian, 19tik 12; *-tzaille*-n eta *-le*-n, 19tik 18; *-keria*-n, 4tik 2; *-gile*, *-gin* eta *-kin*-en,
7tik 7; eta *-ari*-n, 7tik 6. Badakigu, gainera, hitz horiek lehenengoz lekukotu zituzten
gehienak iturri izan zituela Larramendik: Leizarraga, Axular eta Etxeberri Ziburukoa.

Horra adibide batzuk, *OEHn* lehen lekukotasuna duenaren ondoren jarrita:

(17) [Lç Decl Mm 4r: *abrastasuna*] L: *aberastasuna* “riqueza”. P: 73 *averastasuna*
“riqueza”.

- (18) [Mat 282] L: *berotasuna* “calor, fervor, ardor”. P: 338 *berotasuna* “calor, incendio” eta 364 “ardor”.
- (19) [Lç *Ins* D 4r] L: *gogortasuna*: “acrimonia”, “acerbidad, rigor, aspereza”. P: 1238, 3366 *gogortasuna* “crueldad” eta 1959 “rigor”.
- (20) [Lç] L: *gaztetasuna* “juventud”. P: 1382 *gaztetasuna* “juventud”.
- (21) [Urt I 375 “affaniae”]* L: *atsoqueria*, *hipuya* “cuento de viejas”. P: 202 *atsoqueriac* “abusiones de viejas”.
- (22) [Lç *Ins* F 6v *gaixta*-] L: *gaiztaqueria* “maldad”. P: 1244 *gaiztaqueria* “maldad”.
- (23) [Lç Gal 5, 21 *h*-] L: *ordiqueria* “embriaguez”. P: 2538 *ordiqueria* “embriaguez, borrachera”.
- (24) [Ax 6 (V 3) *defenda*-] L: *defendatzalle* “Actuante en Escuelas”. P: 757: *defenditzaillea* “defensor”
- (25) [Urt IV 138: *garbitzaille*]* L *garbitzalle* “lavandera”. P: 1385 *garbitzallea* “lavandero”, 1386 *garbitzallea* (emakumea) “lavandera”.
- (26) [EZ *Noel* 171] [Ax 360 (V 238)] L: *eskaleak*, *eskatzalleak* “mendicantes”. P: 1082 *escalea* “gallofero” eta 1759 *hescalea* “mendigo”.
- (27) [Lç Lc 23, 33 *gaitzgileak*] L: *guizon gaitzguillea* “alma de caballo, hombre sin conciencia”. P: 1397 *gaitzguillea* “malhechor” eta 1952 “reo”.

Lakarrak aurreratu duenez (2022: 441, oin-oharrean), ez dirudi Pomierrek beste lanabesik, “euskarazkorik eta zehazki Iparraldekorik” erabili zuenik, itzultzeko oinarri gisa hartu zuen Requejoren hiztegiak gain. Ezin horren froga positiborik eman, baina esan dezakegu, adibidez, Pomierrentzat *h*-ak ez duela baliorik —irizpide fonetiko edo etimologikorik gabe darabil—. Garai hartan Iparraldeko tradizioarekiko gutxieneko atxikimendu, zaletasun edo ezagutza bat izan balu, irizpide hori behintzat jarraitu beharko zukeen. Beraz, arrazoi linguistikoak alboratuta, Pomierrentzat *h*-ak euskal testu guztien tradizioaren aurka doan balio utilitarioa zuela uste dugu: zenbait hitz markatzeko erabiltzen zuela, testu nagusian aurreko saioan ahaztutakoak ondorengo erredakzioan sartzeko.

Halaxe diote edizio-gileek ere. Hitz bat baino gehiagoko lokuzioetan, adibidez, argi ikusten da irizpide linguistikorik ez dagoela; soilik lokuzioen edota hitzen hasieran jartzen zituela *h*-ak. Geure adibideetatik: 1186 *hardo-carrayatzallea* “vinatero”, 1726 *hacusatzaile* (*gezurrezcoa*) “malsín”, 1748 *hengañatzallea* “marrullero”, 3021 *herriertaria* “rechinador”, 2972 *haguintaria* “prelado” eta 3062 “superior”, 1715 *haldameneratu* “ladearse”.

Horra Gómez-López eta Zulaikak ematen dituzten adibideak (2020: 34-35):

- (28) 1727 *haguindu* “mandar”.
- (29) 1728 *hasco aguindu ta batere eman ez* “manda potros y da pocos” (Requejoren *THLn* bezala).
- (30) 1729 *haguinduc echeric galcen ez du* “el que promete no empobreze”.
- (31) 1730 *haguindu-zalea* “mandón”.

Edo:

- (32) 1703 *hez batera eta ez bestera dagoana* “indife[re]nte”.
- (33) 1736 *hescua escuaren gañean egon* “estar mano sobre mano”.
- (34) 2994 *hatez ate ibilli* “andar puerta en puerta”.

Hauxe da edizigileen azalpena (Gómez-López & Zulaika, 2020: 33): zenbait teknika darabiltza Pomierrek folio batzuetan sartzen ez zaizkion letretako hitzak sartzeko. Adibidez, *A-z* edo *E-z* hasten diren hitz batzuk *H* letran sartzea, edo *B-z* hasten diren batzuk gero *V-n* sartzea. Halako oharrak dakartza hiztegiak letra batzuen amaieran: “*A, E, I, O, U letra obequin asitcen dira[n] itz asco arquituco dira G-ren urrena, H-requin*” (2020: 33). Ordena alfabetikoa jarraitzen du hiztegiak, noski, baina tartean, hiru lekutan sartzen ditu *H*-rekin hasitako zerrenda batzuk: *G* aurretik, *I* bokalaren tartean, eta *R* aurretik.

Zein hitz sartzen zituen hor, edo zein hitz markatzeko erabiltzen zuen *H-a*? Lagin batzuk aztertuaz, aukera bat da pentsatzea adibide batzuetan behintzat Larramendi osatzen ari dela, eta osatu edo zuzendu nahi dituen horiei jartzen diela aurretik *H-a*. Larramendiren *agintari* “superior”, adibidez, Pomierrek 2972 *haguintaria* “prelado” eta 3062 *haguintaria* “superior” dakartza. Eta “grande”-rentzat *galanta* ematen du, (*h*)*andi* aldaera ohikoagoa izanik. Larramendik ere badu *galanta*, baina ez hor, “hermoso, bello” esateko baino. “Grande” edo “grandeza”, ordea, beti *andi* eta *anditasun*-ekin itzultzen ditu. Horra baten eta bestearen sarrera batzuk:

- (35) L: *ceiñ ere heran andi ta luce*, “quan grande eres, y largo”, *anditasuna* “grandeza”, *galanta* “hermoso, bello”. P: 1168 *handia* “vehemente”, 1688 *handia* “gallardo”, 1365 *galanta* “fornido”, 1194 *galanta* “grande”.
- (36) L: *argaltasuna* “flaqueza”. P: 1683 *hargaltasuna* “fragilidad”.
- (37) L: *salatzallea, acusatzallea* “acusador”. P: 1726 *hacusatzaile* (*gezurrezcoa*) “malsín”.

Azken kontu bat aipatzearen, esan liteke afrikatuak sistematiko samar darabiltzala Pomierrek, txukunegi Larramendiren *HH*ren aurretikoa izateko —nahiz eta 1729ko gramatikan dagoeneko frikari eta afrikatuen arteko bereizkuntza hori jaso zuen Larramendik—. Bokal artean eta hitz amaieran behintzat ondo bereizten ditu frikari eta afrikatuak. Esaterako, *-tzaile* atzizkidunak *-tz-z* emateaz gain, beste hainbat ere badakartza: 8 *arrautzari*, 98 *arotza*, 315 *beatz*, 1565 *izotz*, 2433 *necazaritzza*, 3023 *herrecardaritzza*, 3193 *servitzari echecoa*. Ozen ondoren, berri: 28 *aunzari*, 36 *aranzari*, 134 *alza*, 248 *arzaiz-maquilla*, 380 *galcea*... gisako batzuk dakartza, nahiz eta salbuespenak ere badituen, aditz-izenetan gehienbat: 16 *arrantzari*, 323 *burrunctia*, 661 *ibiltcea*, 664 *artcen*, 694 *galtceco*, 775 *zabiltza*, 902 *eltcea*... *ts*-rekin ere antzera esan liteke: 24 *arratsari*, 65 *averatsa*, 132 *autsa*, 133 *auts*, 3317 *uts equin*... Ozen ondoren: 1518 *iguelsoa*, 1841 *itzalsua*, 1848 *jaquinsua*, 2930 *erantsi*, 1147 *hirentsi*... Baita editoreen arabera errata izan daitezkeen hauek ere: 971 *ensun*, 366 *batsuetan*, 2664 *oñatsa* (Gómez-López & Zulaika 2020: 60).

6. Ondorioak

Lan honi ekitean, helburu orokor bezain lauso bat genuen buruan (§ 1): literatur hizkuntzaren historia egiten laguntzea. Hau da, izenak sortzeko atzizkiek literatur hizkuntzaren garapenean izandako eragina aztertzea, jakinik nolabait lotuta behar zutelata batak eta besteak. Batez ere literatur gipuzkera genuen gogoan, baina oro har, euskararen hitzberrigintzari begiratuta, bagenekien albora ezineko mugarria zela Larramendiren *HHk* ezarritakoa. Haren aurreko eta ondorengoak aztertzen hasi ginen,

beraz (§ 1.3); batik bat, Pomier hiztegiari buruz Gómez-Lópezek eta Zulaikak egindako lanari eta Ubillosen dotrinari helduta.

Sarasolak hitzberrien inguruan ateratako datuak (§ 3.4) genituen ikuspegi historiko orokor bat izateko. Ubillos ezaguna zen hark datuak bildu zituen garaian; ez, ordea, Lubietta eta Pomier. Lehendik ezagun genuen bilakaera horretan bi testuok nola kokatzen ziren ikertu nahi genuen, eta uste dugu badutela garrantzia literatur gipuzkera gehiago ezagutu eta Larramendik ezarritako mugariari buruz daukagun irudia frogan jartzeko, *HH*ren aurreko eta ondorengo lanak ispilu hartuta.

Sarasolari esker dakigu, esaterako, *HH*ren garaian jotzen dutela goia lehen agerraldiek, alde handiz, eta askoz hitzberri gutxiago dokumentatzen dela segidan, nabarmen hitz eratorri gehiago erabiltzen den arren. Larramenditarra zela bagenekien aurrez, baina alde horretatik ere nabari zaio Ubillosi haren ondorengoa dela (§ 2.2). Hogeitik gora atzizki ezberdin identifikatu ditugu haren laginean, 72 sarrera ezberdin eman dituztenak. Bi hitz baino ez daude lehen lekukotasun gisa har daitezkeenak (§ 3.1), gutxienez bitxia edo gerora gutxi erabilia horietako bat: *libertasun*. Hegoaldean lehen aldiz erabilitakoak ere ez dira asko, eta Leizarraga eta Axular ageri dira aurrekari gisa. Ubillosen kasuan, baina, badakigu Axularren lanak behintzat ezagun izan zitzaizkela.

Larramendiren eraginaz ari zela, haren erakusgarri, Ubillosen pasarte bat eman zuen Sarasolak (1992: 316), ondoren honakoa gehitzeko: “Ezin begitanduzkoa litzateke Larramendi baino lehen [...]. Koerlazio guztiz garaia bide dago literatur euskalki baten eratzearen eta bertan gertatzen den hitz eratorri kopuruaren artean”. Horixe berretsi beharrean gaude geu ere.

Ubillosen kontrako adibidea genuke Lubietta (§ 2.3). Dotrina bat da lehenengoa, eta euskara irakasteko eskuliburu bat bigarrena, baina bien artean nabari da alderik handiena eratorpenari begiratuz gero. Bien arteko kontrastean, argi ikusten da Larramendiren mugarrria. Gipuzkerazko hiztegi gintzan pieza garrantzitsua da Lubietaren hiztegia ere. Pomier hiztegia aztertu ondoren, datuak osatzeko eta *HH*ren aurreko egoeraz hobeto jabetzeko balio izan digu hura aztertzeak: nabarmena da aldea erabilitako atzizki kopuruan nola atzizki bakoitzetik eratorritako hitzetan.

Pomier hiztegian ageri diren atzizki asko erabili ere ez ditu egiten Lubietak. Zortzi bat atzizki baino ez darabiltza, eta horietako gehienak, pare bat aldiz gehienez. Larramendi aurretik Hegoaldeko testuetan erabili ez ziren atzizkiei begiratuta, adibidez, ohar gaitzke halakorik ez duela Lubietak: *-pen-ik ez du, ezta -era-rik* ere. Pomierrek eta Ubillosek, aldiz, badituzte; gehiago bigarrenak lehenengoak baino.

Pomier hiztegia non kokatu, horixe izan da lanean aurrera egin ahala sortu zaigun galdera eta ikergai nagusia. Larramendiren aurrekoa izateko hitz eratorri asko baditu ere, gutxi dira benetan lehen agerraldiak.

Geure hasierako azterketaren arabera, % 27,5 (142etik 39) lirateke lehen lekukotasunak Pomierren hiztegi hitz eratorrien artean (§ 3.3). Aski hurbil legoke datu hori Sarasolak Larramendiren epealdirako emandako portzentajetik (% 35,6), baina lanaren azken kapituluaz azaldu bezala (§ 5), gauzak zeharo aldatzen dira Pomier *HH*ren ondorengotzat joz gero. Izan ere, 39 lehen lekukotasunetatik, aurreko hurbilketan 28k zuten hurrengo agerraldia *HH*n: beraz, gehien-gehienak hari zor izango lizkioke benetan. Gainerako 11 hitzetatik seitan, berriz, Añibarro ageri da (§ 5.2). Berdin gertatzen zaigu ustez Pomierrek Hegoaldean lehen aldiz erabilitakoekin ere: 56tik 46 Larramendiren bidez hartuak izan litezke. Pomierrek Iparraldeko tradizioarekiko lotura gutxi edo ba-

tere ez duela suposatuz —eta Larramendik bazuela jakinik, eta hertsia-hertsia, gainera—, gero hura zubitizat hartuta baino ezin dira ulertu horiek guztiak. Gainerako 10 hitzetatik, Kardaberazek eta Mendiburuk dakartzate bi (§ 3.3.2).

Zenbakitan baino xeheago ikertu behar lirateke horiek guztiak, hitzez hitz, bakoitza nondik nora sortua den eta zer bide egin duen aztertzeke, eta, hala, Larramendiren eta Pomierren arteko hartu-emanak nola izan diren hobeto fintzeko. Dena den, orain arte ikusi ahal izan dugu, hitzen lehen agerraldiak eta aurrekariak ez ezik, garrantzitsua dela ondoren zer bide egin duten ere kontuan hartzea. Horrek ahalbidetu digu, adibidez, Pomierren lehen lekukotasunetako gehienak Larramendik ere bazituela ikustea —baita zenbaitetan larramenditarren bat tarteko dela ere; haiek Ubillos, Kardaberaz eta Mendiburrekin dute harremana ere ikertu behar litzateke—. Behin bigarren hipotesia lantzen hasita, berdin egin dugu Iparraldeko tradizioetik zetozen hitzekin ere.

Lan honek erakutsi digun gauzetako bat hori izan da, hain zuzen: datuak eta porzentajeak alde askotatik begira daitezkeela, baina halako lantegi handietan hitz bakar batek ere alda dezakeela begirada —eta, begirada aldatuta, lehen baino gehiago edo uste ez genuenik esaten digutela datu berberak—. Horixe gertatu zaigu *jatorri*-ri buruz irakurri ondoren: Larramendi aurretik jarrita, hobeto irakurtzen dira Pomierren lehen lekukotasunak —geuk aztertutako atzizkietan, 11 baino ez lirateke—. Horietako sei Añibarrok ditu ondoren. Beste bost geratuko lirateke: 2223 *muquertasuna* “terquedad” [Ur *MarIl* 99], 2424 *nazcatasuna* “fastidio” [Ag *Kr* 49], 2445 *narru-gorritasuna* “desnudez” [AA III 375 l-], 2035 *leunqueria* “lisonja” [fB *Olg* 65], 926 *eun-guillea* “tejedor, tejedora” [Erkiag *BatB* 184].

Orain badakigu, Lakarrari irakurrita (2022: 442), “Pomier (haren hiztegiaren bertsio ezagun bakarra) Larramendiren zordun garbia” dugula. Oraindik badago zer ikertu, ordea: “Zor horren nolakoa kantitatean eta kalitatean ikertzeke eta ikertzeko dago eta baita *P eskuizkribuaren lehen bertsioa edo hiztegi-asmu horren lehen geruza 1745 aurretiko ala ondoko den eta are *P eta Pren artean izan litezkeen moldaketa edo aldaketen kronologia ere” (Lakarra 2022: 442).

Beraz, hasierako helburu orokor hartatik —izenak sortzeko atzizkiek literatur hizkuntzen garapenean izandako eragina aztertzea—, baina hortik gehiegi urrundu gabe pentsatuaz, lanak berak eraman gaitu aztergaia xehetu eta begirada Pomier hiztegiaren eta Larramendiren arteko harremanean jartzera. Lan bakoitzeko datu hutsak ateratzen hasi ginen, hitz eratorrien zerrendak egin eta atzizkika antolatzen. *OEH*ren laguntzaz lehen agerraldiak eta Hegoaldeko lehenak bereiztera jo genuen gero, eta datu horiek osatuz joan gara pixkanaka, horietan bilatu nahi genuena zehazteko: ondorengo agerraldiak, Iparraldeko zein lan izan zitzaizketen eskura aztertutako autoreek, eta, azken unean, espresuki Larramendik zein zituen ere begiratu behar izan dugu, haren eta Pomierren arteko loturak aztertzeke. Nahiz eta nahi bezain ondorio argirik atera ez eta bidea nahi baino gorabeheratsuago egin, uste dugu lana hasterakoan baino ikuspegi aberatsagoa, baita zehatz eta seguruagoa ere, dugula orain XVIII. mendeko eratorpen bidezko Gipuzkoako hitzberrigintzaz, dela horretan tipologia aski ezberdinak erakusten dituzten aztertutako lekukotasunei dagokienez, bai beren arteko erlazioez eta baita horien eta protagonista nagusi den Larramendirekiko alde, antz eta zorrez ere. Asko da oraindik bide honetan egiteko geratzen dena, baina nahi genuke lan honek ere lotura horietan eta eratorpenaren eta literatur hizkuntzen arteko harremanean argi pixka bat jarri izana.

7. Bibliografia

- Bilbao, Gidor. 2012. Lubieta, izen berri bat euskal testuen historian. In Joseba A. Lakarra, Joakin Gorrotxategi & Blanca Urgell (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra*, 621-649. Gasteiz: UPV/EHU.
- Bilbao, Gidor & Ane Bueno Berridi. 2010. *Diccionario en castellano y basquenze* (1728). Lubieta-aren hiztegiaren transkripzioa (lan argitaragabea).
- Bueno Berridi, Ane. 2006. Atzizkiak aztergai autore ezberdinen begiradapean. *ASJU* 40(1-2). 221-244.
- Euskaltzaindia. 1995. 49. ARI (-lari) atzizkiaz [pdf]. https://www.euskaltzaindia.eus/dok/arauak/Araua_0049.pdf.
- Euskara Institutua. [2011]. Hitz eratorpena. In *Sareko Euskal Gramatika (SEG)*. Leioa: UPV/EHU. <https://www.ehu.eus/seg/morf/4/5>.
- Gómez-López, Ricardo. 1997. Euskalaritzaren historia eta historiografia: ikerketa-arloaren egoeraz. *ASJU* 31(2). 363-391.
- Gómez-López, Ricardo & Zulaika, Josu M. 2020. *El vocabulario Pomier. Edición y estudio de un diccionario manuscrito anónimo euskera-español (ASJUren gehigarriak 72)*. Bilbo: UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba A. 1985. Larramendiren hiztegi-gintzaren inguruan. *ASJU* 19(1). 9-50.
- Lakarra, Joseba A. 1992. Larramendiren aurreko hiztegi-gintzaren historiaz: aztergai eta gogoeta. In Ricardo Gómez & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak*, 275-312. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Lakarra, Joseba A. 1993. *XVIII. mendeko hiztegi-gintzaren etorkiez*. Gasteiz: UPV/EHUko dokto-rego-tesia. http://www.euskara.euskadi.eus/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Joseba_Lakarra_TESIA.pdf.
- Lakarra, Joseba A. 2022. *Jatorr(i), aitor(tu), ilor(tu), bihor(tu)*: filologia ala hil. In Iván Igartua & Jesús Antonio Cid (arg.), *Tu voz en muchas voces. Escritos en homenaje a Jon Juaristi*, 401-460. Bilbo: UPV/EHU.
- Mitxelena, Koldo. 1989. A propósito del catecismo vasco de Ubillos. *FLV* 54. 149-160.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-215.
- Sarasola, Ibon. 1997. Euskal hitz altxorraz. *ASJU* 31(1). 617-642.
- Ubillos, Jose Antonio. 1785. *Christau doctriñ berri-ecarlea christauari dagozcan eguia sinis-beharren-berria dacarrena*. Tolosa: Francisco de la Lama (Berrargit. faksim. Donostia: Hordago, 1978).
- Urgell, Blanca. 2003. Eratorpena Larramendiren hiztegi (I): eratorbideen analisisa. *ASJU* 37(1). 203-260.
- Urgell, Blanca. 2005. Larramendiren euskal liburuak 1745 arte: testu bibliografiaranzko hurbilketa bat. *Lapurdum* 10. 247-286. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.62>.
- Urgell, Blanca. 2018. Lehen Euskara Modernoa (1745-1891). In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*, 543-657. Gasteiz: Eusko Jaurilaritza.
- Zulaika, Josu M. 2012. Breve panorámica de la lexicografía vasca anterior al *Diccionario Trilingue* de Larramendi (1745). *BSEHL* 8. 43-71.

Zildozko Perutxeneko euskal predikuak (XIX. m.): aurkezpena eta ikerketaren lehen emaitzak¹ *Basque sermons from Perutxena in Cildoz (19th c.): Presentation and first results of the research*

Ekaitz Santazilia*

Nafarroako Unibertsitate Publikoa (UPNA/NUP)

ABSTRACT: In this work, I present a 19th-century Basque sermon collection from the Perutxena house in Cildoz/Zildotz (Ezcabarte, Navarre) and provide some guidelines for its examination. After describing it, I show that this scattered collection actually constitutes a single corpus. Moreover, I identify the likely authors and provide some biographical data in order to find out when and where these sermons were preached. Then, I identify some of the bibliographical sources employed by the authors when producing the texts. Afterwards, I highlight the significance of researching the language and linguistic variation in the corpus. Finally, I claim that, including this collection, the abundant Basque preaching texts during that time in Navarre constitute a text genre in itself.

KEYWORDS: Sermons; history of Basque; Basque texts; Cildoz/Zildotz (Ezcabarte); Unzu/Untzu (Juslapeña); Navarre.

LABURPENA: *Lan honetan Zildozko (Ezcabarte, Nafarroa) Perutxena etxetik ateratako XIX. mendeko euskal sermoi-sorta aurkeztu dut, eta etorkizunean hura ikertzeko gidalerroak eman. Deskribatu ondoren, sakabanaturik egon den corpusa bakarria dela erakutsi dut. Gainera, egileak zein izan daitezkeen iradoki, datu biografikoak eman ditut, eta predikuak non eta noiz erabili zituzten argitu.*

---

¹ Esker zorretan naiz Enrike eta Itziar Diez de Ultzurrun Sagalàrekin, artxiboan miatzen egindako lanagatik, familia-funtsa begiratzeko emandako erraztasunagatik, eta testu honi egindako oharrengatik. Eskerrik asko, orobat, lan hau arretaz begiratu duten bi ebaluatzaileei. Lan hau Zientzia eta Berrikuntza Ministerioak diruz hornitutako “*Monumenta Linguae Vasconum* 6: avances en cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca” proiektuaren barnean dago (PID2020-118445GB-I00).

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Ekaitz Santazilia. Giza eta Hezkuntza Zientzien Saila - Nafarroako Unibertsitate Publikoa (UPNA/NUP). Arrosadiko campusa, z/g (31006 Iruñea). – ekaitz.santazilia@unavarra.es – <https://orcid.org/0000-0003-1158-821X>

Nola aipatu / How to cite: Santazilia, Ekaitz (2022). «Zildozko Perutxeneko euskal predikuak (xix. m.): aurkezpena eta ikerketaren lehen emaitzak», *ASJU*, 56 (2), 219-243. (<https://doi.org/10.1387/asju.23959>).

Jasoa/Received: 2022-10-05; Onartua/Accepted: 2022-11-02. Online argitaratua / Published online: 2022-11-11.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (UPV/EHU)

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

Gero, testuak idazteko egileek erabili zituzten iturri bibliografiko batzuk identifikatu ditut. Ondotik, darabilten hizkera eta corpus barmeko hizkuntza-bariazioa ikertzearen garrantziaz aritu naiz. Azkenik, bilduma hau gaineratuta, garai hartako Nafarroako erdialdeko euskarazko sermoigintza oparora genero beregaina dela aldarrikatu dut.

HITZ GAKOAK: sermoigintza; euskararen historia; euskal testuak; Zildotz (Ezkaabarte); Untzu (Txulapain); Nafarroa.

1. Sarrera

Pedro Diez de Ultzurrun Etxarte (1924-1994, ik. Barandiaran 1996) euskaltzale iruindarra zenaren funtsean,² Zildozko (Ezkaabarte) Perutxenetik ateratako dokumentu zahar zenbait daude, han baitzituen jatorria eta askaziak. Paper horien artean, euskarazko prediku sorta bat dago, ustez etxe hartako seme batek edo batzuek idatzia XIX. mendearen lehen laurdenean edo erdian (ik. Irigarai 1966).

Gainera, sermoi sorta hori Irigarai familiaren funtsean (ik. Santazilia 2022a, 2022b) daudenekin bat datorrela ikusi ahal izan dut; alegia, horiek guztiek bilduma handi bakarra osatzen dutela.³

Corpus horrek badu euskararen historiarako interesik, bai eta ere zailtasunik, hainbat alorretan:

1. Corpus sakabanatua, ikertu gabea eta —hein handi batean— argitaragabea da, pasarte batzuk kenduta (ik. Irigarai 1966, 1975; Diez de Ultzurrun 2018).
2. Iruñe ondoko euskararen idatziak dirateke, baina edizioa eta hizkuntza-azterketa egin behar dira.
3. Tamaina aldetik, garaiko corpus homogeneousik zabalena da segur aski, Lizarraga Elkanokoaren lanen gibeletik.
4. Testuek ez dute egiletza eta data garbirik, nahiz eta zenbait helduleku ematen dituzten duda horiek ebazteko. Egile bakarra duten ere dudatzekoa da.
5. Bildumako testu bakar batzuk, argi eta garbi, ez dira corpus honen parte; beste lekutakoak eta egilerenak dira.
6. Testuen antolaketak eta katalogazioak arreta merezi dute, bereiz sailkatutako testu zenbait, menturaz, prediku beraren zati direlako.
7. Testuen iturriak zein diren argitu beharra dago.
8. Bariozioa dago testuen artean, dela ortografian, dela ezaugarri linguistikoetan, eta horren zergatia argitu behar da (egiletza, garaia, iturria...).
9. Honek guztiak irakurketa soziolinguistikoa behar du. Argitu behar da nola eta zergatik osatu zen halako bilduma mamitsua urte gutxian, Bonapartek hegonafarrera deitu hizkeran, eta zein lotura duen corpus honek gero eta zabalagoa den Iruñe inguruko testu corpusarekin.

² Iruñeko Diez de Ultzurrun-Sagalà familia, Pedroren seme-alabak hain zuzen, dira funtsaren zaindariak gaur egun.

³ Pedro Diez de Ultzurrunek (1960: 378) ere bazekien Angel Irigarai zuen sermoi sorta eta berea funts beraren parte zirela, eta Satrustegik (1995) ere hala jaso zuen.

1. irudia

Zildoeko Perutxena, 2022an.
(Arg.: E. Santazilia)

Dударик gabe, auzi horiek guztiak behar bezala ebaztea ez da artikulu bakarrerako langaia. Lehen saio honetan, *corpusa* aurkeztuko dut (§ 2); ondotik, egileez eta datez orain arte dakidana bilduko dut (§ 3); zenbait predikuren atzean dauden iturri bibliografikoak azalduko ditut gero (§ 4), eta hizkerari buruzko zertzeladak emanen, jarraian (§ 5). Hondarrean ondorioak (§ 6), erreferentziak (§ 7) eta eranskina heldu dira.

2. *Corpusa: seiak bat*

Aitzinatu dudan bezala, sei sortatan sakabanatuta dagoena inoiz bilduma bakarra izan dela garbi dago: tankera bera dute denek (idazkera, estiloa, papera, garaia, hizkuntza...). Sei sorta horien lehen katalogazio-, zenbatze- eta deskribatze-saioa egin dut. Lehenik, sorta bakoitzari kode bana esleitu (DU, DUSAT, DUIRE, DUIR, IR eta IRCI), eta gero prediku edo prediku-zati bakoitzari zenbaketa korrelatiboa eman diot (adibidez, DU-001, DU-002, eta abar.). Testu bakoitzaren ertzean arkatzez idatzi dut signatura, jatorrizko dokumentuetan. Hona sorta bakoitzaren deskribapen laburra:

- DU (Diez Ultzurrun): 11 dokumentu. Diez de Ultzurrun-Sagalà familiaren bilduma da. Zildoeko Perutxenean agertu zen prediku sorta hau eta, familiak dioenez, Isidoro Diez de Ultzurrun etxe hartako seme kaputxinoaren eskuetan izan ziren. Ikertzeko dago horietakoren bat hark idatzi zuen. Sorta honetan, DU-009k bestelako letrakera eta hizkera du, ipar-mendebalderagokoa, segur aski.
- DUSAT (Diez Ultzurrun-SATrustegi): 6 dokumentu. Pedro Diez de Ultzurrun zendu ondoren, Enrike eta Itziar seme-alabek aurreko sortatik ateratako prediku batzuk utzi zizkieten Jose Maria Satrustegiri. Satrustegiren heriotzean, apez arruazuarraren familiaren eskuetan gelditu ziren, eta Euskaltzaindian gero. Berriki itzuli dira Diez de Ultzurrun-Sagalà familiarenera. DUSAT-003 gutunazala da, barruan bi prediku dituena: DUSAT-003-1 eta DUSAT-003-2.
- DUIRE (Diez Ultzurrun-IRigarai-Ezkabarte): 7 dokumentu. Aingeru Irigaraik zuen sermoi sorta. Haren seme Jose Angel Irigaraik gorde izan ditu gutunazal batean. Ezkabarteko predikuak direla dio gutunazalak. DUIRE-007k arras letrakera diferentea du.
- DUIRC (Diez Ultzurrun-IRigarai-Cildoiz): 16 dokumentu. Aingeru Irigaraik zuen sermoi sorta. Haren seme Jose Angel Irigaraik gorde izan ditu gutunazal batean. Zildoeko predikuak direla dio gutunazalak. Gutun horretan Makirriango dotrina ere egon bide zen inoiz, baina orain ez dago hor.⁴ Sorta honetan Hiriberri-Aezkoakoa datekeen sermoia ere badago (DUIRC-014). DUIRC-007 sermoia ere desberdina da: XVIII. mende hondarrekoa izan daiteke.
- IR (IRigarai): 82 dokumentu. Aingeru Irigaraik zuen sermoi sorta. Sermoi zati batzuk solte daude. Horiei ere kodea eman zaie banaka, eta etorkizun-

⁴ Orain diez de ultzurrundarrek dute, Angel Irigaraik Pedro Diez de Ultzurruni eman ziolako 1958. urtean (Diez de Ultzurrun 1960).

nean zatiok nolabait batu daitezkeen ala ez aztertu behar da. IR-001 ez da sermoia, Eritzeko 1863ko dotrina bat baizik. IR-029 ez da predikua. Mendi-rik 1811ko otsailaren 7an sinatutako dokumentua da, Ozueko (Untzu gaur egun) alkateari igorria, frantses tropen kontra egin nahi dutenek herrian babesa dutela dioena, eta traidoreok salatzeo aginduz. IR-052 beste itxura bateko sermoia da: 1862ko data du eta 1932an Irigarai Beltzuntzen jaso zuela dirudi, hala idatzirik ageri baita. IR-078 predikua ere bestelako letrakera du.

- IRCI (IRigarai Cildo): 7 dokumentu. Sorta hau geroago agertu da Jose Angel Irigaraiaren etxean. Katalogatu (eta, beraz, zenbatu) ez ditudan beste dokumentu batzuekin batera zegoen: Lesakako bando baten kopia; Lesakako bi euskal testu administratibo; Gurutzebide baterako kantuak; Zildoeko Perutxeneo liburu bat, gurutzebidea eta otoitzak dituen; Fermin Irigaraiaren testu bat, eta gipuzkeraz dagokeen otoitz bat (ik. horien deskribapen zehatzagoa Santazilia 2022b lanean).

Perutxeneo seme Isidoro Diez de Ultzurrun kaputxinoa, Mendizabalen desamortizazioaz geroztik, sortetxera itzuli zen eta 40 urtez izan zen Zildoeko apez (ik. § 3.3), 1880an komentura itzultzeko aukera izan zuen arte. Orduan, paperak sortetxean gelditu ziren; tartean, euskarazko testu eta liburu zenbait, baita hizpide ditugun sermoiak ere (Diez de Ultzurrun 1960).

DUIRE, DUIRC, IR eta IRCI sortak (dena 112 dokumentu) Angel Diez de Ultzurrun Perutxeneo etxeko jaunak Angel Irigarai eman zizkion 1933. urte aldera (Diez de Ultzurrun 1960: 377), eta, ondoren, Jose Angel Irigarai semeak gorde zituen. Orain, ordea, Nafarroako Errege Artxibo Nagusian daude, Jose Angel Irigarai familiaren funtsa artxiboari dohaintzan eman dionez geroztik (ik. Santazilia 2022a, 2022b). DU eta DUSAT sortak ez bide zituen Irigarai eraman, eta Perutxeneo gelditu ziren. 1957 aldera, Angel Diez de Ultzurrunen seme Kamilok, Perutxeneo premuak, bere lehengusu Pedro Diez de Ultzurruni eman zizkion gelditzen ziren sermoi, testu eta liburuak (Diez de Ultzurrun 1960: 378), eta Pedroren seme-alaben eskuetan daude une honetan.

3. Egiletza eta datatzea

Aipatu dudanez, garbi dago sermoiak Zildoeko Perutxenetik atera zirela, Isidoro Diez de Ultzurrun kaputxinoaren dokumentuen artetik, baina horrek ez du baitezpada esan nahi Isidoro izan zela sermoi horien egilea.

Sermoiak ez daude sinaturik, baina bada egiletza eta datak zehazteko frogarik.

3.1. Iturri zuzenak

Zenbait prediku bestelako gutun eta agirien ifrentzuan eta ertzetan idatzirik daude, papera berrerabiliz eginak. Dokumentu horietan bada izenik eta datarik irakurgai. Hala, DUSAT-001en zati bat Auzan 1828ko uztailearen 4an datatutako gutun batean idatzia dago. Baltasar Zubiria(?) delakoak Jose Manuel Urtasun Untzuko abade eta lehengusuari igorritakoa da. DUSAT-003-1en zati bat ere gutun batean

dago, Zildoeko behin-behineko abadeari igorrita, 1818ko apirilaren 29an.⁵ DUSAT-003-2 sermoiaren zati bat Puiutik Untzuko abadeari igorri gutunaren binperrean dago. Beste zati bat Manuel Ezkurra Soltxagako abadeak 1805eko ekainaren 30ean izenpetutako ziurtagirian dago idatzita. Orri hori bera gerora Untzuko bataio-liburuan gehitu beharreko pasarte baten zirriborro gisa baliatu zen: 1806an sortutako ume bati dagokio. Gainera, Zildoeko apezari 1836an idatzitako gutunean ere beste zati bat dago. DU-006ren atal batek Untzuko abadeari 1821eko otsailaren 9an zuzendutako agiria du euskarri, eta beste atalak, 1824ko urriaren 30ean Nabazko parrokoari zuzendutako agiria. DU-008 Jose Manuel Urtasun Untzuko abadeari Otsakartik 182[.] urteko irailaren 17an zuzendutako gutunean dago idatzita. Beste zatia 1821eko irailaren 27an Otsakartik Untzuko abade Manuel Urtasuni igorri gutunean dago. DUIRE-002 sermoia 1851ko⁶ martxoaren 27an idatzia da, Berriobeitiko bikario Juan Bernardo Etxeberriak Ezkabarteko kabildoko dekanari zuzendutako gutunaren ifrentzuan. IR-036 Arreko Trinitateko kofradiaren zordunen zerrenda batean idatzi da. Zerrendak Juan Manuel Urtasunen sinadura darama, Arreko Trinitateko kofradia laikoko abadea baita. IR-061 predikua Manuel Urtasun apezari, Zildoeko biztanleari, 1826ko urriaren 7an arma bat erabiltzeko luzatutako lizentzian idatzita dago. IR-072 Arreko Trinitateko goi karguei zuzendutako paper batean idatzita dago. IRCI-001ek erdian papertxo du eta horren giblean “Manuel de Urtasun [...] Abad de Unzu” irakur daiteke. IRCI-002 paper puska batean idatzitako sermoi zatitxo da eta Juan Manuel Urtasun Untzuko abadearen izena irakur daiteke. IRCI-003 ere papertxo batean idatzitako sermoi zatia da, Joseph Manuel Urtasun Untzuko parrokoaren izena dakarrena.

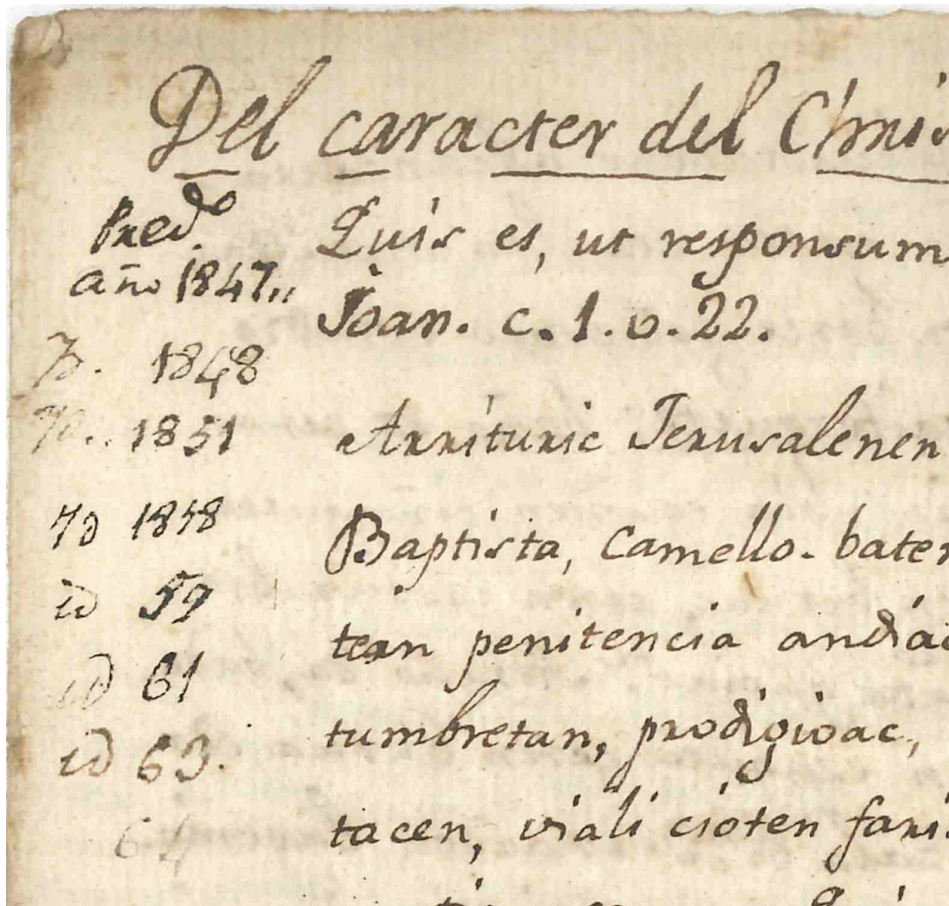
Izenez eta karguez gain, datak ere aitzinatu ditut aurreko pasarteetan, XIX. mendearen lehen erdikoak denak. Horiei gainera dakieke IRCI-007 1819ko Errege Zedula baten giblean idatzitako sermoi zatia dela eta DU-010 1855eko ekainaren 16an inprimatutako dokumentua duela euskarri.

Hori gutxi balitz bezala, sermoi frankoren ertzean noiz predikatu ziren esaten zaigu eta, ikus daitekeenez (ik. 2. irudia), prediku batzuk behin eta berriz erabili ziren. Ertzetan idatzitako data horien artean, 1810ekoa da goiztiarrena (IR-082), eta 1879koa, ordea, berriena (IRCI-005).

Bada, beraz, nondik abiatu testuen egiletzan eta datatzean argi apur bat ekartzeko. XIX. mendearen lehen erdia dugu nagusi ardatz kronologikoan. Gainera, han eta hemen ageri zaizkigu Jose Manuel Urtasun eta Juan Manuel Urtasun izenak, Zildotz eta Untzu herrietako parrokiak, Ezkabarteko kabildoko burutza eta Arreko Trinitateko kofradia laikoko abadetza ere. Datorren atalean zehaztuko dut horrek denak Isidoro Diez de Ultzurrunekin duen lotura.

⁵ Data ez da argi eta garbi irakurtzerik.

⁶ Urtea dudazkoa da, ez baita ongi irakurtzerik.

2. irudia

Sermoi hau zortzi urtetan bederen predikatu zen.
(NEAN, Irigarai funtsa, 1. kaxa, 1. karpeta, IR-017)

3.2. Apezak Zildotzen eta Untzun

Lehenik eta behin, ikusagun XIX. mendearen lehen erdi aldera nor egon zen apez Txulapaingo Untzun eta Ezkabarteko Zildotzen (ik. 1. taula). Horretarako aski dugu Iruñeko Elizbarrutiko Artxiboan dauden parroketako sakramentu-liburuetara jo-tzea, jakiteko zein apezek jaso zituen idatziz bataioak, heriotzak, ezkontzak eta beste-lakoak, garaian garai. Han-hemenka, Elizaren tribunaleko auzibideek ere ematen di-gute daturik.

1. taula
Apezak Zildotzen eta Untzun

Urtea	Zildotz	Untzu
	Jose Olaitz	* ⁷
	Behin-behinekoa	*
	Santiago Iturriria (behin-behinekoa), Orrioko abadea	*
1761	Juan Urtasun	*
1762		
1784	Martin Felix Ezkurra (behin-behinekoa), Untzuko abadea	Martin Felix Ezkurra
1786	Matias Orrio	Juan Jose Larraiotz (behin-behinekoa), Ollakarizketako abadea
1800		
1801		
1809	Frantzisko Joakin Untziti (behin-behinekoa), Orrioko bikarioa	Jose Manuel Urtasun
1810	Jazinto Makaia	
1814	Jose Manuel Urtasun (behin-behinekoa)	
1814	Jose Espartza	
1817	Jose Manuel Urtasun (behin-behinekoa), Untzuko abadea	
1819	Juan Manuel Urtasun	Jose Manuel Urtasun & Isidoro Diez de Ultzurrun & Antonio Aginaga
1842		
1844		
1851	Isidoro Diez de Ultzurrun & Juan Manuel Urtasun	Antonio Aginaga
1856	Isidoro Diez de Ultzurrun (behin-behinekoa)	*
1879	Zeledonio Belasko (behin-behinekoa)	*

⁷ Izartxoia dagoen kasuetan, ez dut datua kontsultatu.

Hala, Zildotzen, herriko seme Juan Urtasunek hartu zuen parrokia 1761ean (IEA, Apezpikutegetiko auzitegia, Auzibideak, 2189, 16. zk.), 1784ko otsaila arte. Untzuko parrokiar arduratzen zen Martin Felix Ezkurra izan zen ondoren behin-behineko parrokoa Zildotzen, 1785ean Matias Orrio zildoztarrak behin betiko kargua hartu zuen arte (IEA, Apezpikutegetiko auzitegia, Auzibideak, 2479, 11. zk.). Orrio 1809ko urria arte egon zen han, eta behin-behineko apez baten ondotik, 1810eko azaroan Jazinto Makaia nabaztarrak hartu zuen Zildoizko parrokia (IEA, Apezpikutegetiko auzitegia, Auzibideak, 2695, 25. zk.). Jose Espartza etorri zen gero, 1814ko irailetik 1816ko abendura. Ondoren, Untzuko parrokoa, Juan Manuel Urtasun izeneko, ageri zaigu behin-behinean, 1819ko urtarrila arte, eta urte bereko uztailean Juan Manuel Urtasunek hartu zuen behin betiko kargua urte luzez (IEA, Apezpikutegetiko auzitegia, Auzibideak, 2723, 10. zk.); 1855eko ekainaren 8koa da azken bakarkako sinadura parrokiako liburuetan. Urte batzuk lehenago, Migel Isidoro Diez de Ultzurrun ageri da sinatzaile Juan Manuelekin batera tarteka, eta 1856ko abendutik 1879ra bitarte, Isidoro da Zildoizko parrokoa, behin-behineko karguan betiere.

Untzun, ordea, Martin Felix Ezkurra dugu apez 1762ko maiatzetik 1799ko otsaila bitarte. Juan Jose Larraiotz Ollakarizketako abadea behin-behinean egon zen 1800eko otsailetik 1801eko otsailera bitarte, eta Jose Manuel Urtasunek hartu zuen behin betiko abadetza 1801eko irailetik bederen (IEA, Apezpikutegetiko auzitegia, Auzibideak, 2653, 9. zk.), 1843ko irailera. 1842ko ekainaren 19tik, Isidoro Diez de Ultzurrunekin batera edo Antonio Aginagarekin batera sinatzen du. Aginaga behin-behineko abadea da 1844ko irailetik, eta aurrerago behin betiko karguan ageri da.

Berrerrabilitako paperetatik erauzitako datuak ikusita, Zildoizko eta Untzuko apez hurrenkera begiratuta, eta predikazio-urteei erreparatuta (1810 eta 1879 artean), nahiko garbi irudika daiteke Jose Manuel Urtasun > Juan Manuel Urtasun > Isidoro Diez de Ultzurrun ibilbidea. Jarraian emanen ditudan datu biografiko apurretan erakutsiko dudanez, lehen biak anaiak ziren, eta hirugarrena, iloba.

3.3. Perutxeneko semeak

3.3.1. *Jose Manuel Urtasun Lakidain*

Zildoizko bataio liburuan ikus daitekeenez, Jose Manuel Urtasun 1773ko azaroaren 26an sortu zen Perutxenean. Juan Jose Urtasunen eta Manuela Mikaela Lakidainen seme gehiena izan zen. Aitaxi-amatxiak, ordea, Zildoizko Juan Urtasun eta Barbara Leranotz zituen aitaren aldetik, eta Matias Lakidain eta Juana Maria de Larunbe beltzuntzearrak amarenetik. Aitaren aldeko aitaxik eginarazi zuen gaur egun arte iraun duen etxea Jose Manuel jaio baino bost urte lehenago, etxeko atalburuak argitzen duenez (ik. 3. irudia).⁸

⁸ Juan Urtasun izeneko apeza ageri zaigu herrian 1761 eta 1784 urteen artean (ik. 1. taula). Ez dut ikertu, baina oso litekeena da hura mintzagai ditugun urtasundarren askazia izatea eta, beharbada, etxea eginarazi zuena.

3. irudia

Perutxeneko atalburua.

(Arg.: E. Santazilia)

Horretarako azterketa gairiditu ondoren, Albako dukesaren patroitzapekoa zen Aldatz-Etxabakoizko parrokia eskuratu zuen 1798ko maiatzaren 9an (IEA, Apezpikutegiko auzitegia, Auzibideak, 2778, 8. zk.). 1801eko uztailaren 13an joan zen Untzuko parrokiara, bestea utzita (IEA, Apezpikutegiko auzitegia, Auzibideak, 2656, 12. zk.). Gainera, 1818ko martxoaren 7tik behin-behineko apez ibili zen Zildotzen, Jose Espartza apeza (Orikaingo Sanpaulorena etxekoak berau) ongiezik zegoe-lako. 1818ko apirilaren 6an hil zen Espartza 32-33 urterekin, eta sorterrian ehortzi zuten (IEA, Apezpikutegiko auzitegia, Auzibideak, 2723, 10. zk.). Orduan utzi

zuen Jose Manuelek Zildozko behin-behineko parroko kargua. Badakigu jakin Nabatzen ere izan zela **behin-behineko parroko, hango sakramentu-liburuan agiri bat** sinatu zuelako, 1825eko uztailaren 14an.⁹ Bestalde, hainbat urtez argitaratutako *Guía del Estado Eclesiástico Seglar y Regular* delakoan, “Juan Jose Urtasun, abad de Unzu” izeneko bat (izena gaizki emanik, hain segur), Anueko behin-behineko artzipreste karguan ageri zaigu 1818 eta 1835 urteen artean bederen.¹⁰

Gainera, urte haiek Frantziarekiko gerra-urteak izan baitziren, 1812an Untzun bizi ziren 15 eta 50 urte bitarteko gizonen errolda egin zen, banan-banan datu biografiko eta fisionomikoak biltzen dituen (NEAN, Estatistika, 11. sorta, 14. zk.). Zerrenda horretan lehena dugu apeza: 36 urteko¹¹ Manuel Urtasun, Zildotzen jaioa baina Untzun dagoena, Zildozko Juan Jose Urtasun etxejabe laborariaren eta Mikaela Lakidain defuntuaren semea. Altueraz txikia bide zen, kolore sanokoa, kopetazabala, begi urdinkarak zituen, sudurra eta ahoa arruntak, eta ilea eta bizarra urdintzen hasiak.

Jose Manuel 1844ko ekainaren 1ean hil zen, 70 urte, 6 hilabete eta 26 egunekin, eta hil horren 3an ehortzi zuten Zildotzen, eliza ondoko kanposantuan. Heriotza-agiri horrek berak dioenez, urte batzuk zeramatzan burua galduta: “por hallarse ha mucho tiempo turbado la facultad intelectual ò como estasiado”. Horrek azaltzen du zergatik ageri diren Untzuko parrokia-liburuetan 1842tik aurrera Jose Manuel Urtasun anaia eta Antonio Aginaga sinatzaile, harekin batera edo haren ordeiz.

3.3.2. Juan Manuel Urtasun Lakidain

Aitzinatu bezala, Jose Manuelen anaia zen. Perutxenean sortua, 1786ko irailaren 17an, Zildozko bataio-liburuan ageri denez. Bistakoa da honek ere Juan Jose Urtasun eta Manuela Mikaela Lakidain zituela guraso: sei seme-alaben artean gazteena, hain zuzen.¹² Anaia Juan Jose izan zen bataioko aitabitxietako bat. Atarrabian konfirmatu zen, 1787ko apirilaren 17an (IEA, Diozesiaren gobernua, Ordena-espeditak, 310. k., 18. zk.).

Untzun bezala, Zildozko gizonen 1812ko errolda ere badugu (NEAN, Estatistika, 10. sorta, 59. zk.). Horretan esaten zaigu 21 urte dituela,¹³ laboraria dela, Zildotzen jaioa eta han bizi dena, altueraz baxua, kolorez beltzarana, kopeta eta aho arrunte-

⁹ Naski horregatik ageri zaigu DU-006 sermoiaren zati bat 1824ko urriaren 30ean Nabazko parrokoari zuzendutako agiri batean: agiria Urtasuni berari zuzenduta zegoelako, edo han behin-behinean zegoenean paper hori berrerabili zuelako.

¹⁰ Honako hau dio *Gran Enciclopedia de Navarra* (Nafarroako Aurrezki Kutxa 1990): “ANUÉ, Arciprestazgo de: Perteneciente a la diócesis de Pamplona. En la Edad Media comprendía Roncesvalles, Burguete, Lanz, la cendea de Ansoáin y los valles de Erro, Esteribar, Anué, Ulzama, Atez, Odieta, Olaiibar, Ezcabarte y Juslapeña. En 1567 se le incorporó la parroquia de Valcarlos, hasta entonces de la diócesis Bayona. En 1863 se le segregaron los arciprestazgos de Roncesvalles (con Valcarlos, Burguete y Erro) y Esteribar (con Ezcabarte y Ansoáin); y en 1958 Juslapeña pasó al arciprestazgo de la Cuenca. Desde 1971 forma parte de la zona pastoral vasco-parlante”.

¹¹ Orduan 39 urte zituen. Agian errolda urte batzuk lehenago egina da, frantsesaldiaren hasieran.

¹² Jose Manuel (1773), Juan Jose (1775), Juana Frantziska (1778), Josefa Lorentza (1780), Mígel Jose (1783) eta Juan Manuel (1786) dira anai-arrebak.

¹³ Aurrekoan bezala, datua ez da zuzena: 1812an 26 urte zituen.

koa, begi-nabarra, sudurluzea, eta ile eta bizar beltzekoa. Ageri denez, orduan ez zen oraindik apeztua. Gramatika ikasketak Garesen egin zituen eta 1818an jaso zuen lehen tontsura (IEA, Diozesiaren gobernu, Ordena-espeditenteak, 310. k., 18. zk.). Iruñeko San Migel seminarioan filosofia eta teologia morala ikasten zebilela, 1818an lehen tontsura galdegin zuen eta, Zildoizko abadetza esleituta, 1819an ordena txikiak eta subdiakono ordena jaso zituen (IEA, Diozesiaren gobernu, Ordena-espeditenteak, 151. k., 10. zk.), diakono izan zen urte hartan berean (IEA, Diozesiaren gobernu, Ordena-espeditenteak, 154. k., 17. zk.), baita apez ere (IEA, Diozesiaren gobernu, Ordena-espeditenteak, 98. k., 4. zk.).

Artean Untzun parroko zebilen Jose Manuelek anaia gazteari utzi zion, beraz, behin-behinean zuen Zildoizko parrokia, 1819. urtean (IEA, Apezpikutegiko auzitegia, Auzibideak, 2723. k., 10. zk.).

IR-036 sermoiak esaten digunez, Arreko Trinitateko abadia laikoko kapilaua izan zen omen, baina ez dut horri buruz informazio gehiago biltzerik izan.

Juan Manuel 1855eko irailaren 17an hil zen, 69 urterekin. Zildotzen ehortzi zuten eta zeukan guztia Josefa Lorentza Urtasun arrebari utzi zion, sortetxea barne. Arreba sarri hil zen, ordea, 1855eko azaroaren 2an, testamenturik gabe.

3.3.3. *Isidoro Diez de Ultzurrun Urtasun*

Zildoizko bataio-liburuak dio 1807ko apirilaren 4an jaio zela, Perutxenean. Aurkeko bien iloba zen. Aita Saldiseko Txurikoreneko Migel Karlos Diez de Ultzurrun zuen, Zildotza ezkondua lehen aipatutako Perutxeneko Josefa Lorentza Urtasun Lakidainekin. Senar-emazte horien ondorengo zuzenak dira egun Perutxenean bizi direnak.

Ezkabarteko errolda bati esker (NEAN, Estatistika, 12. sorta, 22. zk.), 1817an Perutxenean bizi zirenen izen deiturak zein ziren jakin dezakegu. Hala, Juan Jose Urtasun premu alargunduarekin batera bizi zen Jose Manuel Urtasun semea, apeztukoa zena, alaba Josefa Lorentza eta haren senarra, aipatu Migel Karlos. Frantziako Goldaratz, Juana M.ª Makirriain eta Mikaela Irisarri ere han bide ziren, baina ezin azal dezaket zergatik. Esan bezala, Migel Karlosen eta Josefa Lorentzaren semea zen Isidoro, eta erroldan ageri da, umeen artean, "Isidro (*sic*) Ulzurrun" izenpean. Gainerako umeak Manuel, Josefa eta Pablo ditugu, Isidororen anai-arrebak, hain zuzen.

Isidoro Kaputxinoen ordenan sartu zen. 1832ko ekainaren 9an, 25 urte zituela, korista izateko habitua hartu zuen Cintruenigoko komentuan,¹⁴ eta ordutik nobizio korista zenak 1833ko ekainaren 10ean egin zuen botuen profesa irmoa, komentu berean.¹⁵ Iruñeko komentuan bizi izan bide zen gero (Diez de Ultzurrun 1960), Mendizabalen desamortizazioak (1836-1837) handik lekutu eta sortetxera eramanean zuen arte.

¹⁴ *Libro en que se asientan las recepciones de los novicios, que reciben el habito en el Convento del Noviciado de esta Prov[incia] dela Inmaculada Concepcion de los Padres Capuchinos del Reyno de Aragon y Navarra.* Enrike Diez de Ultzurrunek eman dit aktaren irudia.

¹⁵ *Libro de actas del noviciado de Cintruénigo y Pamplona. Y profesiones solemnes de Pamplona. Años 1793-1834. Años 1880-1889.* 239. or. Enrike Diez de Ultzurrunek eman dit aktaren irudia.

Parrokia-liburuei begira, ikus dezakegu 1842an Jose Manuel Urtasun osabarekin eta Antonio Aginagarekin batera aritu zela behin-behinean Untzuko parrokian, azkenak kargua hartu arte. 1855ean beste osabarekin, Juan Manuelekin, dugu Zildoeko parrokian behin-behinean, 1856an bakarrik sinatzen hasi zen arte, behin-behineko karguan, betiere. 1879an utzi zuen hango parrokia eta komentura itzuli, 1888an hil zen arte.

Laburbilduz, Juan Jose Urtasunek eta Manuela Mikaela Lakidainek izandako sei seme-alaben artean, sermoiekin lotura dutenak lehena eta azkena izan ziren, baita Josefa Lorentzaren seme eta aurreko bien iloba Isidoro ere. Sermoiak elizan predikatzeko zirenez, parrokiaren batean ibili ziren garaikoak behar dute izan. 2. taulan jaso dugu bakoitza zein denbora-tartetan aritu zen zeregin horietan.

2. taula

Apez bakoitzaren lan-urteak gutxi gora-behera

	Urteak
Jose Manuel Urtasun	1801-1842 ¹⁶
Juan Manuel Urtasun	1818-1854/1855
Isidoro Diez de Ulzurrun	1842-1879

Predikuak hiruren eskuetatik pasatu zirela ikusita, ebatzi behar da zein eskuri dagokion bakoitza eta batzuek ageri dituzten moldaketak eta zuzenketak nork eginak diren.

4. Letrakera

Predikuak Jose Manuel Urtasunen eskukoak izan zitezkeela iradoki zuen Irigaraik (1966: 262-263),¹⁷ baita Matias Orriorenak ere, 1786tik aurrera Zildoeko apez izan zenarenak. Orrioren letrakera Perutxenekoa bestelako testu batzuetan identifikatu dudalakoan nago, baina esango nuke ez dagoela haren eskuko sermoirik bilduma honetan. Bestalde, 1826 eta 1878 artean datatu zituen Irigaraik, baina, bestelako azalpenik eman gabe, eta ez dakit zein izan daitekeen horretarako arrazoiak; izan ere, Irigaraik gordetako sortan badira lehenagoko data daramaten predikuak. Gainera, orain badakigu zaharrenak 1826koak badira, nekez izan daitezkeela Matias Orriorenak, Orrio 1810eko otsailaren 17an hil baitzen bat-batean, Zildoeko hildakoen liburuan jaso zenez.

Sermoi letrakerak eta parrokia-liburuetako agirien sinatzaileenak alderatzeko saiotxoak egin dut azaletik, nork zer idatzi zuen jakiteko. Lan hori sakon eta sistematikoki egin beharra dago, baina ez da ematen duen bezain erraza: Jose Manuelek eta Juan Manuelek letrakera aski antzekoa dute; Isidororena, ordea, bestelakoa da (cf. 4., 5. eta 6. irudiak).

¹⁶ Kargua 1844 arte izan bazuen ere, gogoan har burua galdua zuela aspaldixko.

¹⁷ Untzukotzat du, baina zildoztarra zen.

tizado el 1^a citado Juan Tomas Jaxtorra, y enana
 Martina de Cildor ya difunta, Vecinos de este
 lugar; maternos Lorenzo de Oreien, y Juana Jo-
 sefa de Errea Vecinos de Sarasa; y para que
 conste hice este asiento en Zildor a veinte y
 nueve de Mayo de mil ochocientos diez y ocho
 a Diez y ocho
 D. ¹ Jose Man. Urtasun Abad de
 Unzu e Int. de Zildor

4. irudia

Jose Manuel Urtasunen letrakera
 (IEA, Parrokia-artxiboak, 657. k., 4. zk., 74. or.)

de Isidor, ya dif. y enana
 merec. ya dif. Materno. Juan Martin de Buzutun, y enana
 Catalina de Urtasun ya difuntas, el natural de Cildor, y elle
 de Osocain, duena miera, que fueron de la casa de
 Ocainene de este lugar de Cildor; y para que conste hice
 este asiento firmado de mi mano el die veinte y seis del mes
 y año u. sup.
 D. Juan Manuel de Urtasun
 Abad de Cildor

5. irudia

Juan Manuel Urtasunen letrakera
 (IEA, Parrokia-artxiboak, 657. k., 4. zk., 84. or.)

Testu gehien-gehienak Jose Manuelen eskukoak direlakoan nago,¹⁸ nahiz eta, esan bezala, patxadaz begiratu behar den. Adibide gisa, erka bitez 4. irudiko Jose Manuelen letrakera eta sermoietan ugarien ageri zaigun 7. irudikoa. Ertzetan idatzitako predikazio-urteek (ik. 2. irudia) Jose Manuelen testuak Juan Manuelek eta are Isidorok ere erabili zituztela darakutsate.

¹⁸ Orain esan dezakegu, segur aski, *Ezconcerca doaciñei emandaquioqueten aviso gaia* izeneko Untzuko edo Zildozko testutxo anonimoaren gibelean ere (Santazilia 2013) urtasundarrak daudela.

Del bairriano Natural de Villanueva y residente en ¹⁸²⁸
 Torves a quien advece el porvenir espiritual y obli-
 gaciones que contraigo: Abuelo porcasos Tomas Be-
 baice ya difunto Natural que fue de Utraz, y Hermano
 de Cenoz tambien difunto Natural que fue de Cia:
 Maternos Martin Galdi Natural de Urdians, y Bea-
 nanda Olacoa Natural de Gaxiain
 Y para que conste mire este asiento firmado
 de mi mano hoy dia Nube del mes y año en Supra
 Isidoro de Cildoz
 Abad Pns.^a Cildoz

6. irudia

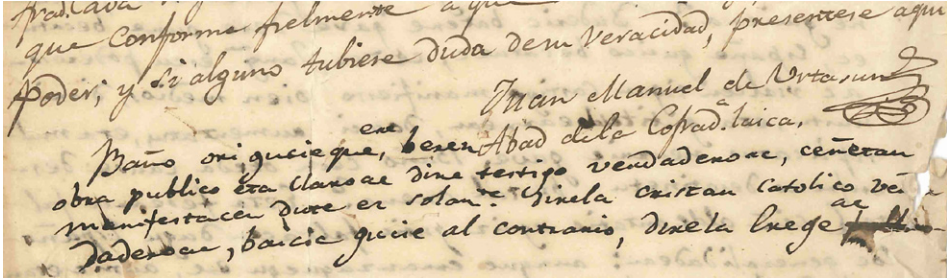
Isidoro Diez de Ultzurrunen letrakera
 (IEA, Parrokia-artxiboak, 657. k., 4. zk., 128. or.)

... cierto van mozeau de becatu equitico viciosa
 edo costumbrea izandocinuela demborarembates,
 eta erpalimberaquezu averiguen cez frecuencia
 requi exorces cinan, guti goraberas, artebat bene-
 batequi, illabete bat berzoatequi, ez erare cembat
 demboras inau n zuen costumbre gaisto anrec, ex-
 ranen duzu: Jauna, cierto nago ondelacs viciosa
 izan muela, baña etiaquetec aseguratu cembat dem-
 boras inau n zuen, exnan dezaguetena da oimbea-
 ce vretatic ezela paratues, edo ondelacs dembo-
 retatic paratues cela. Auda Tang^{ac} baquearen
 autorea den beraba manacen diecna, ceñen le-

7. irudia

Ustez Jose Manuel Urtasunena den sermoia
 (NEAN, Irigarai funtsa, 1. k., 3. karp., IRCI-005)

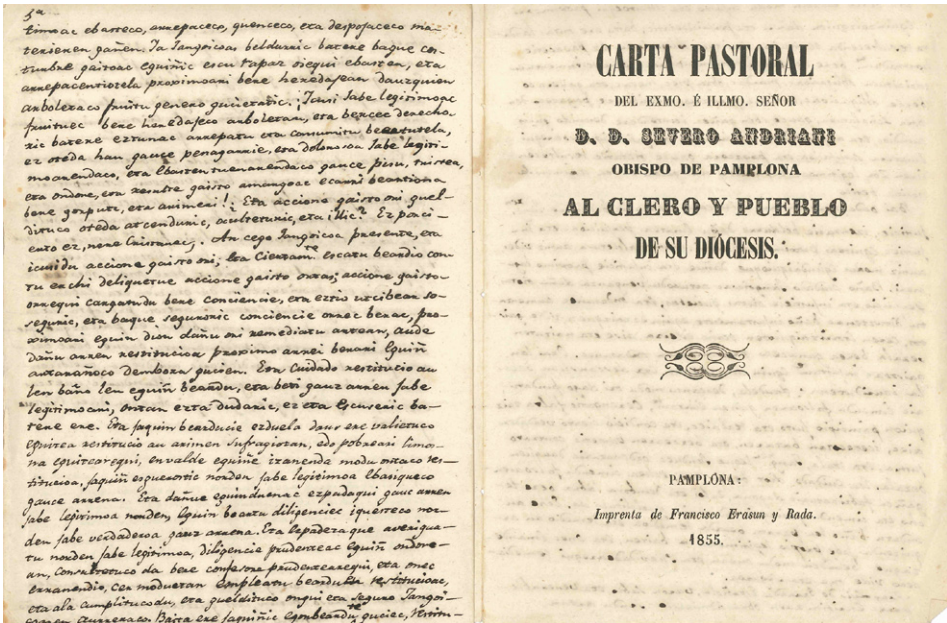
Paratestuek ere laguntzen dute honetan. Gogoan izan sermoi batzuk bestelako paperen binperrean idatzi zirela, eta horietan datak eta izenak ageri direla. Hala, 8. irudiko sermoi-zatia Juan Manuel Urtasunek sinatutako papera berrerabiliz idatzi zen. Letrakerak erkatuta ere, bere eskukoa dela dirudi.

8. irudia

Juan Manuel Urtasunen testua (NEAN, Irigarai funtsa, 1. k., 1. karp., IR-036)

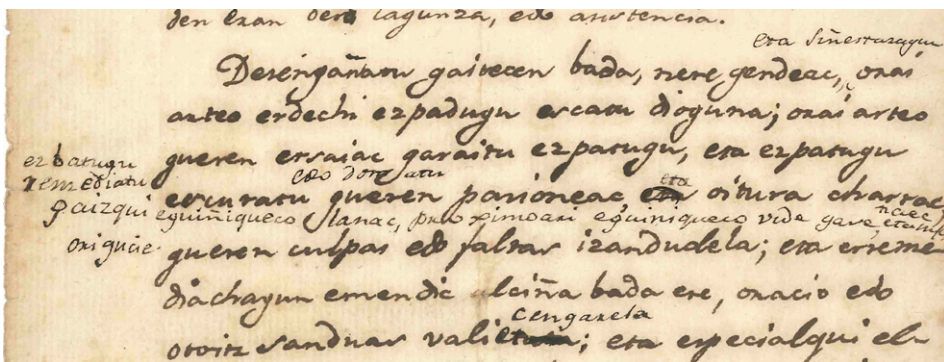
Orobat gertatzen zaio, esaterako, 1855. urtean inprimatutako agiri batean idatzitako sermoiari (ik. 9. irudia). Jose Manuel hila zen ordurako eta Juan Manuel urte hartan berean hil zen, irailan; beraz, bere azken testuetatik izan daiteke honakoa.

9. irudia

1855eko agiri batean idatzitako predikua (Diez de Ultzurrun-Sagalà familiaren funtsa, DU-101)

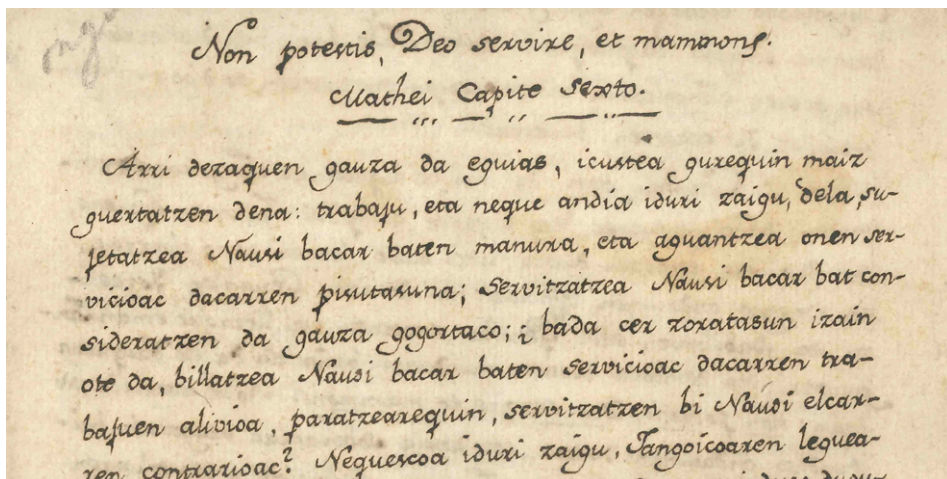
Dokumentu batzuek gehiketak, zuzenketak eta moldaketak dituzte. Horiek nor-ekin zituen banan-banan argitu behar da; izan ere, kasu batzuetan, egileak berak eginak dira baina, beste batzuetan, esku desberdinak ere izan daitezke. Ustez Jose Manuelek izkiriaturako testu batzuetan, esaterako, ezin da baztertu Juan Manuelek edo Isidorok gerora eskua sartu izana, kontuan izanik sermoiak denek ibili eta erabili ziztuztela. 10. irudiko adibidean, esate baterako, ematen du testu nagusia Jose Manuelek egin dela, baina ondotik anaia Juan Manuelek egin dituela emendioak.

10. irudia

Moldaketak predikuetako batean
(NEAN, Irigarai funtsa, 1. k., 1. karp., IR-054)

Ez ahatz, gainera, arras letrakera diferentea duten predikuak ere badirela bilduman, eta horien egiletza argitzeko dagoela. Ikus horren adibidea 11. irudian.

11. irudia

Bestelako egikera eta letrakera duen predikua
(NEAN, Irigarai funtsa, 1. k., 1. karp., IR-078)

5. Iturriak

Halakoetan ohi bezala, prediku hauen egileek ere beste autoreen lanak erabili zituzten bereak ontzeko, nahiz eta ez ohi zuten, salbuespenak salbuespen, iturria berariaz aipatzen. Pasarte batzuen jatorria zein izan daitekeen aurkitzeko saiakera egin dut, azaletik eta sistematikotasunik gabe, baina ediren dut emaitzarik, baita 1. eranskinean bildu ere.

Aspaldi, Irigaraik (1975) berak iradoki zuen Mendibururen eragina egon zitekeela testu hauen gibelean, eta sermoigileak ere hala aitortzen du kasu bakar batzuetan. Nik ere *Jesusen Amore-nequeei dagozten cembait oioitz gai* (1760) lanaren emaria badagoela egiaztatu ahal izan dut han-hemenka. Nolanahi ere den, sermoiek ez dute beti Mendibururen testua hitzez hitz kopiatzen: zenbait egitura eta pasarte antzekoak dira, baina ez berdinak. Mendibururen testuak egilearen hizkerara hurbiltzeko saiakerak, beraz, arreta beregaina merezi duke. Beste egileen erdarazko testuen itzulpenak ere franko dira. Ez dakit, ordea, itzulpenak zuzenean egileek egin zituzten, ala tarteko beste iturriak egon ote den.

Gainerakoan, erdarazko testuetatik hitzez hitz itzuliak dira sermoi edo sermoizati zenbait: dela latinetik, dela gaztelaniatik. Sermoietan berariaz aipatzen den autorea da Pedro Calatayud. Aipatzen den orri zenbaketari eta gaiari begira, *Doctrinas prácticas que solía explicar en sus misiones...* lana da erabili dena, 1797ko edizioan. Liburu hau gutxienez beste hiru sermoiren atzean dagoela egiaztatu ahal izan dut. IR-008 sermoian Jean Croiseten obra aipatzen da, eta segur aski *Año cristiano o ejercicios devotos...* izeneko itzulpena da autoreak eskuetan izan zuena, baina ez dakit zein urtetako ediziotan. Baliteke Iruñean Longasek inprimatutako edizioa izatea (Iturbide 1997). Bestalde, Miguel de Santanderren *Doctrinas y sermones para misión...* obra da beste zazpi sermoi edo sermoi-zatiren iturria. Zein edizio erabili zen, ordea, ez dut begiratzerik izan. Climenten *Pláticas dominicales* ere identifikatu dut bi kasutan, eta Josep-Ignatius Clausek latinez idatzitako *Spicilegium catechetico-concionatoriumen* edizioaren bat dago beste bost sermoiren gibelean bederen. Azkenik, Fr. Francisco de la Madre de Dios garestarrak 1705ean Iruñean inprimatutako *Theatro Trinitario* azpimarratu nahi nuke. Sermoigileak berak aipatzen du behin, baina gutxienez beste sermoi baten jatorrizko testua ere bada. Aurreko obrekin edo autoreekin alderatuta, zabalkunde apalagokoa dugu lan hau, eta berori erabiliko dut itzulpen lanaren erakusgarri:

Lastimoso caso! Lance estrecho! y riguroso ahogo es la memoria de el Juycio Universal, q[ue] oy nos pinta la pluma de San Lucas. Precederàn señales espantosas, y horribles al día de el Juycio. Vendra el Hijo de Dios con espantosa Magestad, à juzgar à los mortales. El sol, luna, y estrellas han de apagar sus resplandores, en señal, de que Dios ha encendido su divino enojo. (Madre de Dios, 1705: 1)¹⁹

* * *

Caso lastimosoa! lance erchia! eta neque rigurosoa da juicio universalaren memoria, cein pintacen baitigu egungo egunean S[a]n Lucasek. Juicioaren egunari alcinduco zaizquie sañale izugarriac. Etorrico da Jang[oicoare]m (*sic*) semea magestade espantoso batequi, mortaleac juzgazera, Yguzquiac, Yllarguiac, eta Yzarrac guibelatuco dute be-

¹⁹ Eze luzeak labur eman ditut, eta laburdurak hedatu. Gainerakoan, jatorrizkoari lotu naitzaio.

ren arguitasuna, mateco entendazera, etzi Jang[oico]ac ychequi, edo vistu duela bere colera divina. (IR-019)

Diez de Ultzurrunek (1960: 378) esaten digunez, Perutxeneko bibliotekan ba omen ziren, gainera, Mendibururen *Jesusen biotzaren debocioaren* bigarren edizioa (1751), eta Mikelestorenaren *Cerura nayduenac ardezaquean vide erraza* lanaren zatia, 1754ko ediziokoa, latinezko eta gaztelaniazko beste liburu zenbaitekin batera. Gainera, Larramendiren hiztegiaren (1745) liburuki bat ere bazen (gaztigua, Enrike Diez de Ultzurrun). Euskarazko liburu horiek guztiak Diez de Ultzurrun-Sagalà familiak ditu orain. Euskarazko lan horiek sermoietan islarik ba ote duten begiratu beharko litzateke. Edonola ere, lehen begiratuan, Larramendiren lexikoaren isla nabarmenik ez dut sumatu.

Horrez gain, bai Jose Manuel Urtasun, Untzuko apeza, bai Juan Manuel, Zildo-zkoa, sermoi-liburu batean heldu den harpidedunen zerrendan ageri zaizkigu: Felipe de la Virgen del Carmenen *El párroco. Pláticas doctrinales y morales para todos los domingos y fiestas principales del año...* (1828) liburuaren 3. liburukian, hain zuzen. Jose Manuel, bestetik, Francisco Alvaradoren *Cartas críticas...* (1825) liburuaren harpidedunen artean dago, 4. liburukian heldu den zerrendak jasotzen duenez.

Laburbilduz, sistematikoki begiratu behar da ea aipatu obra horietan dagoen sermoi gehiagoren iturria, eta iturri berriak aurkitzen diren. Gainera, zorrotz begiratu behar da sermoi bakoitzaren zein zati atera den zein iturritatik. Perutxenean zegoen biblioteka eta egileak harpidetuta zeuden liburuak aintzat hartu behar dira iturriak bilatzeko tenorean, eta iturriok beste euskal predikarien obretan ere ageri diren begiratu.²⁰ Iturria zein modutara erabili den jakin behar da: hitzez hitzeko itzulpena dugun, moldaketa, balizko inspirazioa, edo bestelakorik. Kontuan izan ez dakigula, momentuz, testuak zuzenean erdaratik itzuli ziren, itzulpenak beste norbaitek egin zituen, ala Mendibururen bidez ailegatu diren, esaterako. Sermoi bildumek edizio ugari izan ohi zituztenez, zein edizio erabili ziren egiaztatu behar da. Horrek sermoien egiletza-urtea argitzeko *post quem* data eman dezake. Azkenik, predikuaren gaiaren eta hautatutako iturriaren arteko loturarik baden begiratu behar da, eta sermoigile bakoitzak iturri jakin batzuk erabili zituen.

6. Hizkeraz bi hitz

Ezbairik gabe, euskararen historiaren ikerketarako, sermoietan erabilitako hizkera aztertzea da urratsik garrantzitsuena. Alabaina, testuen taxuzko transkripzio eta ediziorik gabe, urrun gaude oraindik zeregin horretatik, eta ohartxo batzuk baizik ez ditut eginen.

Egileen jatorria eta lantokia ikusita, Ezkabarteko edo Txulapaingo hizkeratzat hartu izan da testu hauek darabiltena (Irigarai 1966, 1975). Bonaparteren etiketak erabiliz, Hegoaldeko goi nafarrera dela ere esan izan da. Baina zero-hipotesi hori ezaugarri-zerrendetan oinarritu behar da; hortaz, hizkuntza-azterketa sakona eskatzen dute predikuok.

²⁰ Clausen *Spicilegium*, esaterako, Lizarraga Elkanokoak ere erabili zuela badakigu (Zabalza 2005). Gainera, Martin Ibero Izuko abade goñibartarrak ere, xviii. mendearen bigarren erdian, Carabantes eta Calatayud aipatzen ditu bere sermoietan, Andrade, Barcia, Chía, Echeverz, Garcés, Lyra, Manni, Martínez de la Parra eta Nierembergekin batera (Ondarra 1996: 263). Azken hauek gure sermoietan ere badiren begiratzea ez da erokeria.

Corpusaren tamaina ikusita, desberdintasunetan oinarritutako hizkuntza-azterketa egiteari deritzot interesgarrien. Ongi dago esatea testuetan *erran* eta *bertze* ageri direla, eta *ez esan* eta *beste*, baina horrek deus gutxi aldatzen du eremu hartako mintzoaz orain arte dakiguna. Haatik, corpusak darakutsan barne-bariazioa aztertzetik —eta horren kausak bilatzetik— franko ikas dezakegu, besteak beste, muga lektalez, eredu linguistikoez, polimorfismoaz eta, funtsean, soziolinguistikaz (ik., besteak beste, Camino 2003).

Jarraian corpusaren barne-bariazio horren adibide batzuk eman ditut. Zerrenda ez da, edozein gisaz, ez osoa, ezta adibide guztiak biltzen dituen ere.

6.1. Grafia

- Txistukari frikari bizkarkaria adierazteko, <z> grafemaren aldean, <tz> ageri da batzuetan. IR-055 predikuan esaterako, *ez* eta *etz*, biak ditugu, ezezko adberbiorako.

6.2. Fonologia

- Sinkopa ez da sistematikoa. IR-009n, *atera* eta *atra* biak ditugu (*ateratu* ere bai, DU-001en), eta IR-012n, *berla* eta *bereala*.
- Bokalen artean flap delakoa galtzen da kasu batzuetan, baina ez beti. DUIRE-006k *cirelaric* eta *tigularic* du eta IR-070en *armaic* dago *jangoicoric* formarekin batera.
- Beheko bokalaren asimilazioa edo “Rui araua” azkarra da testu batzuetan, morfema- eta hitz-mugak gaintitzeraino, eta bakanagoa beste batzuetan. *Mandamentue* dago IR-004n eta IR-047k, adibidez, *gure baiten* eta *gure baitan* dakartza. Urrunago doaz *duzune* (DU-003) eta *au de* (IR-004), DUSAT-001eko *becatua* eta *penitencia* bezalakoekin alderatuta. Ikertu behar da, baina badirudi Juan Manuel Urtasunek anaiak baino gehiago islatzen dituela asimilazioak, bien testuetan ediren badaitezke ere.
- Nafarroako mintzo askotan *bat* > *at* dugu bokal zenbaiten ondotik. Predikuetan ere bietarik dugu: *sabioat* (IR-070), *arratoat* (DU-001) - *falso batequi* (IR-006).
- [*Ez* + *d*-] > [*Ez* + *t*-] bilakatzen da kasu batzuetan, baina ez beste batzuetan: *eztuzu* (IR-009) - *ez duzule* (IR-011).
- Aferesiari doakionez, *maten* eta *ematen* ditugu IR-007n, baita *zauceco* eta *eza-guceco* ere, IR-070n. Adizkietan ere, *tugun* - *ditugun* txandaketa dago IR-025 predikuan.
- Geroaldiko aspektu-marka *-n-z* amaitutako aditzetan *-en* ohi da, baina *-ain* ere badago: *izanen derela* (IR-025) - *joain ceren* (IR-55).

6.3. Izen morfologia

- *G-* duten erakusleak ditugu batzuetan, baina gehienetan ez dago halakorik: *dembora gau* (DU-003) - *divino hau* (DUIRE-004).
- Komitatiboan *-ki* eta *-kin* daude, are elkarren ondoan ere: *andiarequin* - *sanduarequi* (IR-012); *garrequi edo atzaparrequi* (IR-070).

- Partizipioak eratzeko hiru modu bederen ikusi ditut, baina azkena da ohikoena: *enfadatute* (IRCI-006) - *engañetue* (DUIRE-001) - *batayaturic* (IR-007).

6.4. Aditz morfologia

- Iraganeko -nrik gabeko adizkiak daude, baita -ndunak ere. *Arquicen ce* (IR-008) eta *eracutsi cigu* (IRCI-006) adibideekin batera, IR-010 sermoiko *icasi zue* dugu, prediku berak bi lerro beherago *artu zuen* badakar ere.
- *Izan* aditzaren Nor saileko adizkietan, -i-l-e- txandaketa dago: *dere* (IR-003) - *dire* (DUSAT-003-1). IR-055eko adibidea aski argigarria da: *diranetan ere arquiteuco cerela*.
- *Izan* aditzaren Nor saileko adizkiek -i- dutenean, erlatibozko marka hartzean, txandaketa dago, are testu berean ere: *diran* - *diren* (IR-007).
- Adizki tripertsonaletan, absolutiboa 3. pertsona plurala denean, -it- zein -zki- da pluralgilea: *ditigun* (DUIRE-007), *citioia* (DU-011) - *dizquiout* (IR-007), *cizquiugun* (IR-071).
- Adizki bipertsonal iragankorretan, absolutiboa 3. pertsona plurala denean, ez da beti -z- ageri: *tute* (IR-071), *cituten* (IR-047) - *dituztenac* (IR-011), *bacituzten* (IR-071).

6.5. Sintaxia

- Objektu zuzena genitiboan dago kasu bakan batzuetan, aditza nominalizaturik dugunean: *mundu onen juzgacera* (IR-071) - *Jang[oi]co bacarbat adoracera* (DUIRE-001).

6.6. Hiztegia eta aldaerak

Horra, bestalde, hiztegi eta aldaera kontu zenbait, hurrenkera alfabetikoan emanak. Ikus daitekeenez, kasu batzuetan bi aukerak testu berean ditugu.

- *bezala* (DU-003) - *becala* (IR-004)
- *cergatican* (IRCI-006) - *ceren gatic* (DUSAT-001)
- *creazalleac* - *creazalearen* (IR-070)
- *daus* (IR-047) - *deus* (IR-12)
- *ecusten* (IR-003) - *icusten* (IR-12)
- *ertean* - *artean* (IR-006)
- *guibela edo atcera* (IR-071)
- *guztis* (IR-055) - *gucis* (IR-12)
- *mereji* - *merciceco* (IR-004)
- *orain* - *orai* (IR-003)
- *ssarrite*²¹ (IR-070) - *jarrita* (IR-071)
- *aurretic* (IR-055) - *alcinetic* (IR-071)

²¹ <ss> digrafoak sabaiurreko txistukari frikaria adierazten du.

Txandaketa hauen guztien gibelean zer ote dagoen jakitea ez da aise. Elkarren ondoan dauden baina ibar banatakoak diren Untzu eta Zildotzen arteko isoglosen errua izan daiteke; gainera, txandaketa batzuk balizko esku diferenteekin batera doazen jakitea ere beharrezkoa da, ala egile berak garai diferenteetan idatzi izanaren ondorio. Nolabait azaldu behar da testu beraren barneko bariazioa ere: sinonimia eta polimorfismo kontua izan daiteke batzuetan, ala Mendibururen edo hurbilagoko beste idazleen (Lizarrraga Elkanokoa, Martin Ibero eta beste) etorria ere bai, egileak horietatik edaten badu. Ezin ahatz daiteke, gainera, ezaugarri zenbaiten prestigioa, beste formen aldean. Horrekin batera, ezaugarrien maiztasuna neur daiteke, eta ikusi ezaugarri batzuen eta beste batzuen presentziak ala faltak elkarren arteko loturarik duen. Buruenik, testu batzuek dituzten moldaketak nork eta zergatik egin zituen jakitea ere interes handikoa da.

7. Ondorioak

Lan honetan, Zildoeko Perutxena etxetik ateratako XIX. mendeko euskal prediku sorta izan dut hizpide. Corpus hori hein batean ezezaguna eta eskuragaitza izan zaie ikertzaileei, jatorrizko dokumentuak han eta hemen sakabanaturik egon baitira, eta paperok eskuetan izan dituzten ikertzaileek aspaldi eta bakan baizik ez baitituzte aipatu. Zati handi bat esku publikoetara pasatu denaz geroztik, jatorrizkoak non dauden argitu dut, corpus osoaren batasuna aldarrikatu, eta bestelako jatorria edo egile-tza duketen sermoi bakanak ere identifikatu ditut. Horrekin batera, corpora behar bezala ikertzeko bideak zein izan daitezkeen aitzinatu dut.

Perutxenetik atera zenetik prediku-sortak egindako bidea zein izan den deskribatu dut, eta nola zatitu zen sei ataletan. Aingeru Irigarairen eta Pedro Diez de Ultzurrunen eskuetan egon zirela ikusi dugu, eta J. M. Satrustegik ere izan zituen gutxi batzuk.

Testuek berek ematen duten informazioa erabilia eta grafiak alderatuta, sermoi gehienak Jose Manuel Urtasunenak izan daitezkeela ematen du: XVIII-XIX. mendeetan bizi izan zen Perutxeneko semearenak hain zuzen, Untzun parroko egon zen garaian eginak. Beste batzuk haren anaia txikiak, Juan Manuelek, idatziak dirudite, Zildoeko parrokan zebilela. Bien ilobak, Isidoro Perez de Ultzurrunek, jarauntsi zituzkeen gero. Hiru apezten biografian sakontzerik ere izan dut, eta badirudi sermoi horiek Untzuko parrokan erabili zirela lehenik, eta Zildoekoan gero.

Sermoi horien iturri batzuk identifikatu ditut. Mendibururen euskarazko predikuez gain, latinezko eta gaztelaniazko beste autore batzuen obrak ere erabili zituztela garbi dago, baina iturrien ikerketan aurrera egiteko bide berriak urratu beharko lirarteke etorkizunean.

Hizkeraren azterketari ekin baino lehen, edizio filologikoa egin beharra dago. Ezaugarri linguistikoak deskribatzearekin batera, ezaugarri horien corpus barneko bariazioa ikertzetik euskal predikugintzaz gauza asko ikas daiteke.

Labur esanda, bariazio geografikoaren eta ezaugarri dialektalen deskribapenak duen interesetik harago, corpus hau soziolinguistika historikoan eta generoaren soziologian sakontzeko ekarpen handia da. XVIII. eta XIX. mendeetan Nafarroa erdialdean han eta hemen sakabanaturik dugun sermoitegi zabala —orain honako hau ere gehituta— ezin zaio zoriari egotzi: politika jakin baten emaitza da, eta horrek, ezinbestean, batasuna ematen dio generoari. Emeki-emeki, definitzen joan beharko genuke zein diren testugintza horren gibelean dauden autoreak, autoritateak, ereduak,

iturriak, itzulpen-estrategiak, prestigiozko aldaerak, zirkulazio-bideak eta, funtsean, barne-loturak. Horretaz guztiaz jabetuta baino ezingo dugu euskararen iragana behar bezala deskribatu eta azaldu.

8. Erreferentziak

- Alvarado, Francisco. 1825. *Cartas críticas*. Madril: E. Aguado.
- Barandiaran, Asier. 1996. *Pedro Diez de Ulzurrun (Bidegileak, 7)*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Calatayud, Pedro. 1797. *Doctrinas prácticas que solía explicar en sus misiones...* Madril: Benito Cano (4. edizioa).
- Camino, Iñaki. 2003. *Hego-nafarrera*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Carabantes, Jose. 1717. *Pláticas dominicales y lecciones doctrinales...* Juan Sanz: Madril (P. Islaren itzulpena).
- Claus, Joseph Ignatius. 1738-1740. *Spicilegium catechetico-concionatorium...* Augsburg: Matthias Wolffen alarguna.
- Climent, Josef. 1799. *Pláticas dominicales que el ilustrísimo señor don Josef Climent, obispo de Barcelona predicó...* Bartzelona: Bernardo Pla.
- Croisset, Jean. 1782. *Año christiano o ejercicios devotos para todos los días del año*. Iruñea: Longás.
- Diez de Ultzurrun, Enrike. 2018. Un sermón de Ezkabarte sobre la vendimia. *Ze Berri* 133. 13.
- Diez de Ultzurrun, Pedro. 1960. El catecismo manuscrito de Maquirriain de 1828. *Euskera* 5. 377-403.
- Irigarai, Aingeru. 1966. Nuevos documentos para el estudio del vascuence alto navarro meridional. In Juan Maluquer de Motes (koord.), *Problemas de la prehistoria y de la etnología vascas*, 261-267. Iruñea: Nafarroako Foru Diputazioa.
- Irigarai, Aingeru. [A. Apat-Etxebarne]. 1975. Navarro - meridional deitu euskara motaz zerbait. *Diario de Navarra* 1975-08-28. 14.
- Iturbide, Javier. 1997. La edición navarra del “Año Christiano” de Jean Croiset. Un testimonio de venta de libros por suscripción en el siglo XVIII. *PV* 210. 191-222.
- Larramendi, Manuel. 1745. *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence, y latín*. Donostia: Bartolomé Riesgo y Montero.
- Madre de Dios, Francisco de la. 1705. *Theatro Trinitario adornado de sermones para la dominica del año...* Iruñea: Juan Joseph Ezquerro.
- Mendiburu, Sebastian. 1751. *Jesusen biotzaren debocioa*. Iruñea: Joseph Ezquerro.
- Mendiburu, Sebastian. 1760. *Jesusen amore-nequeei dagozten, cembait otoitz-gai...* Iruñea: Juan Antonio Castilla (3 liburuki).
- Mikelestorena, Jose. 1754. *Cerura nai duenac ar dezaquean vide erraza*. Iruñea: Martin Joseph Rada.
- Nafarroako Aurrezki Kutxa. 1990. *Gran Enciclopedia de Navarra*. Iruñea: Nafarroako Aurrezki Kutxa.
- Ondarra, Frantzisko. 1996. Juan Martin de Ibero (1729-1783): Izuko parroquia (1754-1783), *FLV* 72. 235-267.
- Santander, Manuel. 1802-1803. *Doctrinas y sermones para misión...* Madril: Administración del Real Arbitrio de Beneficencia.
- Santazilia, Ekaitz. 2013. Iruñe ondoko euskal testu zahar berri bat. *FLV* 116. 91-120.

- Santazilia, Ekaitz. 2022a. Irigarai familiaren funtsa Nafarroako Errege Artxibo Nagusian: katalogoa (I. dokumentu argitaratuak). *FLV* 133. 229-257. <https://doi.org/10.35462/flv133.9>.
- Santazilia, Ekaitz. 2022b. Irigarai familiaren funtsa Nafarroako Errege Artxibo Nagusian: katalogoa (II. dokumentu argitaragabeak). *FLV* 134. 471-490. <https://doi.org/10.35462/flv134.7>.
- Satrustegi, Jose Maria. 1995. Pedro Diez de Ulzurrun, sendagilea (1924-1994). *Euskera* 40(1). 585-587.
- Virgen del Carmen, Felipe de la. 1828. *El párroco. Pláticas doctrinales y morales para todos los domingos y fiestas principales del año...* Zaragoza: Francisco Magallón.
- Zabalza Seguín, Ana. 2005. El tratado sobre el matrimonio de Joaquín de Lizarraga (1782). In Ignacio Arellano & José María Usunáriz (arg.), *El matrimonio en Europa y el mundo hispánico*, 211-223. Madril: Visor Libros.

9. Eranskina

3. taula

Prediku zenbaiten iturriak

Predikua	Iturria(k) ²²
IR-004	Alboan idatzirik: "Calatayud tom 1. pag. 34.". Pasarte horretan zera dio sermoiak: "Vio-zeco gogortasun au deicen du S[a]n Gregorioc <i>peccatum invisceratum</i> ". Calatayuden <i>Doctrinas Prácticas</i> da aipatzen duen lana, 1797ko edizioan. Jarraian, zera dator: "con lo demas para el asunto, hasta aqui el Teatro Trinitario". <i>Theatro Trinitario</i> segur aski Fr. Francisco de la Madre de Diosen lana da (1705).
IR-008	Sermoiak hala dio: " <i>Bienen a proposito p[ar]a el asunto las dos consideraciones de Croiset de la Dom[inic]a de pasion</i> ". Croissetek frantsesez idatzitako obraren gaztelaniazko itzulpena da, <i>Año cristiano ó ejercicios</i> izenekoa.
IR-010	Hasiera Clausen <i>Spicilegium catechetico-concionatorium</i> lanetik itzulia (<i>Dominica IV. Quadragesimae. Conceptus XVIII. De ignominiosa coronatione Christi Domini</i>).
IR-012	Pasarte bat Mendibururen <i>Jesusen Amore-nequeei dagozten cembait otoitz gai</i> (1760) liburutik hartua (I. lib., I. otoitz-gaia, § II). Beste bat Santanderren <i>Doctrinas y sermones para mision</i> lanetik itzulia (4. sermoia).
IR-013	Zati batzuk Clausen <i>Spicilegium catechetico-concionatorium</i> lanetik itzuliak (<i>Dominica passionis. Conceptus XIX. De sententia mortis contra Christum lata</i>). Mendibururen <i>Jesusen Amore-Nequeei dagozten cembait otoitz gai</i> (1760) lanaren emaria ere ikusten da (IV. lib., LX. otoitz-gaia, § I).
IR-017	Pasarte bat Santanderren <i>Doctrinas y sermones para mision</i> lanetik itzulia (3. sermoia).
IR-019	Fray Francisco de la Madre de Diosen <i>Theatro Trinitario adornado de sermones...</i> (1705) lanetik itzulia (I. liburukia, I. sermoia: <i>de el primer domingo de adviento</i>).
IR-020	Pasarte bat Santanderren <i>Doctrinas y sermones para mision</i> lanetik itzulia (III. liburukia, 11. sermoia).

²² Edizio-urte zehaztu ez dudanean, egileak zein edizio erabili zuen ikertu ez dudalako da. Ondorioz, halakoetan, nik erabilitako edizioa aipatu dut erreferentzien atalean; ez, halaberharrez, sermoigileak berak erabilitakoa.

Predikua	Iturria(k)
IR-027	Santanderren <i>Doctrinas y sermones para misión</i> lanetik itzulia (13. sermoia: <i>de la gloria</i>).
IR-033	Lehen partea Climenten <i>Pláticas dominicales</i> lanetik itzulia (XLVI. platika: <i>para la dominica quarta de quaresma</i>).
IR-038	Santanderren <i>Doctrinas y sermones para misión</i> lanetik itzulia (17. sermoia: <i>de ánimas</i>).
IR-044	Alboan idatzirik: “se halla en el sexto tomo de Calatayud, pag. 274”. Baina, gaia bera iza-nik ere, euskal testua ez dator bat horrekin. Ik. beherago, IRCI-005.
IR-045	Dudazkoa, baina metaforaren bat Mendibururen <i>Jesusen Amore-Nequeei dagozten cembait oititz gai</i> (1760) liburuan ageri dira (i. oititz-gaia, § III).
IR-049	Calatayuden <i>Doctrinas prácticas que suele explicar en sus misiones...</i> lanetik itzulia (II. liburu-a, 12. tratatua, 2. dotrina).
IR-055	Zati batzuk Clausen <i>Spicilegium catechetico-concionatorium</i> lanetik itzuliak (<i>Dominica 1ª quadragesimae, Conceptus XV. De tristitia & agonia Christi Domini in horto</i>).
IR-062	Carabantesen <i>Pláticas dominicales y lecciones doctrinales de las cosas más esenciales</i> lanetik itzulia (II. lib., xc. lezioa: <i>Para el domingo vigesimoquarto después de Pentecostés: de la muestra, y que cada uno la tendrá conforme viviere</i>).
IR-073	Mendibururen <i>Jesusen Amore-Nequeei dagozten cembait oititz gai</i> (1760) liburutik hartua (i. lib., XXI. oititz-gaia).
IR-075	Clausen <i>Spicilegium catechetico-concionatorium</i> lanetik itzulia/moldatua (<i>Dominica 3ª quadragesimae, Conceptus XVII. De crudelissima flagellatione Cristi Domini</i>).
IR-077	Climenten <i>Pláticas dominicales</i> lanetik itzulia (II. lib., XLIV. platika: <i>para la dominica tercera de quaresma</i>).
DUIRE-006	Santanderren <i>Doctrinas y sermones para misión</i> (1. dotrina).
DUIRC-003	Calatayuden <i>Doctrinas prácticas que suele explicar en sus misiones...</i> lanetik itzulia (II. liburu-a, XI. tratatua, II dotrina).
DUIRC-008	Hasiera Santanderren <i>Doctrinas y sermones para misión</i> lanetik itzulia (<i>Parábola del hijo pródigo. Domingo 1º de Quaresma</i>).
DUIRC-009	Zati batzuk Clausen <i>Spicilegium catechetico concionatorium</i> lanetik itzuliak (<i>Dominica 2ª Quadragesimae. Conceptus XVI. De alapa Christi Domini in domo Caiphae</i>).
DU-001	Calatayuden <i>Doctrinas prácticas que suele explicar en sus misiones...</i> lanetik itzulia (I. liburu-a, VI. tratatua, III. dotrina).
DU-005	Sermoiaren bigarren zatian, zera dio: “vease sobre el particular el tom. 2 de Mendiburu pag. 234”. <i>Jesusen Amore-Nequeei dagozten cembait oititz gai</i> (1760) lanari dagokio ²³ (XLVIII. oititz-gaia, § II). Baina ez du zuzenean Mendibururenetik kopiatzen.
IRCI-005	Predikuaren gaia Calatayudek aipatzen duela dio alboan: “tomo 6, p. 274”. <i>Doctrinas Prácticas que suele explicar en sus misiones...</i> lanaren 1797ko ediziotik itzulia (VI. liburua, I. tratatua, II. dotrina: <i>Del modo de hacer la confesión general</i>).

²³ Obra honek bi edizio izan zituen urte bertsuetan: 1759-1760. urteetan, hamaika liburukitan argitaratu zen. 1760an, ordea, hiru liburukitan. Hemen aipatzen den orrialde-zenbakia hiru liburukitako edizioari dagokio. Gainera, hori bera da Perutxenean agertu zen edizioa, egun diez de ultzurrun-sagalátarren eskuetan dagoena.

***Aucun prophète n'est bien reçu dans son pays.
Ana Ürrüti (1826-1900) ebanjelista eta itzultzailearen
bizitza eta gutunak***¹

Aucun prophète n'est bien reçu dans son pays.
*The life and letters of evangelist and translator Anna Urruty
(1826-1900)*

Manuel Padilla-Moyano*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: In Basque Studies, Anna Urruty, a nineteenth-century evangelist and translator from the Country of Soule, was long forgotten until Roque (2013) revived her memory. The goal of this paper is twofold. On the one hand, I reveal new data sketching out Anna Urruty's biography. On the other, I present a recently found set of letters sent by Urruty to the Bayonne pastor, Joseph Nogaret. Anna Urruty's letters in French are a particularly valuable source of information regarding three aspects: 1) Anna Urruty's life itself; 2) the history of Basque texts; and 3) the network of Protestant Basques in the nineteenth century.

KEYWORDS: Anna Urruty; Souletin Basque; Basque texts; Bible translation; Protestant Basques.

---

¹ Lan hau ondoko ikerkuntza proiektu eta taldeen babespean egina da: *Approaching the evolution of the case system of Basque. A semantically-grounded study* (Eusko Jaurlaritzaren doktoretza ondoko laguntza, POS-2021-2-0001), *Monumenta Linguae Vasconum 6: avances en la cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca* (Espainiako Zientzia eta Berrikuntza Ministerioa, PID2020-1188445GB-I00) eta *Hizkuntzalaritza Diakronikoa, Tipologia eta Euskararen Historia* (Eusko Jaurlaritza, IT1534-22). Bihoaz ene esker hoberenak CEPBko lehendakaria den Philippe Chareyre jaunarentzat, Ana Ürrütiren gutuneriaren kopia ene eskuetan jartzeagatik; John Bost Fundazioko Ariane Dahan anderearentzat, ene kontsulta eta galto guztiei prontoki erantzuteagatik; Maitena Duhalderentzat, frantsesaren gaineko hainbat zalantza argitzeagatik; eta aldizkari honen ebaluatzaile anonimo batentzat, presenteko lanaren hobetzeko lagundu duten iruzkin ezin pagatuzkoengatik. Erran gabe doa, nihaur naiz artikulu honen akats eta ments gutzien erantzule bakarra.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Manuel Padilla-Moyano. Ikasketak Klasikoak Saila, UPV/EHU - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateen ibilbidea, z/g (01006 Vitoria-Gasteiz). – manuel.padilla@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-2051-2885>

Nola aipatu / How to cite: Padilla-Moyano, Manuel (2022). «*Aucun prophète n'est bien reçu dans son pays. Ana Ürrüti (1826-1900) ebanjelista eta itzultzailearen bizitza eta gutunak*», *ASJU*, 56 (2), 245-302. (<https://doi.org/10.1387/asju.24116>).

Jasoa/Received: 2022-12-05; Onartua/Accepted: 2023-03-08. Online argitaratua / Published online: 2023-03-17.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (UPV/EHU)

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

LABURPENA: *Euskal ikasketetan Ana Ürrüti XIX. mendeko ebanjelista eta itzultzaile zuberotarren izena abantzuran egon da Roquek (2013) haren memoria berreskuratu arte. Lan honetan, batetik, Ana Ürrütiren biografia zirriborratzen duten datu berriak aurkezten ditut, eta bestetik, Ürrütik Joseph Nogaret Baionako artzainari igorri zizkion frantsesezko gutunak, berriki aurkituak. Ürrüti-Nogaret gutuneria informazio iturri baliagarria da bereziki hiru alderdiri dagokionez: 1) Ana Ürrüti anderearen bizitza; 2) euskal testuen historia; eta 3) XIX. mendeko euskaldun protestanteen sarea.*

HITZ GAKOAK: *Ana Ürrüti (Anna Urruty); zuberera; euskal testuak; Bibliaren itzulpena; protestante euskaldunak.*

1. Ana Ürrüti²

1.1. Orain arte genekiena

Guti erran izan da Ana Ürrütiz,³ eta are gutiago euskal ikasketetan. Vinsoni esker (1891: §§ 438a & 439b) badakigu bi libururen itzultzailea dela: *Ebanjelio saintia Jesus-Kristena Jondane Johaneren arabera* eta *Jondane Phetiriren epitriac* (Baiona, 1873). Ondoren aurkeztuko diren gutunek erakutsi bezala, Vinson eta Ürrüti elkarlanean aritu ziren (18, 23, 24, 25 & 27. gutunak). Berriki aldizkari honek argitaratu duen Vinsonen eta van Eysen arteko gutunerian, lehenak bitan gomendatzen du Ürrüti andereagana jotzea:

Si vous voulez causer avec une basquaise intelligente, originaire de la Soule, demandez Mlle Anna Urruty, aux « Salons de Lecture, 6 Percy Street, Bedford Square ». Je lui ai dit du reste d'aller vous voir. (Vinsonek van Eysi gutuna, Baiona, 1874ko otsailaren 20a; orobat 1875eko urtarrilaren 15eko gutunean [Munduate Ugartemendia 2022: 188])

Bestalde, ezaguna da, zuberera idatziari dagokionean, Louis-Lucien Bonapartek ez zituela Archuren irizpideak onetsi —desadostasun horretaz ikus Cid 2010—. Bada, printzeak gehiago estimatzen zuen Ana Ürrütiren zuberera, Intxausperi hala ohar-tarazi baitzion.⁴ Bonapartek Ürrütiren itzulpenak hartzen zituen zubereraren ere-

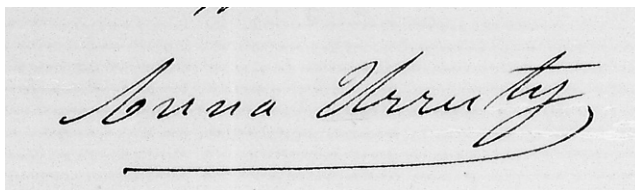
² 2014an lehenbizi jakin nuen Ana Ürrütiren berri. Emazteki ezezagun horrek jakinmina piztu zidan, eta geroztik haren gaineko informazioa xerkatu dut, inoiz atzeman ere, han-hemen, puzzle baten puska barreiatuenantzora. Oraino Ana Ürrütiren bizitze ezohikoak datu gehiago aurkitzeko esperantzan, puzzle osatuago aurkeztuko duen biografia prestatzen dut.

³ Vinsonek *Urruthy* idazten zuen arren, erdaraz nik *Urruty* hobesten dut, batetik, sortze eta heriotze agiritan horrela idatzia delako eta, bestetik, Anak berak horrelaxe sinatzen zuelako (1. irudia); euskaraz, aldiz, izen-deituren grafia eguneratzean *Ana* edo *Aña Ürrüti* behar du, eta *ez Urruti*, zenbait lane-tan ageri denez.

⁴ « Je commence donc pour vous dire que M. Archu dans ses traductions emploie toujours *zien* pour *zian*, ainsi que *zutien* pour *zutian* [...] ; de même qu'il emploie *zuten* pour *zien* et *zituzten* pour *zutien* [...], et ainsi *dagouen*, *nayen*, etc., pour *dagouan*, *nayan*, etc. Ou je me trompe fort, ou M. Archu s'est amusé à mêler les dialectes, chose que, pour mes études, j'abhorre comme la peste, ainsi que les archaïsmes et les mots (d'origine basque ou non) qui ne sont pas en usage général dans le dialecte littéraire dans lequel on écrit. [...] Je pense que M. Archu n'emploie pas, du moins dans ses terminatifs, un souletin pur ; car ils ne sont pas toujours ceux que nous avons recueillis ensemble en Soule, ni ceux de votre *Verbe*, ni ceux de Mlle Urrutz [sic], employés dans la traduction de l'Évangile de Saint Jean et des trois lettres de Saint Pierre, ni ceux enfin, de Mrs Abbadié et Chaho. » (*Seconde lettre de Son Altesse le Prince Louis-Lucien Bonaparte adressée à Monsieur le Chanoine Inchauspe*, 1889ko otsailaren 8koa (Bonaparte 1928: 427-429).

dutzat, gainerako euskalkien kutsadurarik gabekoak izateagatik (cf. Arana Martija 1991: 285). Berriz ere, hemen argitaratzen dudan gutunerian ageriko da Bonapartek eta Ürrütik elkar ezagutzen zutela, eta Londresen lankidetzan aritu zirela (26, 27 & 28. gutunak).

1. irudia

Ana Ürrütiren sinadura

Ana Ürrütiren biografiaz denaz bezainbatean, orain arte genekien gehiena Roquek (2013) euskalaritzan hedatu duen⁵ erreferentzia batetik dator: *A History of British and Foreign Bible Society* lanaren 4. liburukia. Honat:

Translations in the Souletin dialect brought the Society into contact with a lowly heroine of Bible-work. A simple Basque girl, Anna Urruty was brought up in the Roman Catholicism of her own people. About the year 1850 she took service with the family of Pastor de la Harpe of Bordeaux, accepted the Protestant faith, and unconsciously prepared herself for duties yet unknown. In obedience to a call from one of the Evangelical Missions, she became a Bible woman, first in the lowest parts of Paris, then in Bearn, her native country, where she suffered much persecution. By

⁵ Datu horiek Altonagak bildu ditu, ondoren Archuren eta Ürrütiren hizkuntza ereduen gaineko jujamendurik formulatzeko:

Ez naiz gai konparatzeko Ana Urrutiren eta Johane Arxuren euskarak, baina lan-hipotesi modura luzatuko dut maila hobekoa dela Iparralde osoko eskolak xedetzat hartzen dituen errejent altzürükütarraren hizkuntza landua, ezen ez zuberotarrak berriro protestantismora hurbilarazi nahi zituen heroisa apalaren euskara landubakoa. (Altonaga 2018: 59)

Bistan dena, Archu eta Ürrüti irakurleko —bigarrenaren kasuan are entzulego— desberdinei zuzentzen zitzaizkien, eta xede desberdinekin idazten zuten. Altonagak ez digu azaltzen zertan oinarritu den Ürrütiren euskara *landubakotzat* hartzeko. Autoritate argudioei doakienean, ezin igurika liteke Piarres Lafittek Ana Ürrüti anderea goraipe lezan, begien bistakoak diren arrazoiengatik. Bada, lan hone-tako gutunek agerian uzten dute *heroisa apal* hura gogor aritu zela euskal liburu klasikoeekin, bere denborako euskalari eta euskaltzaleekin elkarlanean. Haatik, haren xedea Jainkoaren Hitzaren (*Elhiaren*) zuberotarrei al bait modu leialen eta konprenigarrienean helaraztea zen; ez gehiago, ez eta gutxiago ere. Nire ustez, Ana Ürrütik bikain erdietsi zuen helburu hori. Londreserat partitu aitzin, Nogaret artzainari kontatu zion bere itzulpenak nolako harrera izan zuen Basabürüko adiskide batzuen artean: « J'ai passé une journée et la nuit de la semaine dernière chez des amis à la montagne. Je leur avais porté un évangile, ils ont été dans l'admiration : « C'est le vrai basque ! » — disent-ils (leur basque). Ils ont été très contents. J'en ai déjà vendu deux et hier on est venu me demander deux autres que j'avais promis. Cela fait tout un autre effet à un basque qu'ils ne comprennent pas » (20. gutuna). Halaber, itzulpenek Bonaparte ere satisfatu zuten: « Et même Monsieur le Prince a été très content de la traduction de l'évangile et de l'épître » (26. gutuna).

steady application she translated the Gospel of St John and the Epistles of St Peter from the French of De Sacy and Ostervald into the Souletin of her childhood; worked hard and late to provide money for their publication, and produced them at her own expense in 1873. They were afterwards revised, and at the earnest request of Pastor Bohin 3000 copies of the Epistles were printed for the Society at Bayonne in 1887 and 3000 of St John at Orthez in 1888. (Canton 1910: 258)

Beraz, Ana Ürrüti Zuberoako sortze xumeko haurra izan zen, Bordelen neskato, eta bertan protestantismora konbertitua. Ebanjelista edo Bibliaren emazteki bilakatu zen, Pariseko kartier pobreetan eta beste zenbait lekutan ere —baina ez, nik dakidala, Bearnon—. Gogor lan egin zuen Joanesen ebanjelioaren eta Pedroren epistolen itzulpenen argitarara emateko.⁶

1.2. Ana Ürrütiren lanak

Dakigunez, Ana Ürrütik bi liburu argitaratu zuen, eta biek argitaraldi bina izan zuten:

1. *Ebanjelio saintia Jesus-Kristena Jondane Johaneren arabera* (Vinson 1891: § 438). Lehen argitaraldia 1873koa da, Baionako Cazals inprimatzailearen baitan. Ürrütik Nogaret artzainari 1873an igorri gutunetan argitalpenak sorrarazi zizkion buruhaustek maiz dira aipatuak. Bigarren argitaraldia 1888koa da, Orthezeko Goude-Dumesil etxean. Pello Agirrek erakutsi duenez (2016), Joanesen ebanjelioaren itzultzean Ana Ürrütik Ostervalden Biblia zein Sacyrena (Port Royalekoa), bi-biak erabili zituen.
2. *Jondane Phetiriren epitriac* (Vinson 1891: § 439). Ürrütiren bigarren itzulpena da hau. Iturria ez da Joanesen ebanjelioarena bezain garbi: «Ostervaldi jarraitzen zaio maiz, baina ez da goitik behera haren testua itzultzen ari. II. *epitriaren* 1. kapituluan, aitzitik, Ebanjelioaren itzulpeneko jokabide bera ikusten dut: Ostervald eta Sacy ditu mahai gainean, eta batez ere protestanteari segitzuten dio» (Agirre 2016). Lehen argitaraldia 1873koa da (Cazals, Baiona). Bigarrena 1887koa; azalean «Baionan» datzan arren, azken orrialdean « Pau — Impr. Veronese » irakurtzen da.

Bestalde, Ana Ürrütik parte hartu zuen Bonapartek Archuri itzularazi *Ruthen libria*, *Salomounen kantiken kantika* & *Jonasen libria* testuen zuzenketan, baina printzeari emaitza ez bide zitzaion gustatu (Arana Marija 1991: 150); puntu horrek ikerketa behar luke. Erreferentzia zaharrago baten arabera, *Jenesa* eta *Psalmiak* liburuen bertsioak ere Ürrütiren editore lanaren pean argitaratu ziren (Bliss 1891: 142); aldiz, Roquek (2013) ñabardurak egiten dizkio:

Londresko Biblia Elkartek, Bonapartek eskainitako liburuetatik, *Ruthen Libria*. *Salomounen Kantiken Kantika*. *Jonasen Libria* (1888) baino ez zuen kaleratu. *Daviden*

⁶ Cantonen arabera, Ana Ürrütik argitalpen gastuak bere gain hartu zituen. Hoffmannek (1922: 85-86) puntu hori berresten du solasaldi fikzionatu batean, zeinaren arabera Ürrütik aldaratu sosak ez baitziren aski, eta inprimatzaileak, urrikalmenduz bere mozkinet uko eginik, kopuru apalago bat galdegin baitzion. Gutunetan, aldiz, afera ez da aipatua.

gorantzak edo psalmiak lehenago agertua zen 1862an, eta *Moisasen* [sic] *lehen libria Jenesa deithia* argitaratu gabe dago oraindik Nafarroako Artxibategian gordeta. Hartara, zalantzakoa da Urrutik bi liburuetan ere edizio-lanik egin zuelakoa, printzea horretan hasi zela ia segurutzat jo daitekeen arren (berriro Cantoni esker).

Gainerakoan, pentsatzekoa da Ana Ürrütik testu gehiago idatzi zukeela, baina ez dakigu zer egin den haiezaz. Haren gutunetan inoiz testugintza aipatua da: « Je voudrais pour plus tard traduire quelque chose de plus en basque » (23. gutuna, Londres, 1874-1-15).

1.3. Jakingarri berriak

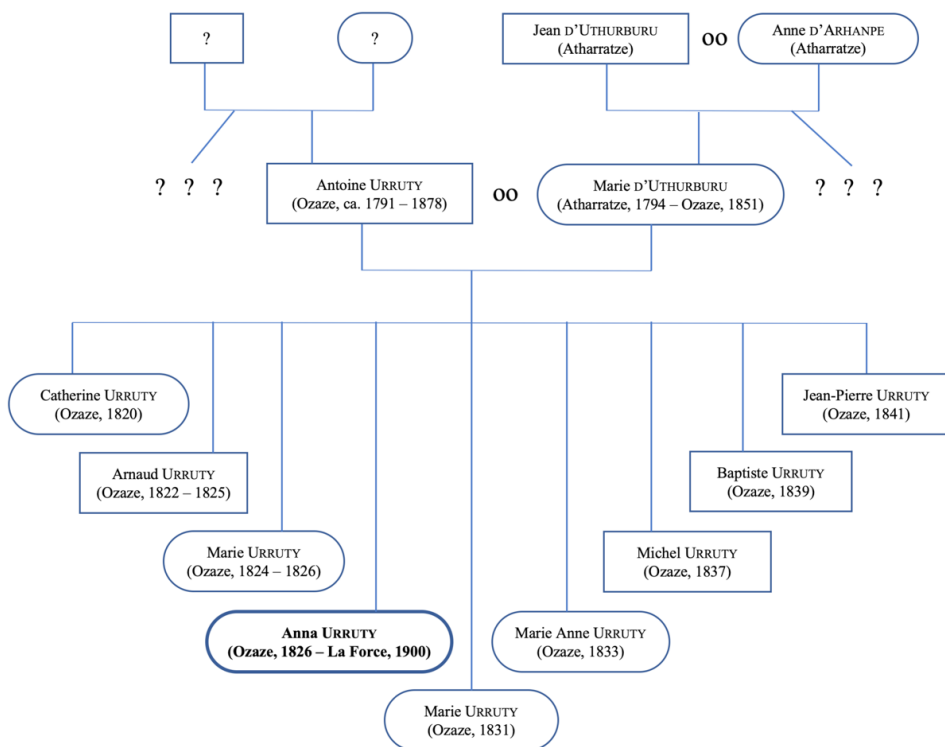
1.3.1. Ozaze

Ana Ürrüti 1826ko ekainaren 19an sortu zen, goizeko lau orenetan, Zuberoako Ozaze herrian (1845etik aitzina Ozaze-Zühara). Pirinio Atlantikoen Departamentuko Artxiboan gordea den sortze aktak dioenez,⁷ gurasoak Antoine Ürrüti eta Marie Üthürbürü zituen. Antoine Ürrüti Iraultzako garaian sortu zen; Ozazeko parrophia agiriek ments dute, hain zuzen, 1790-1792 tartea. Dokumentazioan, batzuetan « Monsieur de Jaurgain » gisara aipatua da, eta bestetan « domicilié au moulin de Monsieur de Jaurgain »; ez dirudi Jaurgain leinukoa zen. Marie Üthürbürü Atharratzen sortu zen, 1794an.⁸ Ez dut haien ezkontza agiria atzeman, baina senar-emazteak Ozazen finkatu ziren, Jaurgaineko eihieran lanean, eta 1820an beren lehen haurra munduratu zuten. 2. irudian Ana Ürrütiren familiaren behin-behineko genograma proposatzen dut.

Marie Üthürbürü 1851ko martxoaren 27an hil zen, Appalasppe jaunaren eihieran, Ana Ürrütik 24 urte zuela. Antoine Ürrüti, aldiz, 1878ko agorrilaren 24an azkendu zen, kasik 90 urtetako adinean. Langile familia handi batean hazi zelakoaz landara, deus ez dakigu Ana Ürrütiren haur denboraz. 1869ko urrian 43 urteetan dela dio, eta bere herria (« mon pays ») 27 urte lehenago utzi duela (3. gutuna). Horren araber, Ürrütik hamasei urteko adinean kitatu zuen Zuberoa.

⁷ « L'an mil huit cent vingt-six et le dix-neuf du mois de Juin a quatre heures du matin ; par devant nous maire officier de l'état civil de la commune d'Ossas, Département de Basses Pyrénées, arrondissement de Mauléon, canton de Tardets, municipalite d'Ossas, est comparu Antoine Urruty, Monsieur de Jaurgain, âgé de trente-quatre ans, domicilié à Ossas, lequel nous a présenté un enfant de sexe féminin née le dix-neuf du mois de Juin à quatre heures du matin de lui déclarant, et de Marie Uthurburu son épouse, domiciliée à Ossas, à laquelle il a déclaré vouloir donner le prenom de Anne, les dites déclaration et présentation faites en présence de Pierre Irigoyen, âgé de 66 ans, cultivateur, domicilié à Ossas, premier témoin ; et de Pierre Laxague, âgé de vingt-six ans, Instituteur, cultivateur domicilié à Ossas, second témoin. Et les témoins ont signé avec nom le présent acte de naissance après que lecture leur en a été faite, et non le déclarant pour ne savoir écrire » (*Régistres paroissiaux et d'état civil*, Ossas, 1762-1892 – 5Mi432/1).

⁸ Sortze agiriaren lehen lerroa irakurgaitza da, horregatik ez dezaket data zehatzik eman. Jean Üthürbürü « dit Apeceix » eta Anne d'Arhanpe zituen aita-amak.

2. irudia

Ana Ürrütiren genograma

1.3.2. Bordele

1850. urtean Ana Ürrüti Alphonse de la Harpe⁹ artzainaren etxean sartu zen neskatok (Canton 1910: 258). Frau Adolf Hoffmann [ezkont aitzin Aline Rossier] idazle protestante suitzarrak Ana Ürrütiren potret hagiografikoa utzi zuen, «Mutter in Is-

⁹ «De la Harpe Bordeleko artzaina» (Canton 1910; Roque 2013 eta ondokoak) erreferentzia lausoa da; gehiago dena, «Alphonse de la Harpe Bordeleko artzaina» ere tronpagarri gerta daiteke, ezen deitura eta titulua partekatzen duten bi gizon baita: aita eta semea. Alphonse Daniel de la Harpe artzain suitzarrak (1779-1861) xix. mende hastapenean Bordelen finkatu zen, eta 1820an bertako Eliza Librearen sortzailetarik izan zen. Haren bi semeek ere artzaingoa hartu zuten: Louis Henry de la Harpe (1809-1880) eta Alphonse Richard de la Harpe (1814-1855). Ana Ürrüti Alphonse de la Harpe bataren ala bestearen etxean bizi zenetz ebatzea zaila da. Ene aierua da Alphonse Richard de la Harpe —hots, Alphonse Danielen semea— zela etxeko jauna: 1840an Jacqueline Louise Henriette Malan genevarrarekin ezkondu zen (Société Genevoise de Généalogie, <https://www.gen-gen.ch>), eta Ana Ürrüti zerbitzuan hasi zeneko familiak lau haur eginik zuen, eta handik bi urtetara bost. Horrezaz gainera, Ürrütik « Monsieur Alphonse » aipatzen du Clément de la Harperen aita izateagatik (ikus II. Eranskina); aldiz, Ana Ürrüti Alphonse Daniel de la Harpe jaunaren etxean bizi bazen, heltzean etxeko jaunak 70 urte zukeen. Erran bezala, egiantzekotasuna goiti-beheiti, hau guztia ene hipotesia baizik ez da, eta datu gehiago behar da

rael» izenburuaz (Hoffmann 1922: 63-89).¹⁰ Kontakizunaren arabera, zuberotarra frantsesez kasik jakin gabe sartu zen De la Harpe familiaren etxean, baina handik gutxira hizkuntza ongi ikasiko zuen, guztien miresmena piztuz: «Sie muß eine Gabe für Sprachen haben» (1922: 68). De la Harpe familiaren zerbitzuan zegoelarik, Ürrüti protestantismora konbertitu zen. Etxeko eginkizunetan beti prestu, ahal bezala denbora aurkitzen zuen irakurmenean trebatzeko eta hainbat jakingairen ikasteko. Hoffmannen arabera, Anak gero eta galdera gehiago pausatzen zuen bai Bibliaz, bai literaturaz, De la Harpe senar-emazteek bere ikasketetan gidatzen zutelarik.

Xehetasunik ez badakigu ere, 1855eko urtarrilaren 13an Alphonse Richard de la Harpe artzaina Bordelen hil zuten.¹¹ Etxean urte batzuk emanik, Ana Ürrüti Pariserat abiatu zen. Ez dakigu zehazki noiz eta nola; Hoffmannek Ana bere adiskidearen sekretua gorde nahi izan zuen: «Man vertraute ihr und versuchte nicht ihr Geheimnis zu entschleiern» (Hoffmann 1922: 71). Nolanahi den ere, De la Harpe familiak sekulako garrantzia izan zuen Ana Ürrütiren bizitzan.

1.3.3. Paris

Bordele utzi eta gero, Ana Ürrütiren gaineko lehen informazio ezagunak Parisen kokatzen du. Cantonen lanetik (§ 1.1) badakigu Ürrüti hiriburuko kartierretan predikatu zuela; hemen aurkezten ditudan gutunak horren lekuko dira (1, 3 & 4.a); bertan jakiten dugu, adibidez, Parisen Luxenburgoko Elizak hilabetero ehun libe-

---

horren bermatzeko. De la Harpe familiak Bordeleko erkidego protestantearen erakundetzan izan zuen garrantziaz, betor aipu hau:

Au début du XIXe siècle la ville de Bordeaux abrite une petite communauté de Frères Moraves. Elle disparaît, mais son influence continue à se faire sentir sur quelques familles. En 1835 Henry La Harpe (d'origine suisse, la famille La Harpe s'était fixée à Bordeaux) commence à présider, chez lui, de petites réunions d'édification. Son frère, Alphonse, le remplace en 1837 (le père d'Henry et Alphonse La Harpe semble avoir organisé des réunions avant ses fils). En 1840 les réunions sont transférées dans un local public, et la communauté s'organise en Église indépendante en 1844. (Encrevé 1986: 140-141, oin-oharrear)

¹⁰ Frau Adolf Hoffmannek —ponte izenaz Aline— neska protestantei zuzendutako literatura idatzi zuen. *Wie ein schöner Traum* liburuaren lau kapituluek emazte eredu garri bana aurkezten dute: Elizabeth Blackwell, Florence Nightingale, Ana Ürrüti eta Flora Walter. Ana Ürrüti adiskideari eskainitako kapituluaren izenburuak Bibliaren erreferentzia batera igortzen du. Itun Zaharreko Debora profetesa da *Ama Israelen* (*Jujeak* 5:7), baina amatasun hori ez da biologikoa, Israeleko populua gidaritzaren metafora baikik. Horren arabera, *Ama Israelen* izendatzean, Hoffmannek azpimarratu nahi zuen, ezen ezkongaberik eta familiarik fundatu gabe ere, Ana Ürrütik emazteki batek har lezakeen misio gorena konplitu zuela.

¹¹ Roquek (2013) aipatzen duen iturrian, erran nahi baita Pessaceko Eliza Protestantearen webgunean (<https://eel33.fr/histoire/>), Alphonse de la Harpe biak nahasi dituzkete. Hastapenean kontaktzen dute nola Alphonse de la Harpe artzain suitzarrak —hots, Alphonse Daniel— Bordeleko komunitatea sortu zuen, eta 1856an De la Harpe jaunaren « décès brutal » aipatzen. Genevako Genealogia Sozietatearen datuen arabera (<https://www.gen-gen.ch>), Alphonse Daniel de la Harpe 1861ean hil zen, eta haren seme Alphonse Richard 1855eko urtarrilaren 13an, Bordelen, « agé de 40 ans »; azkenaren emaztea ere, Jacqueline L. H. Malan, egun berean hil omen zen. Girondako Departamentuko Artxiboan Alphonse Richard de la Harpe artzainaren heriotza agiria atzeman dut, 1855eko urtarrilaren 13ko data berresten baitu. Aldiz, bertan ez dut aurkitu Jacqueline L. H. Malan, artzainaren anderea, data horretan hil zela berma lezakeen dokumenturik. Nire ustez, bera da Ana Ürrütik bere gutunetan aipatzen duen *Madame De la Harpe*.

rako saria ordaintzen ziola bere misioaren betetzeko (3. gutuna). Pariseko urteetan beste iturri batek Ürrütiren berri ematen digu: Frances Willard sufragista amerikarraren egunkaria. Ebanjelista zuberotarraren ezagutzak inpresio bizia utzi zuen Willard andereagan; ondoko pasartean, besteak beste, konbertsioaren gaineko xehetasun gehiago azaltzen zaigu:

February 1, 1869

Today we met, in Madame's room Mlle Urruty, «the Evangelist» whose account of how she came to leave Catholicism for the Protestant Church, and to be instead of a *fille de chambre*, a regularly employed evangelist of the Chapel de Luxembourg was very interesting. She is by birth a Basque, and told us many things about that isolated little province on the borders of France, beneath the Pyrenees. It is but thirty leagues long. Is intensely Catholic — no Protestant church being established anywhere within its limits. Its language is totally distinct from all others now in use; and the theory of philologists (so she told us) is that, anciently, a colony from Carthage emigrated here, the language of the Carthaginians being similar to that of the Basques. She showed us the Gospel of Luke in her native tongue — a curious looking volume. Madame essayed in vain to make out a word of it. The woman's simple account of her conversion was very touching and I would like to write it out at length. The most interesting fact connected with it was this: Living at Bordeaux with a wealthy family, she found in the library a translation of the novels of Walter Scott and reading them, the Bible was so often mentioned that she decided to see one for herself and secretly purchased a Testament which for several weeks she read in secret and then attended secretly a Protestant church and was converted she says by that first sermon. The highest praise I ever heard for any work of fiction, was this given so simply and unconsciously by this Christian woman whose life is spent in visiting the hospitals, chiffoniers, and «abandoned» classes of this great wicked city. Madame, who is «unsettled» on many points asked if she really believed in eternal punishment. « *O oui, Madame, parfaitement !* » she answered, and proceeded in her quiet tones to unravel the tough knot, quoting Scripture with great facility. Her opinions are labelled and classified to a nicety; she doesn't know the meaning of an interrogation point. She speaks with a firm, gentle assurance that could not be greater if she had just left the presence of the Great Teacher and bore to us the message which he had specially intrusted to her care. Ah! such a faith is worth all else — when such a life illustrates it. (Willard, *Journal* 26, 40. or.)

Beste jakingarri batzuen artean, bere egunkarian Frances Willardek idatzia utzi zuen Ana Ürrüti eta Pavel Pavlovitx Demidov —frantses iturrietan Paul Pavlovitch Demidoff— aristokrata errusiarra (1839-1885) adiskideak zirela. Garai hartan bizitzaren kolpe latz batek jorik, Demidov printzeak erlijioan xerkatzen zuen babeslekua:

April 24, 1869

«The Prince» exists no more; — the humble Christian, zealous in all good works, spends a part of every day here, aiding and counselling all who come to him. Upon the door of the room where he waits to welcome the unfortunate one reads «Private Cabinet of Monsieur Paul». Mlle Urruty, the former chamber-maid, the self-sacrificing Christian, who has nothing but her religion to recommend her, is his valued friend. In this city of marvels —most of them painfully different from this in character— it is a comfort to come upon a history like that of which I have just written. (Willard, *Journal* 27, 73. or.)

1.3.4. Euskal Herria

Ana Ürrütiren gutuneriatic badakigu noiz utzi zuen Paris. 1, 3 & 4. gutunetako gai nagusia da, hain zuzen, Biblia Sozietateak Euskal Herrira etortzeko galtoa egin diola. Bere zalantzak ebatzirik, eta aipatu elkargoko kide batzuek indar bat egin haren limurtzeko, 1869ko udaberrian Ürrüti Euskal Herrira itzuli zen. Denbora gehiena Ozazen bizi zen, aitaren etxean, eta Senperen, non ahizpa bat ezkondua baitzuen. Urte haietan Ürrüti ebanjelista ibili zen Senperen, Saran, Azkainen, Ainhoan, Hondarribian, Donibane Lohizunen, Donibane-Garazin, Ozazen, Zihigan —oro har Zuberoan gairi— eta zehatz ahal ez nezakeen beste hainbat lekutan ere.

Euskaldunen ebanjelizatzeke deseina aspaldi zen Ana Ürrütiren gogoan: « cette pensée d'évangéliser les Basques est depuis bien longtemps dans mon cœur » (3,2r); « mais il n'est pas possible d'évangéliser sans l'évangile » (20,1v). Ürrütiren ikusteko maneran, apez katolikoek bahitua zuten Jainkoaren Hitzia: « Les curés se donnent un tel pouvoir qu'ils tiennent les gens tout à fait esclaves, en sorte qu'il faut faire connaissance avant de donner un livre » (6,3v); aldiz, « la parole de Dieu n'appartient à personne, et nous pouvons la prendre là où nous la trouvons » (27,2r).

Ana Ürrütik halako indarra izan behar zuen bere misioaren aitzina eramateko, behaztopa guztien kontra; haren itzulpenak eta ekoizpen inprimatuak erlijio proiektu baten fruitu dira. Egiazki, Ürrütiren bidea ezein aisetasunetik urrun iragaten zen: protestantismora konbertitzeko hautua egin zuen, bai eta XIX. mendeko Euskal Herri kartsuki katolikoan ebanjelizatzeke, pobre izanik ere: « moi-même, je ne possède absolument rien » (3,1v); Frances Willarden hitzetan, Anak bere erlijioa baizik ez zeukan bere burua gomendatzeko (*Journal* 27, 73. or.). Bere gutunetan maiz zailtasunak aipu ditu: « Dans le Pays Basque plus que partout ailleurs Satan fera tous ses efforts pour empêcher que le Règne de Dieu vienne » (6,1r); « tout est difficile dans le Pays Basque » (16,1v). Ana Ürrütik zenbait apez katolikoren fanatismoa eta pertsekuzioa pairatu zuen:

Et enfin, aujourd'hui il paraît que le curé a fait un sermon furieux contre moi, mais tout cela ne m'effraie nullement, et je continuerai à donner mes livres chaque fois qu'on voudra bien les profiter. (Senpere, 1870-7-10)

Le curé a fait contre mes livres deux sermons si furieux qu'il a épouventé plusieurs personnes. Quelques personnes pensent qu'on aurait dû me faire brûler ; d'autres, que je mérite d'être renvoyée. Enfin, le curé a fait tout ce qu'il a pu pour cela, mais il n'a pas réussi. Il a même été jusqu'à l'archevêché. J'ai envoyé au curé un Testament de Sacy avec un traité, *Le miel du rocher qui est Christ*. Je lui ai écrit quelques mots pour lui dire ce que je crois, et comment je suis arrivée à la connaissance de la vérité. (Senpere, 1870-7-31)

Je vous assure que messieurs les prêtres imaginent bien de choses pour m'accuser. Cela fait qu'il y a des gens qui ont peur même de me regarder ; malgré cela, il y en a aussi des gens qui sont bien aises. (Ozaze, 1872-1-23)

Euskal Herria kitatu aitzin, Ana Ürrütik damu hartzen du, konbertsioak bere herrian nornahi bezala bizitzeko aukerak ebatsirik:

Les gens de mon village regrettent que je parte et ils pensent que je reviendrai bientôt. En effet, si j'avais pu gagner ma vie, je n'aurais point quitté, malgré toutes les difficultés. Mais je pense que toute chose est pour le mieux. (Ozaze, 1873-12-8)

Si chacun me ferme sa porte parce que je suis en rapport avec les protestants, que peux-je faire ? C'est justement cela qui m'a fait quitter le pays. Si j'avais pu vivre de mon travail je ne serais pas ici. (Londres, 1874-1-15)

Errana den bezala (§§ 1.1 & 1.2), 1873an Ana Ürrütik bere itzulpenak inprimarazi zituen; urte hartako eskutitzetan afera maiz aipatua da. 1871ko gutun batean konprenitzen da Ürrüti beharrez lotu zaiola itzultzeari, egiteko horren betetzeko promesa emana zioten bi jaunek beren hitza janik:

Monsieur Busson, qui m'avait promis de traduire ce que Monsieur Sallaberry avait refusé, m'a rendue aussi. Il a peur de se compromettre, il m'a dit que je pouvais le faire moi-même, et que si je faisais quelques fautes, qu'il me les corrigerait, en sorte que j'ai commencé à le faire, moi-même une part et Monsieur Monsegur, capitaine retraité, traduit l'autre partie. Après cela je copierai l'évangile Saint Jean. (Ozaze, 1871-7-18)

Jondoni Johanereren ebanjelioaren itzulpenaren argitaratzeko garaian, Ürrütik afe-rak izan zituen inprenta probekin (15, 16 & 17. gutunak). Halaber, jakiten dugu Orthezeko de Félice artzainarekin lehen argitaraldiarentzat mila aleren inprimaraztea akordatu zuela. Zirkunstantzia guztiak kontuan izanik, *Ebanjelio Saintia* eta *Jondane Phetiriren epitriac* lehen edizioan duin karrikaratu ahal izana emazteki honen deliberramendu, jarraikitasun eta temaren erakusgai da. Urrun izanik ere, Jainkoaren Hitza-ren zuberotarrei helarazteko xedeak gidatuko zukeen Ana Ürrütiren bizitza.

1.3.5. Londres

1874ko urtarrilaren 3an Ana Ürrüti Londresera arribatu zen, beharbada berak susma ahal zezakeen baino anitzez ere denbora luzeagoko. Londresen frantses erre-foxiatuez inguratua bizi zen, haien miseria eta sufrimendua ezitzen. Hastapenetik, Ürrütik ahaleginak egin zituen Joseph Nogaret, Julien Vinson, Louis-Lucien Bonaparte, Probyn ahizpekin eta beste zenbait liburuzalerekin kolaboratzeko. Oren luzeak eman zituen Museo Britanikoan euskal liburuen kopiak egiten, bai eta bere itzulpe-nak prestatzen.

Ingalaterrako 1881eko erroldak frogatzen du Ana Ürrüti Londresen bizi zela: Frantzia 1827an sortua, 54 urte zuela, bizipidea ere adierazirik: «Missionary Bible woman». Bizilekua Kensingtoneko barrutian zen, 2 Shelden Street (Londres) helbi-dean, apopilo. Etxearen jabegoari dagokionez, erroldatik hustutako datuekin elikatu bi webgunek informazio desberdina eskaintzen dute. Halaber, 1891ko erroldan ere Ana Ürrüti atzeman dut: Frantzia sortua ca. 1827an, 64 urte zuela, «deaconess». Eskuratutako datuen arabera, Ürrüti 24 urtez egon zen Ingalaterran.

1.3.6. La Force (Dordoina)

1898ko ekainaren 23an, Ana Ürrüti La Force herrira etorri zen (Dordoina, Aki-tania). Bertan John Bost artzainak asilo multzo baten altxatzeko proiektua gauzatu zuen; XIX. mendearen akabantzan « cité prophétique » hura (Westphal 1937: 114-123) bederatzia asiloz formatua zen, bat bedera jende mota jakin baten artatzeko. Ho-rietarik bat zen *La Retraite*, « pour les vieilles servantes et ouvrières veuves ou céliba-

taires » (Les Asiles John Bost 1899: 39-40). Asiloen errejistroetan ageri da onartzeko eskaera Du Pontet de la Harpe jaunak igorri zuela, Londreseko Eliza Frantsesaren artzaina eta Ana Ürrütiren aspaldiko adiskidea (John Bost Fundazioko Ariane Dahan anderearen gaztigua). Ürrüti eri handi sartu zen *La Retraite*, « âgée de 70 ans [egiaz 72] et souffrante »; min gaizto batek bisaia desfiguraturia zion. Halako egoera penagarrian ere, Ürrütik bere misioarekin jarraitzeko manera aurkitzen zuen:

En quittant Madame Dabrin pour aller visiter la partie neuve de la maison récemment achevée, je rencontre Mademoiselle U... ancienne lectrice de la Bible en Angleterre arrêtée elle aussi, dans sa mission consolatrice par un mal implacable, mais souriante et douce dans son épreuve, ayant retrouvé dans son asile, vis-à-vis de ses compagnes, large matière à suivre ou plutôt à continuer sa vocation. Ainsi, dans nos obscurités, dans nos *pourquoi* sans réponse, le Seigneur fait glisser toujours un rayon de sa grâce et Il répète à ses enfants sous la croix : « Que votre cœur ne se trouble pas ». « N'ayez point l'esprit inquiet ». (Les Asiles John Bost 1899: 39-40)

Hilabetetako agonia beldurgarria iragan ondoan, Ana Ürrüti 1900eko otsailaren 19an hil zen, goizeko hiru orenetan.¹² Sekulan ez zuen fedea eta kuraia galdu; honat *La Retraite* asiloaren zuzendaria zen Mignot anderearen hitzak, John Bost Asiloen urteko arraportean emanak:

Elle nous a laissé, malgré son état physique lamentable, le plus doux et le plus fortifiant exemple. Atteinte d'un cancer à la figure, affreusement mutilée, les yeux, le nez, les lèvres rongés par le mal, elle était horrible à voir et dégageait une odeur putride qui s'infiltrait peu à peu dans le pavillon qu'elle habitait. Les cinq derniers mois de sa vie, elle a réclamé, jour et nuit, des soins continuels. Malgré sa souffrance, jamais aucun murmure. Elle avait une foi vivante et par cela même, communicative. Aussi a-t-elle, toute sa vie, exercé un vrai ministère : commencé à Londres, d'abord comme servante ensuite comme lectrice de la Bible, elle l'a achevé et couronné chez nous, sous l'accablant d'une épreuve si épouvantable et si longue que nous en souhaitions la fin. Elle n'a jamais varié dans sa sérénité, dans sa douceur, dans sa foi. Son dernier mot a été un « Merci ». (Les Asiles John Bost 1900: 45-46)

Txostenak ekartzen du, halaber, Ana Ürrütirekin bizi izan zen familia baten anderearen gutuna, John Bost asiloen zuzendari orokorrak botz goraz *La Famille* egoitzako neskatilei irakurririk:

Et je place ici, à la mémoire de cette sœur, un extrait de lettre de Madame de W., famille où Mlle Anna avait été en service. Chères enfants de *La Famille*, écoutez bien et retenez. « Anna Urruty a été autant pour moi et les miens que plus d'un parent. C'est

¹² Honat Ana Ürrütiren heriotza agiriaren transkripzioa: « Uruty [sic], Anna. Du dix-neuf février mil neuf cent, à neuf heures du matin. Acte de décès d'Anna Uruty, célibataire sans profession, âgée de soixante-treize ans, née à Ossas, canton de Tardets, Basses-Pyrénées, demeurant à l'asile de la Retraite à Laforce, fille des feus Antoine Uruty et Marie Uthurburu. La dite Uruty décédée ce matin, à trois heures, au susdit asile de la Retraite. Sur la déclaration à nous faite par [?] Adolphe Lafarelle, secrétaire comptable, âgé de soixante-deux ans, et Etienne Imbert, boucher, âgé de cinquante-quatre ans, demeurant tous deux à Laforce, voisins et non parents de la défunte. Constaté suivant la loi, et après nous être assuré du décès, approuvant le renvoi par nous adjoint soussigné, remplissant pour le Maire empêché les fonctions de Maire et d'officier de l'état civil de la commune de Laforce, chef-lieu de canton, arrondissement de Bergerac, département de la Dordogne. Les témoins ont aussi signé le présent acte, après lecture faite » (Dordoinako Departamentuko Artxiboak, 5MI36605_078 kota).

pour mon cœur un deuil véritable de la perdre. Quelle belle voie dans son humble sphère et quel exemple elle laisse après elle ! Comme elle est un vivant témoignage de ce que peut être le service domestique pris dans le beau sens du mot ! Aimée, respectée par les enfants qu'elle a élevés et, à leur tout, par leurs enfants, nous sentions ce cœur fidèle battre avec les nôtres : nos douleurs ont été les siennes ; nos joies elle les partageait ; nos chers morts, elle les pleurait. Un cœur pareil où le trouver au temps actuel ? Et tout cela, sans jamais devenir indiscreète, ni familière, toujours humble, Anna n'en était que plus aimée... ». (Les Asiles John Bost 1900: 46-47)

Logikoena da Ürrütiren gorpua La Forceko *Les Allains* hilerri protestantean hortz zezaten: maila apaleko protestantea, zurtz, ezkongabe, senideak aspaldi Zuberoan utzirik eta La Force herrian azkendurik; ez dirudi bere Zuberoan hortzi izateko aukera zuen. Halere, *Les Allains* hilerrian ez dugu Ana Ürrütiren tonbaren arrastorik aurkitu.

1.4. Kronologia

1826-6-19	Ana Ürrütiren sortzea Zuberoako Ozazen.
1842	Zuberoa utz (cf. 3. gutuna).
1850	Alphonse Richard de la Harpe artzainaren etxean sar, Bordelen.
1851-3-27	Marie Üthürbürüren, Ana Ürrütiren amaren herioa Ozazen.
1855/56	Alphonse Richard de la Harpe artzainaren « décès brutal ».
1866ko uztaila	Ana Ürrüti Baionatik pasa (cf. 4. gutuna).
1869	Parisen predikatzaile —noizdanik ez dakigu—.
1869-1874	Joseph Nogaret artzainarekiko gutuneria.
1870-1873	Euskal Herrian: Senperen ahizparenean, Ozazen aitarenean.
1873	Ana Ürrütiren itzulpenen argitalpena (Cazals, Baiona).
1874-1-3	Londresera joan (ikus 23. gutuna).
1875	Vinsonek van Eysi Ana Ürrüti Londresen dela aipa.
1878-8-24	Antoine Ürrüti, Ana Ürrütiren aita Ozazen hil.
1881	Ana Ürrüti Londreseko errolan.
1887	<i>Epitrien</i> 2. edizioa (Baiona/Paue).
1888	<i>Ebanjelio saintiaren</i> 2. edizioa (Goude-Dumesil, Ortheze).
1891	Ana Ürrüti Londreseko errolan.
1898-6-23	La Forceko <i>La Retraite</i> zahar etxean sar.
1899	John Bost Asiloen urteko txostenak Ürrütiren egoera aipa.
1900-2-19	Ana Ürrüti <i>La Retraite</i> asiloan hil.

1.5. Ondorio gisara

Lan honetan Ana Ürrüti (1826-1900) ebanjelista eta itzultzaile zuberotarraren biografia zirriboratu dut, bai eta haren frantses gutunen edizioa plazaratu. Aldiz, zenbait galderari ihardestea artikulua helmenetik kanpo gelditzen da. Hasteko, Ürrüti anderearen biografiaren etapa eta zedari nagusiak berreraiki ahal izan baditut ere, oraino badira lausogune eta hutsune luzeak. Halako bizitza ezohiko batek bide ematen du euskal ikasketetan guti landu diren ikerlerrotatik barnatzeko, hala nola katolizismo eta protestantismoaren arteko lehia XIX. mende hondarreko (Ipar) Euskal

Herrian, euskaldun protestanteen sareak eta, harago, kultura sareak ere. Ikusi dugun bezala, maila apaleko etxe bateko haur izanik, sortzez katoliko, Ana Ürrütik protestantismoa hartu zuen, eta fede berria bere bizitzaren iparrorratza egin. Orduetik aitzina harat-honaka atzematen dugu, betiere protestanteen babespean, Parisen bezala Akitanian eta Londresen ere.

Erljioaz landara, Ana Ürrüti euskaltzaleen sarean ageri zaigu —Vinson, van Eys, Bonaparte—, halako ospe handiko adituekin kolaboratzen, baina baita hain ezagun ez diren batzuekin ere —Anabitarte jauna, Probyn ahizpak—. Predikatzaile jarduerak erlijiozko literaturan murgiltzera eraman zuen Ürrüti, euskaraz idatzirikakoan ere. Euskaldun protestanteen sarean liburuak banatzen eta trukatzeko zituen. Denbora iragan ahala, kultura sare batean ere kokatu zen: Vinsonentzat testu hornitzaile gisara agertzen da, atzerriko euskalariaren kolaboratzaile, Museo Britanikoko euskal liburuen kopiagile eta bestelako kudeantza obratzaile. Bonaparte printzearentzat zubereraren informatzaile ez ezik, euskalki horretako testuen edizio lanetan urgazle ere izan zen. Harago, Ana Ürrütik, «bere burua gomendatzeko bere erlijioa baizik ez zuenak», bazekien gizarteko bestelako giroan ere mugitzen; gogora bitez Frances Willard sufragista amerikarra, Aline Hoffmann idazle suitzarra eta Pavel Demidov aristokrata errusiarra.

Azkenik, Ana Ürrütiren itzulpenen edizioen adalatzea komeni liteke. Tradukto-logiaren aldetik, bi puntuk interes bizia luke: i) beste euskaratze batzuei erkatzea, eta ii) frantsesezko balizko iturri-testuen segurki identifikatzea, Agirrerren (2016) hipotesiaren bermatzeko ala osatzeko (ikus § 1.2). Ene ustez, Ürrütiren zubereraren behar bezala baloratzeko sakonki aztertu behar ditugu haren itzulpenak, beste batzuekiko konparantza sistematikoa egitez. Noraino hartzen zuen libertate euskararen erran-bideen hautatzeko, noraino bat etortzen zen beste euskaratzaileekin, noiz haiengandik urruntzen zen, eta zergatik. Ailitez lan horiek hurbileko etorkizunean ager!

2. Ana Ürrüti – Joseph Nogaret gutuneriak (1869-1874)

2.1. Aurkezpena

Lan honek ezagutarazten duen gutun bilduma Parisen dago, *Société de l'histoire du protestantisme français* izeneko erakundean, eta bada kopia mikrofilmata *Centre d'étude du protestantisme béarnais* (CEPB) delakoaren artxiboan, egun Pirinio Atlantikoen Departamentuko Artxiboetan ezarria, Paueko egoitzan. CEPBren katalogoan (Marin *et al.* 2007: 105-106) 1Mi104 kotak Pierre Nogaret eta Joseph Nogaret artzainei lotutako dokumentuak biltzen ditu, eta horren barnean, 1Mi104/46 bobinak, hain zuzen, Ürrüti-Nogaret gutuneria gordetzen du beste hainbat dokumenturekin batean. Zehazkiago, 1Mi104/46 bobinaren barnean «Anna Urruty 1869-1874» epigrafeak 29 dokumentu batzen du: 28 eskutitz eta artzainen zerrenda bat, printzipioz gutunekin loturarik gabea.

28 gutunetarik 26tan Ana Ürrüti anderea da igorlea, batean Joseph Nogaret Baiionako artzaina, eta beste batean Lætitia Probyn emazteki ingelesa. Mikrofilmean gutunak dataren arabera hurrenkeratuak dira, baina azken bostek ez dute datarik, edo datak ez du urtea adierazten. Halere, edukiaren analisiak bide eman dit azken bost

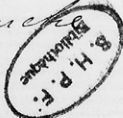
gutun horien datatzeko, eta edizio honetan kronologikoki dagokien hurrenkeran emateko. 1. taulak gutunen gaineko oinarrizko datuak erakusten ditu. Taketen arteko urteak edo lekuak ez dira gutunetako testuetan esplizituki adierazten; dagozkien gutunen hastapeneko oin-oharretan ematen da datazio argudioen berri.

3. irudian ikusten denez, Ana Ürrütiren izkirioa neke gabe irakurtzen da. Taimainaz denaz bezainbatean, gutun sortak 7.730 hitz dauka, zeinetarik 282 Lætitia Probynek idatziak baitira, eta 73 Joseph Nogaretek. Lan honetan Ürrütik idatziak ez diren bi gutun horien ere eskaintzea erabaki dut. Batetik, dokumentu batasun baten parte direlako; bestetik, Nogareten eta Ürrütiren arteko harremani dagozkielako. 2. gutunean Joseph Nogaretek Orthezeko artzainari idazten dio Ürrütiz, eta 19.ean Lætitia Probynek Nogaret artzainari, besteak beste, Ana Ürrütiren etortzearen aiduru dela adierazteko. Horregatik, bi gutun horien apart uzteak ez lioke lan honi inolako mesederik eginen, gainerako eskutitzen osatzeko eta hobeki ulertzeko baliagarriak baitira.

1. taula

Gutunen gaineko oinarrizko informazioa

Zk.	igorlea	hartzailea	data	nondik	hitza
1	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1869-10-14	Paris	180
2	Joseph Nogaret	Théodore de Felice	[1869ko larrazkena]	[Baiona]	73
3	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1869-10-25	Paris	303
4	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1869-11-17	[Paris]	376
5	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1870-07-10	[Senpere]	432
6	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1870-07-31	Senpere	931
7	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	[1870]-08-07	[Senpere]	218
8	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	[1870]-08-16	[Senpere]	44
9	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	[1870eko agorrila]	Donibane-Garazi	166
10	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1870-08-25	Ozaze-Zühara	191
11	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1871-05-31	Senpere	60
12	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1871-07-18	Ozaze-Zühara	306
13	Ana Ürrüti	Nogaret anderea	[1872]-01-23	Ozaze-Zühara	403
14	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1873-06-11	Ozaze-Zühara	208
15	Ana Ürrüti	Nogaret anderea	1873-06-16	[Ozaze-Zühara]	147
16	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1873-07-17	[Ozaze-Zühara]	83
17	Ana Ürrüti	Nogaret anderea	1873-09-05	[Ozaze-Zühara]	112
18	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1873-09-10	Ozaze-Zühara	209
19	Lætitia Probyn	Joseph Nogaret	1873-12-03	Londres	284
20	Ana Ürrüti	Nogaret anderea	1873-12-08	Ozaze-Zühara	402
21	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1873-12-12	Ozaze-Zühara	243
22	Ana Ürrüti	Nogaret anderea	1873-12-16	Ozaze-Zühara	75
23	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1874-01-15	Londres	817
24	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	[1874]-01-15	[Londres]	69
25	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1874-02-16	Londres	110
26	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1874-02-16/18	Londres	455
27	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1874-02-23	Londres	430
28	Ana Ürrüti	Joseph Nogaret	1874-03-13	Londres	403

Jeudi matin 14e octobre 69
 10 rue Malabranche

 Cher Monsieur

 Merci de votre
 aimable lettre, qui se
 porte ce peuple barbare
 dans mon cœur bien coupé
 plus qu'on ne le pense
 mais ce qui me toujours
 empêche d'y penser
 de me établir dans mon
 pays, c'est cette parole
 du Seigneur, en vérité,
 je vous dis, qu'aucun
 prophète n'est bien reçu

3. irudia

1. gutunaren lehen orrialdea

Joseph Nogaret (1811-1890) Baionako eliza erreformatuaren artzaina izan zen 1850etik 1890era bitartean. Azpimarratzekoa da Baionan XVI. mendetik giristino erreformatuak izan arren, hiriko tenplua soilik 1847an eraiki ahal izan zutela (CEPB 1998). Nogaret eta Ürrüti, biak Akitaniako euskaldun protestanteen komunitatearen eragileak izanik, ez da harrizkoa harreman estuetan izatea. Haien arteko trukaketatik informazio interesgarri anitz idokitzen da. Lehenik, Ana Ürrüti anderearen biografiari dagokionez: adibidez, orain arte ez genekien Ingalaterran bizi izan zela. Bigarrenik, euskal testuei dagokienez: Ürrütiren itzulpenen argitaratzea, Londresen protestanteek euskal liburuen kopien egitea, edo Bonapartek zubererarekin aurkitu zailtasunak. Hirugarrenik, XIX. mendeko (Akitaniako) Euskal Herriko protestanteen sareari dagokionez.

Ana Ürrütiren testu ekarpenaz harago, beharbada hirugarren informazio mota hori da eskutitzek erakusten duten alderdi hunkigarriena. Ürrüti bezalako emazteki xume batek nola egiten ahal zuen bere herrikideen artean predikatzeke, eta nolako pertsekuzioa pairatu zuen zenbait apez katolikorengandik. Izan ere, sortzez katoliko, bere gaztaroan Ürrütik fede protestantea hartu zuen, eta denborarekin ebanjelizatzaille, predikatzaile edo Bibliaren emazteki (*Bible woman*) bilakatu zen. Soilik horrela konprenitzen ahal da haren grina testu erlijiosoen zubereratzeko.

Roquek (2013) ohartarazi bezala, euskal literaturaren historietan Ana Ürrüti ez da behin ere aipatua, «eta Jean-Louis Davantek bere *Zuberoako literatura: antologia laburra* obran ere lerro bakarra eskaintzen dio». Berriki Urgellek Bonaparteren kolaboratzaileen artekotzat hartu du (2018: 590), bai eta emazte izatea garaiko testuinguruan nabarmendu (2018: 601). Dударik gabe, Ana Ürrütiren memoria euskal letratatik ia ezabatzeraino eraman duen ahantzura erlijio herratik dator —bistan dena, maila xumeko emazte izateak ez du sobera faboratu—. Haatik, Ürrütiren mundua bere kontrako sermoiak irakurtzen zituen Senpereko apez harena (§ 1.2.4) baino zabalagoa zen. Bizitzak Zuberoatik urrunera eraman zuen, Frantziaren mugez harago; horregatik egun haren herexa nazioartean aurkitzen ahal dugu, ingelesez edo alemanez idatzitako iturrietan.

2.2. Edizio erabakiak eta irizpideak

- a) Gutunak hurrenkera kronologikoan zenbaturik eskaintzea, nihaurrek datatu bost gutunak barne. Hein batean, horrek CEPBren mikrofilmaren barne hurrenkera hausten du.
- b) Orrialdeztapen sistemak gutunaren zenbakia eta orrialdea erakustea. Adibidez, <3,1v> markak hirugarren gutunaren lehen orriaren ifrentzuari (*verso*) erreferentzia egiten dio.
- c) Ürrütiren izkirioren eta paperaren tamainaren arteko proportzioa kontuan izanda, originalaren lerroen ez mantentzea erabaki dut, irakur aisetasunarentzat.
- d) Eskutitzetan paragrafoen arteko banaketa beti argi ez delako, komenigarri izan denean libertate hartu dut paragrafoen antolatzeke.
- e) Ortografiaren eguneratzea, lan honen helburua ez baita Ana Ürrütiren frantsesaren ezaugarrien azterkatzea, haren gutunetako edukia garbi aurkeztea baizik. Hortaz, eduki horiek irakurleari modu ulergarriean eskaintzen dira, frantsesa egungo konbentzio grafikoetara ekarririk. Hautu horrek Ürrütiren frantsesaren zenbait ezaugarri fonologiko ezkututzen du (Ana Ürrütiren frantsesarentzat, ikus § 2.3).
- f) Puntuazioa egungo usantzara ekartzea; orobat letra larri eta xeheen erabilpena: *dieu, mon Père* → *Dieu, mon père*, etab.
- g) Laburduren garatzea: *M, 1e, St, fr* → *Monsieur, première, Saint, franc*, etab. Ber maneran, urteen adierazpenaren osatzea: *69* → *1869*.
- h) Zifra txikiei dagozkien zenbakiak letraz ematea: *6* → *six*.
- i) Ortotipografiaz denaz bezainbatean, liburuaren izenburuak letra etzanaz ematea, eta estilo zuzeneko perpausak kakotxen artean.
- j) Gutun bedera datu nagusiak biltzen dituen fitxaz hornitzea.

2.3. Ana Ürrütiren frantsesaz

Lan honen xedeen artean ez izanik ere, Ana Ürrütiren frantsesaren gaineko ohar zenbaiten egitea komenigarri iruditu zait. Erakutsi denez (§ 1.3), Ürrüti gutxienez Zuberoan, Bordelen, Parisen, Londresen eta Dordoinako herri batean bizi izan zen; ibilbide horrek profil eleanitza zizelkatu zuen. Zubereraren sortzezko hiztun, baliteke gaskoieraren nolabaiteko ezagutza ukan zezan; Bordelen beharraz ikasi zuen frantses. Horrezaz gainera, haren gutunetarik ondorioztatzen da i) *manexen* euskara ezagutzen zuela, eta ii) espainieraz ere bazekiela, bederen irakurtzeko beste.¹³ Azkenean, Londresen hogeitaz urte luze iraganik, oso egiantzekoa da ingelesa ere ikas zezan.¹⁴

Frantsesari doakionean, Ana Ürrütirena hein batean «hegoaldekoa» dugu, hots, *français régional du Sud* (cf. Mooney 2016). Frantses barietate horrek gaskoieraren eragin markatua du, eta horrek sistema fonologikoaren sinpletzea dakar —nabarrenki bokaletan, baina ez bakarrik—, sintaxi egitura ez-estandarrek, frantses tradizioan *gasconismes* deituak, edo lexikoaren hautuak. Euskaldunetan, gainera, horri guztiari euskararen eragipena erantsi behar zaio. Bestalde, gogoan izan behar da ortografia eta instrukzio maila estuki lotuak direla.

Menturaz, Ürrütiren frantsesa ez zen bere denborako zuberotarrek erabiltzen zutena bezain «régional». Bordelen hastapenetik suitzar etorkiko familia burges baten zerbitzuan egon zen; halere, pentsatzekoa da gainerako sehiakin, edo karrikan, frantsesaren moldeak bertako barietatetik hurbilago zirela. Ondoren, Ana Ürrütiren bizitzak maila bateko frantses hiztunekin, hizkuntza estandarretik hurbilago edo osoki estandarrean aritzen zirenekin harremanetan izatera eraman zuen.

Padilla-Moyanori jarraikiz (2017: 173-178), euskaldunen «français régional» horren ezaugarri hautemangarrienak ondoan zerrendatuak dira; Ana Ürrütik horietarik batzuk baizik ez ditu lekukotzen:

- /œ/ & /y/ fonemen arteko kontrastearen neutralizazioa. Ürrütiren grafiek noizean behin salatzen dute ezaugarri hau: *dumain* ‘demain’ 6,3v, *lendumain* ‘lendemain’ 10,1r, *puis* ‘peux’ edo *peu* ‘pu’. Ber maneran, gutunetako heste formularen beti [*salutations*] *affecteuse* ‘affectueuses’ idazten du.
- /e/ , /ɛ/ & /ə/ fonemen arteko kontrasterik eza. Ürrütiren gutunetan zail da erabakitzea afera ortografiko hutsa ote den; cf. han-hemen *je ne* ‘je n’ai’.
- /o/ > /u/ sudurkari aitzin. Etxahun Barkoxekoak *coumparaitre* & *coumparetre* idazten zuen, frantsesa *à la béarnaise* ahoskatzen zuelako seinale (Etxahunen frantsesarentzat ikus Haritschelhar 1996); Ana Ürrütik, aldiz, ez du horrelakorik.
- /b/ & /v/ fonemen arteko neutralizazioa. Ürrütik ia beti bereizten ditu <b> & <v> grafiak, haren herrikide apalki alfabetatuek usu *bous* ‘vous’, *abons* ‘avons’ bezalakoak idazten zituztelarik.
- 3. konjugazioko infinitiboen bukaerako -r-ren erortzea (adib. *mouri* ‘mourir’). Horren adibiderik ez da Ürrütiren gutunetan.

¹³ 6. eskutitzean Ürrütik kontatzen du bi *espagnol* ezagutu duela (batek euskaraz ez zekien), espainolez idatzitako liburuak irakurrarazi dizkiela eta Espainiako egoeraz mintzatu direla. Halaber, 11. gutunean *beaucoup de petits livres espagnols* dauzkala dio.

¹⁴ Londreseko lehen hilabeteetan, Ürrütik azaltzen du ezen ingelesaren ezagutza minimorik gabe *ce n'est pas facile de faire de longues courses à Londres* (28,2r).

- Zalantzak dardarkarietan, grafikoki <r> & <rr> arteko nahastekamendua ekarzen baitute. Ürrütik usu idazten du *verai* ‘verrai’ edo *pourais* ‘pourrais’, eta inoiz alderantzizkoak ere: *guerri* ‘guéri’ 13,1v, *forrets* ‘forêts’ 18,1v.
- /k/ + /s/ > /ts/. Etxahun Barkoxekoak *aflitcion* & *fontcion* modukoak idazten zituen, gisa guztiz euskararen eragipenez; Ana Ürrütik ez du horrelakorik.
- Frantsesaren genero gramatikalen nahastea (euskaldunetan). Ürrütiren gutunek horren adibide batzuk dakartzate: *un injure* 23,1v, *un œuvre* 2,1r edo *un aversion* 7,1v, besteak beste. Halere, artikulua definituarekin behin ere ez da gertatzen, eta horrek beharbada kontu grafiko hutsa seinatzen du.

Bestalde, Ana Ürrütik ortografia aski ez-estandarra erabiltzen du; hona desbideratze sistematiko nabarmenenak:

- Frantses partizipio edo adjektiboekiko komunztadura eza, hala pluralean (*les Basques ne sont pas opposé* 4,1v *les pretres sont très méchant* 5,1v), nola femeni-noan (*une sœur marié* 4,1v) ala bietan (*deux familles souletin* 6,2v; [*elles*] *sont désolé* 10,1r). Ürrütik arazoaren nolabaiteko kontzientzia bazukeen, zenbait hipertzuzketak salatzen baitu: *j’ai amenée ma sœur* 4,1v.
- Halaber, bere buruaz aritzean Ana Ürrütik maizenik maskulinoaren bukaera grafiatzen du: *je suis tout disposé* 3,1v, *j’étais revenu* 6,1r, [*il*] *m’a rendu* 12,1r, etab.
- /ã/ bokal sudurkaria irudikatzen duten grafien nahastea: *Handaye* 28,2v, *residance* 3,1r, *indispensable* 3,1v, *Luxanbourg* 3,1v, *parants* 4,1v, *intantion* 4,1v, *contant* 5,1r, *pendant* 5,1v... baina baita *demender* 6,2r, *connaissance* 6,1v.

Gainerakoan, afera ortografiko gehienak ez dira sistematikoak. Etsenpluz, zenbaitetan Ürrütik <au> digrafoaren ordez *o* idazten du: *oberge* 6,3r, *s’ocmente* ‘s’augmenté’ 12,1r, *Moléon* 12,1v, eta inoiz ifrentzuz ere: *il n’ause pas* 5,1v. Hemen ortografia afera guztien zerrendatzeak luzeegi joko luke; irakurleak I. Eranskinera jo dezake.

2.4. Ana Ürrüti. Frantsesezko gutunak (1869-1874)¹⁵

1

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina.

Nondik: Paris.

Data: 1869-10-14.

Edukia: Biblia Sozietatearen proposamenaren ondoan, Ana Ürrütik Euskal Herrian finkatzeko desioa adierazten du, zalantzak baditu ere.

¹⁵ Azaldu den bezala (§ 2.1), 2. eta 19. eskutitzak ez dira Ana Ürrütik idatziak, baina gainerakoekin batean eskaintzea komenigarri iruditu zait.

<1,1r> Jeudi matin, 14 octobre 1869

10 rue Malebranche

Cher Monsieur,

Merci de votre aimable lettre. Oui, je porte ce peuple basque dans mon cœur beaucoup plus qu'on ne le pense, mais ce qui m'a toujours empêché d'y penser de m'établir dans mon pays, c'est cette parole du Seigneur : « En vérité, je vous dis qu'aucun prophète n'est bien reçu <1,1v> dans son pays ». Veuillez, cher Monsieur, lire Luc 4, versets 24, 25, 26, 27 ; Math 12, v. 57 ; Jean 4, v. 44.

J'ai toujours pensé que Dieu m'avait donné une œuvre ici, une œuvre qu'un autre peut parfaitement faire, mais je me dis : « pourrai-je faire quelque chose dans mon pays ? » Devant cet appel de la part d'une Société, je me sens comme écrasée ; je ne sais, cher Monsieur, quelle décision prendre. <1,2r> Aujourd'hui j'ai besoin de quelques jours de réflexion. Et c'est Dieu qui m'appelle ; il me semble que cet œuvre est au-dessus de moi.

En tous cas, dans quelques jours je saurai mieux vous le dire. En attendant, veuillez, cher Monsieur, recevoir, ainsi que Madame Nogaret, mes bien affectueuses salutations.

Anna Urruty

2

Igorlea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Hartzailea: Théodore de Félice, Orthezeko artzaina

Nondik: [Baiona]

Data: [1869ko larrazkena]

Edukia: Joseph Nogaretek Ana Ürrütik Euskal Herrira etortzeko erabakia hartuko duelako esperantza du.

<2,1r> Monsieur le pasteur Théodore de Félice¹⁶

Cher Monsieur et frère,

Pour vous tenir au courant des affaires, je vous envoie deux lettres reçues dernièrement. Vous voyez que la première affaire tombe dans l'eau... et la seconde est en l'air. J'espère de la bonté de Dieu que Mademoiselle Urruty se décidera à venir. Un mot de Monsieur Granié dans ce sens pourrait y contribuer. Je vais lui écrire de nouveau.

Votre,

Joseph Nogaret

¹⁶ Guillaume de Félice « Théodore » (Montauban, 1840 - Versailles, 1891). Orthezeko Eliza erreformatuaren artzaina eta Joseph Nogaret artzainaren adiskidea. Ana Ürrütirekin harremanetan zen. Lan batzuk argitaratu zituen, besteak beste, *Catéchisme à l'usage des écoles primaires protestantes* (Paris, 1879). Gogora bedi Ürrütiren itzulpenen bigarren edizioak Orthezen argitaratu zirela (1887-1888).

3

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: Paris

Data: 1869-10-25

Edukia: Zuberoa 27 urte lehenago kitaturik, eta 43 urte duelarik, Ana Ürrüti Euskal Herrira etortzeko galtoa onartzeko da. Euskaratua den Testamentu Berriaz galdetzen du, bai eta jasoko duen estipendioaz.

<3,1r> Paris, 25 octobre 1869

10 rue Malebranche

Cher Monsieur,

L'œuvre pour laquelle la Société me demande, est une œuvre grande, difficile, car tout naturellement il faut un lieu de résidence, mais ensuite il faut aller de village en village ; c'est ainsi que je le considère. Je ne pourrais pas faire autrement, or comme je suis un peu âgé, 43 ans, et que j'ai quitté mon pays depuis 27 ans, je crains, cher Monsieur, de ne pas être à la hauteur de cet œuvre, quoique ma pensée a été toujours de retourner dans mon pays.

Permettez-moi, cher Monsieur, <3,1v> de vous faire quelques questions. Il y a-t-il un Nouveau Testament traduit en basque, quelle est la somme que la Société peut déposer pour cet œuvre ? Depuis que je suis évangéliste, j'ai toujours accepté ce qu'on a bien voulu donner. L'Église de Luxembourg¹⁷ me donne 100 livres par mois, cela est tout à fait nécessaire pour Paris. Je sais que je n'ai pas besoin de cette somme pour vivre dans mon pays ; cependant, je ne sais pas exactement ce qu'il me faudrait, car dans l'évangélisation il y a bien des petites dépenses indispensables, et moi-même, je ne possède absolument rien.

Ne croyez pas, cher Monsieur, que je tiens tellement à rester à Paris : je suis toute disposée <3,2r> à quitter ce qui me tient. C'est l'œuvre dont je suis chargée, et dont je suis très occupée, l'œuvre que je ne pourrais pas le laisser de suite. Mais en tous les cas, cher Monsieur, je ne pourrais pas aller dans mon pays avant le printemps.

Pardonnez-moi de vous avoir pas répondu plus tôt, mais croyez-moi, cher Monsieur, que vos lettres m'ont fait bien plaisir, que cette pensée d'évangéliser les Basques est depuis bien longtemps dans mon cœur.

Veuillez agréer, cher Monsieur, mes bien respectueuses et chrétiennes salutations.

Anna Urruty

¹⁷ Ana Ürrütiren denboran *Chapelle du Luxembourg* (1857an fundatua), gero Pentement-eko tenplarekin bat eginik, eta hortik egungo izendapena: *Église protestante unie de Pentemont-Luxembourg*.

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: [Paris]

Data: 1869-11-17

Edukia: Ana Ürrütik Paris kitatzea erabaki du. Euskaldunen ebanjelizatze susmorik piztu gabe nola eginen duen azaltzen du. Théodore de Félice, Orthezeko artzainak, euskarazko ebanjelioa igorri dio. Anak badu ahizpa bat Senperera ezkondua, eta hantxe izan zen hiru urte lehenago. Oraino euskarazko Biblia behar du; Londreseko eliza frantsesaren artzaina den Pontet jaunak igorriko diola uste du.

<4,1r> [17 novembre 1869]¹⁸

Cher Monsieur,

Je vois décidément que je suis obligée de laisser toutes mes occupations de Paris, et c'est un moment où je me sens un peu utile, et où il semble que Dieu m'avait donné une grande facilité, et où je ne peux quitter sans que je sois remplacée. Je n'en ai pas parlé encore au Conseil de l'Église ; je compte le faire à la fin du mois.

Je ne peux pas préciser encore l'époque ; je pense que ce sera dans le mois de mars ou avril, mais je ne peux fixer qu'après que j'aurai <4,1v> annoncé. De plus, ne pouvant pas dire à mes parents, ni dans mon pays, que je vais pour évangéliser, j'ai besoin de prendre toutes mes mesures. Mon intention est de dire que je vais passer quelques mois, six mois ou un an. Je ne ferai pas de suite une grande installation.

J'ai une sœur mariée à Saint-Pée,¹⁹ où on parle justement le basque comme dans l'évangile que j'ai reçu il y a quelques jours de Monsieur De Félice d'Orthez. Ma sœur ni mon beau-frère ne sont pas opposés à l'évangile. À l'époque de mon passage à Bayonne, il y a trois ans et quatre mois, ma sœur, étonnée de voir un convoi sans prêtre, et où je vous ai reconnu, j'ai amené ma sœur <4,2r> au cimetière où elle vous a entendu. C'était la première fois qu'elle entendait un pasteur, c'est donc à Saint-Pée que je compte passer quelque temps, et ensuite je verrai à mesure ce que je pourrai faire.

J'ai reçu une lettre de Monsieur le pasteur De Félice d'Orthez il y a huit jours. Il me dit que le Comité se réunira vers la fin de ce mois, et que d'après les décisions prises, qu'on m'écrirait.

J'aimerai bien, cher Monsieur, faire connaissance de cette dame protestante que vous me parlez.

¹⁸ Data gutunaren akabantzan idatzia dago; ondoren, norbaitek idatzi du goialdean, lapitez, taken artean.

¹⁹ Ez dakit Anaren ahizpetarik zein den. Ozazeko ezkontza agirien xerkan soilik Catherine ahizparena atzeman dut, « fille majeure d'Antoine Urruty »: 1852ko uztailaren 30ean Ozazen adreza zuen Cyprien Laxague oskigilearekin ezkondu zen.

Je pense qu'il me sera facile d'avoir une Bible en basque. Monsieur Du Pontet,²⁰ qui est pasteur de l'Église française suisse à Londres, et qui est à la fois le mari de Mademoiselle De la Harpe,²¹ je suis sûre, m'en procurera une. J'espère que <4,2v> votre santé va mieux.

Veillez agréer, cher Monsieur, mes respectueuses salutations, et me croire votre dévouée en Christ.

Anna Urruty
Mercredi matin, 17 novembre 1869

5

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: [Senpere]

Data: 1870-7-10

Edukia: Ana Ürrüti Lapurdin da. Favre jaun protestantearen ezagutza egin du. Monjek haren ahizpa jazarri dute, eta Senpereko apezak sermoi sutsu bat egin du Anaren kontra. Itzulpen proiektuaren formulazioaren hastapena. Euskarazko Testamentu Berriaren ale bat eman du; beste pare bat obra galdatzen du.

<5,1r> Dimanche, 10 juillet 1870

Cher Monsieur,

Vendredi soir, en arrivant d'Ainhoa,²² j'ai trouvé votre lettre. Je vous remercie du message et des nouvelles de Monsieur Granier. Mon intention était bien écrire [sic] de temps en temps, quoique j'aie bien peur des rapports. J'espère que ces messieurs n'auront pas la pensée de rien publier, mais surtout mon nom. Ici je suis comme en promenade, si c'était autrement, je crois que je réussirais moins.

J'ai causé très longuement avec Monsieur Favre.²³ Il a été très content de faire ma connaissance ; je lui ai porté quelques lectures. <5,1v> Monsieur Favre est protestant du cœur, mais il n'ose pas faire professions, il attend qu'il y ait d'autres personnes. Il a peur des persécutions, il dit que les prêtres sont très méchants dans le Pays Basque, et je m'en aperçois un peu.

Pendant que j'étais à Bayonne jeudi dernier, ma sœur a été extrêmement grondée par les sœurs religieuses, en disant que je lis des mauvais livres et que je suis damnée. Ma sœur, qui croit à la Bible, a voulu voir si la bible que je lis est mauvaise. Elle a fait

²⁰ Alphonse Richard de la Harpe Bordeleko artzainaren suhia eta Londreseko Eliza frantses suitzarraren artzaina. Hark egin zuen bere adiskide Ana Ürrüti *La Retraite* asiloan sartzeko eskaera.

²¹ Ellen Fanny Charlotte de la Harpe (Bordele, 1845). Alphonse Richard de la Harpe artzainaren haurretarik bat, Jules du Pontet Londreseko Eliza Frantsesaren artzainarekin ezkondua. Haur denboran Ana Ürrütiren zaintzaz gozatu zatekeen, beharbada horrek azaltzen du Ana Ürrütiren *lapsus linguae* pasarte honetan Du Pontet jauna « le mari de Mademoiselle De la Harpe » deitzean; gainerakoan « Madame Du Pontet » (20 & 23. gutunak).

²² Eskuizkribuan *Anhoua* irakurtzen da.

²³ Hemen *Favre* idatzia, baina gehienetan *Favre*.

prier le curé de venir la voir, mais le curé a refusé. Mais un jour, en sortant de l'église, le curé a beaucoup questionné ma sœur, et lui <5,2r> a dit de me dire de ne plus donner des livres, sans cela que je pourrais me repentir. Et enfin, aujourd'hui il paraît que le curé a fait un sermon furieux contre moi, mais tout cela ne m'effraie nullement, et je continuerai à donner mes livres chaque fois qu'on voudra bien les profiter.

J'ai décidé que je prendrai tous les passages qui concernent Pierre, suivis de ses Épitres pour les traduire en basque.

J'ai donné mon Nouveau Testament basque d'après la *Vulgate* à un jeune homme de Saint-Pée mais qui reste à la distance d'une lieue du village. Je désirerais <5,2v> bien un autre, car c'est tout un événement que ce Testament avec la signature de l'évêque...²⁴ Il y a des personnes qui sont assez simples pour croire que ce sont les protestants qui ont mis une fausse signature.²⁵

Je n'ai pas encore besoin de l'argent, mais pour le Testament, qui doit coûter trois livres, veuillez, cher Monsieur, prendre de cet argent. La voiture de Saint-Pée tout près de la Porte d'Espagne vient les lundis, jeudis et samedis.

J'aimerais aussi —si cela est possible— les *Enseignements de l'Église Romaine comparés aux Saintes Écritures*, mais en français. Et je crois aussi que vous m'avez parlé d'une petite histoire de la Vierge.

Veuillez agréer, cher Monsieur, mes bien respectueuses salutations.

Anna Urruty

6

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: Senpere

Data: 1870-7-31

Edukia: Senpereko apezak bere aurka bi sermoi egin ondoren, Ana Ürrütik auzapezaren gano jotzen du babes eske. Euskaldunen ebanjelizatze zailtasunak. Ürrüti Senperen, Azkainen, Donibane Lohizunen, Ainhoan eta mugako aterpe batean izan da misioetan. Gutuna Ainhoatik igorriko du, Senpereko postaria apezaren adiskidea izateagatik.

<6,1r> Saint-Pée, 31 juillet 1870

Cher Monsieur,

Dans le Pays Basque plus que partout ailleurs Satan fera tous ses efforts pour empêcher que le Règne de Dieu vienne. Heureusement que cette parole de Dieu, « si tu

²⁴ Perpaus makola dirudi, anakolutoa bailitzan.

²⁵ Ene interpretazioan, protestanteek faltsutu ez duten sinadura dakar liburuak, baina jendea sinadura hori faltsutua dela sinesteko bezain simple da. Uste dut euskarazko *Testament berri* hori Haranederren itzulpenaren lehen edizioa izan daitekeela, Harrietek argitaratua: *Iesu-Christo gure iaunaren Testament berria. Lehenago I. N. Haraneder Done Ioane Lohitsuco iaun aphez batec escuararat itçulia; orai, artha bereci batequin garbiquiago, lehembicico aldicotçat aguer-arazia, Laphurtar bi iaun aphezec* (Baiona: Lasserre, 1855). *Testament berri* horrek François Lacroix Baionako apezpikuaren zilegizatzea erakusten du.

crois, tu verras la gloire de Dieu » vient bien souvent dans mon esprit pour m'assurer. Je vais premièrement vous raconter mes difficultés.

Les Basques ont tellement dans leur esprit que hors de l'Église de Rome il n'y a²⁶ point de salut, qu'il suffit pour eux de savoir que vous n'allez pas à la messe pour croire que vous êtes un milieu de l'enfer. Les curés ont bien soin de leur dire que des faux prophètes viendront, et qu'il faut se tenir en garde contre <6,1v> ces faux prophètes en se tenant attaché à l'Église, sans quoi ils sont perdus, en sorte que ceux qui me parlent ont vraiment du courage. Et les Basques ont de la piété, sans connaissance, mais au moins ils ont le désir d'être sauvés.

Le curé a fait contre mes livres deux sermons si furieux qu'il a épouvanté plusieurs personnes. Quelques personnes pensent qu'on aurait dû me faire brûler ; d'autres, que je mérite d'être renvoyée. Enfin, le curé a fait tout ce qu'il a pu pour cela, mais il n'a pas réussi. Il a même été jusqu'à l'archevêché. J'ai envoyé au curé un Testament de Sacy avec un traité, *Le miel du rocher qui est Christ*. Je lui ai écrit quelques mots pour lui dire ce que je crois, et comment je suis arrivée à la connaissance de la vérité.

<6,2r> Enfin, je suis allée trouver Monsieur le maire du village, qui est en même temps notaire. Je lui ai montré le Testament de Sacy et les quatre évangiles en basque. Nous avons eu une longue conversation. Monsieur le maire m'a dit que ces livres étaient bons, mais qu'il ne fallait pas les montrer à personne, que les gens du Pays Basque ne les comprendraient pas. Monsieur le maire connaît très bien qu'on peut être sauvé sans être de l'Église romaine, mais il a plus de connaissance que d'amour pour Dieu. Je lui ai dit qu'après avoir passé plusieurs années loin de mon pays que j'étais revenue, et que tout naturellement je raconte à ceux qui me demandent pourquoi je n'y vais pas à la messe, comment j'ai été arrivée à la connaissance de la vérité. Mais Monsieur le maire, malgré sa connaissance, il est comme Pilate à l'égard de la vérité. Cependant, il a été fort gracieux : il m'a offert sa protection comme <6,2v> maire et magistrat.

Les encouragements ne sont pas très grands. Hélas, cependant, j'ai prêté trois nouveaux testaments dans le village : deux en basque, un en français. Et un de ces testaments basques j'ai prêté après le terrible sermon du curé à un brave propriétaire qui est à la fois du conseil du village. Il est venu chercher lui-même, et il m'a dit : « il y a dans ce livre quelques choses qu'on ne veut pas que nous sachions ».

À Ascain, qui est un village à huit kilomètres de Saint-Pée, j'ai deux testaments dans deux familles souletines. À Saint-Jean-de-Luz je connais deux familles autres que les deux protestants dont ces sont des protestants morts. J'ai prêté un testament à un jeune homme fort intelligent dont j'ai fait connaissance sur la plage, mais il m'a donné son nom et adresse pour quand j'irai de nouveau. À Ainhoa, la famille Favre serait protestante s'il y en avait d'autres, mais j'ai une autre famille souletine <6,3r> où j'ai prêté un testament. À Sare j'ai fait connaissance d'un instituteur qui m'a invitée d'aller le revoir, c'est aussi un souletin et un homme fort distingué. J'ai distribué quelques *traités* espagnols.

²⁶ Testuan aditz existentziala eliditua da: *hors de l'Église de Rome point de salut*.

Un jour j'ai dîné avec deux espagnols dans un auberge à la frontière. L'un d'eux est un officier de la douane, l'un d'eux parle basque. Comme on parlait des événements de l'Espagne, je leur ai demandé s'ils connaissaient l'histoire de Matamoros. Ils m'ont dit que non. Je leur ai raconté, ils étaient tout étonnés. Alors j'ai ouvert un *Nouveau Testament* espagnol, chapitre 8 de Saint Jean, et j'ai fait lire à l'officier de douane —car l'autre qui parle basque ne sait pas lire— depuis le verset 29 jusqu'au 31. Et je lui dis : « Vous voyez ce livre ? Eh bien, quand les Espagnols le connaîtront, l'Espagne sera libre ». Ensuite, je lui fais lire chapitre 1er *Galates* jusqu'au verset 13. Pendant qu'il lisait un curé est entré, il a montré le Testament au curé et lui a demandé si c'était un bon <6,3v> livre. Le curé a dit qu'oui, alors l'officier de douane a voulu garder le livre. Il m'a remerciée et m'a donné son nom.

Mais ici il faut faire tellement attention de ne pas donner des livres aux gens qu'on ne connaît pas... Les curés se donnent un tel pouvoir qu'ils tiennent les gens tout à fait esclaves, en sorte qu'il faut faire connaissance avant de donner un livre ; autrement ils croient que ce sont des mauvais livres et ils montrent au curé. J'aurais besoin encore six nouveaux testaments de Sacy,²⁷ mais j'irai moi-même les chercher. Le dernier paquet que vous m'avez envoyé, je l'ai reçu au bout de trois jours et tout défait, en sorte que je ne vais pas donner aucune commission du reste. Demain je vais à Ainhoa, où je mettrai cette lettre à la poste ; le facteur est si ami avec le curé que je crains pour mes lettres.

Veillez, cher Monsieur, recevoir mes salutations affectueuses.

Anna Urruty

<6,1r> Madame De la Harpe²⁸ me charge dans une de ses lettres de vous faire toutes ses salutations.²⁹

7

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: [Senpere]

Data: [1870-8-7]

Edukia: Favre jauna prest zenbait testuren itzultzeko. Ana Ürrüti apez katolikoek beldur bizi; ez die ahizpari eta koinatuari arazorik ekarri nahi. Hondarribiara joanen da, gero Nafarroa Beherrera, eta ondoren non instala erabakiko du. Anak Favre jaunaz hitz egin nahi dio Nogaret artzainari.

²⁷ Ürrütik de preposizioa gabe erabiltzen du *avoir besoin de X* moldea, menturaz euskararen *X behar izan* egituraren eraginaz.

²⁸ Jacqueline Louise Henriette Malan (Geneva, 1813). César Henri Abraham Malan teologo genevarraren alabetarik bat, Alphonse Richard de la Harpe Bordeleko artzainarekin ezkondua. Ene hipotesian, Ana Ürrütik haren bost haurrak zaindu eta hezi zituen.

²⁹ Gutunaren lehen orrialdeko ertz batean idatzia, *a posteriori*.

<7,1r> Dimanche matin, 7 août [1870]³⁰

Cher Monsieur,

Vendredi soir, en arrivant d'Ainhoa, j'ai trouvé votre lettre. Lundi me trouvant un peu souffrante, et mardi et mercredi un terrible orage et pluie m'avait empêché d'aller à Ainhoa, je ne suis allée que jeudi.

Monsieur Favre veut bien faire la traduction de l'histoire de la Vierge <7,1v> par Monsieur Roussel,³¹ et du Purgatoire par Monsieur Malan.³² Vous pourriez, cher Monsieur, prendre³³ les Testaments chez Monsieur Stuart-Menteath,³⁴ ou j'irai les prendre moi-même ? Je ne voudrais qu'on s'en aperçoit même que je le connais. Il a distribué quelques livres il y a un an, et le curé du village a une aversion terrible pour lui.

La semaine prochaine je compte aller passer quelques jours à Fontarabie ; <7,2r> je serai plus libre que chez ma sœur. Pour les difficultés qui peuvent m'arriver par les curés, je ne pense pas rester longtemps ici ; je ne voudrais occasionner aucun désagrément à mon beau-frère et à ma sœur. Après que j'aurai fait un petit voyage dans la Basse Navarre, où je dois passer quelques jours chez une amie d'autrefois, je verrai où je pourrais me fixer. Je pense aller vous <7,2v> voir pendant le courant du mois ; je désire vous parler un peu de Monsieur Favre, qui aimerait faire votre connaissance.

Veuillez, cher Monsieur, agréer mes salutations affectueuses.

Anna Urruty

8

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: Nonbait Euskal Herrian

Data: [1870]-8-16

Edukia: Ana Ürrüti Baionara joateko da, eta pare bat biblia eskuratu nahi du.

³⁰ Ana Ürrütik ez du urtea eman, baina bai astearen eguna. Gutun honen datatzeko informazio giltzarria 2v orrialdean datza: Favre jaunak Nogaret artzaina ezagutu nahi omen du. Horra, 1871ko uztailearen 18ko data duen 12. gutunean dudarik gabe konprenitzen da Favre jaunak Nogaret ezagutzen duela, eta harekin harremanetan dagoela. Halaber, gutun honetan Ürrütik dio epe laburrean Nafarroa Beherean bizi den behialako adiskide bati bisita errendatu behar diola; adiskide horrek 9. gutunean aipatua den Donibane-Garaziko Mademoiselle Simon behar du izan.

³¹ Napoléon Roussel XIX. mendeko frantses literatura protestantearen egile emankorra da. Pasarte honetan Ürrüti haren bi lantxo hauetarik batez ari daiteke: *La Vierge et les saints* & *Le portrait de Marie dans les lieux*, biak Pariseko Delay argitaratzaileak karrikaratuak.

³² Henri Abraham César Malan (1787-1864) Genevako egile protestante ezaguna izan zen, bai eta Alphonse Richard de la Harpe Bordeleko artzainaren aitaginreba. Hau da, haren alabetarik bat, Jacqueline Louise Henriette Malan [= Madame de la Harpe] Ana Ürrütiren etxeko andere izan zen Bordeleko urteetan. Gainerakoan, ez dut *Purgatoire* delakoa identifikatu.

³³ Perpausean infinitiboa eliditua da: *Vous pourriez, cher Monsieur, les Testaments...*

³⁴ Patrick William Stuart-Menteath (Douglas, 1845 - Ziburu, 1925). Mann Uharteko geologoa, Ziburun bizi zen bere emaztearekin. *Pyrenean Geology* argitaratu zuen (Londres: Dulau, 1903).

<8,1r> Mardi matin, 16 août [1870]³⁵

Cher Monsieur,

Je pense passer à Bayonne jeudi, s'il plaît à Dieu. S'il y a des bibles de Sacy, j'aimerai en avoir deux pour les prendre avec moi.

Veillez agréer, cher Monsieur, les salutations affectueuses de votre dévoué

Anna Urruty.

9

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: Donibane Garazi

Data: [1870eko agorrilean]

Edukia: Bibliarik eskuratu ezinean, Ana Ürrütik *Perlasco colierbaten* 40 ale eskatzen du; Donibane Garaziko protestanteei oso liburu ona iruditzen zaie.

<9,1r> [Août 1870]³⁶

Cher Monsieur,

Si vous avez encore quelques *Collier de perles*³⁷ en basque, je voudrais bien vous en demander. Ici je ne prononce nullement le nom des protestants, et bien des personnes trouvent que c'est un très beau livre. Je n'ai pu en avoir encore des bibles, mais je pense que les bibles sont à Paris et qu'il faut attendre. Les Basques aiment l'évangile ; <9,1v> j'espère que Dieu permettra que quelques-uns soient éclairés par lui.³⁸

Si vous avez 40 *Collier de perles*, je serai bien aise. Les lundis et surtout quand je vais dans les environs de Saint-Jean-Pied-de-Port je peux toujours en donner. Mais ici presque tout le monde parle français, et comme je porte quelques livres et testaments je les prête, mais dans quelques jours je vais demander une petite <9,2r> liste à Toulouse. Vous pouvez les laisser à l'Hôtel des Basques.³⁹ Le conducteur me les portera, je l'ai prévenu.

Veillez, cher Monsieur, recevoir mes bien respectueuses salutations.

Anna Urruty

Rue de la Citadelle, chez Mademoiselle Simon⁴⁰, Saint-Jean-Pied-de-Port

³⁵ Ana Ürrütik ez du urtea eman. Gutun honen datatzeko argudioa astegunaren adierazpena da; horretaz gain, Baionatik oso urrun ez dela konprenitzen da.

³⁶ Eskutitz honen datatzeko argudio nagusia igorlekua da: Donibane-Garazi (Ana Ürrütik bertarik bidali gutun bakarra). Bada, agorrilaren 7ko data duen 7. gutunean Ürrütik epe laburrean Nafarroa Beherera joateko xedea adierazi du, *pour passer quelques jours chez une amie d'autrefois*, hots, Simon andereñoaren etxean, eta gero erabakiko zukeela non bizi. Bestalde, agorrilaren 25eko data duen 10. gutuna aitaren etxetik idatzia da, Ozazetik.

³⁷ *Perlasco colierbat*, 1864an argitaratua (Lespès, Baiona) [Vinson 345a]. Lehen edizioa Flora MacKichan eskoziarrak inprimarazi zuen, eta bigarrena Alice Eliza Probynek, Lætitia Probynen ahizpa eta Ana Ürrütiren ezaguna Londresen.

³⁸ Ürrütik *par elle* idatzi du, beharbada Biblia gogoan izanik, baina egiazki ebanjelioaz ari da.

³⁹ Baiona Ttipian dagoen bera.

⁴⁰ 7. gutunean aipatua den *amie d'autrefois*.

10

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: Ozaze

Data: 1870-8-25

Edukia: Ana Ürrüti aitaren etxera berriki arribatua da, Ozazera. Zihigan izan da, arrakasta handirik gabe, eta mendiko bainu batzuetara joateko ideia du.

<10,1r> Ossas, 25 août 1870

Canton de Tardets

Cher Monsieur,

Le lendemain de mon arrivée chez mon père je suis allée à Cihigue. C'est un petit village tout à fait à la montagne où il y a 25 familles. Les maisons sont assez éloignées les unes aux autres. Quelques familles sont désolées du départ de leur fils pour la guerre.⁴¹ Les habitants de ce village sont si occupés dans ce moment au champ, que je suis revenue lundi soir, mais je dois y retourner et leur porter des évangiles.

Si vous m'envoyiez quatre bibles, cher Monsieur, je crois que je pourrais les placer en laissant <10,1v> une à Ossas, à un Monsieur assez riche, propriétaire. Après une longue conversation il m'a dit : « Mais ici nous n'avons pas des bibles » ; je lui ai promis de lui en prêter une. Je vais passer quelques jours à la montagne, à des bains où je crois qu'il y a passablement du monde. Voici l'adresse pour m'envoyer les bibles : Monsieur Mirande,⁴² Quai Galuperie 30, Bayonne. Monsieur Mirande se chargera de m'envoyer le paquet à Ossas ou à Tardets.

Veuillez, cher Monsieur, agréer mes bien respectueuses salutations.

Anna Urruty

11

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: Senpere

Data: 1871-5-31

Edukia: Anak Donostiako jaun baten helbidea eskatzen du; Donibane Lohizuneko Stuart jaunak «espainolezko liburuxka anitz» emanak dizkio.

⁴¹ Frantzia eta Prusiaren arteko gerla (1870-1871).

⁴² Mauleko bitartekaria, Ana Ürrütik usu jotzen zuen harengana liburuen igortzeko eta hartzeko. Mirande hau Ponteil jaunaren bazkidea zen.

<11,1r> Saint-Pée-sur-Nivelle, 31 mai 1871

Cher Monsieur,

Auriez-vous la bonté de me donner l'adresse du monsieur espagnol⁴³ à Saint-Sébastien ? J'aimerais faire un petit tour, j'ai beaucoup de petits livres espagnols que Monsieur Stuart à Saint-Jean-de-Luz m'a donnés, et je pense partir vendredi matin.

Veuillez, cher Monsieur, faire mes salutations affectueuses à votre chère famille, et me croire votre dévouée.

Anna Urruty

12

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: Ozaze

Data: 1871-7-18

Edukia: Zailtasunen despit, Ana Ürrütik Zuberoan gaindi ebanjelizatzen du. Salaberry eta Busson jaunek zerbait euskaratzea errefusatu ondoan, Ana bera hasi da itzultzen, Monsegur kapitain erretiratuarekin koordinatua. Liburu batzuk eskatzeko ditu. Favre jaunak Ürrütiren *itzulpena* eta liburu bat errendatu behar dio Nogareti. Irurin ere ebanjelizatzen.

<12,1r> Ossas, 18 juillet 1871

Cher Monsieur,

C'est avec bien de difficultés, mais très doucement je peux reprendre toujours un peu. La liste de ceux qui lissent en basque ou en français s'augmente un peu, mais il y a bien des gens qui ont peur de moi.

Monsieur Busson, qui m'avait promis de traduire ce que Monsieur Sallaberry⁴⁴ avait refusé, m'a rendue aussi. Il a peur de se compromettre, il m'a dit que je pouvais le faire moi-même, et que si je faisais quelques fautes, <12,1v> qu'il me les corrigerait, en sorte que j'ai commencé à le faire, moi-même une part et Monsieur Monsegur, capitaine retraité, traduit l'autre partie. Après cela je copierai l'évangile Saint Jean.

Maintenant, cher Monsieur, j'aimerais vous demander deux testaments de chez Lasserre⁴⁵ —de ceux de l'évêque— et aussi, si vous avez quelques évangiles de Saint Luc, mais non pas des *Collier de Perles*. Si vous avez aussi un ou deux de ce pe-

⁴³ Seguruenik 23. eta 27. gutunetan aipatzen den Anabitarte jauna, Vinsonen eta Bonaparterentzat ordainpeko kopiazaile. Pentsa daiteke Anabitarte jaun hori Baldomero Anabitarte Donostiako artxibozain eta liburuzale ezaguna dela.

⁴⁴ Beharbada Jean Dominique Julien Sallaberry, *Chants populaires du Pays Basque* argitalpen ospetsuaren prestatzaile mauletarra?

⁴⁵ Haranederren *Testament berria*, Harrietek 1855ean argitaratua (ikus 25. oharra).

tit volume : *Saint Pierre à Antioche*.⁴⁶ Vous pouvez m'envoyer le tout par Monsieur Mirande, commissionnaire de Mauléon. Il suffit de le porter à Monsieur Ponteil,⁴⁷ 30 quai Galuperie. Le commissionnaire a un peu moins peur, et il me les donnera à moi-même le jour du marché <12,2r> à Tardets.

Monsieur Favre devait vous envoyer la traduction avec le livre que je lui avais laissé, ou il devait vous les porter lui-même, car il désirait beaucoup vous voir. J'ai aussi trouvé un Monsieur de Trois-Villes, Monsieur Etchandy —c'est un ami de Monsieur Monsegur— qui lit des ouvrages que je lui prête, mais dans un tel secret, de crainte que sa femme s'en aperçoive et que cela arrive au curé. Ce Monsieur est très content qu'on repende un peu de lumière dans le pays.

Veuillez, cher Monsieur, faire mes salutations affectueuses à toute votre chère famille, et me croire votre toute dévouée.

Anna Urruty

13

Hartzailea: Nogaret anderea, Baionako artzainaren emaztea

Nondik: Ozaze

Data: [1872]-01-23

Edukia: Ana Ürrütik liburuen bidaltzeko eskatzen dio Nogaret andereari, eta liburu jakin bat Baionan eros dezan. Beti apez katolikoan jazarpina sufritzen du, eta jendea uzkur da berarekin harremanetan sartzeko.

<13,1r> Ossas, mardi matin, 23 janvier [1872]⁴⁸

Chère Madame,

Je viens par ces quelques lignes vous prier de m'envoyer la petite corbeille avec les livres par Monsieur Mirande, commissionnaire, 30 Quai Galuperie. Je voudrais aussi vous prier si vous auriez la bonté de m'acheter un livre, *La guerre* ou *L'histoire de la guerre de 1870 et 1871*, je ne sais par qui, il doit y en avoir par plusieurs auteurs. Ce livre serait pour un instituteur pieux qui m'a priée de lui faire venir de quelque part, <13,1v> et je pense qu'il y en a à Bayonne. Le commissionnaire vous le payera, je n'ose pas lui donner la commission de l'acheter, car il prendrait ce que le libraire lui donnerait.

Mon père est très bien, grâce à Dieu. Je pense qu'avec le beau temps ses forces lui reviendront.

⁴⁶ Seguruenik liburuxka honetaz ari da: *Saint Pierre à Antioche* (Toulouse, 1857), Ryle egile protes-tantearen lanaren itzulpena.

⁴⁷ Baionako bitartekari bat, Mauleko Mirande jaunarekin bazkide-tua.

⁴⁸ Gutuneria honen denbora-tartea kontuan izanik, urtarrilaren 23a astearte izateko aukera bakar-ra 1872an izan zen.

Le commissionnaire sera à Bayonne jeudi matin, et il repart pour Mauléon jeudi soir vers cinq heures du soir. Je pourrai aller moi-même à Mauléon samedi pour prendre la corbeille ; il ne vient à Tardets que le lundi.

J'espère que Monsieur Nogaret est mieux de ses yeux ou peut-être tout à fait guéri, et que vos chers enfants vont bien aussi.

Je suis très bien, en santé, mais je vous assure que messieurs <13,2r> les prêtres imaginent bien des choses pour m'accuser. Cela fait qu'il y a des gens qui ont peur même de me regarder ; malgré cela, il y en a aussi des gens qui sont bien aises. Hier, dans un petit village, une femme bonne et pieuse, la plus pieuse du village. J'ai été chez elle par une commission, sans cela je vous assure que je n'aurais jamais pu entrer chez elle. Elle m'a dit qu'elle avait vu un beau livre qui venait de moi, et où elle pourrait en acheter un pareil. Puis elle me raconta dans quelle maison elle avait vu ce livre. Et enfin, tout en me parlant, elle me montre le livre qu'on lui avait prêté, c'était l'évangile de l'évêque de Bayonne. Elle m'a dit que c'était le pur évangile et elle en était si contente.

J'avais reçu 100 *Almanach des bons conseils*,⁴⁹ <13,2v> et si j'avais eu le double, je crois que je les aurais vendus ou donnés.

Veillez recevoir, chère Madame, mes bien affectueuses salutations.

Anna Urruty

[PS] Dans le cas que le commissionnaire ne serait pas dans le bureau, je vous enverrais l'argent du livre la semaine prochaine.

14

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: Ozaze-Zühara

Data: 1873-6-11

Edukia: Jondoni Johanereren ebanjelioaren itzulpena inprentan dago, baina Ana Ürrütik oraino ez ditu probak ikusi edo ikusarazi ahal izan. Liburu protestante batzuen harreraz ari da, eta beste obra batzuk eskatzen ditu.

<14,1r> Ossas-Suhare, mercredi matin, 11 juin 1873

Cher Monsieur,

J'ai reçu le petit paquet samedi dernier par Mirande : 23 petits volumes du *Purgatoire*. J'en ai assez pour le moment, car je ne veux pas les donner, mais les prêter.

J'aimerais savoir si l'évangile Saint Jean sera bientôt imprimé, ou s'il faut encore bien longtemps. J'avais écrit à un Monsieur pour voir les épreuves. Je ne sais pas s'il a <14,1v> été à l'imprimerie.

⁴⁹ *Almanach des bons conseils pour l'an de grace 1872*. Paris: Bureau de l'almanach.

Le *Purgatoire* a été lu par deux hommes qui parlent assez bien français (deux hommes travaillant la terre) ; ils l'ont trouvé excellent.⁵⁰ Aujourd'hui je vais porter à deux messieurs de Tardets —bien en secret, je vous assure—. Auriez-vous la bonté d'envoyer un —car je n'ose pas d'envoyer d'ici— à Monsieur l'abbé Hatton, prêtre à Ithorots, près Saint Palais ? Ce monsieur est un grand théologien, mais un grand fanatique.

Les deux discours à Paris du père Hyacinthe⁵¹ ont été lus par une dizaine <14,2r> de personnes qui les ont trouvés excellents. On aimerait bien avoir les *Conférences de Genève* ; je pense que⁵² seront imprimées ici. Quand on parle de Jésus-Christ, chacun vous répond que certainement on croit en Jésus-Christ et qu'on aime son évangile. Seulement on est aveugle.

Veuillez agréer, cher Monsieur, mes bien respectueuses salutations.

Anna Urruty

15

Hartzailea: Nogaret anderea, Baionako artzainaren emaztea

Nondik: [Ozaze]

Data: 1873-6-16

Edukia: Ana Ürrütik zailtasunak ditu norbaitek inprenta probak zuzent ditzan (Habiague jaunak?). Mila aleren inprimaraztea adostua du.

<15,1r> Lundi, 16 juin 1873

Chère Madame,

J'ai reçu hier la lettre de Monsieur Nogaret, et comme il m'annonce une absence d'une dizaine de jours, je vous écris ces quelques lignes que vous aurez la bonté de les communiquer à Monsieur Cazals, imprimeur.⁵³

J'avais écrit à un Monsieur basque qui habite Bayonne depuis longtemps, et qui m'avait promis qu'il irait chez Madame Lespès,⁵⁴ mais sans doute qu'il n'aura pas

⁵⁰ Ürrütik *ils ont trouvé exelant* idatzi du.

⁵¹ Hyacinthe, le R. P. *La, paix, discours prononcé le 24 juin 1869, précédé d'une lettre du R. P. Gratry*. Paris: Pichon-Lamy et Déwez/Albanel.

⁵² Eskuizkribuan *je pense qui*.

⁵³ P. Cazals, Baionako liburu saltzaile eta inprimatzaile ezaguna, 1873an Ana Ürrütiren bi itzulpen lehen edizioa karrikaratu zuena.

⁵⁴ Lespès anderea, Baionako inprimatzailea. Haren baitan Flora MacKichan eskoziarrak *Perlasco colierbat* liburuaren lehen edizioa inprimarazi zuen. Hona Vinsonen oharra Lespès etxeaz:

Je me reprocherais pourtant de ne pas rappeler ici M. Lespès qui fonda, il y a environ cinquante ans, à Bayonne, rue Pont-Mayou (actuellement rue Victor-Hugo), une imprimerie-lithographie d'où sont sorties bien des publications intéressant le pays basque. Sous sa direction, puis sous celle de sa digne veuve et de ses enfants, cette imprimerie a toujours été le soutien, l'espoir et le refuge de l'esprit libéral et indépendant. (Vinson 1891: xxxvii)

voulu aller chez <15,1v> Monsieur Cazals, ou peut-être il ne veut même pas voir les épreuves.

Si donc Monsieur Cazals a quelqu'un qui puisse les faire, je serai bien aise, car les faire venir ici, ce serait une grande affaire. Il faut seulement que celui qui verra les épreuves connaisse le basque de Soule. J'avais convenu avec Monsieur De Félice⁵⁵ de faire tirer 1000 ; pour le moment ce sera assez.

Veillez agréer, chère Madame, mes bien respectueuses salutations.

Anna Urruty

16

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: [Ozaze]

Data: 1873-7-17

Edukia: Habiague jaunak inprenta probak Baionara eraman behar ditu, baina Ürrüti ez da guztiz fidatzen.

<16,1r> Jeudi matin, 17 juillet 1873

Cher Monsieur,

J'ai reçu votre lettre hier, mais trop tard pour répondre par le retour du courrier.

J'ai vu Monsieur Habiague mardi 8 du courant ; j'ai vu aussi les feuilles. Monsieur Habiague devait aller à Bayonne cette semaine et porter les épreuves lui-même. J'irai demain à Mauléon, et s'il n'y ait <16,1v> pas allé, nous les corrigerons et les enverrons de suite. Tout est difficile dans le Pays Basque.

Veillez agréer, cher Monsieur, mes salutations bien respectueuses.

Anna Urruty

17

Hartzailea: [Nogaret anderea, Baionako artzainaren emaztea]

Nondik: Ozaze

Data: 1873-9-5

Edukia: Habiague jaunaz mesfidaturik, Ana Ürrütik Cazals inprimatzaileak probak hartu dituenetz jakin nahi du. Beldur da argitaletxearen zigilua lukeen gutunik Ozazen hartzeaz.

⁵⁵ Gutunean «F.», dudarik batere gabe Théodore de Félice Orthezeko artzainaz ari da.

<17,1r> Vendredi matin, 5 septembre 1873

Chère Madame,

Me voilà de retour à Ossas. Ne sachant pas si Monsieur Cazals a reçu les épreuves, j'aimerais bien le savoir. Monsieur Habiague m'a assuré qu'il les a envoyées. Je ne sais si je dois le croire ou si lui-même, craignant quelques désagréments, il les aurait gardées ; je ne sais que croire, et cependant il me semble qu'il m'a dit la vérité.

Pardonnez-moi, chère Madame, si je m'adresse à vous ; c'est que je ne voudrais pas en réponse une lettre de Monsieur Cazals frappée du timbre de son imprimerie, <17,1v> on y fait attention à tout [cela].⁵⁶

Veuillez agréer, chère Madame, mes bien respectueuses salutations.

Anna Urruty

18

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: Ozaze

Data: 1873-9-10

Edukia: Bere lana galdu ote den beldurrez, Ana Ürrütik Cazals jaunak jarraipena bere gain hartzea proposatzen du. Ondoren Vinsonen izena iradokitzen du, harekin liburu trukaketa egiten baitu.

<18,1r> Ossas, mercredi 10 septembre 1873.

Cher Monsieur,

Lundi je n'étais pas à la maison, je n'ai pu répondre immédiatement.

Je suis bien peinée que mon travail soit perdu, mais toute recherche serait inutile. Voilà ce qu'il m'arrive dès qu'on s'aperçoit que je suis en rapport avec les protestants. Ma correspondance m'a été bien funeste, c'était tout ce que j'appréhendais, malheureusement je n'ai pu l'éviter.

Maintenant voilà ce qu'il y a de mieux à faire, et Monsieur De Félice pensait aussi. <18,1v> Monsieur Cazals pourrait finir ce qui est commencé, puis reprendre ses caractères jusqu'à que je puisse refaire le reste ; il faut seulement que je sache à quel chapitre je dois recommencer.

Je pense que ce garde général de forêts, ce Monsieur Vinson⁵⁷ qui a déjà un évangile pris de mes livres à Saint-Pée chez mon beau-frère. J'ai un livre de dix-sept

⁵⁶ Paperaren izkinan dagoen urraduran; frantses estandarrean *cela* behar luke, baina nire ustez Ana Ürrütik *ce* ere idatz ahal zezakeen.

⁵⁷ Julien Vinsonen eta Ana Ürrütiren arteko elkarlana maiz aipatua da (18, 23, 24, 25 & 27. gutunak). Besteak beste, Ürrütik liburu zenbaitekin hornitu zuen Vinson, beratatz pentsatu zuen bere ebanjelioaren itzulpenaren inprenta-probak berrikus zitzan, eta berarentzat egin zuen Museo Britanikoko Leizarragaren alearen parte batzuen kopia.

cents cinquante-six⁵⁸ pour lui, qu'il m'a fait demander par mon beau-frère. J'ai aussi une tragédie, *Histoire d'Abraham* ; je les lui enverrai. Chez mon beau-frère il ne faudrait pas qu'il parle de corriger un évangile venant de moi, autrement il y aura encore des empêchements. Il y a un jeune homme d'Ossas avec qui il est très ami ; cela suffirait.

<18,2r> Veuillez agréer, cher Monsieur, mes salutations respectueuses.

Anna Urruty

19

Igorlea: Lætitia Probyn⁵⁹

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: Londres

Data: 1873-10-3

Edukia: Lætitia Probyn euskararen ikaspenean barnatu da, eta zalantza batzuen argitzeko Ana Ürrütiren Londresera etortzearen aiduru da. Probynek Londreseko Liburutegi Nazionalen dagoen liburu baten (Leizarragaren?) kopiaz galdetu du hartzailearen (Nogareten?) adiskide baten-tzat (Vinsonentzat?). Bukaeran Lætitiak bere ahizparen hitz bat helarazten du.

<19,1r> 28 Beaufort Garden, SW⁶⁰

Le 3 décembre⁶¹ 1873

Monsieur,

Vos bontés successives exigent des remerciements successifs. Aussi, à force d'être reconnaissante, je cour risque de devenir monotone.

Merci, merci, et encore une foi merci. Pour le <19,1v> moment, deux difficultés préliminaires encombrant un peu mon entrée dans le basque. 1° Je ne suis pas trop sûre de la prononciation, et 2° je ne sais pas trop quel dialecte il faudrait choisir pour approfondir —c.-à-d. le dialecte préféré des philologues—. Mais j'attends l'arrivée de la demoiselle basque,⁶² et en lieu de m'embrouiller en attendant, je compte m'éclaircir plus tard.

⁵⁸ 1756ko liburua euskarazkoa bada, ez dakigu zein den. Aieruz Maisterren *Imitacionia* (1757) izan liteke, bertan urtea zifra erromatarrez adierazia izateak tronpadura aiseago esplikatu lezake.

⁵⁹ Lætitia Probyn (Londres, 1836 - Hendaia, 1879). Euskara ikasi ez ezik, emazteki honek bere garaiko Europako hizkuntzalaritza sail batzuetan ikasi zuen. Van Eysekin eta Vinsonekin harremanetan zen, eta Museo Britanikoan zenbait euskal libururen kopia egin zuen (ikus Vison xxv-xxvi). Bazeukan etxe bat Hendaian; 1879an bertan hil zen, itsasoan bainua hartzen zuelarik (Vinson 1891: xxv).

⁶⁰ South Western London.

⁶¹ Probynek *10bre* laburdura erabiltzen du.

⁶² Ana Ürrütiz ari da.

<19,2r> Quant au projet de votre ami français,⁶³ la Bibliothèque nationale à Londres permettra qu'on copie le livre⁶⁴ *in extenso*. La dépense serait, à peu près, de 20 centimes par page folio de 72 mots. Le tout pourrait monter à 15 livres sterling ou quelque chose de plus ; mettons-le à 500 francs.

Si cela paraît trop cher au Monsieur dont vous me parlez, ma sœur et moi, et peut-être quelques autres, <19,2v> nous pourrions nous cotiser pour exécuter le travail de nos propres mains. Au fait, la chose ne serait pas très difficile, vu qu'on a le projet de publier le livre par livraisons. Si, cependant, le monsieur voudrait bien dépenser de 400 francs à 500 francs, ce serait probablement une œuvre de bienfaisance envers un pauvre copiste, et il y aurait l'avantage d'une écriture non interrompue.

Servez-vous de moi si je puisse <19,1r>⁶⁵ vous être utile, et croyez-moi, avec bien des compliments, votre très dévouée Lætitia Probyn.

P.S. Ma sœur⁶⁶ vous fait dire que de tous les traités français, celui qu'elle préfère est *Plus blanc que la neige*, traduit de l'anglais, et publié, elle le croit, à Toulouse.⁶⁷

20

Hartzailea: [Nogaret anderea, Baionako artzainaren emaztea]

Nondik: Ozaze

Data: 1873-12-8

Edukia: Bere ebanjelioaren edizioaren lehen ehun ale jaso eta, Ana Ürrüti ohartu da lehen kapitulu mentes dela. Basabürüko adiskideei bisita errendatu die, eta zinez maitatu dute berak zuberatu ebanjelioa. Bestenaz, min hartu du begi batean. Ondoko astean Ürrütik Ozazetik Orthezera joan nahi du, eta handik Baionara; Ozazeko jendeen maitasuna sentitzen du.

<20,1r> Ossas, 8 décembre 1873

Chère Madame,

J'ai reçu lundi dernier 100 exemplaires évangile Saint Jean, mais je suis tout étonnée de ne voir que 21 chapitres. Le dernier chapitre manque, et je ne me suis aperçue qu'hier. Je pense que c'est encore une complaisance de Monsieur Habiague, car je lui avais donné l'évangile tout entier ; il aura fait comme des épreuves. Je voudrais vous prier, chère Madame,⁶⁸ de faire dire au relieur qui reste Rue d'Espagne, de ne pas continuer le pliage et de ne pas m'envoyer non plus, quand même qu'il pense m'en envoyer cette semaine. J'irai moi-même la semaine prochaine et je verrai <20,1v> si on peut ajouter le dernier chapitre à ceux qui ne sont pas pliés.

⁶³ Seguruenik Vinson.

⁶⁴ Ene ustez Leizarragaren aleaz ari da.

⁶⁵ Papera bukaturik, Probynek lehen orrialdean jarraitzen du, bertikalean idatzia den puskatik.

⁶⁶ Gisa guztiz, Alice Eliza Probyn, 1884an Rowley Hill apezpiku anglikanoarekin ezkonduko zena, eta handik hiru urtera alarguntsatuko.

⁶⁷ *Plus blanc que la neige*. Tolosa: Société des livres religieux, 1873. BnF, notice n.° FRBNF33540591.

⁶⁸ Eskuizkribuan *Madama*.

J'ai passé une journée et la nuit de la semaine dernière chez des amis à la montagne. Je leur avais porté un évangile, ils ont été dans l'admiration : « C'est le vrai basque ! » — disent-ils (leur basque). Ils ont été très contents. J'en ai déjà vendu deux et hier on est venu me demander deux autres que j'avais promis. Cela fait tout un autre effet à un basque qu'ils ne comprennent pas.

Quoique je ne puisse pas continuer dans le moment, je ne désespère pas pour plus tard. Mais il n'est pas possible d'évangéliser sans l'évangile.

J'ai eu un courant d'air sur un œil, que j'avais pris en venant de Bayonne. Et j'ai souffert pendant bien des jours sans pouvoir faire grande chose ; c'est pour cela que j'ai bien tardé à vous écrire. J'ai aussi eu le regret d'avoir laissé les petites <20,2r> provisions que vous m'aviez préparées pour la route ; je les avais posées pour mettre mon manteau et tout en causant je les avais oubliées.

J'ai reçu aujourd'hui une lettre de Madame Du Pontet. Je pense quitter Ossas mardi prochain, je serai mercredi à Orthez, et je pense à Bayonne jeudi. Les gens de mon village regrettent que je parte et ils pensent que je reviendrai bientôt. En effet, si j'avais pu gagner ma vie, je n'aurais point quitté, malgré toutes les difficultés. Mais je pense que toute chose est pour le mieux.

Les Basques sont accessibles à l'évangile, mais s'ils ont la pensée que cela leur vient des protestants, ils fermeraient les yeux plutôt que de lire ; voilà l'ignorance. Il faut espérer que tôt ou tard Dieu fera resplendir sa lumière.

<20,2v> Veuillez agréer, chère Madame, mes salutations bien affectueuses.

Votre toute dévouée.

Anna Urruty

21

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: Ozaze

Data: 1873-12-12

Edukia: Ebanjelioaren argitalpena zuzen da, lehengoan Ana Ürrütik oker zenbatu zituen kapituluak. Hortaz, Epistolaren joskerarekin jarraitzeko eskatzen du. Ana Londreserat partituko da, baina oraino ez dezake Zuberoa utz, aita eri delako.

<21,1r> Ossas, 12 décembre 1873

Cher Monsieur,

C'est moi qui a fait erreur : en voyant 21 chapitres, j'ai cru sur le moment à 22 chapitres, et j'ai écrit sans réflexion. Le relieur peut continuer l'épître et m'en envoyer 100 jeudi prochain, mais je le prie d'acheter un petit mannequin ou corbeille qu'on vend à la Rue des Basques — il y en a à 20 centimes — et les mettre dedans, et les bien couvrir par-dessus et attacher par des ficelles, car le dernier paquet que j'ai reçu a été tout défait en route.

J'avais l'intention de partir la semaine prochaine, mais mon père est bien souffrant et je ne pourrais pas le quitter encore. En sorte, cher Monsieur, je vois que vous serez <21,1v> de retour à Bayonne et que je pourrai vous voir.

Je vais écrire à Paris et je pense que vous recevrez 100 francs ; dès que je serai à Londres je vous enverrai 100 francs.

Je sais que Monsieur De Félice devait écrire en Écosse, je crois, mais tout cela fait beaucoup de bruit, et pour le Pays Basque il en faut le moins possible.

Si pour le reste d'argent il y avait quelque embarras, je vous enverrais le tout par un monsieur de Paris.

J'ai écrit deux lignes à Madame De Félice en lui disant que je passerai la semaine prochaine, mais puisque mon départ sera retardé, veuillez, cher Monsieur, lui dire.

Veillez agréer, cher Monsieur, mes bien respectueuses salutations.

Anna Urruty

22

Hartzailea: [Nogaret anderea, Baionako artzainaren emaztea]

Nondik: Ozaze

Data: 1873-12-16

Edukia: Ozazen Ana Ürrütik bere liburuaren 200 ale jaso du, eta ondoko librantzak bere etxean gordetzeko eskatzen dio gutunaren hartzaileari, ene ustez Nogaret anderea.

<22,1r> Ossas, 16 décembre 1873.

Chère Madame,

J'ai reçu hier un paquet de livres, 200 je pense. Pour le moment je ne voudrais pas en recevoir d'avantage, pour ne pas donner aucun soupçon au commissionnaire, et le relieur sera bien aise, je pense, s'en débarrasser. Auriez-vous la bonté, chère Madame, les prendre chez vous pour le moment ? J'espère que cela ne vous dérangera pas trop.

Veillez agréer, chère Madame, recevoir mes salutations bien respectueuses.

Anna Urruty

23

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: Londres

Data: 1874-1-15

Edukia: Ana Ürrüti Londresera aldatu da. Bertan Calderon anderea ikusi du, baina ez Lætitia Probyn. Bidean Parisen izan da, Leuzinger eta George Pearse jaunei bisita egiteko. Dolutzen zaio bere herria utzi izana, baina protestante bihurturik ezin zuen bere bizimodua irabazi. Londresen Ana frantses iheslariekin da harremanetan. Anabitartek bere lana bukatua duke. Ürrütik Intxausperean ebanjelioaren kopia galdegiten du. Bere Jondoni Johaneren ebanjelioaren 200-300 aleren bidaltzeko eskatzen du, Bordeleko Schacher jaunaren bitartez. Vinsonentzako laguntza eskaintzen du, ez badezake Leizarraga eskura.

<23,1r> London, 15 janvier 1874

Percy Street, WC⁶⁹
Bedford Square

Cher Monsieur,

Voilà bien longtemps que j'ai quitté Bayonne et que je n'ai pas pu vous écrire encore. Voilà douze jours que je suis à Londres, et ce n'est qu'hier que j'ai pu aller voir Madame Calderon. Elle a été très contente de votre lettre, et elle m'a invitée d'aller la voir de temps en temps. Son mari est toujours malade, en sorte qu'elle est presque toujours chez elle, seulement il y a une bien grande distance de Percy Street à Belton Road. Je n'ai pas encore vu Miss Probyn.⁷⁰ Elle était absente, chez des amis je crois près de Londres, mais j'ai appris hier qu'elle est revenue. Je n'ai pas été encore au British Museum, il me faut une recommandation pour cela, mais j'espère que je l'aurai bientôt.

Je ne suis pas venue à Londres par mer à Bordeaux : j'ai trouvé une lettre de Londres où Madame Du Pontet me disait de venir par Paris et Calais, <23,1v> en sorte que en passant à Paris j'ai vu Monsieur George Pearse.⁷¹ Il savait que j'étais partie de mon pays, il avait été chez Monsieur Leuzinger, et quand en arrivant je suis allée chez Monsieur Leuzinger, il m'a dit que je devais aller voir Monsieur Pearse. Je suis allé, Monsieur Pearse s'intéresse beaucoup aux Basques, mais je lui ai dit que la protection des protestants me fait perdre toute celle que je puisse avoir, et sans laquelle je ne peux rien dans mon pays. Si chacun me ferme sa porte parce que je suis en rapport avec les protestants, que peux-je faire ? C'est justement cela qui m'a fait quitter le pays. Si j'avais pu vivre de mon travail je ne serais pas ici. Et dès que je pourrai revenir dans le pays je reviendrai, mais c'est faire une injure aux Basques que de venir au milieu d'eux de la part des protestants, et surtout moi, qui suis basque, et qui reviens protestante au milieu d'eux.

Je suis très bien de santé. Le premier et le second jour j'ai senti un peu le fait des brouillards, mais je suis très bien maintenant. Je suis dans le centre de la ville près d'Oxford Street et British Museum, mais je suis à peu près à une <23,2r> lieue de distance de chez Madame Du Pontet. Dans les salles de lecture il n'y a que des Français, et ceux-ci depuis six heures du soir jusqu'à dix heures. Les jeudis nous avons une grande réunion des femmes pour la couture, et les dimanches il y a environ 70 enfants, tous des Français, alors je ne suis pas seule. Deux demoiselles françaises viennent, ainsi que les jeudis nous donnons le thé après le travail, et après l'école le dimanche. Parmi les Français il y a une misère affreuse, il est vrai que la plupart ce sont les réfugiés. Dans la journée je sors pour les visiter, ces pauvres gens, quoique parmi eux il y en ait qui ont été dans de meilleures positions.

Je pense que Monsieur Anabitarte a fini l'ouvrage ; si vous vouliez prendre ce qui reste chez vous... je ne saurais où les envoyer pour le moment.⁷² Je voudrais aussi,

⁶⁹ West Central London. Eskuizkribuan «W».

⁷⁰ Lætitia Probyn, 19. gutunaren egilea, Vinsonen eta van Eysen kolaboratzailea.

⁷¹ Parisen bizi zen Biblia Sozietateko kide seinatua.

⁷² Gutunean *pour le moment je ne saurai ou les envoyer pour le moment.*

cher Monsieur, vous prier de faire prendre la copie de l'évangile Saint Matthieu par le chanoine Intchaupé ;⁷³ je vous enverrai l'argent pour le copiste. Je n'ai pas pu vous envoyer encore les cent francs parce je ne peux pas aller seule à la poste, mais je vous les enverrai bientôt par Monsieur Du Pontet. Je voudrais aussi vous prier, quand vous pourrez, faire un <23,2v> petit paquet du *Purgatoire et indulgences* (le traité), une centaine à peu près ou deux cents et deux ou trois évangiles Saint Jean et envoyer ce paquet à Monsieur Georges Schacher, Allée de Chartres à Bordeaux.⁷⁴ Ce monsieur, qui est le beau-frère de Monsieur Clément de la Harpe,⁷⁵ le fils ainé de Monsieur Alphonse, se chargera de l'envoyer dans un de ses bateaux à Monsieur Du Pontet à Londres. Il se chargera même de payer le transport de Bayonne à Bordeaux, et moi je paierai ici à son frère, qui est son correspondant. J'ai un peu de temps le matin, et je voudrais pour plus tard traduire quelque chose de plus en basque. Quand j'aurai cet évangile copié, je changerai le *z* en *c*, et j'irai voir ici un pareil pour voir s'il est exactement copié.

J'espère que mes paquets et la lettre à Monsieur Elgart sont partis. Veuillez, cher Monsieur, remercier votre fils Monsieur Edmond de ma part pour son aimable service et que je le salue bien affectueusement.

Si Monsieur Vinson n'a pas trouvé le Testament Liçarrague, je pense que je pourrais copier en partie et en faire copier, en sorte qu'il peut être sûr de l'avoir.

Veuillez, cher Monsieur, saluer bien affectueusement Madame Nogaret, Mademoiselle Élisabeth, tous vos chers enfants, et me croire votre toute dévouée.

Anna Urruty

24

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: [Londres]

Data: [1874]-1-15

Edukia: Vinsonen Leizarragaren ale bat atzeman du, eta Ana Ürrütik bere burua eskaintzen du behar diren berseten kopiatzeko.

⁷³ Emmanuel Intxauspe (Zunharreta, 1815 - Onizegaine, 1902). Zuberoako eliz gizon eta itzultzailea. Bonaparteren urgazleetarik izan zen. Hemen ageri denez, Ana Ürrütik haren liburuak ezagutzen zituen, eta literatur zubereraren kodetzearen gaineko eztabaidan parte hartu zuen.

⁷⁴ Clément de la Harpe artzainaren koinatua. Bordelen bizi zen; Londreseko urteetan, Ana Ürrütik haren bitartez bidaltzen eta hartzen zituen liburuak.

⁷⁵ Clément Daniel De la Harpe (Bordele, 1843). Alphonse Richard de la Harpe artzainaren eta Jacqueline Louise Henriette Malanen seme gehiena, Marie Schacher-ekin ezkondua. Gogora bedi badirela bi Alphonse de la Harpe: Alphonse Daniel artzain suitzarra, Bordeleko Eliza Erreformatuaren sortzaile, eta haren seme Alphonse Richard de la Harpe (cf. 9. oin-oharra; ikus, halaber, De la Harpe familiaren genograma III. Eranskinan).

<24,1r> 15 janvier [1874]⁷⁶

Cher Monsieur,

Avant que ma lettre parte je reçois la vôtre, et je vous en remercie. Je vois que Monsieur Vinson a trouvé un *Testament* ; veuillez lui dire que je copierai exactement les versets qu'il demande et qu'il les aura bientôt. Aujourd'hui je ne peux pas aller, et ce n'est pas ouvert tous les jours, mais lundi prochain, je pense, je pourrai prendre copie.

Anna Urruty

25

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: Londres

Data: 1874-2-16

Edukia: Ana Ürrütik ordainketa igorri dio Nogaret artzainari, eta Vinsoni Museo Britanikoan dagoen Leizarragaren eskaintzaren kopia.

<25,1r> London, 16 février 1874

6 Percy Street
Bedford Square, WC

Cher Monsieur,

J'ai bien tardé à vous envoyer les cent francs, mais Monsieur Du Pontet m'ayant dit que je ne devais pas envoyer par la poste, j'étais un peu embarrassée, et maintenant je vous les envoie par Monsieur Georges Schacher, le beau-frère de Monsieur Clément de la Harpe, qui aura la bonté de vous les envoyer avec ce petit billet.

J'ai envoyé une copie de la dédicace <25,1v> du Testament basque de Monsieur Liçarrague au Muséum à Monsieur Vinson, j'espère qu'il l'a reçue.

Avec tous mes remerciements pour toutes vos bontés, veuillez agréer, cher Monsieur, mes salutations bien respectueuses.

Anna Urruty

⁷⁶ Artxiboan gutun hau datatu gabeen artekoa da, eta edizio honetan 23. zenbakia duenetik bereiz. Nire ikusteko maneran, Ana Ürrütik 23. gutunari eranskin gisara idatzi zuen letra hau. Urtarrilaren 15a idatzi ez ezik, ongi ulertzen da Ürrütik 23. gutun mamitsua idatzia daukala, baina ez oraino igorria, Nogaretren berri hartu duela, eta bertan jakin du Vinsonek [Leizarragaren] *Testamentuaren* ale bat atzeman berri duela.

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: Londres

Data: 1874-2-16 & 1874-2-18

Edukia: Ana Ürrütik bere burua desenkusutzen du ordainketaren berantagatik. Biblia Sozieta-
tearen idazkariak (zeinarekin Ürrütik euskal liburuen trukaketa egiten baitu) Bonaparte prin-
tzeari galdeginen dio San Mateoren ebanjelioaren kopiatzeko baimena; Ürrütik testu horren
inprimaraztea du gogoan. Liburu pakete bat jaso du Bordeletik. Londreseko frantses iheslariak
miseria gorrian bizi dira. Bi egunen buruan Ana Ürrütik Biblia Sozietaateak Mateoren kopia
egiteko baimena eman diola gaztigitzen du. Bonaparte kontent da ebanjelioaren eta epistolen
itzulpenekin.

<26,1r> London, 16 février 1874

6 Percy Street
Bedford Square, WC

Cher Monsieur,

Je suis bien fâchée de vous avoir fait attendre si longtemps les cent francs ; si j'avais connu une maison de change à Bayonne, je vous les aurais déjà envoyés. Au moment où j'ai cru que je pouvais les envoyer par Monsieur Schacher, j'ai appris que son père est mort et qu'il est parti pour l'Allemagne ; j'ai dû attendre son retour. Je viens de lui écrire et j'espère que vous recevrez les cent francs sous peu.

Hier j'ai été à la Société <26,1v> biblique britannique et étrangère pour répondre à une lettre que j'avais reçue du secrétaire, et il m'a montré un évangile Saint Jean et l'épître Saint Pierre⁷⁷ qu'un de ses amis à Londres les lui avait donnés. Et il voulait savoir quel dialecte c'était. Je lui ai montré l'*Imitation de Jésus-Christ* et le catéchisme. Ce monsieur a été très complaisant, il m'a montré tout ce qu'il y a en basque, et m'a beaucoup questionnée sur les Basques. Il va demander au Prince Lucien ou Jérôme Bonaparte⁷⁸ la permission de copier l'évangile Saint Matthieu, et s'il obtient cette permission il n'y aura aucune difficulté pour l'imprimer, même pour imprimer à Bayonne. Si la copie n'est pas commencée au volume qui est à la Mairie à Bayonne <26,2r> on pourrait attendre encore. Si ce monsieur obtient la permission, je pense qu'on pourra me prêter le volume qui est à la Société, mais si la copie est commencée le copiste peut la continuer.

Je pense que le petit paquet de livres est arrivé. J'ai vu Monsieur Schacher⁷⁹ —ce-lui qui habite ici— et il m'a dit qu'il avait reçu un paquet de livres pour Monsieur Du Pontet venant de Bordeaux, et que les a portés chez Monsieur Du Pontet.

⁷⁷ Testu hauek Ana Ürrütik berak zubereratu eta 1873an inprimarazi zituenak behar dira izan.

⁷⁸ Iduriz, Ana Ürrütik printzearen ponte izenaz duda agertu du. Jérôme Bonaparte (1784-1860) Napoleon Bonaparte enperadorearen seme gazteena izan zen.

⁷⁹ Gisa guztiz, Bordeleko George Schacher jauna ez den beste bat, Londresen bizi zena (cf. 74. oin-oharra).

Grace à Dieu je me trouve en bonne santé, mais très occupée. Il y a une telle misère parmi les Français ! C'est très triste ; tous les soirs dans nos salles je vois des gens qui n'ont rien mangé de la journée.

Veillez, cher Monsieur, <26,2v> faire mes salutations bien affectueuses à Madame Nogaret et aussi à Monsieur Edmond, qui a été si complaisant pour moi, ainsi qu'à Mademoiselle Élisabeth et à tous vos chers enfants.

Madame Calderon s'est beaucoup informée de toute votre famille ; elle m'en parle chaque fois que je la vois. Son mari est toujours malade.

Veillez recevoir, cher Monsieur, mes bien respectueuses salutations.

Anna Urruty

18 février

Avant que ma lettre parte je reçois une seconde lettre du secrétaire de la Société biblique britannique avec la permission de copier l'évangile Saint Matthieu. Et même Monsieur le Prince a été très content de la traduction de l'évangile et de l'épître. Il doit me donner une de ses traductions.

27

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: Londres

Data: 1874-2-23

Edukia: Ana Ürrütik diru kontuak aipatzen ditu. San Mateoren ebanjelioaren argitaratzeko proiektua. Elkarriketa batean, Bonapartek itzulpenek «egiazko zuberera» isla ahal dezaten <c> eta <z> grafemak baliatu behar dituztela onartzen du, Intxausperekin bake izateko bederen. Ana Ürrütik sekretua gordetzeko eskatzen du, bera baita erantzule. Vinsoni Leizarragaren eskaintza-ren kopia igorri dio, eta orain *Apokalipsia* kopiatzen ari da harentzat. Frantses iheslarien miseria.

<27,1r> London, 23 février 1874

6 Percy Street
Bedford Square, WC

Cher Monsieur,

J'ai reçu ce matin votre lettre datée du 20 courant, et je pense que nos lettres se sont croisées, car j'ai mis une lettre à la poste le 19, et j'espère que vous l'avez reçue. Je vois que la Société a voulu payer la somme tout entière, et je le remercie infiniment. Je suis bien reconnaissante, mais comme Anabitarte a été payé en partie avec les cent francs que je vous ai donnés de la lettre chargée que vous aviez reçue pour moi de Paris, <27,1v> et que j'ai le compte acquitté 120 francs. Je garde ce compte acquitté. Vous recevrez cent francs de Monsieur Schacher, qui fera que vous aurez reçu 200 francs. Je vous dois 60 francs pour l'impression du *Purgatoire et indulgences*.

<i>à Monsieur Anabitarte</i>	<i>120 francs</i>
<i>impression du Purgatoire</i>	<i>60</i>
	<i>180</i>

Il vous reste vingt francs. Auriez-vous, cher Monsieur, la bonté de les donner à mon beau-frère quand il ira chez vous ? Je lui dirai qu'il aille les prendre lorsqu'il ira à Bayonne. Mon père doit aller passer quelques jours à Saint-Pée et ces vingt francs lui serviront pour son voyage.

Maintenant, ce qui vous restera d'argent entre vos mains, <27,2r> vous pouvez le garder pour l'impression de l'évangile de Saint Matthieu que j'espère que nous pourrions le faire pour plus tard. Je comprends très bien la pensée de Monsieur Vinson, mais les prêtres ne sont pas très honnêtes quand ils mettent la Bible au feu. La parole de Dieu n'appartient à personne, et nous pouvons la prendre là où nous la trouvons ; mais j'ai la permission de la copier.

J'ai vu aujourd'hui Monsieur Louis-Lucien Bonaparte. J'ai eu une longue conversation. Il m'a dit qu'il avait eu un peu de difficulté pour faire cette traduction, et il comprend très bien qu'il faut changer quelques lettres de *z* en *c* pour rendre la traduction en vrai souletin.⁸⁰ Il sera même content seulement pour éviter toutes difficultés entre lui et l'abbé Intchauspé. <27,2v> Il faut garder le secret jusqu'à que cela soit fait ; la Société et moi seule, nous serons responsables, en sorte je vous prie, cher Monsieur, de ne pas en parler pas même à Monsieur Vinson.

J'ai envoyé la dédicace du Testament Liçarrague à Monsieur Vinson, j'espère qu'il l'a reçue. Je lui copie l'*Apocalypse*.

Je suis très bien grâce à Dieu, mais très occupée. Il y a tant de misère parmi les Français... c'est affreux.

Veillez, cher Monsieur, faire mes salutations affectueuses à Madame Nogaret et à toute votre chère famille.

Votre toute dévouée,

Anna Urruty

28

Hartzailea: Joseph Nogaret, Baionako artzaina

Nondik: Londres

Data: 1874-3-13

Edukia: Ana Ürrütik diru kontuak aipatzen ditu; Biblia Sozietateak gastua bere gain hartu du. Bonaparte printzeak ebanjelioaren kopia Londresko zein Baionako aletik egin daitekeela dio. Ürrütik Probyn ahizpak bisitatu ditu lehen aldiz.

⁸⁰ Gainerako euskalkietan <z> grafema orokortzeak ez zuen inolako ondorio gaiztorik eragin, baina Zuberoakoan txistukari ahoskabeen eta ahostunen arteko kontraste fonologikoa ezkutatzeari ekarri du.

<28,1r> Londres, 13 mars 1874

6 Percy Street
Bedford Square, WC

Cher Monsieur,

Je viens de recevoir votre lettre et je vous en remercie beaucoup, car j'ai toujours bien du plaisir à recevoir des nouvelles de France.

Quand je vous ai écrit que je vous enverrai les cent francs je ne savais pas encore que la Société donnerait cette grande somme, donc je suis bien reconnaissante. Et puisque tout est payé par la Société, veuillez, cher Monsieur, garder ce que je vous devais pour l'impression du *Purgatoire* ; je ne me rappelle pas très bien si c'était 60 ou 80 francs. Et les cent-vingt francs, auriez-vous la bonté de les donner à mon beau-frère ? Je vais lui écrire qu'il aille les prendre, puisque je ne suis pas prête encore à faire imprimer <28,1v> un autre évangile. Quand le moment sera là, je pourrai envoyer cette somme, et en attendant, mon beau-frère fera passer ces cent-vingt francs à mon père, à qui je dois envoyer un peu d'argent tous les ans.

Maintenant, pour l'évangile, il n'y a pas besoin de le faire copier à Bayonne. Monsieur le Prince m'a dit que je peux prendre la copie là où je veux, à Bayonne ou au Musée Britannique. Et puisque ce volume se trouve ici, je le copie moi-même et il sera imprimé à Bayonne, mais nous n'en sommes pas là encore. C'est pourquoi je ne voudrais pas qu'on en parle, pour qu'il n'y ait aucun empêchement, car si on veut évangéliser les Basques, il faut avoir l'évangile. Mais je m'arrangerai de manière à être en règle.

Voilà bien des jours que je n'ai pas vu Madame Calderon, mais je suis assez loin de chez elle et je ne peux pas aller souvent, mais chaque fois <28,2r> que j'y vais elle est très contente.

Mercredi 11 j'ai été chez les dames Probyn pour la première fois. Ces dames restent très loin, et je lui avais remis la lettre il y a déjà longtemps dans une réunion, ne pouvant pas aller chez elles, car lorsque on ne parle pas anglais ce n'est pas facile de faire de longues courses à Londres. Ces dames doivent aller en France, et je crois qu'elles iront passer quelque temps à Hendaye.

J'irai voir la bonne que⁸¹ Monsieur De Félice m'envoie l'adresse.

Veuillez, cher Monsieur, faire mes salutations bien affectueuses à Madame Nogaret et à votre chère famille, et me croire votre toute dévouée.

Anna Urruty

Erreferentziak

Agirre, Pello. 2016. *Belapeireren hiztegia eta zubereraren lexiko historikoa*. Eskuizkribu argitaragabea.

Altonaga, Kepa. 2018. *Duvoisin kapitainaren malura. Bonaparte printzearen itzalean*. Iruñea: Pamiela.

Arana Martija, José Antonio. 1991. Bibliografía bonapartiana. *Euskera* 36(1). 129-297.

⁸¹ *Que honek dont erlatibozko izenordainaren balioa du.*

- Bliss, Edwind Munsell. 1891. *The encyclopaedia of missions. Descriptive, historical, biographical, statistical. With a full assortment of maps, a complete bibliography, and lists of Bible version, missionary societies, mission stations, and a general index. Vol. I.* New York: Funk and Wagnalls.
- Bonaparte, Louis-Lucien. 1928 [1889]. Une lettre du prince Bonaparte. *Gure Herria* 8(5). 427-429.
- Canton, William. 1910. *A history of the British and foreign Bible Society. Vol. 4.* Londres: John Murray.
- CEPB. 1998. *Le protestantisme à Bayonne. XVI-XIXèmes siècles : cent cinquantième anniversaire du temple de Bayonne, 29 juin 1997.* Pau: Centre d'étude du protestantisme béarnais.
- Cid, Jesús Antonio. 2010. Archu frente a Bonaparte. Modelos antagónicos de aproximación a la lengua. *Idatz & Mintz* 50. 66-70.
- Encrevé, André. 1986. *Protestants français au milieu du XIXe siècle : les réformés de 1848 à 1870.* Geneva: Labor et Fides.
- Haritschelhar, Jean. 1996. Etxahun et la langue française. *Lapurdum* 1. 121-139. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.1876>.
- Hoffmann, Frau Adolf [Aline Rossier]. 1922. *Wie ein schöner Traum – Letzter Gruß an Frauen und Töchter.* Luzerna / Meiringen / Leipzig: Walter Loepthien-Klein.
- Les Asiles John Bost. 1899. *Les Asiles John Bost à Laforce (Dordogne). 1899.* Paris: Librairies Protestantes.
- Les Asiles John Bost. 1900. *Les Asiles John Bost à Laforce (Dordogne). 1900.* Paris: Librairies Protestantes.
- Marin, Anne-Catherine, Isabelle Pébay, Suzanne Tucoo-Chala, Philippe Chareyre & Christian Sandoval. 2007. *Répertoire des Archives du Centre d'étude du protestantisme béarnais déposées aux Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques.* Pau: Centre d'étude du protestantisme béarnais.
- Mooney, Damien. 2016. *Southern regional French: A linguistic analysis of language and dialect contact.* Oxford: Legenda.
- Munduate Ugartemendia, Manex. 2022. Vinsonen eta van Eysen arteko gutunak. *ASJU* 56(1). 149-270. <https://doi.org/10.1387/asju.23369>.
- Padilla-Moyano, Manuel. 2017. *Une pouce de largur et un pouce de profundur.* Le français régional dans les manuscrits basques des 18e et 19e siècles. In Gabriella Parussa, María Colombo & Elena Llamas-Pombo (arg.), *Enregistrer la parole, écrire la langue*, 167-182. Tubinga: Gunter Narr.
- Roque, Íñigo. 2013. Ana Urruti. In *31 eskutik* [bloga]. 2013-03-08. <https://31eskutik.eizieus/2013/03/08/ana-urruti/> (2023-03-15).
- Urgell, Blanca. 2018. Lehen euskara modernoa (1745-1875). In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 543-657. Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Vinson, Julien. 1891. *Essai d'une bibliographie de la langue basque.* Paris: Maisonneuve (Berrargit. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 1984).
- Westphal, Alexandre. 1937. *John Bost et sa cité prophétique.* La Force (Dordoina): Asiles John Bost.
- Willard, Frances, 2022 [1855-1896]. *Frances Willard digital journals transcripts* [online]. <https://willard.historyit.com/public-sites/home/transcripts> (2022-11-11).

I. Eranskina: Ana Ürrütiren gutunen edizioko zuzenketak

Azentuazioari dagozkion zuzenketak ez dira sistematikoki hustu. Edizioko 2. eta 19. gutunek —Joseph Nogaret artzainak eta Lætitia Probyn andreak idatzirik, hurrenez hurren— ez dute ortografia egokitzapenik behar izan.

1. GUTUNA			
<1r>			
ce peuples basque	ce peuple basque	cependant	cependant
boucoup	beaucoup	exatement	exactement
émpêche	empêché	l'evangelisation	l'évangélisation
d'y pensée	d'y penser	de petits dépens	des petites dépenses
m'établir	m'établir	indispensable	indispensables
verset	versets	je ne posede	je ne possède
<1v>		je suis tout disposé	je suis toute disposée
j'ai toujours pensée	j'ai toujours pensé	<2r>	
dieu m'avez donnez	Dieu m'avait donné	quiter	quitter
un œuvre	une œuvre	c'est qui me tiens	ce qui me tient
quelques choses	quelque chose	l'œuvres dont je suis	l'œuvre dont je suis
dessition	décision	charger	chargée
<2r>		je suis très occuper	je suis très occupée
bésoins	besoin	le laissez	le laisser
reflection	réflexion	en tous le cas	en tous les cas
c'et Dieu	c'est Dieu	repondu	répondu
c'est œuvre	cet œuvre	plus tot	plus tôt
audesus	au-dessus	m'on fait	m'ont fait
affecteuse	affectueuses	pensé	pensé
3. GUTUNA		d'evangeliser	d'évangéliser
<1r>		les basque	les Basques
L'œuvres	L'œuvre	respecteuse et	respectueuses et
me demande	me demande	chretiëne	chrétiennes
une œuvres	une œuvre	4. GUTUNA	
difficile	difficile	<1r>	
residance	résidence	decidement	décidément
considere	considère	obliger de lesser	obligée de laisser
Je ne pourais	Je ne pourrais	ou	où
j'ai quiter	j'ai quitté	utile	utile
je craint	je crains	m'avait donner	m'avait donné
c'est œuvres	cet œuvre	ou je ne puis quiter	où je ne peux quiter
ma pensé	ma pensée	je sois remplacer	je sois remplacée
paye	pays	Je n'en ai pas parler	Je n'en ai pas parlé
<1v>		Je ne puis pas	Je ne peux pas
quel est la somme	quelle est la somme	pressiser	préciser
c'est œuvre	cet œuvre	je ne puis fixé	je ne peux fixer
Evangeliste	Évangéliste	<1v>	
toujour	toujours	j'aurai annoncer	j'aurai annoncé
acceptes	accepté	parants	parents
ce qu'ons à	ce qu'on a	toutes mes mesure	toutes mes mesures
Luxembourg	Luxembourg	Mon intantion	Mon intention
nessaissere	nécessaire	un ans	un an
		instalation	installation
		une sœur mariée	une sœur marié
		ou ons parle	où on parle

ne sont pas opposé	ne sont pas opposés	<2r>	
ma sœur étonné	ma sœur, étonnée	je pourrai	je pourrais
convoie	convoi	me repentir	me repentir
prettre	prêtre	tous cela	tout cela
ou	où	m'effraye	m'effraie
j'ai amenée ma sœur	j'ai amené ma sœur	nulement	nullement
cimitière	cimetière	qu'ons voudra	qu'on voudra
elle vous a entandu	elle vous a entendu	J'ai décide	J'ai décidé
enttandait	entendait	consernent	concernent
c'et donc	c'est donc	[passages] le traduire	les traduire
quelques temps	quelque temps	d'une lieu	d'une lieue
verai	verrai	Je désirerai	Je désirerais
pourai	pourrai	<2v>	
reunira	réunira	sinature	signature
ver la fin	vers la fin	sont asses simple	sont assez simples
les décisions prise	les décisions prises	besoins de l'argent	besoin de l'argent
connaissance	connaissance	doit couté	doit coûter
vous me parlé	vous me parlez	les Ensegnement	les Enseignements
française	française	saintes écriture	Saintes Écritures
je suis surre	je suis sure	vous m'avez parler	vous m'avez parlé
Veuillez agreé	Veuillez agréer	respecteuse	respectueuses
respecteuse	respectueuses		
dévoué	dévouée	6. GUTUNA	
5. GUTUNA		<1r>	
<1r>		ailleur	ailleurs
Anhoua	Ainhua	tous ses effort	tous ses efforts
Mon intantion	Mon intention	pour empeche	pour empêcher
quoique j'ai	quoique j'aie	si tu croit, tu vera	si tu crois, tu verras
peur de rapport	peur des rapports	glire	gloire
ces messieur	ces messieurs	souvant	souvent
[si c'était] je réussirai	je réussirais	pour m'assuré	pour m'assurer
Fabre	Favre	dificultés	difficultés
contant	content	Les basques onts	Les Basques ont
je lui ai porter	je lui ai porté	leurs esprit	leur esprit
<1v>		vous n'aller pas	vous n'allez pas
il n'ause pas	il n'ose pas	an milieu	un milieu
il attend	il attend	soins de leurs dire	soin de leur dire
les pretres	les prêtres	de faux prophete	des faux prophètes
sont très méchant	sont très méchants	viendron	viendront
pays basques	Pays Basque	<1v>	
je m'en apersoie	je m'en aperçois	ses faux prophetes	ces faux prophètes
Pandant	Pendant	en se tenant	en se tenant
extemement grondé	extrêmement grondée	ils sont perdu	ils sont perdus
les sœur religieuse	les sœurs religieuses	ceux [...] ons	ceux [...] ont
en dissant	en disant	les basque	les Basques
je suis damné	je suis damnée	connaissance	connaissance
Elle a fait prié	Elle a fait prier	désir d'être sauvé	désir d'être sauvés
[il] a refusé	[il] a refusé	deux sermon	deux sermons
baucoup	beaucoup	qu'on aurait dus	qu'on aurait dû
		bruler	brûler

d'autre [personnes]	d'autres	je leurs ai demendée	je leur ai demandé
je merite	je mérite	s'il connaissait	s'ils connaissaient
d'être renvoyé	d'être renvoyée	l'hoïstoire	l'histoire
tous ce qu'il a peu	tout ce qu'il a pu	Je leurs ai raconter	Je leur ai raconté
Le miel du roche	Le miel du rocher	ils était tout étonné	ils étaient tout étonnés
connaissance	connaissance	doinne	douane
<2r>		Et bien	Eh bien
je suis aller trouvé	je suis allée trouver	connaïtron	connaîtront
le quatres	les quatre	Pendant qu'il lisaiet	Pendant qu'il lisait
[ces livres] était bon	étaient bons	demendé	demandé
les montré à	les montrer à	<3v>	
personnes	personne	doinne	douane
[ils ne les]	comprendraient	a voulu gardé	a voulu garder
comprendrait		Il m'a remercier	Il m'a remerciée
qu'ons peut	qu'on peut	attantion	attention
loins de	loin de	ne pas donne	ne pas donner
j'étais revenu	j'étais revenue	[ils] ses donnent	[ils] se donnent
demende	demandent	esclave	esclaves
Cependant	Cependant	que il faut	qu'il faut
<2v>		connaissance	connaissance
magistras	magistrat	ils croyent	ils croient
Les encouragement	Les encouragements	J'aurai besoins	J'aurais besoin
ne sont pas très	ne sont pas très	le chercher [livres]	les chercher [livres]
grand	grands	pacet	paquet
cependant	cependant	baina <i>paquet</i> 4,1r	
un de ce T basque	un de ces testaments	je ne vais pas donné	je ne vais pas donner
	basques	dumain	demain
Il est venu cherché	Il est venu chercher	Anhoua	Ainhua
sachion	sachions	je crain	je crains
deux testament	deux testaments	affecteuse	affectueuses
deux familles	deux familles		
souletin	souletines	7. GUTUNA	
donc	dont	<1r>	
ce sont	ces sont	Chere Monsieur	Cher Monsieur
intelligent	intelligent	Ainhoua	Ainhua
donc j'ai fait	dont j'ai fait	je ne suis aller	je ne suis allée
connaissance	connaissance	<1v>	
Anhoua	Ainhua	Rousel	Roussel
serait protestants	serait protestante	Vous pouriez	Vous pourriez
un autre famille	une autre famille	les Téstatement	les Testaments
souletin	souletine	ou	où
<3r>		les prendres	les prendre
m'a invité	m'a invitée	Il a distribue	Il a distribué
traites espagnol	traités espagnols	un ans	un an
j'ai diner	j'ai diné	un aversion terible	une aversion terrible
deux espagnol	deux espagnols	<2r>	
oberge	auberge	les dificulté	les difficultés
doinne	douane	qui peut m'arrive	qui peuvent
ont parlait	on parlait		m'arriver
des evenement	des évènements	desagrement	désagrément

beau frere	beau-frère	Si vous m'envoye	Si vous m'envoyiez
basse Navare	Basse Navarre	4 bible	quatre bibles
ou	où	je pourrais	je pourrais
je dois passé	je dois passer	<1v>	
je verai	je verrai	en laissant un	en laissant une
ou je pourrais	où je pourrais	asses riche	assez riche
me fixé	me fixer	des bible	des bibles
<2v>		Je vais passé	Je vais passer
pandant	pendant	la la montagne	à la montagne
affecteuse	affectueuses	pour m'envoyé	pour m'envoyer
8. GUTUNA		de m'envoyé	de m'envoyer
le prendre	les prendre	le pacet	le paquet
affecteuse	affectueuses	respecteuse	respectueuses
9. GUTUNA		11. GUTUNA	
<1r>		la bonter	la bonté
demander	demander	baina <i>bonté</i> 15,1r	
nulement	nullement	J'aimerai	J'aimerais
le nom de	le nom des	baucoup de petit	beaucoup de petits
protestants	protestants	livre espagnol	livres espagnols
biens des personnes	bien des personnes	affecteuse	affectueuses
trouve	trouvent	votre dévouer	votre dévouée
Je n'ai peu	Je n'ai pu	12. GUTUNA	
attendre	attendre	<1r>	
<1v>		difficulté	difficultés
soient éclairés par	soient éclairés par lui	je puis	je peux
elle	[l'évangile]	toujour	toujours
le lundi	Les lundis	ceux qui liessent	ceux qui lissent
je puis	je peux	s'ocmente	s'augmente
je les pretes	je les prête	m'a rendu	m'a rendue
demender	demander	<1v>	
<2r>		corigerait	corrigerait
le laissé	les laisser	une parte	une part
Le conditeur	Le conducteur	traduits	traduit
respecteuse	respectueuses	j'aimerai	j'aimerais
10. GUTUNA		demender	demander
<1r>		deux testament	deux testaments
Le lendumain	Le lendemain	la sere	Lasserre
mon arrive	mon arrivée	quelques evangile	quelques évangiles
je suis aller	je suis allée	les tout	le tout
Sihigue	Cihigue	Moléon	Mauléon
asse éloignée	assez éloignées	<2r>	
les uns aus autres	les unes aux autres	[il] lis	[il] lit
sont désolé	sont désolées	je lui prete	je lui prête
leurs fils	leur fils	contant	content
sont si occuper	sont si occupés	affecteuse	affectueuses
au champd	au champ	toutes votre chere	toute votre chère
je suis revenu	je suis revenue	famille	famille
je dois y retourné	je dois y retourner	votre toute devouer	votre toute dévouée
des evangile	des évangiles	13. GUTUNA	
		<1r>	

corveille	corbeille	<2r>	
baina <i>corbeille</i> 13,1v		les ont trouvé	les ont trouvés
la bonter	la bonté	exelant	excellents
baina <i>bonté</i> 15,1r		conferances	Conférences
m'a prié	m'a priée	seront imprimés	seront imprimées
de quelques part	de quelque part	respecteuse	respectueuses
<1v>			
ces force	ses forces	15. GUTUNA	
reviendron	reviendront	<1r>	
Moléon	Mauléon	un absence	une absence
ver 5 heures	vers cinq heures	J'avais écrits	J'avais écrit
Je pourai	Je pourrai	<1v>	
Moléon	Mauléon	affaire	affaire
ces yeux	ses yeux	vera	verra
guerri	guéri	assés	assez
vos cher enfants	vos chers enfants	respecteuse	respectueuses
je vous assures	je vous assure		
<2r>		16. GUTUNA	
bien de choses	bien des choses	<1r>	
[gens] bien aise	[gens] bien aises	courier	courrier
n'aurai jamais peu	n'aurais jamais pu	j'ai vus M. Habiague	j'ai vu...
entré	entrer	j'ai vus les feuilles	j'ai vu...
elle pourrait	elle pourrait	dumain	demain
qu'elle maison	quelle maison	Moléon	Mauléon
lui avait preter	lui avait prêté	si il n'y ait pas allés	s'il n'y ait pas allé
contante	contente	<1v>	
de bons conseils	des bons conseils	[nous] les enverons	[nous] les enverrons
<2v>		dificile	difficile
je les aurai vendu ou	je les aurais vendus	respecteuse	respectueuses
donner	ou donnés		
affecteuse	affectueuses	17. GUTUNA	
[dans le cas que] je	je vous enverrais	<1r>	
vous enverrai		j'aimerais	j'aimerais
14. GUTUNA		qu'il les a envoyé	qu'il les a envoyées
<1r>		quelques	quelques
23 petit volume	23 petits volumes	desagrement	désagréments
assés	assez	il les aurait gardé	il les aurait gardées
preter	prêter	ce que	c'est que
J'avais écrits	J'avais écrit	frapé	frappée
si il	s'il	<1v>	
<1v>		attantion	attention
[il] a été lus	[il] a été lu	Veuillez agreez	Veuillez agréer
assés	assez	mes bien	mes bien
ils ont trouvé	ils l'ont trouvé	respecteuse	respectueuses
exelant	excellent		
deux Messieur	deux messieurs	18. GUTUNA	
la bonter	la bonté	<1r>	
une dizaines des	une dizaine de	je n'ai peu	je n'ai pu
personnes	personnes	immédiatement	immédiatement
baina <i>une dizaine</i>		Je suis bien peiné	Je suis bien peinée
<i>de jours</i> 15,1r		inutile	inutile

qu'on s'aperçois les protestant correspondence je n'ai peu Maintenant <1v> pourait ses caracterre forrets dix-septs cent demande tradedie enverai des empechement un jeun homme suffirait Veuillez agreez mes salutation respecteuse	qu'on s'aperçoit les protestants correspondance je n'ai pu Maintenant pourait ses caractères forêts dix-sept cents demander tragédie enverrai des empêchements un jeune homme suffirait Veuillez agréer mes salutations respectueuses	Veuillez agreez affecteuse toute dévouér 21. GUTUNA <1r> intantion je ne pourai <1r> je pourai de que je vous enverai baucoup possible quelques embarras je vous enverai J'ai écris respecteuse salutation	Veuillez agréer affectueuses toute dévouée intention je ne pourrais je pourrai dès que je vous enverrai beaucoup possible quelque embarras je vous enverrais J'ai écrit respectueuses salutations
20. GUTUNA <1r> tout étonné 21 chapitre je ne me suis apperçus une complaisanc Je voudrai vous prié chere Madama verai <1v> une journée contant demender Quoique je ne puis pendant bien de jours <2r> [provisions] que vous m'aviez préparé je les avais posé je les avais oublier ils pensent si j'avais peu je n'aurais point quitté toute les dificulté sont accessible si ils ont la pensé resplendir	tout étonnée 21 chapitres je ne me suis aperçue une complaisance Je voudrais vous prier chère Madame verrai une journée contents demander Quoique je ne puisse pendant bien des jours que vous m'aviez préparées je les avais posées je les avais oubliées ils pensent si j'avais pu je n'aurais point quitté toutes les difficultés sont accessibles s'ils ont la pensée resplendir	22. GUTUNA <1r> commissionnaire la bonter respecteuse 23. GUTUNA <1r> Bedfort je n'ai pas peu 12 jour j'ai peu contante elle m'a invité toujour quelle toujour Je ne pas encore vu Je ne pas été Je ne suis pas venu <1v> j'étais parti je suis allé baucoup au Basques je puis avoir je ne puis rien chaqu'un que puis-je faire m'a fait quitte Si j'avais peu	commissionnaire la bonté respectueuses Bedford je n'ai pas pu douze jours j'ai pu contente elle m'a invitée toujours qu'elle toujours Je n'ai pas encore vu Je n'ai pas été Je ne suis pas venue j'étais partie je suis allée beaucoup aux Basques je puisse avoir je ne peux rien chacun que peux-je faire m'a fait quitter Si j'avais pu

je ne serai pas des que je pourai un injure au Basques par qui suis basques des brouillard sentre d'Oxford <2r> lieu Les jeudi les dimanche demoiselles française les jeudi donons parmis le français je sort parmis eux [quoique] il y en a de meilleure position ses qui reste vous prié enverai je ne pas peu le cent francs je ne puis pas enverai vous prié vous pouvez <2v> Allées un de ce bateaux je payerai correspondent umpeu quelques chose de plus parail si il est exatement mes paquet sont parti Edmont affectusement Vinçon Liçarrage pourai sur affectusement toute dévouer	je ne serais pas dès que je pourrai une injure aux Basques part qui suis basque des brouillards centre d'Oxford lieue Les jeudis les dimanches demoiselles françaises les jeudis donnons parmi les Français je sors parmi eux il y en ait de meilleures positions ce qui reste vous prier enverrai je n'ai pas pu les cent francs je ne peux pas enverrai vous prier vous pourrez Allée un de ses bateaux je paierai correspondant un peu quelque chose de plus pareil s'il est exactement mes paquets sont partis Edmond affectueusement Vinson Liçarrague pourrais sûr affectueusement toute dévouée	24. GUTUNA <1r> la votre Vinçon exatement qu'il demende je ne puis pas tous les jour je pourai 25. GUTUNA <1r> le cent-francs embarrassé [je] envoye la bonter <1v> Liçarrage [dédicace] qu'il l'a reçu tout mes remerciement vos bonter respecteuse 26. GUTUNA <1r> faché attandre le cent-franc aurai je vous les aurai déjà envoyé attandre j'ai crus j'ai dus attandre le cent-franc <1v> Britanique [lettre] j'avais reçu les lui avait donné quelle dialecte complaisant baucoup [il m'a] questionner demender Gerôme s'il obtien difculter commencer	la vôtre Vinson exactement qu'il demande je ne peux pas tous les jours je pourrai les cent francs embarrassée envoie la bonté Liçarrague qu'il l'a reçue tous mes remerciements vos bontés respectueuses fâchée attendre les cent francs aurais je vous les aurais déjà envoyés attendre j'ai cru j'ai dû attendre les cent francs britannique j'avais reçue les lui avait donnés quel dialecte complaisant beaucoup questionnée demander Jérôme s'il obtient difficulté commencée
--	---	--	--

<2r>			
on pourrait attendre	on pourrait attendre	moi seul	moi seule
[il] obtien	[il] obtient	serons responsable	serons responsables
qu'on pourra	qu'on pourra	Liçarrage	Liçarrague
me preter	me prêter	[dédicace] l'a reçu	l'a reçue
est commencer	est commencée	occupé	occupée
Bordoaux	Bordeaux	tants de	tant de
qui les a porté	que les a portés	parmis	parmi
occupé	occupée	affecteuse	affectueuses
parmis	parmi	toute dévoué	toute dévouée
tous les soir	tous les soirs	28. GUTUNA	
n'ont rien manger	n'ont rien mangé	<1r>	
<2v>		boucoup	beaucoup
affecteuse	affectueuses	recevoir de nouvelles	recevoir des nouvelles
complaisant	complaisant		
baucoup	beaucoup	je vous ai écrit	je vous ai écrit
[elle s'est] informé	informée	je vous enverez	je vous enverrai
toujour	toujours	le cent-franc	les cent francs
respecteuse	respectueuses	veuillez [...] gardez	veuillez [...] garder
segonde	seconde	je vous devez	je vous devais
un de ce traduction	une de ses traductions	rapelle	rappelle
27. GUTUNA		80 franc	80 francs
<1r>		le cent-vingt franc	les cent-vingt francs
dâté	datée	la bonter	la bonté
se sont croisé	se sont croisées	<1v>	
le cent francs	les cent francs	je pourai	je pourai
je vous ai donné	je vous ai donnés	en attendant	en attendant
lettre charge	lettre chargée	ce cent-vingt franc	ces cent-vingt francs
que vous aviez reçu	que vous aviez reçue	Maintenant	Maintenant
<1v>		Musé Britanique	Musée Britannique
aquité	acquitté	[nous] somme	[nous] sommes
acquité	acquitté	qu'il ni ait	qu'il n'y ait
la bonter	la bonté	je m'arangerai	je m'arrangerai
maintenant	maintenant	magniere	manière
vos main	vos mains	<2r>	
<2r>		je ne pas vu	je n'ai pas vu
nous pourons	nous pourons	bien de jours	bien des jours
Je comprend	Je comprends	asses	assez
la pensé	la pensée	je ne puis	je ne peux
honette	honnêtes	souvant	souvent
n'appartien a	n'appartient à	<2v>	
personnes	personne	contante	contente
difficulté	difficulté	chez elle	chez elles
quelques lettre	quelques lettres	de longue course	de longues courses
toutes difficulter	toutes difficultés	Handaye	Hendaye
<2v>		[qu'il] m'envoye	m'envoie
Il faut gardé	Il faut garder	affecteuse	affectueuses
		toute dévouér	toute dévouée

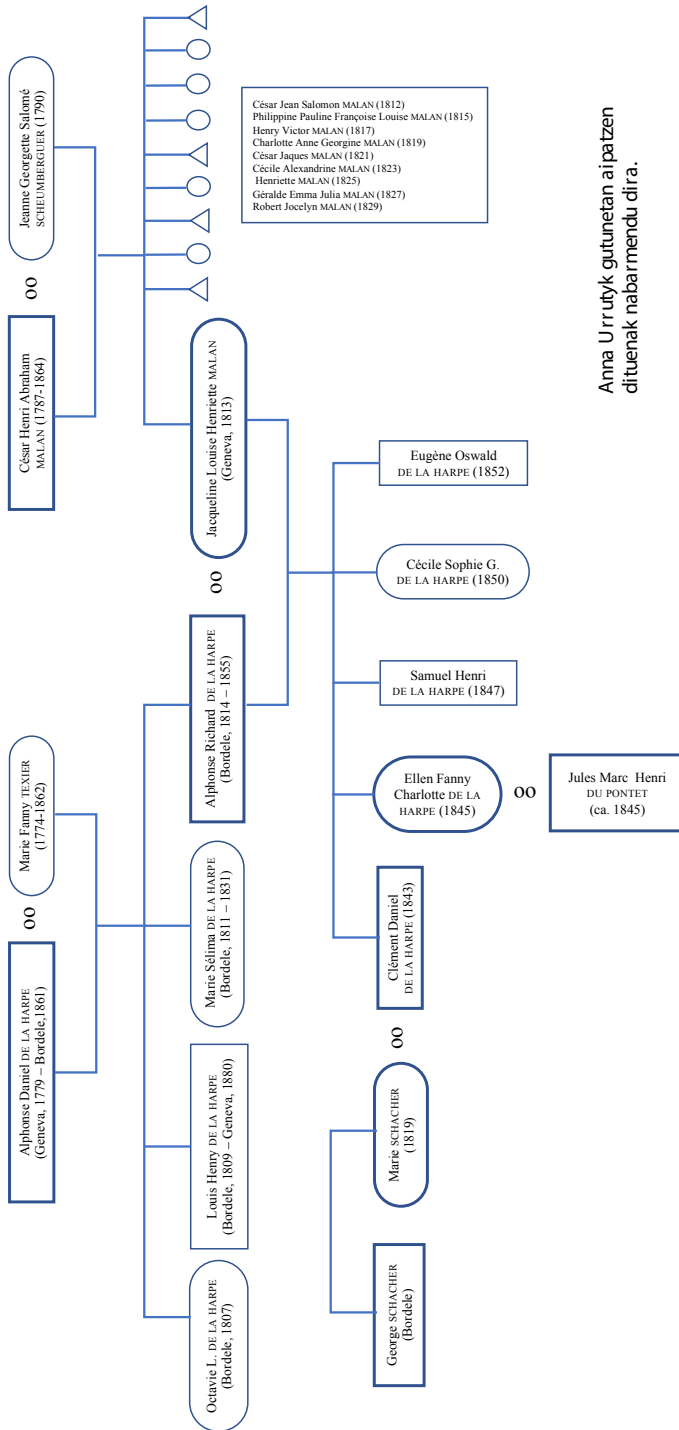
II. Eranskina: jende-izenen aurkibidea

- ANABITARTE jauna [Baldomero?]. Ana Ürrütik *monsieur espagnol à Saint-Sébastien* bati gaztelaniazko liburu batzuk eman nahi dizkiola dio (11). Beste pare bat gutunetan Anabitarte jauna Vinsonen eta Bonaparterentzat ordainpeko kopiatzaile gisara aipatua da (23, 27). Baldomero Anabitarte Donostiako artxibozain eta liburuzale ezaguna izan zen; ene aieruan bera da gutunetako *monsieur espagnol* hura, gero Anabitarte deitua.
- BONAPARTE, Louis-Lucien (1813-1891). Ana Ürrüti Bonaparteren kolaboratzaile aritu zen Londresen, liburuen kopiak egiten edo eginarazten eta testuen itzulpenak zuzentzen. Gutunetan, besteak beste, zubereraren ortografiaren gaineko eztabaida aipatua da (26, 27, 28).
- BUSSON jauna (?). Zuberoako gizon honek ez zuen Ana Ürrütirentzat frantsesetik zubererara itzulpena egiteko agindua bete (12).
- CALDERON andrea (?). [Clara Marianne Storey] (Londres, 1838-1921). Philip Hermogenes Calderon margolari eta Erret Akademiako kidearen emaztea. Philip Hermogenes (Poitiers, 1833 - Londres, 1898) Juan Antonio Hermógenes Calderón (Villafranca de los Caballeros, 1791 - Londres, 1854) idazle eta akademikoaren seme bakarra izan zen. Juan Calderón Baionara erbesteratu zen, bertan protestantismora konbertitu, eta Londresera emigratu zuen.
- CAZALS, P. Baionako liburu saltzaile eta inprimatzailea, 1873an Ana Ürrütiren bi itzulpen lehen edizioa karrikaratu zuena (15, 17, 18).
- DE FÉLICE, Guillaume « Théodore » (Montauban, 1840 - Versailles, 1891). Orthezeko Eliza erreformatuaren artzaina eta Joseph Nogaret artzainaren adiskidea, 2. gutunaren hartzailea da. Ana Ürrütirekin harremanetan zen. Lan batzuk argitaratu zituen, besteak beste, *Catéchisme à l'usage des écoles primaires protestantes*. Gogora bedi Ürrütiren ebanjelioaren itzulpenaren bigarren edizioak Orthezen argitaratu zirela (1887-1888).
- DE LA HARPE andrea [ezkont aitzin Jacqueline Louise Henriette Malan] (Geneva, 1813). César Henri Abraham Malan teologo genevarraren alabetarik bat, Alphonse Richard de la Harpe Bordeleko artzainarekin ezkondua; ene hipotesiaren arabera, Ana Ürrütik haren bost haurrak zaindu eta hezi zituzkeen (6).
- DE LA HARPE, Alphonse Daniel (Rolle, Suitza, 1779 - Bordele, 1861). Artzain suitzarra, XIX. mendearen hastapenean Bordelen finkatua, eta 1820an bertako Eliza Librearen sortzaileetarik, Eliza Ebanjeliko Librearen enbrioi. De la Harpe familia erabakigarria izan zen Ana Ürrütiren bizitzan: bere gaztaroko urte batzuk haien etxean eman zituen, Bordelen, eta bertan protestantismoa hartu zuen.
- DE LA HARPE, Alphonse Richard (Bordele, 1814-1855). Alphonse Daniel de la Harperen seme, eta Bordeleko artzain. Badirudi Bordelen hil zutela. Ana Ürrüti Alphonse de la Harpe bataren ala bestearen etxean egon zen ebaztea zail da; cf. 10. oin-oharra (23).
- DE LA HARPE andereñoa. Ikus Du Pontet andrea.
- DE LA HARPE, Clément Daniel (Bordele, 1843). Alphonse Richard de la Harpe artzainaren eta Jacqueline Luoise Henriette Malanen seme gehiena, Marie Schacherrekin ezkondua (23, 25).
- DU PONTET andrea [ezkont aitzin Ellen Fanny Charlotte de la Harpe] (Bordele, 1845). Alphonse Richard de la Harpe artzainaren haurretarik bat, gerora Jules Du Pontet Londresko Eliza Frantsesaren artzainarekin ezkondua. Haur denboran Ana Ürrütiren artzain gozatu zatekeen, beharbada horrek azaltzen du Ürrütiren *lapsus linguae* Du Pontet jauna « le mari de Mademoiselle De la Harpe » deitzean (4); gainerakoan « Madame Du Pontet » (20, 23).

- DU PONTET, Jules Marc Henri (ca. 1845). Alphonse Richard de la Harpe Bordeleko artzainaren suhia eta Londreseko Eliza frantses suitzarraren artzaina (4, 23, 25, 26), hark egin zuen Ana Ürrütiren La Forceko *La Retraite* asiloan sartzeko eskaera (ikus § 1.3.6).
- ELGART jauna (?). Londresetik Ana Ürrütik gutun bat igorri zion (23).
- ETCHANDY jauna (?). Iruriko zuberotarra, Monsegur kapitainaren adiskide. Ana Ürrütik utzitako liburuak sekretuki irakurtzen zituen (12).
- FAVRE jauna (?). Ainhoan aita familiako bat. Haren ezagutza eginik (5), Ana Ürrütik liburuak uzten zizkion (9). Favre eta bere familiakoak beldur ziren protestante gisara agertzeko (5, 6). Zenbait itzulpenen egiteko prest agertu zen (27).
- GRANIÉ / GRANIER jauna (?). Eliza erreformatuan edo Biblia Sozietatean kargu bat izan behar zuen; 1869an Ana Ürrütiren Parisetik Euskal Herrira erakartzeko parte hartu zukeen (2, 5).
- HABIAGUE jauna (?). Gisa guztiz zuberotarra, Ana Ürrütiren inprenta probak zuzentzeko enkargua baitzuen. Behin baino gehiagotan Ürrüti mesfidati agertzen da Habiague jaunaren hitzaz (15, 16, 17, 20).
- HATTON, abbé. Ithorrotzeko apeza, Ana Ürrütiren hitzetan « un grand théologien, mais un grand fanatique » (14,1v).
- INTXAUSPE, Emmanuel [*chanoine Intchauspé*] (Zunharreta, 1815 - Onizegaine, 1902). Zuberoko eliz gizon eta itzultzailea. Bonaparteren laguntzaileetarik bat izan zen. Ana Ürrütik haren liburuak ezagutzen zituen, eta literatur zubereraren kodetzearen gaineko eztabaidan parte hartu zuen (23, 27).
- LASSERRE, E. Baionako inprimatzailea (12).
- LESPÈS, andrea. Baionako inprimatzailea. Haren baitan Flora MacKichan eskoziarrak *Perlasco colierbat* liburuaren lehen edizioa inprimarazi zuen (15).
- LEUZINGER jauna (?). Parisen bizi zen. Londresekat zihoala, Ana Ürrütik bisita errendatu zion (23).
- MIRANDE jauna (?). Mauleko bitartekaria, Ana Ürrütik harengana jotzen zuen liburuen igortzeko eta hartzeko. Baionako Galuperie kaiaren 30. zenbakian adreza zeukan Ponteil jaunaren bazkide (10, 12, 13, 14).
- MONSEGUR jauna (?). Zuberoan bizi zen kapitain erretiratua, Ana Ürrütirekin testu batzuen itzulpenean kolaboratu zuena (12).
- NOGARET andrea (?). Joseph Nogaret Baionako artzainaren emaztea.
- NOGARET, Edmond. Joseph Nogaret artzainaren seme, Ana Ürrütik harengandik zerbait zerbitzu jaso duela aipatzen du (23, 26).
- NOGARET, Élisabeth. Joseph Nogaret Baionako artzainaren alaba; Ana Ürrütik inoiz goraintzi igortzen dio (23, 26).
- NOGARET, Joseph (1811-1890). Baionako Eliza erreformatuaren artzain eta Ana Ürrütiren gutunen hartzaile; ikus § 2.1.
- PEARSE, George (?). Parisen bizi zen Biblia Sozietateko kide seinalatua. 1874an, Londresera bidean zihoala, Ana Ürrütik bisitatu zuen (23).
- PONTEIL jauna (?). Baionako bitartekari bat, Mauleko Mirande jaunarekin nolabait bazkidetua (12).
- PROBYN, Alice Eliza (Londres). Lætitiaren ahizpa, 1884an Rowley Hill apezpiku anglikanoarekin ezkondu, eta handik hiru urtera alarguntsatua. Vinsonen arabera (345a), hark inprimarazi zuen *Perlasco colierbat* liburuaren bigarren edizioa.

- PROBYN, Lætitia (Londres, 1836 - Hendaia, 1879). Euskararen ikaskuntzan barnatua, van Eysekin eta Vinsonekin harremanetan zen, eta Museo Britanikoan zenbait euskal liburu-
ren kopia egin zuen (ikus Vinson 1891: xxv-xxvi). Hendaian etxe bat zeukan; 1879an
bertan hil zen, itsasoan bainua hartzen zuelarik (Vinson 1891: xxv). Lætitia Probyn da
19. gutunaren egilea, Joseph Nogaret artzainak Ana Ürrütirengandik jaso gutuneriare-
kin sailkatua.
- SALLABERRY, [Jean Dominique Julien?] *Chants populaires du Pays Basque* argitalpen ospe-
tsuaren prestatzaile mauletarra izan ala ez, jaun honek Ana Ürrütirentzat itzultzeko pro-
posamena errefusatu zuen (12).
- SCHACHER jauna (?). Londresen bizi zen eta ondoan aipatzen den George Schacher ez den
beste bat (26).
- SCHACHER, Georges. Clément de la Harpe artzainaren koinatua. Bordelen bizi zen; Londre-
setik Ana Ürrütik haren bitartez bidaltzen eta hartzen zituen gauzak (24, 25).
- SIMON andereñoa (?). Donibane-Garazin bizi zen Ana Ürrütiren aspaldiko adiskidea (7, 9).
- STUART-MENTEATH, Patrick William (Douglas, Manneko Uhartera, 1845 - Ziburu, 1925).
Ziburun bere emaztearekin bizi zen kimiko eta geologoa, 1903an *Pyrenean Geology* ar-
gitaratu zuena (Londres: Dulau). Ana Ürrütik kontatzen du Stuart-Menteath jaunak li-
buruak banatu zituela, eta herriko apezak herra ikaragarria ziola (7, 11).
- [ÜRRÜTI, Antoine] (Ozaze, ca. 1791-1878). Ana Ürrütiren aita (10, 13, 21, 27, 28).
- [ÜRRÜTI, ?] Ana Ürrütiren ahizpa, Senperera ezkondua; ikus 19. oin-oharra. Ana bere ahiz-
parenean egoten zen Lapurdin ebanjelizatzen zuenean (4, 5, 7).
- VINSON, Julien (1843-1926). Ana Ürrütirekin elkarlanean aritu zen. Besteak beste, Ürrütik
liburu zenbaitekin hornitu zuen Vinson, hartaz pentsatu zuen bere ebanjelioaren itzul-
penaren inprenta probak berrikus zitzaiz, eta harentzat egin zuen Museo Britanikoko
Leizarragaren alearen pasarte batzuen kopia (18, 23, 24, 25, 27).

III. Eranskina: De la Harpe familiaren genograma

Anna Urrutyk gutunetan aipatzen dituenak nabarmendu dira.

Euskara unibertsitate mailan atzerriko hizkuntza gisa irakastea: zorrotzasunetik malgutasunera *Teaching Basque as a foreign language at university level: From rigidity to flexibility*

Karlos Cid Abasolo*
Universidad Complutense de Madrid (UCM)

*Bohumil Zavadil euskalari
txekiar jakintsu apalari*

ABSTRACT: How should Basque language subjects be approached in universities outside Basque Country? As a result of the lecture that I gave as a guest speaker in the Etxepare Basque Institute during the Summer Courses of the University of the Basque Country in 2014, and of the paper based on that lecture that I published in 2016, in the last few years I have revised the answer to the initial question, replacing a stricter viewpoint with a more flexible one. For many years, there was only one “menu”, which seemed rigid; by contrast, in the last few years the number of “menus” has increased to three, which has resulted in more flexibility and an adaptation to the wishes and needs of “customers” (students). The first one is philological, but also offers a space for the practical teaching of Basque. The second one is practical, but also offers a space for philological aspects of interest. The third one is aimed at Basque-speaking students preparing for the B1, B2 and C1 level certification exams. The three “menus” can be sweet if the right ingredients are used, or else they may turn sour if choosing the wrong ingredients. In any case, care has been taken for two ingredients to be included: attractiveness and added value compared to other language courses.

KEYWORDS: Practical Basque; language skills; language prejudices; syntax; linguistic typology; language interferences.

LABURPENA: *Nola planteatu behar dira euskara irakasgaiak Euskal Herritik kanpoko unibertsitateetan? Abiapuntutzat hartuta UPV/EHUko 2014ko Uda Ikastaroetan Etxepare Euskal Institutuak gonbidaturik egin nuen hitzaldia eta hitzaldi hartan oinarrituta 2016an argitaratu nuen*

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Karlos Cid Abasolo. Área de Estudios Vascos. Departamento de Lingüística, Estudios Hebreos, Árabes, Vascos y de Asia Oriental, UCM - Facultad de Filología, Edificio D, despacho 00.355.0. Universidad Complutense de Madrid. C/ Profesor Aranguren, s/n. Ciudad Universitaria (28040 Madrid). – abasolo@ucm.es – https://orcid.org/0000-0002-0080-0337

Nola aipatu / How to cite: Cid Abasolo, Karlos (2022). «Euskara unibertsitate mailan atzerriko hizkuntza gisa irakastea: zorrotzasunetik malgutasunera», *ASJU*, 56 (2), 303-315. (https://doi.org/10.1387/asju.24658).

Online argitaratua / Published online: 2023-03-20.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (UPV/EHU)

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

artikulua, azken urteotan eguneratu egin dut galdera horrentzako erantzuna, ikuspuntu murrizt samarraren ordeztar irizpide malguagoak erabiliz. Urte luzez, “menu” bakarra eskaini nuen; azken urteetatik honantz, ordea, hiru, “bezeroen” (hots, ikasleen) nahi eta beharrei egokituak: lehenengoa gehien bat filologikoa da, baina euskararen irakaskuntza praktikoari ere tarte bat utziz; bigarrena, ordea, gehien bat praktikoa da, baina alderdi filologiko interesgarriari ere tarte bat eskainiz; hirugarrena, ordea, ikasle euskaldunei zuzendua, B1, B2 edo C1eko azterketa presta dezaten. Hirurak izan daitezke gozoak, osagai egokiak erabiliz gero. Eta hirurak izan daitezke garratzak, osagai desegokiak erabilita. Nolanahi ere, bi osagai erabili behar dira ezinbestean: erakargarritasuna eta gainerako hizkuntzen irakaskuntzarekiko balio erantsia.

HITZ GAKOAK: euskara praktikoa; hizkuntza-trebetasunak; hizkuntza-aurreiritziak; sintaxia; hizkuntza-tipologia; hizkuntzen arteko interferentziak.

1. Sarrera

2014an, Etxepare Euskal Institutuak gonbidaturik, UPV/EHUko Uda Ikastaroetako *Bikaintasuna euskal ikasketetan (IV)* ikastaroan hartu nuen parte “Euskara atzerriko unibertsitateetan nola irakatsi eta nola ez irakatsi” izeneko hitzaldiarekin. Hitzaldi hura oinarri hartuta, “Euskara Euskal Herritik kanpoko unibertsitateetan nola irakatsi” izeneko artikulua paratu nuen (Cid Abasolo 2016). 2022an, Etxepare Euskal Institutuak berriro gonbidaturik, UPV/EHUko Uda Ikastaroetako *Bikaintasuna euskal ikasketetan XII: Egon eta egin, sustraiak sendotuz aurrera begira* ikastaroan esku hartu nuen “Etxepare Institutuko irakurletzetan euskara irakasteko menuak: osagai gozoak eta gazi-garratzak” deituriko hitzaldiarekin, zeinean malgutu egin bainuen 2014ko hitzaldian eta 2016ko artikuluan agertutako ikuspuntu murrizta.

Euskalari txekiar bati (Bohumil Zavadil katedradun jakintsuari) euskalaritzak eta euskalgintzak zor dioten omenaldi gisa kontzebitu nuen 2022ko hitzaldia, artikulua honen muina dena. Balio izan beza artikulua honek ere Bohumil Zavadil jauna omentzeko.

2. 2016. urtera arteko ikuspegia

2016ko artikuluan, desegokitzen jo nuen Hizkuntzen Europako Erreferentzia Marko Bateratuak (HEEMB) finkatutako lau trebetasunak (mintzamena, entzundakoaren ulermena, irakurritakoaren ulermena eta idazmena) Euskal Herritik kanpoko unibertsitateetako euskara irakasgaietan lantzea. Orduko nire iritziaren arabera, gauza bat da euskara unibertsitatean ikastea eta beste bat, oso desberdina, hizkuntza eskoletan (Euskal Herrikoetan zein Euskal Herritik kanpokoetan), euskaltegieetan edo euskal etxeetan. Artikulu hartan, irakasmodu zehatz bat proposatu nuen Euskal Herritik kanpoko unibertsitateetarako: teorikoa, gramatika oinarritua, filologikoa, hizkuntzalaritza orokorrari lotua, euskara beste hizkuntza batzuekin erkatzen duena (lektoretza bakoitzaren kokaguneko hizkuntzarekin, batik-bat), material gaurkotuak erabiltzen dituen, euskarari buruzko uste okerrak gezurtatzen dituen, eta datu egiaztatuak eskaintzen dituen, hala nola euskara uste den baino inguruko hizkuntzen antzekoagoa dela eta ez dela Europako gainerako hizkuntzak baino zaharragoa. Bestela esanda, Euskal Herriko unibertsitateetan euskal filologia lantzen den

modutik ahalik eta hurbilen dagoen irakasmodu bat. Euskararen “erraiak” aztertzean datzan metodo honen bidez, ikasleak, alde batetik, euskarari buruzko hainbat informazioz jabetzen dira, eta, bestetik, ikasle erdaldunen kasuan (hots, ikasle guztien edo, Madrilgo Unibertsitate Konplutentseari¹ dagokionez bederen, gehienen kasuan), euskarazko perpaus solteak, hitzen esanahia ezagutu gabe, ikuspuntu azentual, fonetiko, morfologiko eta sintaktikotik aztertzea lortzen dute.

3. Oraingo ikuspegia

Begi bistakoa da *filologia* hitza zaharkiturik geratu dela, unibertsitateetako ikasketen planetatik² ia desagertzeraino. UCMri dagokionez, bada Filologia izeneko fakultatea, baina graduen izenetan berba horren arrastorik ez dago, hizkuntza hilen ikasketetan izan ezik (*Filología Clásica*). *Filología Hispánica* zeritzona *Español: lengua y literatura* bilakatu zen, eta *Filología Inglesa*, ordea, *Estudios Ingleses*. UPV/EHU, Euskal Filologia lizentziatura Euskal Ikasketetako Gradu bihurtu zen, Euskal Filologia esamoldea master eta doktoradutzako izendapenetara mugatu zelarik. Aitzitik, harrigarria da nola litekeen unibertsitate horretan gaur egun ere egotea Filologia izeneko gradu bat, non aipamen eta ibilbide hauek eskaintzen diren, tartean hizkuntza hilak zein biziak daudelarik: Aleman Filologia, Frantses Filologia, Filologia Hispanikoa eta Filologia Klasikoa.

Bestalde, filologia fakultateetara (UCMkoaz ari naiz, baina susmatzen dut beste leku askotakoetan antzera gertatzen dela) gaur egun joaten diren ikasleak ez dira aspaldikoen tankerakoak: badira, oraindik ere, interes filologikoagatik izena ematen dutenak, baina beste askok ikasketen funtzio instrumentala lehenesten dute, eta, hizkuntzei dagokienez, hizkuntza eskoletan edo akademietan eskaintzen dena bilatzen dute unibertsitatean. Horixe da errealitatea, eta alferrik da errealitate horri itzuri egitea. Alferrik da, orobat, errealitate horri itzuri eginda irakastea. Hori dela eta, UCMko Filologia Fakultatea (hizkuntzen irakasgai ez ari naiz) hizkuntza eskola bilakatu da, eta irakasgai horien programetan A1, A2, B1, B2 eta C1 mailak erdiestea aipatzen da helburu nagusi gisa. Beraz, errealitate horri iskin egin ezinda, aldatu egin dut, 2014ko hitzalditik hona, artikulua honen izenburuak adierazten duen gaiari buruzko neure iritzia, jarrera zorrotzetik malgurantz lerratuz. Malgutze horrekin badu zerikusi handia honako egitate honek: Etxepare Euskal Institutuko lektoretza duten hiri askotan ez dagoela euskara irakasten deneko ez euskal etxerik, ez hizkuntza eskolarik ere, eta, beraz, lektoretza hori dela unibertsitate-ikasleek euskara praktikoa ikasteko duten aukera presentzial bakarra.

Jakina da edozein unibertsitateetako edozein irakasgaiaren programan ezaugarriak eta edukiak zehazten direla, maiz ikasleen hobespen eta xedei erreparatu gabe; hala ere, euskara irakasgaiaren/irakasgaiaren kasuan, behintzat, programa hori malgotu egin daiteke, molda daiteke atzerriko unibertsitateetako ikasleak euskara irakasgai(et)an izena ematera bultzatu dituzten arrazoietara. Ikasle horien artean izango dira neurri handi edo txikiagoan euskaldundu nahi dutenak eta izango dira euskara maila teo-

¹ Aurrerantzean, UCM.

² Uler bedi: *plan* + postposizio ablatibo plurala, eta ez *planeta* + postposizio ablatibo singularra.

rikoan soilik ezagutu nahi dutenak ere. Bestalde, kontuan hartu beharko da honako edo horrako unibertsitateak zein gradutako ikasleei eskaintzen dizkien euskara irakasgaiak,³ zenbat irakasgai diren, eta astean zenbana ordutakoak, argi baitago ez dela gauza bera lau ordu edo ordu eta erdi. UCMn, gaur-gaurkoz, sei irakasgai dira (Euskara I, Euskara II, Euskara III, Euskara IV, Euskara V eta Euskara VI), lau hilekoak, astean launa ordutakoak, gradu guztietako ikasleei heziketa osagarri moduan eskaintzen zaizkienak eta edozein gradutako hautazko irakasgai baten ordeztatu daitezkeenak. Bestalde, Euskara I eta Euskara II oinarritzko irakasgaiak ere badira, Filologia Fakultateko gradu guztietako 1. mailan. Euskara III eta Euskara IV, aldiz, hautazkoak Ingeles Ikasketetako graduan.

Urte luzez, menu bakarra eskaini izan dut neure klaseetan. Azken urteetatik honantz, ordea, zorrotzasunetik malgutasunerako bidea harturik, hiru, bezeroen (hots, ikasleen) nahi eta beharrei egokituak. Izan ere, ohartu naiz menu bat baino gehiago eskaintzen dituzten jatetxeek bezero gehiago erakartzen dituztela menu bakarrekoei baino.

Lehenengo menua, Euskara I eta Euskara II irakasgaietan soilik eskainia, gehien bat filologikoa da, baina tartetxo bat uzten zaio lau hizkuntza-trebetasunen lanke-tari, zeina ez baita ebaluagarria. Euskara I eta Euskara II-ko bigarren menuan, ordea, hizkuntza-trebetasunak lehenesten dira, baina alderdi filologiko interesgarriei tarte bat utziz. Bi menuak izan daitezke gozoak, osagai egokiak erabiliz gero. Eta biak izan daitezke garratzak, osagai desegokiak erabilita. Bietan, euskara praktikoari dago-kionez, entzundakoaren ulermena eta mintzamena dira gehien lantzen diren hizkuntza-trebetasunak, lauetatik garrantzitsuenak baitira. Esan gabe doa ikasle euskaldunak salbuetsita daudela klasearen atal horretatik.

Hirugarren menu bat ere eskaintzen dugu UCMn: baditugu hiru irakasgai, Euskara IV, Euskara V eta Euskara VI, alegia, ikasle euskaldunek edo euskaldun oso izateko bidean daudenek B1, B2 edo C1eko azterketa presta dezaten diseinatuak. Ikasle horien artean badira euskal herritarrak (DBH eta Batxilergo D eremuan egindakoak) bai eta Euskal Herriko kanpokoak ere. Menu honetan, HABEko aurreko urteetako azterketak eta antzeko ariketak lantzen dira, bai eta mahai gainean jartzen hainbat euskara irakasleek egia eztabaiaezin gisa transmititu ohi duten hizkuntza-eredu murriztaren gabeziak (garbizalekeria gramatikal eta lexikoaz ari naiz).⁴ Bistan da, bestalde, hirugarren menu horretako ikasle profila ez dela euskararen irakaskuntza eskaintzen duten Euskal Herriko kanpoko beste unibertsitateetan izaten.

Gure beste ikasle euskaldun batzuek (Filologia Fakultateko edozein gradutako lehen mailakoek), aldiz, Euskara I eta Euskara II oinarritzko irakasgaietan ematen dute izena. Hogei bat hizkuntzaren artean bat aukeratu behar, eta euskara hautatzen dute, gehien bat, eta salbuespenak salbuespen, hamabi kreditu aise lortzearen, Erasmus beka batekin Berlinera joan eta bertako espainiera klasetan izena ematen duten Filologia Hispanikoko ikasle espainiarren antzera. Aitor dut urte askoan mesfidan-

³ Ez da gauza bera Filologia Hispaniko edo Erromanikoko ikasleei soilik eskaintzea, edo Filologia guztietakoei, edo unibertsitateko guztiei.

⁴ Euskadi Irratiko Faktoria saioko kolaboratzailea nintzen garaian, 2022ko urtarrilaren 6ko emanaldian hain zuzen ere, lekukotasun esanguratsu baten berri eman nien entzuleei. Hemen dago entzungai: https://drive.google.com/file/d/1PWAT2gOpC_eiyG4-05keUAcYmpEkWwXY/view.

tzaz hartzen nituela horrelako ikasleak eta haien hautua gaitzesten nuela, baina, azken urteotan, beso-zabalik hartzen ditut, gure irakasgaientzat onuragarriak izan daitezkeelakoan, zeren eta, alde batetik, gure ikasle-kopurua handitzen laguntzen dute,⁵ eta, bestetik, on egiten diote klasearen dinamikari. Baina badira beste bi arrazoi, pisu handia dutenak:

- Beren lehen hizkuntzari buruz (edo, lehen hizkuntza izan gabe ere, ulertzen, hitz egiten eta idazten duten hizkuntza bati buruz) ez dakizkiten hainbat kontu ikasten dituzte, hizkuntza horri buruz hausnartzen dute, hizkuntza horretaz buruan sartuta dauzkaten uste okerrak zalantzan jartzen dituzte, eta, irakasgaiak gainditurik, ohartzen dira atera duten etekina ez dela hamabi kreditu horietara mugatu.
- Ikasle horiek, hamabi kreditu errazak erdietsirik, lehen aipaturako beste etekin txit erabilgarri bat atera diezaiekete hurrengo ikasturteetan gure beste irakasgai batzuei: B1, B2 edo C1eko agiria lortu ahal izatea.

Laburbilduz, arrazoi askorengatik, hobe irakaskuntza aukera guztiei atek zabaltea. Azken finean, dagoen errealitatera moldatu behar dugu unibertsitate-irakasleok geure lana, baina, hori bai, desio genukeen errealitatea geure irakasle-jardueratik baztertu gabe.

3.1. Euskara praktikoa

Euskara praktikoa Euskara I eta Euskara II irakasgaietan osagai nagusia izan edo bigarren mailakoa izan, komeniko litzateke, nire aburuz, hainbat jarraibide betetzea, metodologia zaharkitua baztertze aldera. Jarraibide gehienak lehenago aipaturako artikulua hartan aletu nituen (Cid Abasolo 2016: 212-213, 220-221). Haietako bat, nire ustez garrantzitsuena, “euskara hizkuntza zaila da” topiko faltsuari aurka egitea da, beti ere argudio linguistiko bidez (Moreno Cabrera 2007-2008).⁶ Harrigarria da nola dagoen uste oker hori hain hedatuta, besteak beste, Euskal Herritik kanpoko unibertsitateetako euskara-ikasleen artean, Txekian euskal lektore ibilitako Denis Almandozen hitzak lekuko. *Berria* egunkariko kazetari batek, elkarrizketa batean, galdetu zionean zer esaten zuten bere ikasle txekiarrek euskara ezagutzen hasten zirenean, honela erantzun zion Almandozek: “hitzak politikak iruditzen zaizkie; gramatika eta lexikoa ikasten hasten direnean, ordea, oso zaila dela diote” (Goikoetxea 2020: 40). Zergatik deritzote zaila? Euskal gramatika berez zaila delako? Euskal lexikoa berez zaila delako? Ez. Ikuspuntu linguistiko hutsetik, txekiera lehen hizkuntza duteenez euskara ez da, esaterako, frantsesa baino zailagoa. Egia da frantsesa eta txekiera, euskara ez bezala, hizkuntza indoeuroparrak direla, baina:

- Frantsesa erromanikoa da eta txekiera eslaviarra.
- Txekierak, euskarak bezala, kasuak dauzka, eta frantsesak ez.

⁵ Ikasle eskasia geure irakasgaien ajea ez ezik, hainbat unibertsitateetako hainbat maior, minor, master eta doktoradutzarena ere bada.

⁶ Hizkuntzalari madrildar horren artikulua ahalik eta hizkuntza gehienetara itzuli beharko litzateke, eta itzulpen horiek lau haizeetara zabaldu.

- Txekiera jasoan, euskara jasoan legez, ahoskera ortografiatik gertu dago (hainbesteraino, non bi hizkuntzoi buruz esaten baita, salbuespenak salbuespen, idazten diren bezala ahoskatzen direla), eta frantsesean, ordea, ez. Jakina denez, gaur egungo ahozko frantsesa oso urruti dago frantsesaren gaur egungo ortografiatik, honek ez baitu islatzen hizkuntza horren mendetako bilakaera fonetiko handia. Horrexegatik esan ohi da frantsesaren ortografia oso kontserbadorea dela.
- Frantsesak, txekierak ez bezala, modu subjuntiboa du, ikasle txekiarrentzako buruhausterako. Jakina denez, euskarak ere badu, baina ahoz ia ez da erabiltzen, eta idatziz ere ez gehiegi, zeren eta subjuntiboaren funtzio berak dituen aditz forma sinpleago bat du, jokatu gabea, esan nahi baita, aditz-izena.

Eta abar, eta abar.

Zer gertatzen da orduan? Hizkuntza bat zaila dela esateko irizpide estralinguistikoak, normalean aitortu gabeak, txit barneratuta daudela Almandozen ikasle txekiar horien buruetan eta munduko filologia fakultateetako milaka ikasle eta irakaslerenentan. Noiz esaten dugu hizkuntza bat zaila dela? Hari buruz ezer ez dakigunean edo, areago, ezer jakin nahi ez dugunean; hari buruzko aurreiritziak ditugunean; hura ikasteko motibazio gutxi (edo batere ez) daukagunean; hizkuntza gutxitua denean; bere eremua hizkuntza hegemoniko batekin edo gehiagorekin partekatzen duenean; eremu horretako herritar gehienek hizkuntza gutxitu hori ez dakitenean. Nonahi dabilta hizkuntzei buruzko aurrejuzguak. Hori larria da. Baina, esan bezala, are larriagoa da edonongo filologia-ikasleen (eta irakasleen!) ahotan ibiltzea.

2016ko artikuluan aipatu gabeko jarraibide bat erantsi nahi nuke orain, hots, gramatika-eredu okerrak saihestu beharra, hala nola euskararen hitzen ordena barkartzat perpausaren hasieran subjektua eta bukaeran aditza dauzkana hartzea eta galdegaiaren legea (Altube 1930) itsu-itsuan **sinestea eta sinetsaraztea**. **Euskal garbizalekeria** linguistikoaren arau ezagunak dira horiek, eta euskararen irakaskuntzan oso errotuak. Baina errealitatea eta aurreiritzi puristak ez doaz eskutik hartuta. Izan ere, garbizalekeria linguistikoa baino lehenagoko idazleek maiz jartzen zuten aditza subjektuaren atze-atzean (Hidalgo 1995), eta berdin jokatzen dute gaur egungo euskaldunek mintzatzen direnean. Orobat, Altube baino lehenagoko idazleek galdegaiaren legearen kontradibide ugari eman izan dizkigute eta, era berean, gaur egungo euskaldunek milaka ematen dizkigute egunero, mintzatzen direnean. Perpaus iragankorren hitzen ordenari dagokionez, SOA (subjektua-objektua-aditza) eta SAO (subjektua-aditza-objektua) **ez dira aukera bakarrak: OAS (objektua-aditza-subjektua)** maiz erabiltzen du euskal prentsak (*Berriak* eta *Argiak*, kasu), titularretan batez ere.

- (1) Krisiaren erantzunaren «ebaluazio independente» bat babestu du OMEk (*Berria*, 2020-05-19).
- (2) Dimisioa eman du Lesothoko lehen ministroak (*Berria*, 2020-05-20).
- (3) Gasa dagoen ikertzeko baimena ukatu du Gasteizko udalak (*Argia*, 2020-12-31).
- (4) Ertzaintzaren eta Udaltzaingoaren lan-deialdiak hizkuntz eskubideak urratzen dituela salatu du Hizkuntz Eskubideen Behatokiak (*Argia*, 2021-01-14).

Hori ez da, nire ustez, kasualitatea. Izan ere, badago arrazoi bat kazetaritzan OAS erabiltzeko: prentsaren titularretan eurretan ere sarri dago fokua (linguistikoa eta informatiboa) osagarrian, eta horrela erabat nabarmenduta geratzen da.

Argi dago hiru hitz-hurrenkerak erabil daitezkeela, baina beti ere kontuan harturik objektua luzea denean (perpaus osagarri bat izan edo kasu-sintagma bat izan) SAO dela ohikoena. SOA pontifikatua objektua laburra denean baino ez da eraginkorra.

3.2. Euskararen historia

Ikasle euskaldunek edo euskaldun oso izateko bidean daudenek B1, B2 edo C1eko azterketa presta dezaten diseinatutako irakasgaietan, ez du zentzurik euskararen historiari jarduteak, ezta gaur egungo egoera soziolinguistikoz, euskararen jatorriari buruzko teoriez, euskalkiez, euskara batuaz eta abarrez ere, ez bada hizkuntza-trebetasunak lantzeko ariketetan. Euskara I-ean, ordea, badu zentzua, eta ez nolana hikoia. Neurrian datza kokka: Euskara I-eko ikasleek irakasleari proposatzen badiote euskara praktikoa lehenestea, euskararen historiaren, euskalkien, gaur egungo egoera soziolinguistikoren eta abarren gaineko informazioa jorratuko da, bai, baina maila apalean. Baldin eta euskara praktikoa irakasgaiaren bigarren mailako osagarria bada, berriz, euskararen historia-eta sakonkiago jorratuko dira. Dena den, kasu batean zein bestean, nire ustez, irizpide komunak ezarri behar dira euskarari buruzko informazio hori guztia Euskara I-eko ikasleen esku jartzekoan. Haietariko garrantzitsuenak da material gaurkotuak erabiltzea, kalitatezkoak, fidagarriak eta askotarikoak (bideoak, artikulatuak, liburuak eta Interneteko informazioa).

3.3. Gramatika

UCMn, HEEMBko maila jakin bateko agiria lortzera bideratutako euskara irakasgaietan, mintzamenaren eta idazmenaren tresna gisa lantzen da gramatika, unibertsitatean barik hizkuntza eskolan bageunde bezala. 2014. urtera arte nuen ikuspegia traizionatzen al dut horrela jokatu? Aitor dut baietz. Eta ez dut batere damu.

Gainerakoetan (Euskara I-ean eta Euskara II-n), ordea, euskara praktikoa lantzean (eta berdin dio nagusiki edo bigarren mailako osagai gisa jorratzen den), gramatika konturik ez da aipatzen ikasgelan, zeren, euskara ikasten baino, euskaraz jabetzen lagundu behar baitzaie ikasleei, 1. hizkuntza balitz bezala, murgiltze prozesu neketsu baina, aldi berean, atsegin, dibertigarri⁷ eta emankorren, ikasgelarako propio sortutako euskara hutsezko PDF bat erabiliz. Non daukate ikasleek eskura gramatika-azalpenak eta hitzen itzulpenak, beren 1. hizkuntzan idatzita? Ikasgelatik kanpo erabiltzeko paratu dudana PDF batean. Gainera, gramatika-zalantzak galdetzeko, badago irakasleari tutoretza eskatzea, nahiz eta ikasleek behar baino gutxiagotan erabiltzen duten baliabide hori.

Euskara I eta Euskara II irakasgaietan, euskara praktikoa bigarren mailako osagaia den irakasmoldean, gramatika-teoria lantzea da helburu nagusia, euskararen “erraiak” ikasleen begi bistan jarriz, hizkuntza-maila guztietan, fonetikatik hasi eta

⁷ Umorea da irakaskuntza ororen arrakastaren gako nagusietako bat.

sintaxiraino. Horretarako, honako informazio-iturri hauek jar daitezke, besteak beste, ikasleen eskura: Artiagoitiaren 2014ko artikulua, morfologiarako;⁸ *Sareko Euskal Gramatika* (Euskara Institutua [2011a]) morfologia, sintaxi eta tipologia-rako; Zubiri anaien gramatika (Zubiri & Zubiri 1995), azentu eta sintaxirako; eta nik ikasleentzat adibide eta ariketekin paratutako PDF bat, gramatika-gai guztiak ikasgelan jorratzeko.

Bi irakasgai horiek lau hilekoak izanik eta astean lau klase-ordukoak, zein maila lor dezakete ikasleek gramatikaren ezagutza hutsari dagokionez, biak amaituta? Harrigarria irudi balezake ere, B1-edo.⁹ Biak gaingitzen dituztenek perpaus bakunak, elkartuak eta konplexuak, ulertu gabe, hots, lexikoaren makulurik gabe, bikain aztertzeke gai dira hizkuntza-maila guztietan: fonetika, azentu, izen-morfologia, aditz-morfologia, eta sintaxian. Halaber, euskal gramatika ikasleen 1. hizkuntzarenarekin eta ezagutzen dituzten beste hizkuntzenekin erkatzen da ikasgelan. Konparaketa hori oso erakargarria gertatu ohi zaie ikasleei: hizkuntza ergatibo eta eranskari bat ezagutzea esperientzia berria da haietariko gehienentzat.

Euskara I-eko gramatika-edukien eta materialen zerrenda nire 2016ko artikuluan dago irakurgai, eta, beraz, zentzugabea da hona ere ekartzea. Euskara II-ko gramatika atalak, berriz, honako hauek dira: sintaxia, tipologia eta hizkuntzen arteko interferentziak. Labor-labor aletu ditzadan hurrengo lerroetan.¹⁰

3.3.1. Sintaxia

Hona hemen Euskara II-n sintaxiaz lantzen diren gaiak:

1. Perpaus bakunak
  - 1.1. Determinatzaile sintagma
  - 1.2. Kasu sintagmak eta postposizio sintagmak
  - 1.3. Perpausaren egitura
  - 1.4. Perpaus inbertsonalak eta kausatiboak
2. Perpaus elkartuak eta konplexuak
  - 2.1. Perpaus elkartuak
    - 2.1.1. Alborakuntza
    - 2.1.2. Juntadura: emendioa, hautakaritza, aurkaritza
  - 2.2. Perpaus konplexuak: menderakuntza
    - 2.2.1. Osagarriak
    - 2.2.2. Adjektiboak (erlatiboak)
    - 2.2.3. Adberbialak

Perpaus bakunak lantzeko, nire PDFko adibideak eta ariketak erabiltzen ditugu ikasgelan, bertan ematen ditudan azalpenen osagarri. Gai horren abiapuntua da, beste gai gramatikarena bezala, euskararen eta gaztelaniaren (eta ez bakarrik gaztela-

⁸ Moreno Cabreraren artikulua nioena Artiagoitiarenaz diot orain: ahalik eta hizkuntza gehienetara itzuli beharko litzatekeela, munduko euskara-ikasleen eta euskaltzaleen hobe beharrez.

⁹ Ahozko ekoizpenari dagokionez, ordea, ozta-ozta iristen dira A2 mailara.

¹⁰ Honako esteka honetan deskarga daitezke Euskara I-eko eta Euskara II-ko ikasleentzako PDFak, baita Euskara Praktikokoak ere: <https://www.ucm.es/estudiosvascos/recursos-propios>.

niaren) arteko konparaketa. Determinatzaile sintagmaren egitura (gaztelaniarena eta euskararena) ikasleek beraiek zehazten dute PDFko bi hizkuntzetako adibideak kontuan hartuta (euskarazkoak, salbuespenez, hitzen ezinbesteko itzulpenaren laguntzarekin, noski). Izan ere, zenbat eta klase magistraletatik urrunago, hobe. Zenbat eta gehiago sustatu autoikaskuntza, hobe. Hurrengo pausoa da ikasleek kasu eta posizio sintagmen egitura zehaztea, bai eta sintagma haietariko bakoitzaren funtzio sintaktikoa ere, Euskara I irakasgaiaren erdietsitako morfologia-egagupenak baliatuz. Oinarri horiekin eta perpausaren egiturari buruzko argibideekin, perpaus bakunaren analisiari ekin diezaioke, hasieran pixka bat kostata eta bukaeran, ekinaren ekinez, aise, beti ere hiztegirik erabili gabe.

Jarraian, perpaus elkartuak eta konplexuak hitzen esanahia ezagutu gabe aztertzeko jarraibideak emango zaizkie.

Hona hemen bi perpaus, bata bakuna eta bestea konplexua. Bakoitzaren oin-oharrean esteka bat dago, eta bertan klikatuz analisi sintaktikoa entzun daiteke. Perpaus bakunarena Paula Ricote ikasleak egina da; perpaus konplexuarena, berriz, Diana Burgoa ikasleak. Biak erdaldunak. Eta ez batak, ez besteak ez zekiten deusik ere euskarari buruz Euskara I-eko klaseetara joaten hasi baino lehen. Bakoitzak hiztegirik gabe eta morfologia-taulak, sintaxi-adibidetegia eta klaseko apunteak erabiliz burutu zuen egokitu zitzaion perpausaren analisia:

- (5) Faxista talde batek 49 pertsona hil ditu Zeelanda Berriko bi meskitatan¹¹
- (6) Kafea atera zidatenean, ardo usaina zuen gizon bat hurbildu zitzaidan¹²

3.3.2. Tipologia

Tipologia aztertzeke, *Sareko Euskal Gramatika* informazio-iturri txit egokia da, baina are interesgarriagoa deritzot ikasleek beraiek aletzeari Euskara I eta Euskara II irakasgaiak landu ahala barneratu dituzten euskararen ezaugarri tipologiko nagusiak, hala nola:

- Ergatiboa da. Bai izen-morfologian, bai aditz-morfologian da ergatibo. Alabaina, aditz-morfologian *ergatibitate hautsia* ere gertatzen da, lehenaldiko aditz iragankorretan, objektu zuzena hirugarren pertsona denean. Hortaz, euskararen ergatibitatearen mitoa nolabait ñabartu behar da: euskara ergatiboa da, bai, baina ez erabat.
- Eranskaria da.
- Lau kasu ditu, bai, baina ez du deklinabiderik, *Sareko Euskal Gramatikaren* irizpidearen arabera (Euskara Institutua [2011b]).
- *Pro-drop* hizkuntza da.
- Artikulu mugatua izenaren atzean dauka, errumanieran edo bulgarietan gertatzen den bezala.
- Generorik ez du izen-morfologian, baina bai, ordea, aditz-morfologian (hitanoan, hain zuzen).

¹¹ <https://drive.google.com/file/d/1OqQsvG8H1SDOleR5qtCxDCiGcFv9XaSP/view>.

¹² https://drive.google.com/file/d/1v4IRmg19YV-YHDnS6mDl_xK2PWYWYZzO/view.

—Azentu nagusia ezkerreko lehenengo silabetako batean dauka, bigarrenean, hain zuzen. Antzeko azentu moldea dute hizkuntza kaukasoar askok, bigarren silaban (tsaxur hizkuntzak) edo lehenengoan (georgiera, archi, bats edo txetxerierak). Gaztelanian, ordea, jakina denez, azken silabatik hasita zehazten da azentuaren araberako hitz mota.

Euskararen balizko isolamendua (askoren ahotan dauden euskarari buruzko uste oker ugarietako bat) gezurtatzeko bidea ematen digu tipologiak. Azter ditzagun sarean aurki daitezkeen baieztapen edo definizio zenbait:

Although I travel a lot for the world, I still live with my wife and children in the town where I was born. I think it's a vital choice. It is a small place, a beautiful fishing village on the Atlantic coast. The people who live in this place still speak the Basque language (a 3000 years old language, no related to other languages in Europe).

Kirmen Uribe (University of Iowa 2017)

Linguistically, Basque is a language isolate (unrelated to any other existing languages).

Wikipedia (Wikipedia contributors 2013)

Una lengua aislada es una lengua natural para la que no se ha probado ningún parentesco con otra lengua viva o muerta. Presumiblemente, una lengua aislada es aquella que no pertenece a ninguna familia de lenguas propiamente dicha (es decir, ella es la única miembro de su familia).

Wikipedia (Colaboradores de Wikipedia 2023)

aislar

De *isla*.

1. *tr.* Dejar algo solo y separado de otras cosas. *U. t. c. prnl.*

DLE (s.v.)

Lehenengo bi aipuen harira, galdera hau egin diezaiekegu ikasleei: zein esangura dituzte ingelesezko “no related to” eta “unrelated to” esamoldeek? Izan ere, bai Kirmen Uribe euskal idazle Euskal Filologian lizentziadunak, bai Wikipediak, esanahi bakarria ematen diote (‘-ekin ahaidetu gabea’), beste esangura bat ahaztuz: ‘-ekin erlaziorik ez duena’. Gauza bera gertatzen da hirugarren aipuarekin: Wikipediak, beste hainbat informazio-iturrik bezala, esanahi horixe ematen dio “aislada” berbari.

Laugarren aipuan ikusten dugu *DLE* askoz adiera zabalagoa ematen diola *aislar* aditzari, zeina *isla* hitzetik baitator. Euskara hizkuntza isolatua da? Ikuspuntuaren araberakoa izan behar du erantzunak: ahaidetasunari dagokionez, hau da, Uribek, Wikipediak eta hainbatek darabilten irizpide bakarrari dagokionez, bai. Baina tipologikoki ez, zeren euskarak bai baititu ezaugarri tipologiko ugari hizkuntza askorekin partekatzen dituenak. Ezta geografikoki ere, zeren elkarreragin ugari izan baititu hainbat mendetan auzo-hizkuntzekin, hala nola latin, gaztelania eta frantsesarekin. Hortaz, euskarak, tipologikoki eta geografikoki, ez du isolatutik ezer ere. Hala erakutsi zigun Koldo Mitxelena bere hitzaldi eta idazlan askotan.

3.3.3. *Hizkuntzen arteko interferentziak*

Aurreko atalean nioenez, eremu bera partekatzeagatik elkarreragin ugari izan dituzte euskarak eta auzo-hizkuntzek. Gai hau jorratzean, eta UCMn gaudenez, euskararen dauden gaztelaniaren interferentziak eta gaztelanien dauden euskararenak aztertzen ditugu. Bidenabar esanda, hau oso gai erakargarria izan ohi da ikasleentzat. Eta bi irakurgai proposatzen dizkiet informazio-iturri gisa: 2013an eta 2014n idatzi nituen bi artikulu (Cid Abasolo 2013, 2014), zeinetan *euskañola*, *berniz-hitzak* eta kode-aldaketa baitira kontzeptu garrantzitsuenak, bigarrena, nik asmatua, eta Googleko emaitzei erreparatuta, arrakastarik lortu ez duena.

3.4. **Lexikoa**

Gai hau ere Euskara II-n jorratzen da. Euskarak hitz andana mailegatuta dauzkanez, argi dago lexikoki ere ez dela hizkuntza isolatua, garbizalekeria linguistikoaren ahaleginak gorabehera. Eta, halaber, argi dago beste edozein hizkuntzak bere lexikoa aberasteko dituen prozedura berberak dituela Aitorren hizkuntzak: eratorpenak, hitz-elkarketak, maileguak, aldaketa semantikoak, metaforak, akronimoak, etab. Gaiari buruzko informazioa, klase magistraletik beharrean, irakurgai batetik helarazten diet ikasleei: “La lexicografía vasca a lo largo de la Historia” artikulutik (Cid Abasolo 2010). Besteak beste, orrialde horietan errepasatzen dira euskarak glosa eta hiztegien bidez historian zehar beste hizkuntza batzuekin izan dituen harreman lexikoak: Donemiliagako glosak; Aymeri Picaud, Arnold von Harff eta Lucio Marineo Siculoren hitz-zerrendak eta hiztegitxoak; *Glossaria duo vasco-islandica* ezin interesgarriagoa; Landucci, Larramendi eta Azkueren hiztegiak, etab.

4. **Ondorioak**

Artikulu honetan, unibertsitate mailako euskararen irakaskuntzan zorrotzasunetik malgutasunera egin dudana bidaiaren berri eman dut, bi diziplinaren arteko erlazioak jorratuz: linguistika eta didaktika.

Neure ikasleak buruan nituela idatzi ditut orrialdeok. Profil ugariko ikasleak dira, eta zaila da guztiei “menu” bakarria eskaintzea denen gustukoa izango dena. Irakasleok geure gogoko programa eta metodologia izan ditzakegu, baina ukaezina da aldaketa etengabeak ari direla gertatzen gizartean eta, 1998tik izan ditudan ikasleei dagokienez, oraingoek zerikusi txikia dutela duela hamarkada bat edo bikoekin, eta are txikiagoa 1998koekin. Urte luzez pentsatu izan dut unibertsitatea eta hizkuntza eskola¹³ mundu desberdinak direla eta xede desberdinak eduki behar dituztela: hizkuntza eskolek hiztunak sortzea eta Filologia Fakultateek irakasleak eta hizkuntzalariak.¹⁴ Eta, helburu desberdintasun horretan sinetsirik, luzaro laga nuen UCMko nire kla-

¹³ Madrilgo Hizkuntza Eskolako euskara irakasle ibili nintzen hamalau urtez.

¹⁴ Hori dela eta, hainbat artikulu paratu ditut, espainieraz, Euskara I eta Euskara II irakasgaietan jorratzen ditudan edukiei buruz, beti ere ikasleengan pentsatuz. Horixe da, eta ez harrokeria, lan horiek bi irakasgai horien erreferentzia bibliografiko nagusietakoak izatearen eta artikulu honetan aipatuak izatearen zioa.

seetatik kanpo euskara praktikoa, baina, denboraren poderioz, leiho hori pixkanaka irekiz joan nintzen, harik eta 2016ko artikuluan proposatu nuen arte klaseen denboraren heren bat-edo euskara praktikoa eskaintzea. Urte batzuk geroago, 2016ko proposamen horri ere zorrotzegia neritzenez, ikuspegi malguago baten aldeko hautua egin nuen, irakaskuntza neure pentsamoldera ez ezik, ikasleen nahi eta beharretara ere egokituz. Euskara I eta II-ko ikasleak ez ditut salbuesten euskararen historia ezagutzetik, baina euskara praktikoa beren klaseen osagai bilakatu da, talde batzuetan beste batzuetan baino garrantzitsuagoa, talde bakoitzaren lehentasunen arabera. Eta, irakasgai kopurua handitu ahala (urte askoan Euskara I eta Euskara II soilik, 2017tik baita Euskara III eta Euskara IV ere, eta 2023tik baita Euskara V eta Euskara VI ere), tarte handiagoa utzi ahal izan zaio euskara praktikoa, hainbestearino, non, gaur-gaurkoz, Euskara IV, Euskara V eta Euskara VI HABEko B1, B2 eta C1 mailako azterketak prestatzeko antolatuta dauden. Eta egon badaude horretarako ikasleak, egon badaude horretarako bezeroak: UCM erraldoian edozein gradu egiten duten euskaldunak, euskal herritarak izan edo ez.

Laburbilduz, arrazoi askorengatik, zabal diezazkiegun atea irakaskuntza aukera guztiei!

5. Omenaldia

Bihoaz azken hitzak Bohumil Zavadil euskalari txekiarra omentzera. Urte askoan irakatsi zuen euskara marko teoriko estrukturalistatik Pragako Karlos Unibertsitatean. *Baskičtina. Lingvistická interpretace* ('Euskara: interpretazio linguistikoa') liburuaren egilea da (Zavadil 2011), non euskararen deskribapen zabal bat eskaintzen dien irakurle txekiarrei. Haren jakinduria eta apaltasuna goraiapatuz amaitzen dut artikulua hau. Eskerrik asko, lagun! Děkuji ti, kamaráde!

6. Biografia

Altube, Seber. 1930. *Erderismos*. Bermeo: Gaubeka.

Artiagoitia, Xabier. 2014. Una vuelta al mundo de la morfología vasca (preferiblemente en menos de 60 minutos). *Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* 19. 231-245. <https://doi.org/10.5944/rllcgv.vol.19.2014.13767>.

Cid Abasolo, Karlos. 2010. La lexicografía vasca a lo largo de la Historia. *Revista de Filología Románica* 27. 163-178. <https://revistas.ucm.es/index.php/RFRM/article/view/RFRM1010110163A>.

Cid Abasolo, Karlos. 2013. Hibridismo lingüístico en la Vasconia peninsular: sustrato vasco en el español. *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca* 18. 263-282. <https://doi.org/10.5944/rllcgv.vol.18.2013.10798>.

Cid Abasolo, Karlos. 2014. Hibridismo lingüístico en la Vasconia peninsular: influjo de la lengua castellana en la lengua vasca. *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca* 19. 247-266. <https://doi.org/10.5944/rllcgv.vol.19.2014.13768>.

Cid Abasolo, Karlos. 2016. Euskara Euskal Herritik kanpoko unibertsitateetan nola irakatsi. *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca* 21. 211-227. <https://doi.org/10.5944/rllcgv.vol.21.2016.17449>.

- Colaboradores de Wikipedia. 2013. Familia de lenguas. In *Wikipedia* [online]. 2023/03/10. https://es.wikipedia.org/w/index.php?title=Familia_de_lenguas&oldid=149792589.
- DLE = Real Academia Española. *Diccionario de la lengua española*, 23. argit. [23.6 bertsioa online]. <https://dle.rae.es>.
- Euskara Institutua. [2011a]. *Sareko Euskal Gramatika (SEG)*. Leioa: UPV/EHU. <https://www.ehu.eus/seg>.
- Euskara Institutua. [2011b]. Deklinabiderik ez. *Sareko Euskal Gramatika (SEG)*. Leioa: UPV/EHU. <https://www.ehu.eus/seg/morf/2/4>.
- Goikoetxea, Jakes. 2020. Txapela buruan. Denis Almandoz. Brno-n bizi den donostiarra. *Berria* 2020/05/09. 40. <https://www.berria.eus/paperekoa/1886/040/001/2020-05-09/erantzukizun-garrantzitsua-dut.htm>.
- Hidalgo, Víctor. 1995. Ohar estatistiko garrantzitsuak euskararen hitz ordenaren inguru. *Euskara, S. V. O.? Fuentes Linguae Vasconum* 70. 401-420.
- Moreno Cabrera, Juan Carlos. 2007-2008. Sobre la complejidad y dificultad de las lenguas. El caso del euskera. *Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* 13. 199-216. <https://doi.org/10.5944/rllcg.vol.13.2007.5931>.
- University of Iowa. 2017. 5Q Interview: Kirmen Uribe, 2017 IWP resident. *The Writing University*. 2017/08/10. <https://writinguniversity.org/news-archive/2017/08/5q-interview-kirmen-uribe-2017-iwp-resident>.
- Wikipedia contributors. 2013. Basque language. In *Wikipedia* [online]. 2023/03/12. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Basque_language&oldid=1144245187.
- Zavadil, Bohumil. 2011. *Baskičtina. Lingvistická interpretace*. Praga: Karolinum.
- Zubiri, Ilari & Entzi Zubiri. 1995. *Euskal gramatika osoa*. Bilbo: Didaktiker (Españierazko bertsioa: *Gramática didáctica del euskera*. Bilbo: Didaktiker, 1995).

JÜSEF EGIATEGI (1782). *Aberastarzün güzién giltz bakhoitza. Egan 75(1-2)*, 2022, 371 or. Manuel Padilla-Moyanoren edizio kritikoa. Sarrera: Koro Seguroa.

1. Bai Euskal Herrian, bai nonahi, ezagutzaren arloko eduki guztiak ez dira beti adituen eskuetan izan. Usu mediku liberal edo tradizionalistagoko zenbaiten esku egon dira, edo apezten esku, edo irakasle orokorragoko batzuen esku. Garaian garaiko errealitatearen emaitza da hau, unibertsitatea ez baita arras berandu arte heldu hainbat herrialdetako eskualde frankotara. Horixe da euskal filologiari Euskal Herrian gertatu zaiona: ofizioko ikertzaile eta berezilarien aldia heldu arte, eta horien artean Koldo Mitxelena dugu nabarmenena, zenbait mediku, elizgizon, irakasle edo euskaltzainen eskuetan ibili dira testuak, haiexek prestatu dituzte idazlan zahar edo klasikoen edizioak. Ezin pentsatuko dugu, ez luke kanorerik horrela pentsatzeak, ordu arteko ogibide liberaleko jende testu zaharren zale haien edizioak, hondar urteetako filologo ikasiek baliatu irizpide tekniko berberen bidez ondu zirela.

2. Objektuak dira eskuizkribuak, objektuak dira haien kopiak, baita haiengan oinarriturik moldiztegietan argitaratu ohi diren liburuak ere. Horiek guztiak objektuak diren ber, haien ohiko itzulinguru, gora-behera, joan-jin bihurri, galera, ebasgo eta nahasmen berak ukan ditzakete denboran eta espazioan zehar. Horixe da 2022ko *Eganen* lehen aleak dakarrena, 1782an Jüsef Egiategi irakasle zuberotarrak idatzi zuen 58 orriko eskuizkribu baten argitalpena, zuberera zaharraren ezaugarriez ezagutza akreditatua duen Manuel Padilla-Moyanok ondua. Baina horrekin guztiarekin batean, argitalpenaren sarreran eskuizkribuaren izaeraren eta ibileren berri ematen zaigu.

Argitalpenaren sarrera eskuizkribuen paperaren ur-marketan aditua eta *Egan* al-dizkariaren zuzendari den Koro Seguroak idatzi du, eskaini baitu eskuizkribuaren joan-jin eta ibilera ugarien berri. Adibidez, jatorrizko eskuizkribuan zuzenketa ugari dago eta orrialdeen oinetan oharrak datoz. Kapitulu guztiak ez daude zenbakiturik eta ximenki ordenaturik, ezta, dirudienez, osorik ere. Adibidez, 18. kapituluaren hasiera baizik ez da gorde, jarraipena ments du (207. orrialdea / 408. oin-oharra) eta erleen kapituluaren hasiera ere ments du (208/409). Ez da kopia garbia, ezta lan bururatua ere. Argitaratzaileek uste dute eskuizkribua Egiategiren beraren eskuz idatzia dela. Hori guztia ikusirik, argitaratzaileek hondarrean orrien eta *berezita* edo kapituluaren banaketa berrantolatu dute, testuaren logikaren mesedetan (20). Kapituluaren antolaketa 21-22. orrialdeetan aipatzen dute. Atal eta eduki ugari ditu eskuizkribuak. Eman dezagun: haurren zaintzaz, etxea zaintzeaz, baratzeaz, etxaldeaz, kandedez, kala-

muaz, irin-ogiez, urdeez, hegaztiez, ahuntz, aker eta arkumeez... Halako batean apezak eta Egiategi errientak duten mintzaldi bat ere ageri da eskuizkribuan.

Aberastarzün gūzién giltz bakhoitza... da, lehen ere (1983, 2010) filosofiako lan luze bat Euskaltzaindian bi liburukitan argitaratu zitzaion idazle eta *errejent* zuberotarraren 1782ko idazlanaren izena. Egiategik berak zekarren 1782ko idazlan honen berri 1785eko data daraman *Filosofo huscaldunaren ekheia* idazlanean (1983), zeina Pariseko Liburutegi Nazionalean Antoine Abadiaren paperen artean aurkitu baitzuen Txomin Peillenek. 1785eko liburuaren bigarren atala osatzea geroago gertatu zen, Patri Urkizuk Pariseko liburutegi berean Abadiaren beste paper sorta batean Egiategiren 1785eko idazlanaren bigarren zatia aurkitzean, zeina Peillenek berak 2010ean argitaratu baitzuen.

3. Eskuliburu da *Eganek* argitaratu berri duen 1782ko idazlan hau eta emaztekiei etxeko eta baserriko lanak behar bezala gobernatzeko erakusteko idatzi zen: *etchéco anderé huscalduna etchaltéco lanétzas jakinturic aberatz guerthuren déna*. Eskuizkribuan, artileaz diharduenean, XVIII. mendeko Louis-Jean-Marie Daubenton naturalista aipatzen du itzultzaileak, *Mosde Daubanton* izendaturik (133). Frantziako erdi-ekialdeko Monbard-en 1716an sortua, frantsesezko *Instruction pour les bergers et pour les propriétaires de troupeaux* idatzi zuen (1782), eta baliteke hau izatea Egiategiren eskuizkribuko edukien iturri frantsesetarik bat.

Margaita eta Grazi Basabürüko alegiazko bi emazteki zuberotar dira. Margaitak 49 urte eman ditu Frantzian zerbitzuan eta haren nagusi etxekandereak idatzi esku-liburu tekniko bat, etxekandereen eginkizunetz diharduena, Zuberoko *üskarara* itzularazi nahi du. Haur denborako Grazi adiskideak diotso badela errient zuberotar bat hori propiki egin lezakeena, Egiategi, hain zuzen ere. Behin Egiategik itzulpena ondurik, apezak irakurri eta adierazten dio itzulpen egokia egin duela: *Jüsef, ezin hobeki diik frantsesa hüskaratiü... Jarraik ezak ber bidia heldü izatekiano azkentziala, ene gain honki jina datekiala* (141); cf. Ugarte (2020: 563).

Segurolaren eta Ugarteren 2021eko idazlan batean adierazten zaigu nolako gizar-te-giroan idatzi zuen Egiategik lan hau (119):

Elkarrizketan, Margaitak eta Gracik nostalgiaz hitz egiten dute 1682 eta 1735 artean Oloroko diozesia zuzendu zuten apezpikuek, euskal dantzei erakutsi zieten estimuagatik. Aitzitik, François de Revol 1742 eta 1783 arteko diozesiko apezpikuaren jarrera kritikatzeko dute, berau izendatu gabe. Egiategi al da emakumeen ahotik hitz egiten duena?

Lanak baditu *realia* gehiago: eman dezagun, testuan ageri denez, ahuntz euskalduna baino, indiarra hobea da, eta espainiarra ere bai (103). Lorena eskualdea ere aipatzen da erlegintzaz jardutean: *Lorrenan die berze manera. Lürrian die xilho egiten sarien erezian, hetan dütie arratsan petik gora ezarten, gaiezko freskürak dütü erliak eraitserazten* (235).

Idazlanaren Segurolaren aurkezpenak dirauen artean, ezagutza ugari biltzen du irakurleak Egiategiren lanaz eta haren saihetseko jakingarri zenbait buruz. Eman dezagun, ez dakigu non sortu eta non hil zen XVIII. mendeko Jüsef Egiategi idazle zuberotarra, baina Aurelia Arkotxak erakutsi zigun (2004), Etxeberri Ziburukoaren lana ezagutzen zuela eta haren testu labur baten egokitzapena ere egin zuela. Txomin Peillenek Egiategiren pentsamoldea aurkeztu zigun (2004), ez iraultzaile,

baina erreformista, Zuberoako errealitatean guztiz inplikaturik zegoena, komunitarista eta euskaltzalea, kontsumismoaren eta apezten gehiegikerien aurka ageri zena, estatua eta Eliza nahasterik nahi ez zuena, eta Belako handikien familiak lanerako zuen zaletasuna goresten zuena. Lehenago ere, Baionako Euskal Museoen agerkerian Egiategiren pentsamoldeaz hainbat ohar idatzi zituen zendu berri den Peillenek (1984).

Berebat, Seguroiak diosku 2022ko argitalpen honetan (29-31), 1782ko eskuizkribu honen papera Biarnokoa dela, 1780koa, baina paperaren gai iduriez ziharduela, 2002ko *Lapurdumen* Seguroiak ez zituen Biarnoko paper-lantegiak bakarrik aipatu. 1744rako Zuberoakoen berri ere bazekarren (323), Ipar Euskal Herrian Hegoaldean baino lehen hasi baitziren papera ekoizten: Iruñean dugu lehena, 1753-1754an. Lehen paper sortak *Hospital General de Pamplona* eta lehoia daramatza ur markatzen 1755ean. Bizkaiko lehena Berrizen hasi zen 1779an, eta Gipuzkoan, berriz, Alegian, 1803an, paper-errota hau Joannes Ibar zuberotarrak abiarazi baitzuen, Antonio Maria Labaien antzerkilaria jakinarazi zigunez (1967).

4. Egiategiren 1782ko eskuizkribu honen joan-jinen abentura editoreen eskutik bizi daiteke. Lehen argitalpena du hau eta hainbat gora-behera jasan du 240 urteko historian zehar. Pauen argitaratu zela adierazten du eskuizkribuak, baina artean ez da alerik ezagutu, erakutsi digunik liburu gisa *J. P. Vignacour-tarén Moldiskidiatic... Cordeliesén khantian dagoénétic. Jaon Intendantaren bayména-reki batian* argitaratu zela. Eskuizkribua Zuberoako familia batek zeukan eta Aingeru Irigarai euskaltzainak haren arrastoari jarraikiz, idazlana ezagutu eta Gipuzkoako Aldundiaren 1.200 pezetaren bidez erosteko aukera izan zen. Egiategiren eskuizkribua 1961ean ordaindu izanaz Gipuzkoako Aldundian gorde diren agiri eta fakturak argitaratu dira 2022ko *Eganen* (26-28).

Egiategiren filosofiako 1785eko liburua argitaratu zuen Peillen joan berri zaigunak 1782ko eskuizkribu honen berri dakar *Egan* aldizkarian 1963. urteko uztailean (75-77), eta Peillenek esanez Mitxelenak adierazpen batzuk erantsi zizkien (78-81), baizik eta Aingeru Irigarai mediku euskaltzainak bazuela eskuizkribu honen berri. 1964ko *BAP* aldizkarian Lino Akesolok idatzi zuenez (373-374), berak ere eskuartearen ukan zuen eskuizkribu hau. Lehenago Forel-Salaberri familiak eduki zuen, 1870.ean *Chants populaires du Pays basque* argitaratu zituen Mauleko Jean-Dominique “Jules” Salaberriren familiako ondorengoa zen Forel zuberotarrarengandik eskuratu zen 1782ko eskuizkribu hau, Aingeru Irigarai zenak *Eganen* zioenez (1965: 249), Gipuzkoako Foru Aldundiko artxibategiko Fausto Arozena arduradunaren interesari esker eskuratu ere.

Irigaraik, Mitxelenak eta Akesolok eskuartearen eduki zuten Egiategiren 1782ko eskuizkribua, baina ondotik, Donostian 1947tik Gipuzkoako Aldundiko liburutegian Arozenaren laguntzaile lanean ziharduen Jose Artetxe idazle azpeitiarraren etxeko liburu eta paper artera jo bide zuen. Txomin Peillen jabetu zen liburutegi publikoak erosi eskuizkribua ez zela inon ageri, galdurik edo zegoela, baina Mitxelena hil arte ez zuen horren berri eman edo salatu. Eskuizkribua galdutzat jo zen.

Halaz, Peillen euskaltzainak Aingeru Irigarai euskaltzainaren seme Jose Anjeli galdegin zion eskuizkribuaz. Jose Anjelek aita zenaren paperen artean eskuizkribuaren zati baten kopia bat aurkitu zuen eta Peilleni eman, eta euskaltzain zuberotarrak zati

hori, eskuizkribuaren seiren edo zazpiren bat, argitaratu zuen Euskaltzaindiaren *Eusker*a aldizkarian (2012: 801-822). Hona aldatzen ditut Peillenek harakoan zekarzki-gun alderdi jakingarri batzuk (803):

Hizkuntzaren aldetik beste liburuak jende ikasiei zuzendu baitzituen Egiategik berak asmatu euskara garbian idatzi bazituen, oraingoan zerbait irakurtzen dakien herri xeheari zuzendua baita zuberera normalean idatzia da, bi hitz baizik ez ditu Larramendiren hiztegitik hartu: bi aldiz *berezita* ‘kapitulu’ eta behin *megopia*, ‘gogoa’. Bestalde, Oihenart miretsiz *berze* erabiltzen badu, zubererazko *beste* eta *hainbeste* buruzagitzen dira.

Jakingarriena da nola hitzaurrean, luzaro Frantzian bizitu zuberotar emakume bat mintzarazten duen eta hark hemezortzigarren mende hasieratik Zuberoako gizartean aldatu diren ohiturak aipatzen ditu, gero bere filosofia liburuan Egiategik sakonduko dituenak: nola jendea auzikari bilakatu zen, nola fedea hoztu, nola emakumeak eta gizonetzkoak ostatuetan biltzen eta mozkortzen ziren, nola plazako jaiak aldatu ziren, eta jantzi berriak agertu.

Ohargarria da nola Revol apezpiku bat aldaketa batzuen errudun egiten duen Egiategik, elizgizon horrek bertutearen izenean plazetan neska-mutilen euskal dantzak, branleak, debekatu zituen, *Non dantza, han infernua* plazetan denen aurrean ardo edanez egiten ziren jaiak galdu, jendea ostatuetan edo isilpean edaten eta jauziak dantzatzeko ordez, neska-mutilak elkarri jauzi eginez lizunkerietan galtzen.

5. Egiategiren eskuizkribuaren ibilera bihurriak jarraipena ukan zuen eta Arterxeren inguruko gertakari aipagarri gehiago daude, eragin dutenak eskuizkribua gero agertu izana. Pedro Berriochoa historialariak Artetxe idazleaz ikertzen ziharduela, Egiategiren 1782ko eskuizkribua aurkitu zuen azpeitiarraren etxeko liburutegian. 1971n hil zelarik, Donostiako Gros auzoan bizi zen Artetxe, Norteko ferrokarrilaren trenbidetik ez urrun. Berriochoaren liburua berriskoa da, 2021ekoa: *Recordando a José de Arteche (1906-1971)*. Artetxeren gaiak Antón Ugarte historialaria ere erakarri zuen eta ondotik, Egiategiren 1782ko eskuizkribua Gipuzkoako Aldundiaren liburutegira itzularazi da.

Koro Segurola filologoak gaiarekin lotura zuzena duten gertakari gehiago dakarzkigu *Egan*-en 2022ko argitalpen honen sarreran, baina sarrera honek 2021eko *Egan*-en Segurolak berak eta Antón Ugartek eskuizkribuaz egin zuten aurkezpena garamatza ere, era honetako iruzkinak ageri baitira bertan: Jose Artetxe laguntzailak ez, Milagros Bidegainek ordezkatu zuen Gipuzkoako Aldundiaren liburutegian 1967an Fausto Arozena erretiroa hartu zuenean. Artean, bere ikerlanetan Salamanca ziharduen Mitxelena euskaltzainak hizkuntzalaritza indoeuroparrek katedran eta 1967 hartan berean Gipuzkoako Aldundiaren hizkuntzalaritzako *ASJU* nazioarteko aldizkaria berragertarazi zuen, baina errenteriarrek ez zion aipamenik egin Egiategiren 1782ko eskuizkribuari, ez orduan eta ez gero.

6. Arestian adierazi bezala, Manuel Padilla-Moyano euskal filologo kordobarrak egin du edizio honen lan zail eta bihurria, halako lan bati lotzeko Zuberoako euskararen itzulunguruak ongi ezagutu behar baitira. Eginkizun horretan arras trebe dela 2017an frogatu zuen, Zuberoako testu zaharrez ondu zuen UPV/EHUko doktoretza-tesian. Harakoan zuzendari handiak ukan zituen, Beñat Oihartzabal hizkuntzalaria eta Blanca Urgell filologoa, ximenki landu baitzuen 900 orrialdeak gainditu zituen lan luzea.

Padilla-Moyanok nolako edizioa egin duen argitu du. Zorionez, testu hirukoitza da: eskuizkribuaren faksimilea orrialdez orrialde ageri da argitalpenaren bukaeran. Ez da letra guztiz erraza, baina lupa baten laguntzaz anitz hobetzen da letren definizioa. Bestalde, Egiategiren grafia sistema ez da Zuberoako testu zaharretan ohikoena dena ere, baina irakurlearen mesederako, idazle haren grafien eta egungoen arteko zubigintza dakar argitaratzaileak 39-41. orrialdeetan.

Bigarrena Egiategiren testu zaharraren Padilla-Moyanoren transkripzioa da, jatorrizkoaren idazketa bera dakarrena, eta haren interpretazioa ere, horra testu beraren hirugarren aldaera, egin du, egungo grafiara aldatu baitu jatorrizko idazkia. Testuko orduko euskara egungo grafian idatzi du, filologo batek egin lezakeen bezala, eta ez, inoiz egin izan denez, orduko testuari aldaketa fonologiko batzuk aplikaturik. Hau da, ez du orduko Zuberoako mintzoa euskara orokorrera ekarri, ez ditu, testua egoera zaharragora edo batuagora ekartzeko, xiberotarrenak diren aldaketa foniko batzuk testutik kendu. Eman dezagun, 1782an <neguan> ‘neguan’ idatzi zuen Egiategik, eta egun Zuberoan hori *negüan* idazten dutenen arrazoa deusetan ukatu gabe, filologoa den eta hizkuntza errearen bilakabidea aurkezteko lan egiten duen Padilla-Moyanok, bere argitalpenean *negian* idatzi du, grafia gaurkotuan, hori baita Egiategik idazlana ondu zuen 1782an ahoskatzen zuena eta idatzi nahi ukan zuena.

Edizio kritikoa egin duenez, aurkitu dituen hutsak zuzendu ditu, halaxe nahiko baitzuen 1782an Egiategik ere, idazterakoan egin zituen hutsez ohartu balitz, gauza bat idatzi nahirik, oharkabean beste zerbait idatzi zuenean. Argitalpenaren bukaeran datoz zuzenketak (242-244), gardentasunez ikus dezan irakurleak argitaratzaileak zer zuzendu duen eta nola zuzendu duen. Eman dezagun, 16. orriaren aitzineko alderdian *eritazuna* dena, *eritarzuna* bihurtu du argitaratzaileak transkripzioan, eta *eritarziina* interpretazio eguneratuan.

Bestelako ohar jakingarriak aparatu kritikoa eman ditu Padilla-Moyanok, oinoharretan. Eman dezagun: irakurketa bat ez bada ziurra, edo hitz baten gainean argitasun edo azalpena ematen baldin bada, gaskoinez nola den, edo hitz batez Egiategi idazleak ohar bat idatzi ote zuen, edo xx. mendeko Larrasketaren hiztegiak dakarren hitza den, ala Egiategik (1782) Larramendiren hiztegitik (1745) hartu zuen, ala argitaratzaileak hori susmatzen duen, bederen. Baita Euskaltzaindiaren *Orotariko Euskal Hiztegiak* [OEH] hitzaz zein argibide dakartzan ere... hori guztia oinoharretan dakar. Oharren dei diren zenbakitxoak, gainera, bi testuetan datoz, grafia zaharreko Egiategiren beraren testuan, nahiz Padilla-Moyanoren interpretazio edo testu modernoan. Zeinahi bertsio irakurtzen duenak, zenbakien deiari esker ohar berberak ditu aukeran aparatu kritikoa.

Testuaren edizioak ekarri du ere, digitalizatu eta testua ongi aztertu ondotik, “testuko orrien antolaketan zenbait aldaketa” egin izana, orrien eta kapituluaren banaketa berrantolatu izana (20), horregatik, Padilla-Moyanok dioenez “edizioaren orrialde-zenbakiak testuaren barneko antolamendua finkatu ondoko egoera islatzen du” (37). Bestalde, “egilearen nahia errespetatzeko, eskuizkribuaren bigarren idatzaldiko formak eta moldeak lehene[tsi dira], lehen idatzaldikoak hizkuntzaren historiaren aldetik interesgarriago gerta balitez ere” (37). Argitaratzaileak diosku testu editatuak ez dituela “Egiategik ezabatu dituen hitzak erakusten; horretarako irakurleak faksimilera jo dezake[ela]” (37).

Argitaratzaileak ez ditzake eskuizkribuko pasarte guztiak beti-beti gardentasunez uler: idazleak osorik idatzi ez zuelako, edo idazketako, kultura desberdintasuneko nahiz dekodifikatze prozesuko bestelako arrazoi ezkutuagoengatik..., ulertu gabeko pasartetzat utzi ohi dira horiek usu. Hona edizio honetako hiru adibide, gurutzeak adierazten baitigu pasarte horretan gauzak ez daudela argi:

beren thopuletan (†), *ta bederaka ta biribiltürük erran izan den bezala* (133)

gros erdi bat hobelo (†) *hauts esnian* (179)

truen (†) *üngürüz igaiñeraziteko erle güziak zakiala* (235)

7. Grafiaren sisteman ohargarri da, zubereraz ohikoak diren aldaketez landa, jatorrizko idazkian <ao> sekuentzia /aw/ diptongoa dela, Padilla-Moyanok *au* idatzia. Bestalde, <-> eta <^> ikurrek pean duten bokala sudurkari ahoskatzen dela nahi zuen adierazi Egiategik; alta, sudurkaritasuna hasperenarekin bat denean, Egiategik <nh> balia dezake (39). Berebat, Egiategik idatzi *cikhiñac* Padilla-Moyanok ere *zikhiñak* dakar (241). Argitalpeneko oin-oharretan badira argibideak sudurkaritasunaren gaiaz: Egiategiren nokako adizkietan <badñant> horrek *badñāt* adierazten duela (51/26), *orga* hitzean sudurkaritasuna <orguant> idatzirik markatu zuela (129/188); *salbon* (197/380) ‘xaboia’ hitzean sudurkari dela azken *u*: /salbũ/. Eskuizkribuan bokalen sudurkaritasuna adieraztea “oso defektiboa” denez, ez da argitalpena ekarri (36).

Kontsonanteen adierazpenean txistukarietan dira gauzak nahasien, idazle gehienek edo hizkuntza gehienetan bezala, Egiategik ez baitzuen fonema/grafia binomioan sistematikoki eta era biunibokoan jokatu, ezta unibokoan ere. Txistukarien artikulazio guneari dagokionez ez zuen fonema eta grafien arteko jarrera homogeneorik izan. Berebat, ez zuen jokabide zehatzik ukan bokal arteko txistukari ahoskunak eta ahoskabeak bereizteko. Ekialdeko Euskal Herrian hainbat hitzetan bokalarteko kokagunean egun txistukari ahoskunak baliatzen dira. Hauetarik batzuk atzo goizeko mailegu berriak dira, frantsesetik etorri berriak, baina badira beste hitz batzuk, euskal jatorrikoak edo mailegu zaharrak izanik, bokalarteko txistukari ahostuna dutenak. Zuberoako euskaran nabarmena da hori eta aspalditik dago honen lekukotasuna: Belapeirek, esate batera, <s> eta <z> idazten zituen bokalarteko txistukari igurzkarari ahostun apikari eta lepokariak; ahoskabeetarako, berriz, <ss> eta <c, ç> zerabiltzan; cf. Agirre (2001). Pastoralak idaztean edo kopiatzean izan diren ohitura grafikoen azterketak ere egin dira bakan batzuk (Oihartzabal 1991; Loidi 2004).

Egiategik <gazna> eta <ezne> idazten zituen, mende eta erdi geroago Larrasketak bezala. Gaurgero xvii. mendean Belapeirek *ezne* zekarren, baina Moyano-Padillak *esne* ekarri izana argudiatzen du: “testuinguru fonologiko honetan <z> grafemak txistukari ahostuna irudikatzen duelako, bizkarkari ala erretroflexua izan” (63/51). *Gazna*-ren kasuan, berriz, *gazna* dakar. Nolanahi ere den, Belapeireren garaitik *ezne* da Zuberoako aldaera, eta nik ere, Oihergin, Pagolan, Sarrikotapean, Ündürainen, Ainharben eta Urdiñarben *ezne* bildu dut. Egiategirena ere *ezne* uztekoa zen.

Herskari hasperenduetan ere Egiategiren markatze grafikoa ez da sistematikoa: “ediziogileak hots horiek eskuizkribuan grafikoki markatuak direnean baizik ez ditu testu modernizatuan islatu”. Zehaztasunak oro 40-41. orrialdeetan dakartza Padilla-Moyanok.

8. Eskuaratean daukan eskuizkribuak eragiten dituen erronken aitzinean argitaratzaileak usu interpretazio bat egin behar izaten du eta hori, azken buruan, erabaki bat hartzea da, irtenbiderik logikoenaren edo arrazoizkoenaren alde jo behar du nondik edo handik: konparazione, Padilla-Moyanok *ekhi-jalگیرareki* aldaeran bigarren *r* parasitotzat jo du (217/432); *eskülarri* ‘eskularrua’ hitzean berranalisia ikusi du (217/433); *necatua* aldaeran (182/337), *-tua* bokal sekuentzia zuberotarrez ager ezin litekeenez, *nekatsu*-ren bidezko irtenbidea aurkitu du, azken buruan, edizio kritikoa egitea deliberatu baitu.

Hizkuntzarekiko borrokaren edo edizioaren gune-guneko gaien aldetik, lexikoren hainbat eta hainbat interpretazio egin behar ukan du. Konparazione: zuberera zaharreko agurtze formulai erne egon behar ukan du Padilla-Moyanok Egiategiren hitz guztiez oharretako (50/24), baina uler daitekeenez, gogor ekin behar ukan die hiztegi teknikoei eta iraganeko frantsesekoei. Hiztegi horien ekarria oin-oharretako azalpenetan jatorrizko hizkuntzan ageri da: euskaraz, frantsesez, gaztelaniaz edo ingelesez. Bearnoerarako ohiko Palay baliatu du: eman dezagun, eskuizkribuko *eskauteil* ez da adiera gardeneko hitza (172/304), baina zer den jakitera hurbiltzeko, baitezpada jo behar da Palayren hiztegitara.

Argitaratzaileak erakutsi du liburu hain tekniko itzultzean Egiategik Larramendiren hiztegia gogotik baliatu zuela. Adibide batzuetan uste du iturri lexikoa Larramendi izan daitekeela. Konparazione, honako adibideetan uste du baliatu zuela: *bedatü* ‘prohibir’ (56/38); *gaiñeraztü* Larramendiren *eraztu*-tik eratorri zuela uste du (63/50). Ez daki *eragildia* eta Larramendiren *eraquida* ‘conformación’ loturik ote dauden (202/393).

Larramendiren hiztegitik hartu hitzetan beti ez zuen Egiategik xuxen asmatu eta Padilla-Moyanok haren hutsen azalpenak dakartza argitalpenean zehar; cf. Egiategik *garbinai* hitza nola dakarren, Larramendiren erdara → euskara hiztegian *curioso* sarrera bikoitzetik abiatuak (48/18). Adibide batzuetan bada aldaketa Larramendiren iturritik Egiategiren erabilerara, beharbada gaizki kopiatu edo interpretatu zuelako: Egiategiren eskuizkribuko *bibert* aldaera *bidert* bihurtu du Padilla-Moyanok, ustez ez zuen Larramendiren *bidertu* ongi hartu (102/144). Harrietek bezala, *jario* beharrean, Egiategik Larramendiren *odol-gario* hutsa jarraitu zuen (174/311). Larramendiren *ekadoi* ‘juez, justicia’, *akadoi* dakar Egiategik (126/184). Larramendiren *itsasorratz* ‘bruxula’ Egiategik *itzarotz* desitxuratu zuen (145/215). Egiategiren *naikarri* aldaerak iradokitzen du *h* gabeko Larramendiren *naicari* (148/219). Egiategiren *betirana*-ren iturria Larramendiren *betirauna* ‘perpetuo’ (203/396) da. Larramendiren *quiscurtea*, ‘convulsión de nervios’, Egiategik *gizkhürtiak* (168/292) dakar, *q* etzana *g*-tzat harturik. Larramendiren *liñabera* ‘algodón’, Egiategiren *leñabera* (173/306) da.

Ondoko etsenpluetan Padilla-Moyanok ez du zalantzarik Egiategik Larramendiren hiztegitik hartu zuela hitza:

erladia ‘enjambre’ (215/426), *gogakidaria* ‘instinto’ (93/126), *izaira* ‘naturaleza’ (200/389), *izkidezgarri* ‘incomprensible’ (149/221), *lanbikeatürrik* ‘alambicar’ (172/303), *nazaro* ‘naturaleza, forma de ser’ (93/127), *oligai* ‘aceituno’ (152/231), *ze-jakin* ‘ignorante’ (127/186).

Ondoko pareetan Larramendiren iturria ageri da eta Egiategiren ondoko erabilerak:

Larramendiren *aboeztu* ‘resolverse, disiparse’ / Egiategik *aboeztü* (187/355), *adra* ‘regla’ / *adrak* (214/424), *askaitu* ‘festejar’ / *askaitago* (120/168), *ascogo* ‘multitud’ / *askogia* (214/422), *baldoquiak* ‘sien’ / *baldokiak* (168/293), *banaita* ‘diferencia’ / *banaita* (66/56), *bereztarqui* ‘al natural’ / *berez tarkido* (180/332), *bezucendea* ‘original’ / *bezuzenda* (189/363), *desaraudea* ‘desorden’ / *desaradian* (118/166), *desbildu* ‘descoger’ / *desbiltü* (187/356), *dindaya* ‘retintín’ / *dindaiak* (174/308), *duiquindea* ‘industria’ / *duikindia* (225/455), *encorganza* ‘constipación’ / *enkorgantza* (181/335), *gaboilchoa* ‘tornillo’ / *gaboltxa* (239/484), *gaitzurretia* ‘peligroso’ / *gaitzürretsi* (221/445), *gamboilla* ‘quitasol’ / *kanboila* (143/208), *ganarazi* ‘persuadir’ / *ganaraztia* (125/182), *garagarquia* ‘tisana’ / *gararkia* (182/338), *inchea* ‘sereno de la noche’ / *intxian* (137/197), *irozcaya* ‘materia, parte del compuesto’ / *iroskai* (188/360), *irozo* ‘sostener’ / *irozoa* (239/485), *ichiristeza* ‘indigestión’ / *itxeristiza* (91/120), *iceta* ‘naturaleza’ / *izeta* (163/271), *jakinai* ‘curiosidad’ / *jakinangia* (62/49), *liquelea* ‘pañuelo’ / *likilia* (141/206), *liñabera* ‘algodón’ / *leñabera* (173/306), *lotargia* ‘letargo’ / *lohargia* (93/124), *micalte* ‘calamidad’ / *mikhaltza* (153/236), *orenloyua* ‘reloj’ / *orenloian* (226/456), *ugaindu* ‘regar’ / *ügain* (65/54), *uqueritsu* ‘contagioso’ / *ükereitsu* (92/123), *ule* ‘artilea’ / *uletik* (95/128), *zaitirandu* ‘conservar’ / *zaitirandzen* (86/106) & *zaitiratzen* (214/423), *celaustu* ‘evaporar’ / *zelaust*, emankor baita -t hori (184/343).

9. Argitaratzaileak egin dituen iruzkin eta oharretan leku nagusia dute zenbait hitz edo idazketak, argitaratzaileak ez baitu lortu testuan ageri dena ezagun dugun hitz baten bidez identifikatzea. Idatzizko hiztegieta halako ordainik ageri ez delako edo, Egiategiren eskuizkribuko zenbait hitz esanahi gardenik gabe gelditu dira argitalpenean. Ondoko idazketa, forma edo hitzen adiera ez da argi gelditu: *andetzeranian* (116/163); *argoilatüren* (220/438); *gola* hitzaren adiera nahasia dela dio (176/316); *hasliar* ez dela inon ageri, ea ‘hasle’ ote den (147/218); *inkaria*-ren balizko adierez dihardu (236/477); *iruzian* (137); *jif* (110/158); <lasto erras> identifikatzeko aukera bat baino gehiago ematen du (222/446); <maçira> delakoaz alternatiba dakar, *mairu* izeneko landarea, baina Lapurdira so legokeela dio (178/326); *molla*: ez da argi lehen bokala, izan liteke *e*, *a* edo *o* (184/341); *bihi telli* horretan ez ote den *eli*; halere, Egiategik zerbait ezabatzea ahortzi dukeela diosku (179/329); *tia* edo *lia*? (177/320); *ültzazen* ahoaren atal bat dela uste du, baina ez daki segur (150/222). Dio *espilingo* ‘orratza’ hitza, latinez *spinula*, euskararen lexikografoek ez dutela bildu (67/60). OEHK *iskilinba* ‘alfiler’ aldaera dakar, erromanikoa dela dio, REW 8154. Jean Etxeparek *ixpilinga* darabil eta Aezkoan ere *ixpilinga* ibiltzen da. Berebat, *garintxa* gorputz-atal bat izan litekeela dio (91/122), baina ageri den ingurune semantikoagatik, beste mintzoetako *garitx(a)* & *kalitx(a)* ‘enorra, bikorra’ izan liteke.

Testuetako forma edo hitz ilunen adiera xerkatzeko garaitsuko testuetara edo ondoko eskualdekoetara jotzea egoki da, baina halakorik ugari ez denean, beste bideak urra daitezke. Edizioan ez da adierazten testuan ilun dauden hitz edo formen esanahia argitzeko egungo zuberotarrengana jo ote den, hitz horien balizko herexaren bila, ahozko mintzoan ezagunak ote diren jakiteko, edo oharretan ez da horren berri eman, bederen.

10. Argitaratzaileak zer iruzkindu eta zer ez, aldagai ugariaren arabera gertakaria da: a) zer dakien komunitate zientifikoak gai batez; b) zer uste duen argitaratzaileak dakiela testuko hizkuntzaz eta edukiez edizioaren balizko irakurleak; c) zer dakien horretaz iruzkinak egiten dituen argitaratzaileak. Halaber, iruzkintzen ez dena bera ere oharren iturri izan liteke beste norbaiten arabera.

Eskualdeko honako hitzez iruzkinak egitea deliberatu du argitaratzaileak:

amaiñ ‘amarauna’ hitzaren *abain* aldaera (213/421); *artekan*, muga adierazten duen postposizioa (161/264); *atbe bat* ‘multzo bat’ azaldu du (144/214), baina lehen aldiz 106n agertu da; *beillo* ‘arras bero’ adierazgarri dela (181/336); *berritan* ‘bi aldiz’ (197/379); *botxi* ‘amildegia’ (99/136); *ebi* ‘erraz’ (159/255); *elge* ‘alor landua’ (128/187); *ephelliala* ‘epelera’ palatalizazio adierazgarria dela (138/200); *haga* (125/178); *pikoste* ‘zila’ (203/398); *trapha* ‘tranpa’ (220/439); *ükharai* ‘eskumuturra’ (225/454); *ükhürü* ‘lasai’ (231/470); *zerü* eta *zelü* dakartzala Egiategik (55); *zethaxü* ‘bahea’ (229/465).

Larramendik *miritz* ‘ungüento’ dakar eta Egiategik, berriz, aldaerak dakartza: *meriza*, *mirize*... (161/261). Argitaratzaileak diosku ere Egiategik *merize*-tik aditza sortu zuela: *merizetü* (188/357). Oihenartekin batean, diosku Egiategi dela *athera* darabilen zuberotar bakarra (77/77). Bikoitzasunak aipatzen ditu: *üthür-bü-minka* nahiz *üthür-hüminka* (174/310) darabiltzala. Bi aldiz iruzkindu du *gaitzürü* (66/57 & 193/369), baina lehenean likidoa da, eta bigarreanean, berriz, solidoa; cf. *gonka* (69/62). Egiategiren *beharkinde* aldaera bakarra dela, *OEHk* dio erabilera beti *beharkunde* dela (200/387). Testuko *urtiki* bakarra dela dio (223/449), *urthuki* dela bestela, eta Zuberoan badela *urthiki* ere. Egiategiren *beatzün* aldaera ez daki zergatik den afrikatua (203/397).

*Iron oinarriko adizki sorta bat iruzkindu du: *ginitiroala* ‘genitzakeela’ (103/145), *leitzikiro* ‘liezazkioke’ (89/114), *liriokenik* ‘liezaiokenik’ dela (91/118). Bestalde, *litzékereio* ‘litzaioke’ dela diosku (124/176).

Inoiz gertatu da argitaratzaileak hitz jakin batez ez duela egin beharreko aipu edo oharra haren lehen agerraldian egin, bigarreanean baizik, edo gertatu da ere, hitz baten inguruko aipu edo oharra errepikaturik bi aldiz agertu izana. Eman dezagun, *erhi* neurria dela diosku (64/53), baina ondotik ere hori bera dio (215/425). Ageri den bigarren aldan azaltzen du *ainharba* ‘armiarma’; 157.ean du lehen agerraldia, baina 221.ean aipatzen du haren esanahia, 441. oin-oharrean. *khüto* ‘laster’ 51n eta 141ean agertu da, baina bigarren aldan iruzkindu du, 205. oin-oharrean.

11. Badira argitaratzaileak oharririk egin ez duen kasuak ere, eman dezagun, beste filologo batek eginen litzuzkeelarik. Ohi bezala *zenbat buru*, *hainbat aburu*. Arras berezia da Egiategiren *arhintartzün* (217), oraino ahazkoan Zuberoan *-tarzün* arkaismo ez afrikatua entzuten delako / *biharamün* dakar testuak, ez da adierazten ondotik Zuberoan *biheramen* edo *biharemen* aldaerak ibili direla / *emekiz-emeke* (239) dakar, Baxenabarren eta Nafarroako eskualde zenbaitetan *emeke-emekia* litzatekeena / *eruan* ‘eraman’ dakar (119), geroztik Xiberoan aldaera galdua dena / *erraren* ‘erranen’ dakar, baina ez da bokal arteko ttap horren berri aipatzen (140) / *güti* & *gütik* (125) dimorfismoan ez da *-k* horretaz argibiderik eskaini; Euskal Klasikoaren Corpusaren arabera *gütik* ez da Egiategiren aldaera baizik / *khopitz* ‘gorputza’ (167) gaiaz ez da oharririk egin, ezta [r] finkatu ere / *langiten* ‘lan egiten’ (219) iruzkinik gabe dago / *lüzzenenak* ‘luzeenak’ (125) aldaeran ez da superlatibo bikoiztua aipatu, Baxenabarreko Amikuzen edo Garazin ezezaguna ez dena / *ostotétan* ‘ostoetan’ (121) forman, ez da *t* horretaz deus adierazi, ezta Zuberoan *h-* gabea dela ere / *üztalla* aldaeraz landa bada *üztarila* ere (123), ez da iruzkindu.

Argitaratzaileak dio Egiategik aditzean beti ez duela pluraleko komunztadura eginen: *muztü behar zereio* [*zereitzo] *phüntak* (67); cf., alderantziz, *ahüntzek ardiek*

beno gehiago esne emaiten dütie ‘dituzte’ (95). Egiategiren *handiago gert daitekian* ‘daitezen’ *garbantzak* (67) plurala da, eta *harez balia litakian* ‘litezen’ *gure etxeko anderiak nahi niken* (59) ere bai. Baita *arhinzta ezpeleitakie* ‘ez balekizkie’ (224/451) aldaera ere. Hori horrela da, baina komeni da Zuberoako *daiteke/ditake* eta *litake* adizkiez zerbaixko argitzea, ez baitira Egiategiren euskararen berezitasun edo ezaugarri bat, Zuberoako euskara guztiarena baizik. Adiera plurala duten Egiategiren *daiteteke* eta *litake* aldaerak aintzat harturik, aipa dezagun *ditake* eta *litake* aspaldian direla Zuberoan pluralekoak. Konparazione, Zuberoan *ditake* adizkiak ‘daitezke’ balio plurala du xvii-xviii-xix. mendeetan, bederen. Halaber, *laite* adizkiak plurala adierazten du 1782ko Alphonsa Rodriguezen *Praticako* adibide batean: *pundu gucietan hain arhinzki igaraiten tuçu, nun kassi ikatz gorrietan gaganan hain fite ibilteraz gueroz, ezpailaite* ‘ez bailitezke’ *erra* (137). Zuberoan ere plurala da, baina *lite* da Intxauspek dakarren aldaera (1858: 153). Euskal Herrian badira gertakari honen paraleloak. Betolatza batek, konparazione, pluraleko *leitekean* dakar xvi. mendean. Leizarragak eta Oihenartek ere badute adibide bat edo beste. Oihenartek ere 1. pertsonan *gitake* ‘gaitetzke’ dakar: *bata ezpada nahi, ezkitakek guduka ni eta hi* (2003 [1657]: 256), gezoztikakoa da hor *z* pluralgilea. xix. mendeko Zuberoan ere 3. pertsona pluraleko adizkia da *ditake*: Intxauspek ahaleko Nor singularrean *dáite* & *dáiteke* dakartza eta pluralean *ditake* (1858: 171). Gaiaz ikuspegi osoagoa dakar Lakarrak orain (2022). Nolanahi ere den, edizio hau kritikoa izanik ere, Padilla-Moyanok argi izan du eskuizkribuko euskararen hizkuntza-azterketa osoa eraiki izanak arras berantaraziko zukeela argitalpena, eta denbora laburrean ondu du edizioa.

12. Testu zaharren edizioetan argitaratzailea gogotik saiatzen da eskuizkribua behar den bezala aurkezten eta horregatik, guti izaten dira horietan agertzen diren huts daktilografikoak, eta horrelaxe izan da honetan ere. Irakurraldian so eginik, ale bat edo beste agertu da erdi ezkutuka. Hiru bat txistukariari dagozkio, egin behar zuen aldaketak argitaratzaileari oharkabean ihes egin diolako, nahiz honek, sistematikoki aldatu dituen behar ziren *s* → *z* guztiak: testuko *edanerasi* (205), *ezartias* (235) eta *frantzseses* (173) aldaerek, *edanerazi*, *ezartiaz* (225/454) eta *frantzsesez* —cf. *frantzsesez* bi aldiz (177)— beharko zuketzen izan. Eta *Lopzen* horrek (225/454) *Lopezzen* behar zuen izan. Bestalde, *gaiean* pro *gaínean* dakar (243/31r). Argitaratzailearen halako lan luzean hutsaren hurrengoa dira huts guti horiek eta ez dute deusetan baldintzatzen Padilla-Moyanok ondu digun argitalpen bikain hau.

Iñaki Camino

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

Bibliografia

- Agirre, Pello. 2001. Belapeireren grafiak. *ASJU* 35(1). 299-361.
- Akesolo, Lino. 1964. Una obra vasca ignorada: “Erle gobernatzalleen guidariya”. *BAP* 20(4). 367-374.
- Arcocha-Scarcia, Aurélie. 2004. Eguiatéguy, lecteur de Ioannes Etcheberri de Ciboure. *Lapurdum* 9. 49-66. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.785>.
- Berriochoa, Pedro. 2021. *Recordando a José de Arteche (1906-1971)*. Donostia: RSBAP.

- Daubenton, Louis-Jean-Marie. 1801 [1782]. *Instruction pour les bergers et pour les propriétaires de troupeaux*. Paris: Impr. de la République.
- Egiategi, Jusef. 1983. *Lehen liburua edo filosofo huskaldunaren ekheia (1785)*. Bilbo: Euskaltzaindia (Txomin Peillenen argit.).
- Egiategi, Jusef. 2010. *Egiategiren filosofo huskaldunaren ekheia. Bigarren liburukia*. Bilbo: Euskaltzaindia (Txomin Peillenen argit.).
- Intxauspe, Emmanuel. 1979 [1858]. *Le verbe basque*. Donostia: Hordago.
- Irigarai, Aingeru. 1965. "Erle... guidariya". Nuevo ejemplar. *BAP* 21(2). 248-250.
- Labaien, Antonio María. 1967. ¿Cuál fue la primera fábrica de papel en Guipúzcoa? *BAP* 23(1).101-104.
- Lakarra, Joseba A. 2022. Plurakzionalitatea, supletibismoak eta -it-en jatorriaz. In Irene Barberia & Alexander Iribar (arg.). *Papers on Basque linguistics in honour of Jon Franco*, 19-44. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Larramendi, Manuel. 1745. *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence, y latín*. Donostia: Bartolomé Riesgo.
- Loidi, Ane. 2004. Antioikiako San Julianen pastoralara. *ASJU* 38(1). 1-133.
- Mitxelena, Koldo. 1963. Eraskin gisa. *Egan* 21(1-3). 78-81.
- Mitxelena, Koldo. 1964. Aclaración. *BAP* 20(4). 374.
- Oihartzabal, Beñat. 1991. *La pastorale souletine. Édition critique de Charlemagne*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.
- Oihenart, Arnaud. 2003 [1657]. *Euskal atsotitzak eta neurtitzak*. Bilbo: Euskaltzaindia (Patxi Altuna & Jose Antonio Mujikaren argit.).
- Padilla-Moyano, Manuel. 2017. *Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa: XVI-XIX. mendeak*. Gasteiz: UPV/EHU & Université Bordeaux Montaigneko doktoretza tesia. <http://hdl.handle.net/10810/26535>.
- Palay, Simin. 1998 [1932]. *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes (bassin aquitain), embrassant les dialectes du Béarn, de la Bigorre, du Gers, des Landes et de la Gascogne maritime et garonnaise*. Paris: CNRS.
- Peillen, Txomin. 1963. Juseff Egiateguy, Larramendi-ren zuberotar jarraikizale bat. *Egan* 21(1-3). 75-77.
- Peillen, Txomin. 1984. Un historien de langue basque au XVIIIe siècle, Juseff Egiateguy. *BMB* 104. 65-96.
- Peillen, Txomin. 1991. Euskarazko idazkiak eta beste, Zuberoan Iraultza garaikoak. In Jean-Baptiste Orpustan (zuz.), *1789 et les Basques: histoire, langue et littérature*, 195-210. Talence: Presses Universitaires de Bordeaux.
- Peillen, Txomin. 2004. Jusef Egiategi erreformista (1785). *Lapurdum* 9. 215-226. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.858>.
- Peillen, Txomin (arg.). 2012. *Aberastarzun guzien giltz bakotxa* (Zuberoa XVIII. mendean). *Euskera* 57(3). 801-821.
- Segurola, Koro. 2002. *Jeanne d'Arc* pastoralaren eskuizkribua: *Le plus ancien connu? Lapurdum* 7. 313-326. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.1032>.
- Segurola, Koro & Antón Ugarte. 2021. Jusef Egiategiren *Aberastarzun gussién guils bakhoitza* (1782) eskuizkribuaz gehiago. *Egan* 74(1/2). 105-124.
- Ugarte, Antón. 2020. El manuscrito "encontrado" de *Aberastarzun gussién guils bakhoitza* (1782) de Juseff Egiateguy. *BAP* 76(1-2). 561-572.
- Villanueva, Antonio. 1996. *José de Arceche Aramburu: vida y obra de un vasco universal*. Donostia: Kutxa Fundazioa.

«Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegiaren Aldizkariaren Gehigarriak
Anejos del Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
Publications of «Julio de Urquijo» Seminar of Basque Philology

- I. *El Seminario "Julio de Urquijo". Antecedentes y constitución*, 1955. Agotado.
- II. JOSÉ MARÍA LACARRA, *Vasconia medieval. Historia y filología*, 1957. Agotado.
- III. MANUEL AGUD - LUIS MICHELENA, *Landuccio*, *Dictionarium Linguae Cantabrigae (1562)*, 1958. Agotado.
- IV. LUIS MICHELENA, *Fonética histórica vasca*, 1990 (1961¹, 1977², 1985³). 18 €.
- V. NILS M. HOLMER, *El idioma vasco hablado. Un estudio de dialectología vasca*, 1991 (1964¹). 12 €.
- VI. LUIS VILLASANTE, *Pedro A. de Añibarro*, Gramática vascongada, 1970. 8 €.
- VII. CÁNDIDO IZAGUIRRE, *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes*. (Índice inverso de Gerardo Markuleta), 1994 (1970¹). 12 €.
- VIII. *Papers from the Basque Linguistics Seminar. University of Nevada. Summer 1972, 1974*. 10 €.
- IX. JULIEN VINSON, *Essai d'une bibliographie de la langue basque. Con las anotaciones del ejemplar de Julio de Urquijo*, 1984. 18 €.
- X. LUIS MICHELENA, *Sobre historia de la lengua vasca*, 1988. 2 vols. Agotado.
- XI. LUIS MICHELENA - IBON SARASOLA, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, 1989. 12 €.
- XII. HUGO SCHUCHARDT, *Introducción a las obras de Leizarraga. Sobre el modo de disponer la reimpresión, en particular sobre las erratas y variantes en el texto de Leizarraga*, 1989. 8 €.
- XIII. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, I. A-Ardui*, 1989, 1993. Agotado.
- XIV. JOSEBA A. LAKARRA (ed.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, 1991. 36 €.
- XV. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz I: XVI-XIX. mendak*, 1992. 18 €.
- XVI. BEÑAT OYHARÇABAL, *La pastorale souletine: édition critique de Charlemagne*, 1990. 18 €.
- XVII. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz II: XIX-XX. mendak*.
- XVIII. JOSEBA A. LAKARRA, *Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)*, 1994. 10 €.
- XIX. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, II. Arduin-Beuden*, 1990, 1993. Agotado.
- XX. LUIS MICHELENA, *Lenguas y protolenguas*, 1990 (1963, 1986). 8 €.
- XXI. ARENE GARAMENDI, *El teatro popular vasco. Semiótica de la representación*, 1991. 12 €.

- XXII. LASZLÓ K. MARÁ CZ, *Asymmetries in Hungarian*, 1991. 15 €.
- XXIII. PETER BAKKER, GIDOR BILBAO, NICOLAAS G. H. DEEN, JOSÉ I. HUALDE, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, 1991. 10 €.
- XXIV. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, III. Beule-Egileor (Barraso-Bazur)*, 1991. Agotado.
- XXV. JOSÉ M.ª SÁNCHEZ CARRIÓN, *Un futuro para nuestro pasado*, 1991. 15 €.
- XXVI. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, IV. Egiluma-Galanga*, 1991. Agotado.
- XXVII. JOSEBA A. LAKARRA - JON ORTIZ de URBINA (eds.), *Syntactic theory and Basque syntax*, 1992. 18 €.
- XXVIII. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia, 1991ko irailaren 2-6)*, 1994. 21 €.
- XXIX. JOSÉ I. HUALDE - XABIER BILBAO, *A phonological study of the Basque dialect of Getxo*, 1992. 8 €.
- XXX. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, V. Galani-Iloza*, 1992. 8 €.
- XXXI. KARLOS OTEGI, *Lizardi: lectura semiótica de Biotz-begietan*, 1993. 18 €.
- XXXII. AURELIA ARKOTXA, *Imaginaire et poésie dans Maldan behera de Gabriel Aresti (1933-1975)*, 1993. 18 €.
- XXXIII. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VI. Ilpiztu-Korotz*, 1993. 8 €.
- XXXIV. JOSÉ I. HUALDE - GORKA ELORDIETA - ARANTZAZU ELORDIETA, *The Basque dialect of Lekeitio*, 1994. 18 €.
- XXXV. GEORGES REBUSCHI, *Essais de linguistique basque*, 1997. 18 €.
- XXXVI. XABIER ARTIAGOITIA, *Verbal projections in Basque and minimal structure*, 1994. 12 €.
- XXXVII. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VII. Korpa-Orloi*, 1994. 8 €.
- XXXVIII. PATXI GOENAGA (arg./ed.), *De grammatica generativa*, 1995. 18 €.
- XXXIX. ANTONIO CID, *Romancero y balada oral vasca. (Literatura, historia, significado)*.
- XL. AMAIA MENDIKOETXEA - MYRIAM URIBE-ETXEBARRIA (eds.), *Theoretical issues at the morphology-syntax interface*, 1997. 21 €.
- XLI. BERNARD HURCH - MARÍA JOSÉ KEREJETA, *Hugo Schuchardt - Julio de Urquijo: Correspondencia (1906-1927)*, 1997. 21 €.
- XLII. JOSÉ I. HUALDE, *Euskararen azentuerak*, 1997. 15 €.
- XLIII. RUDOLF P. G. de RIJK, *De lingua Vasconum: selected writings*, 1998. 15 €.
- XLIV. XABIER ARTIAGOITIA - PATXI GOENAGA - JOSEBA A. LAKARRA (arg./eds.), *Erramu Boneta: Festschrift Rudolf P. G. de Rijk*, 2002. 30 €.
- XLV. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologiiaz*.
- XLVI. BEÑAT OYHARÇABAL, *Inquiries into the lexicon-syntax relations in Basque*, 2003. 18 €.

- XLVII. BLANCA URGELL, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren Eranskina: saio bat hiztegin-tzaren testukritikaz*, 2002. 21 €.
- XLVIII. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *Aitorkezunen historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekuonaren ediziora*, 2003. 21 €.
- XLIX. GOTZON AURREKOETXEA - XARLES VIDEGAIN (arg.), *Haur prodigoaren parabola Ipar Euskal Herriko 150 bertsiotan*, 2004. 21 €.
- L JOSEBA A. LAKARRA, *Raíz y reconstrucción del protovasco*.
- LI XABIER ARTIAGOITIA - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Gramatika jaietan. Patxi Goenagaren omenez*, 2008. 36 €.
- LII BEATRIZ FERNÁNDEZ - PABLO ALBIZU - RICARDO ETXEPARE (arg.), *Euskara eta euskarak: aldakortasun sintaktikoa aztergai*, 2010. 18 €.
- LIII GOTZON AURREKOETXEA - JOSE LUIS ORMAETXEA (eds.), *Tools for linguistic variation*, 2010. 18 €.
- LIV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo I (Lingüística histórica), 2011. 18 €.
- LV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo II (Lingüística general), 2011. 15 €.
- LVI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo III (*Paleohispanica*), 2011. 15 €.
- LVII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo IV (Exposiciones generales sobre la lengua vasca. Tipología y parentesco lingüístico), 2011. 15 €.
- LVIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo V (Historia y geografía de la lengua vasca), 2011. 21 €.
- LIX JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VI (*Fonética histórica vasca*), 2011. 21 €.
- LX JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VII (Fonética y fonología. Morfosintaxis. Dialectología), 2011. 24 €.
- LXI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VIII (Lexicografía. Historia del léxico. Etimología), 2011. 24 €.
- LXII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo IX (Onomástica), 2011. 21 €.
- LXIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo X (Norma y unificación de la lengua. Historia de la Vascolgía. Presente y futuro de la Vascolgía. Reseña de gramáticas, métodos y diccionarios), 2011. 24 €.
- LXIV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XI (Textos vascos), 2011. 24 €.
- LXV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XII (*Textos arcaicos vascos*. N. Landuchio, *Dictionarium lingue Cantabrice - 1562*), 2011. 18 €.
- LXVI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XIII (*Historia de la literatura vasca*. Literatura vasca del siglo xx), 2011. 21 €.

- LXVII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XIV (Escritos autobiográficos y literarios. Traducciones. Actualidad política y cultural. Entrevistas. Crítica de cine. Cuestiones históricas y culturales), 2011. 21 €.
- LXVIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XV (Bibliografía. Índices), 2012. 18 €.
- LXIX IRANTZU EPELDE (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina*, 2011 [2014]. 16 €.
- LXX BRUNO CAMUS BERGARECHE - SARA GÓMEZ SEIBANE (eds.), *El castellano del País Vasco*, 2012. 17 €.
- LXXI URTZI REGUERO UGARTE, *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan barrena (1416-1750)*, 2019. 40 €.
- LXXII RICARDO GÓMEZ-LÓPEZ - JOSU M. ZULAIKA, *El Vocabulario Pomier: edición y estudio de un diccionario manuscrito anónimo euskera-español*, 2020. 24 €.

MONUMENTA LINGVAE VASCONUM
STUDIA ET INSTRUMENTA

- I. BLANCA URGELL, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren Eranskina: saio bat hiztegi-gintzaren testukritikaz*, 2002 [= Gehigarriak 47]. 21 €.
- II. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *Aitorkizunen historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekuo-naren edizioa*, 2003 [= Gehigarriak 48]. 21 €.
- III. OROITZ JAUREGI, *Correspondencia de Gerhard Bähr con R. M. Azkue, H. Schuchardt y J. Urquijo (1920-1944)*, 2002 [= ASJU 36(2)]. 21 €.
- IV. CÉLINE MOUNOLE HIRIART-URRUTY, *C. H. de Belsunce Bizkondea. Tableau analytique et grammatical de la langue basque (1858): azterketa eta edizioa*, 2003 [= ASJU 37(2)]. 21 €.
- V. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologiaz* [= Gehigarriak 45].
- VI. IÑAKI CAMINO, Alphonsa Rodriguez Jesusen Compagnhaco Aitaren Guiristinho perfeccioniaren praticaren pparte bat (1782). *Edizioa eta azterketa*, 2015 [= ASJU 47(1)]. 21 €.
- VII. DOROTA KRAJEWSKA, ENEKO ZULOAGA, EKAITZ SANTAZILIA, BORJA ARIZTIMUÑO, OXEL URIBE-ETXEBARRIA, URTZI REGUERO, *Esteve Materraren Do(c)trina Christiana (1617 & 1623). Edizioa eta azterketa*, 2017 [= ASJU 51(1-2)]. 21 €.
- VIII. CÉLINE MOUNOLE, *Le verbe basque ancien : étude philologique et diachronique*, 2014 [2018] [= ASJU 48]. 26 €.
- IX. JOSEBA A. LAKARRA - BLANCA URGELL (arg./eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*, 2018 [= ASJU 52(1-2)]. 55 €.
- X. URTZI REGUERO UGARTE, *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan barrena (1416-1750)*, 2019 [= Gehigarriak 70]. 40 €.
- XI. RICARDO GÓMEZ-LÓPEZ - JOSU M. ZULAIKA, *El Vocabulario Pomier: edición y estudio de un diccionario manuscrito anónimo euskera-español*, 2020 [= Gehigarriak 71]. 24 €.

EGILEENTZAKO GIDALERROAK

1. Gidalerro orokorrak

*ASJU*n euskaraz edo nazioarteko zientzia-elkarteetan ohiko diren hizkuntzetako batean idatziriko eskal linguistika eta filologiazko lan originalak argitaratzen dira, baita eremu ezberdin edo zabalago bati atxikiak izan arren euskalaritzarako interesgarri izan daitezkeenak ere.

Lanak euskarri elektronikoa (DOC(X), ODT edo RTF formatuetan) bidaliko dira; bestalde, PDF bertsio bat ere bidal daiteke. Lanen bidalketak online egin behar dira, OJS plataformaren bidez: <https://ojs.ehu.eu/index.php/ASJU/about/submissions>. OJS erabiltzeko zailtasunik izanez gero, mezu bat bidali asju@ehu.eu helbidera.

Hiru fitxategi bidaliko dira:

- Egile(ar)en datuen dokumentua: egile(ar)en izen-deiturak, kidetza (unibertsitatea, ikergunea edo erakundea), posta-helbide osoa (saila, fakultatea, unibertsitatea, kalea, posta-kodea; besterik ezean, hiria / etxeko helbidea) eta helbide elektronikoa sartuko dira, baita ORCID identifikatzailea ere, nahi izanez gero.
- Izenburuak, laburpenak eta hitz gakoak jasotzen dituen dokumentua: hirurak artikuluaen hizkuntzan eta ingelesez ere (jatorrizkoa ingelesa ez bada); laburpen bakoitzak gehienez 1.000 karaktere izango ditu; halaber, hizkuntza bakoitzean gehienez sei hitz gako emango dira, puntu eta komaren bidez bereizita.
- Artikulua: artikulugileen izenik gabe bidaliko da eta testuan, oharretan eta bibliografian egileen erreferentzien ordez “Egilea 1”, “Egilea 2”, etab. eta urtea soilik emango dira.

Artikulua bera izango da fitxategi nagusia, eta gainerako biak osagarri gisa igoko dira.

2. Originaltasuna eta plagioa

Egileek ziur egon behar dute bidali duten lana erabat originala dela; alegia, ez duela plagio ez autoplagio arrastorik. Plagio deritzogu egileak inoren lana berea balitz bezala aurkezteari, horren barnean dagoelarik besteen esaldi, kontzeptu eta ideien iturriak behar bezala aipatu gabe ematea. Autoplagio deritzogu norberaren lana behin eta luze berrerrabiltzeari jatorrizko iturria aipatu gabe.

Egileei gaztigitzen zaie beren eskuizkribuetan plagioa ote dagoen azter litekeela *Similarity Check* softwarea erabiliz.

3. Ebaluazio eta argitaratze prozesuak

*ASJU*k kidekoen ebaluazio sistema (*peer review*) erabiltzen du. Aldizkarira igorritako artikulua kanpoko bi ebaluatzaile anonimoki aztertuko dituzte eta, haien txostenak kontuan izanik, aldizkariaren idazkaritzak lana argitaratu ala ez erabakiko du. Artikulua onartzekotan, egileei oztopo, akats edo aldabeharren zerrenda ere emango zaie.

Egileek artikulua lehendabiziko inprenta probak PDF formatuan jasoko dituzte, eta adierazitako epean zuzenduta probak OJS plataformara igo beharko dituzte.

Egileei *ASJU*ko zenbakiaren ale bana eta lanaren separata elektronikoa bana (PDF formatuan) emango zaizkie; egileek paperezko separatak nahi izanez gero, kostu prezioan agin ditzakete.

4. Originalaren formatua

Ez da inongo murrizketarik artikuluen luzeraz, baina ez lukete izan behar berez behar baino gehiago; lanek zehatzak eta argiak beharko dute izan.

Aurkeztu baino lehen zuzen bedi ahalik eta hobekienik originala, hutsak gutxitzeko.

Eskuizkribua honako arauoi jarraikiz aurkeztuko da:

- Testu nagusian 1,5 lerroarte erabiliko da, eta marjina guztietan 2,5 cm utziko dira.
- Artikuluaren atal eta azpiatal guztiak zenbaki arabiarrez eta hierarkikoki zenbakituko dira: **1.**, **1.1.**, **1.1.1.**, **1.2.**, **1.2.1.**, **2.**, etab. (ez erabili **0.** atalik).
- Orrialdeak eta oin-oharrak segidako zerrendan zenbakituko dira. Hasierako oharrik balego (proiektuak, esker onak, etab.), haren oin-oharraren erreferentziak artikuluaren izenburuaren ondoan joan beharko luke.
- Oin-oharren deiak puntuazio-marken ondoren kokatuko dira, ez lehenago.
- Hiru lerrotik gorako aipuak paragrafo berezian joango dira, ezkerrean 1 cm koskatuta, hasiera eta amaiera komatxorik gabe, letra biribilean; aipu laburragoak ere biribilean, testuan bertan eta komatxo bikoitzen artean (“ ” edo « »).
- Aipu baten barruan testua kendu dela adierazteko kortxete arteko etenpuntuak erabiliko dira: [...].
- Argazki, lauki, mapa, grafiko, taula, irudi, etab. emanez gero, izan bitez kalitaterik handienekoak, gardentasunik gal ez dezaten. Horiek guztiak zenbakituko dira eta ezagutzeko oin-perpau laburra erantsiko zaie, testuan ere nontsu jarri nahi diren argiro markaturik.
- Irudi, mapa eta abarretako zenbakiak eta izenburuak haien azpian kokatuko dira, tauletakoak izan ezik; azken hauek taularen gainean agertuko dira.
- Komatxo bakunak (‘ ’) adierak edo hitz solteen itzulpenak emateko baliatuko dira.
- Adibideak zenbakitu egingo dira: (1), (2) a, (2) b, etab.; testuan aipatzerakoan egin bedi era honean: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etab.
- Letra-tamaina hauek erabiliko dira: 12 testu nagusian; 11 bibliografian, adibideetan eta irudi, taula eta abarren izenburuetan; 10 aipu luzeetan eta oin-oharretan.
- Metalinguistikoki erabilitako edota artikulua idazteko erabili den hizkuntzaz beste bateko hitzak letra etzanean ezarriko dira.
- Etzanez idatzitako hitz edo esaldi baten ondoren puntuazioa letrakera biribilean idatziko da; orobat testu etzana inguratzen duten parentesi edo kortxeteak letrakera biribilean idatziko dira.
- Mendeak letra larri txikietan idatziko dira.
- Letra lodiak eta azpimarratuak ahal den gutxien erabiliko dira.

5. Bibliografia eta aipuak

Aipuetarako erabil bedi egile-urte sistema, eta urte bereko egile baten lan bat baino gehiago aipatu bada, letra bat (a, b, c, etab.) erantsiko zaio urteari; egileak puntu eta komaren bidez bereiziko dira, eta egile beraren erreferentziak, aldiz, koma baten bidez: adib. (Campbell 2020: 35-38), (ikus Azkue 1923-25; Lacombe 1924; Lakarra inprimategian-a; Mitxelena 1950a-b, 1981), (cf. Berro *et al.* 2014).

Liburuek izenburu eta azpi-izenburuaren artean puntuazio ikurrik ez badute, erabil bedi puntu bat, ez bi puntu.

Bibliografia ere 1,5 lerroarte erabiliz idatziko da, eta honako formatu honi atxikiko zaio:

- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Joseba A. Lakarra. 2019. Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca. Humanismo, reformismo e imprenta (1545-1596). *Lengas. Revue de sociolinguistique* 86. <https://doi.org/10.4000/lengas.4115> (2020/02/14).
- Arriolabengoa, Julen. 2006. *Ibarguen-Cachopín kronika. Edizioa eta azterketa*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.
- Berro, Ane, Beatriz Fernández & Itziar Orbegozo. 2017. Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV): lehen urratsak. *FLV* 123. 7-28.
- Campbell, Lyle. 2018. How many language families are there in the world? *ASJU* 52(1/2). 133-152. <https://doi.org/10.1387/asju.20195> (= Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (arg.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*. Gasteiz: UPV/EHU).

- Campbell, Lyle. 2020. *Historical linguistics. An introduction*. 4. argit. Edinburgh: Edinburgh University Press (1. argit., 1998; 2. argit., 2004; 3. argit., 2013).
- Formigari, Lia. 1990. Philosophies of language in the heyday of comparativism. In Werner Hüllen (arg.), *Understanding the historiography of linguistics. Problems and projects (Symposium at Essen, 23-25 November 1989)*, 277-285. Münster: Nodus.
- García Folgado, M.ª José. 2013. *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813). Una aproximación historiográfica (Études linguistiques | Linguistische Studien 4)*. Munich: Peniöpe.
- Gorrotxategi, Joakin. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbo: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27 <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (arg.). 2003. *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lafon, René. 1943. *Le système du verbe basque au XVIe siècle*. Bordele: Delmas (Berrargit. faksim. Baiona & Donostia: Elkar, 1980).
- Lakarra, Joseba A. Inprimategian-a. Kontuak berreginaz: ohar eta azterketa berriak erro-ereduez. *ASJU*. Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz (Berrargit. faksim. Donostia: Hordago, 1979).
- Mitxelena, Koldo. 1950a. De etimología vasca. *Emerita* 18. 193-203 (Berrargit. OC 8, 675-683).
- Mitxelena, Koldo. 1950b. La aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Berrargit. OC 7, 3-20).
- Mitxelena, Koldo. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Berrargit. OC 7, 517-544).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: "Julio Urkixo" Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Pons Rodríguez, Lola, Eva Bravo García, Blanca Garrido Martín & Álvaro Octavio de Toledo. 2014. La edición de textos de quejas: propuestas preliminares en torno a un corpus histórico-discursivo. *Scriptum digital* 3. 183-200. <http://scriptumdigital.org> (2014/10/23).
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1985. Un verbe méconnu. In José Luis Melena (arg.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, 2. lib., 921-935. Gasteiz: UPV/EHU.
- Salaberri Zarategi, Patxi. 2018. Euskara Erdi Aroan. In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 287-344. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzza.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-216.
- Trask, R. L. 2008. *Etymological dictionary of Basque*. Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. <http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf> (2014/10/19).

Bibliografía-zerrendan soilik artikuluan aipatutako lanak sartuko dira. Lan bat lehenengo argitalpenaren arabera aipatzen ez bada, zehatz bedi zein argitalpen erabili den eta, aukeran, gehi bitez gainerako edizioak erreferentziaren amaieran, parentesi artean. Orobat eman bitez amaieran eta parentesi artean itzulpenei dagozkien edo bestelako informazio osagarria.

Bibliografía-laburduretarako erabil bedi *ASJU*ren webgunean argitaratutako laburdura gomendatuen zerrenda. Beharrezkoa balitz, egileak besterik ere erabili ahalko luke, betiere esangura lehendabiziko agerraldian edo artikuluaen hasierako oin-ohar batean azaldurik.

6. Bestelakoak

Ohar hauetan zehazten ez diren arazoetarako, jarrai bekio *Unified style sheet for linguistics* gidalerroetan ezarritakoari: https://www.linguisticsociety.org/files/style-sheet_0.pdf.

AUTHOR GUIDELINES

1. General guidelines

Papers on Basque linguistics and philology, and more general fields related or of interest to Basque studies are accepted in *ASJU*, provided they are written in Basque or in the languages most used by the international scientific community.

Submissions should be sent in digital format (DOC(X), ODT or RTF; an additional PDF file is also welcome). Submissions must be made online through the OJS platform: <https://ojs.ehu.eus/index.php/ASJU/about/submissions>. If you have difficulty using OJS, send an email to asju@ehu.eus.

Three files should be sent:

- Author's data document: author's name, membership (university, research center or institution), full e-mail address (department, faculty, university, street, postal code; otherwise, home address) and e-mail address, as well as the ORCID identifier, if desired.
- The document containing the title, abstract and keywords, in the language of the article and in English (if the original is not in English); the abstract(s) should be a maximum of 1,000 characters long; also, a maximum of six keywords should be provided in each language, separated by semicolons.
- Article: it will be sent without author's name(s), and «Author 1», «Author 2», etc. (accompanied by the year) will be used instead of the author's references in the text, notes and bibliography.

The article itself will be the main file, and the other two will be uploaded as supplementary files.

2. Originality and plagiarism

Authors should ensure that the work they submit is entirely original, without traces of plagiarism (presenting someone else's work as if it were your own by including sentences, concepts and ideas of others without properly citing the source) or auto-plagiarism (the extensive reuse of your own work, without citing its original source). Authors are advised that their manuscripts may be analyzed for plagiarism using the *Similarity Check* software.

3. Evaluation and publication processes

ASJU is a peer-reviewed journal. Each paper is evaluated anonymously by two external reviewers, whose comments are used to decide whether the paper should be published or not. Should a paper be accepted, a list of objections or changes deemed necessary will be sent to the author(s).

The authors will receive the first proofs of their work in PDF format, and they must upload the corrected version to OJS platform within the previously established deadline.

Authors receive a copy of the *ASJU* volume in which their paper appears, as well as an electronic offprint (PDF) of their article. Paper offprints may previously be ordered at cost price.

4. Formatting requirements

There is no restriction on the maximum length of submissions, but they should be no longer than is necessary; papers must be concise and clear.

It is recommended that the paper be carefully corrected before presentation to avoid possible errors.

The manuscript should be submitted in accordance to the following guidelines:

- The main text must have 1.5 line spacing and 2.5 margins all around.
- All sections and subsections of the paper must be numbered hierarchically using Arabic numerals: **1.**, **1.1.**, *1.1.1.*, **1.2.**, *1.2.1.*, **2.**, etc. (do not begin numbering sections with "0").

- Pages are to be numbered serially, as are notes. Should an initial note be included (for acknowledgements, funding details, etc.), its reference number must be inserted at the end of the title.
- The footnote reference numbers –superscript numbers– must be written after punctuation marks, not before.
- Quotations longer than 3 lines must be written as a separate paragraph, left-indented by 1 cm, without quotation marks at the beginning and end of the text, and in plain type. Shorter quotations are to be integrated in the text, written in plain type and enclosed in double quotation marks (“ ” or « »).
- Elided text in a quotation will be indicated by means of suspension points in square brackets: [...].
- Photographs, pictures, maps, graphs, tables, figures, etc. should be of the best possible quality to avoid loss of detail in reproduction. These graphics should all be numbered and have a short footnote or key for identification; their position in the text should also be indicated.
- The titles of figures, maps, etc. must be situated at the bottom, except for tables; the titles of the tables must appear at the top.
- Single quotation marks (‘ ’) are to be used to denote definitions or translations of isolated terms.
- Examples should be labelled consecutively by numbers enclosed in brackets: (1), (2) a, (2) b, etc.; these bracketed numbers should be used in the body of the text when referring to examples, like so: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc.
- The following font sizes are to be used: 12 for the main text; 11 for the reference section, examples and titles of figures, tables, etc.; 10 for long quotes and foot-notes.
- Terms used metalinguistically or in a language different to that of the text must be in italics.
- The punctuation following a word or a sentence in italics must be written in plain text. The same rule applies to brackets or square brackets enclosing text in italics.
- If the text is written in a language where centuries are written in Roman numerals, then they must be written in small caps.
- Bold and underlined text should be avoided, to the extent possible.

5. Bibliography and quotations

Use the author-year system for quotation. When more than one work by the same author has been written in the same year, a letter (a, b, c, etc.) must follow the year. Authors must be separated by semi-colons, and multiple works by the same author by a comma: e.g. (Campbell 2020: 35-38), (see Azkue 1923-25; Lacombe 1924; Lakarra in press-a; Michelena 1950a-b, 1981), (cf. Berro *et al.* 2014).

When books' titles have a subtitle and their separation is not indicated by punctuation marks, use a period, not a colon.

The bibliography must also have 1.5 line spacing and respect the following format:

- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Joseba A. Lakarra. 2019. Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca. Humanismo, reformismo e imprenta (1545-1596). *Lengas. Revue de sociolinguistique* 86. <https://doi.org/10.4000/lengas.4115> (14/02/2020).
- Arriolabengoa, Julen. 2006. *Ibarguen-Cachopín kronika. Edizioa eta azterketa*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU doctoral dissertation.
- Berro, Ane, Beatriz Fernández & Itziar Orbegozo. 2017. Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV): lehen urratsak. *FLV* 123. 7-28.
- Campbell, Lyle. 2018. How many language families are there in the world? *ASJU* 52(1/2). 133-152. <https://doi.org/10.1387/asju.20195> (= Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU).

- Campbell, Lyle. 2020. *Historical linguistics. An introduction*. 4th edn. Edinburgh: Edinburgh University Press (1st edn., 1998; 2nd edn., 2004; 3rd edn., 2013).
- Formigari, Lia. 1990. Philosophies of language in the heyday of comparativism. In Werner Hüllen (eds.), *Understanding the historiography of linguistics. Problems and projects (Symposium at Essen, 23-25 November 1989)*, 277-285. Münster: Nodus.
- García Folgado, M.ª José. 2013. *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813). Una aproximación historiográfica (Études linguistiques | Linguistische Studien 4)*. Munich: Peniope.
- Gorrochategui, Joaquín. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27 <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (eds.). 2003. *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lafon, René. 1943. *Le système du verbe basque au XVIe siècle*. Bordeaux: Delmas (Facsim. repr. Bayonne & San Sebastián: Elkar, 1980).
- Lakarra, Joseba A. In press-a. Kontuak berreginaz: ohar eta azterketa berriak erro-ereduez. *ASJU*.
- Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz (Facsim. repr. San Sebastián: Hordago, 1979).
- Michelena, Luis. 1950a. De etimología vasca. *Emerita* 18. 193-203 (Repr. in *OC* 8, 675-683).
- Michelena, Luis. 1950b. La aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Repr. in *OC* 7, 3-20).
- Michelena, Luis. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Repr. in *OC* 7, 517-544).
- Michelena, Luis. 2011. *Obras completas (Supplements of ASJU 54-68)*, 15 vol. San Sebastián & Vitoria-Gasteiz: "Julio Urkixo" Basque Philology Seminar, Gipuzkoa Provincial Council & UPV/EHU (ed. by Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz).
- Pons Rodríguez, Lola, Eva Bravo García, Blanca Garrido Martín & Álvaro Octavio de Toledo. 2014. La edición de textos de quejas: propuestas preliminares en torno a un corpus histórico-discursivo. *Scriptum digital* 3. 183-200. <http://scriptumdigital.org> (23/10/2014).
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1985. Un verbe méconnu. In José Luis Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, 2nd vol., 921-935. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.
- Salaberri Zarategi, Patxi. 2018. Euskara Erdi Aroan. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Euskararen historia*, 287-344. Vitoria-Gasteiz: Basque Government.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-216.
- Trask, R. L. 2008. *Etymological dictionary of Basque*. Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. <http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf> (19/10/2014).

Do not list in the reference section any works that are not cited in the text. If a work has multiple editions, please specify which edition is being referred to; if needed, information about other editions can be provided at the end of the reference, in brackets. Where relevant, further information about reprints, reedition, translation, etc. can be included in the same way.

For abbreviations, use the list of recommended abbreviations published in *ASJU*'s website. If necessary, other abbreviations may be used, but these should be made explicit on their first appearance in the text or in a footnote at the beginning of the paper.

6. Other

For matters not specified in these guidelines, follow the recommendations of the *Unified style sheet for linguistics*: https://www.linguisticsociety.org/files/style-sheet_0.pdf.

DIRECTRICES PARA LOS AUTORES

1. Directrices generales

ASJU publica artículos sobre lingüística y filología vasca y campos más generales relacionados con o de interés para la vascológia, escritos en euskera o en cualquiera de los idiomas utilizados por la comunidad científica internacional.

Los originales se enviarán en formato electrónico (DOC(X), ODT o RTF); se puede añadir, además, una versión en PDF. Los trabajos se enviarán en línea, a través de la plataforma OJS: <https://ojs.ehu.eus/index.php/ASJU/about/submissions>. En caso de dificultad para utilizar OJS, podrá enviarse un mensaje a la dirección asju@ehu.eus.

Se enviarán tres archivos:

- Un documento con los datos del autor/a o autores/as: se hará constar el nombre y apellido(s) de los autores/as, filiación (universidad, centro de investigación o institución), su dirección postal completa (departamento, facultad, universidad, calle, código postal; en su defecto, ciudad / dirección particular) y la dirección electrónica, así como el identificador ORCID, si procede.
- Un documento que incluya los títulos, resúmenes y palabras clave: los tres en la lengua en que se ha redactado el artículo y en inglés (si no es este el idioma del artículo); cada resumen no podrá exceder de los 1.000 caracteres; además, se proporcionará un máximo de seis palabras clave en cada idioma, separadas por medio de punto y coma.
- El artículo: se enviará sin el nombre del autor/a o autores/as, y en el texto, en las notas y en la bibliografía, en lugar de las referencias de los autores/as, aparecerán únicamente “Autor 1”, “Autor 2”, etc. y el año.

El artículo en sí será el archivo principal y los otros dos se enviarán como archivos complementarios.

2. Originalidad y plagio

Los autores deben asegurarse de que la obra que presentan es totalmente original, sin rastros de plagio (presentar la obra de otro como si fuera propia incluyendo frases, conceptos e ideas de otros sin citar debidamente la fuente) o autoplagio (la reutilización extensa de la propia obra, sin citar su fuente original). Se advierte a los autores que sus manuscritos pueden ser analizados por plagio usando el software *Similarity Check*.

3. Procesos de evaluación y publicación

ASJU utiliza un sistema de evaluación por pares (*peer review*). Los artículos recibidos en la revista son examinados de forma anónima por dos revisores externos, cuyos informes condicionan su aceptación por parte de la redacción de la revista. En caso de aceptarse el artículo, se enviará a los autores una lista de objeciones, errores o cambios necesarios.

Los autores recibirán las primeras pruebas de su trabajo en formato PDF, que deberán cargar corregidas en la plataforma OJS dentro del plazo establecido.

Se entregará a cada autor un ejemplar del *ASJU* y una separata electrónica de su artículo (en formato PDF), si bien es posible encargar separatas en papel, que le serían facturadas a precio de coste.

4. Formato del original

No existe restricción alguna sobre la longitud máxima de los originales, pero no deben ser más largos de lo necesario; los trabajos han de ser concisos y claros.

Se recomienda que el original sea corregido antes de su presentación para minimizar las erratas.

El manuscrito se presentará siguiendo estas normas:

- Se utilizará un interlineado de 1,5 en el texto principal, y se dejarán 2,5 cm en todos los márgenes.
- Todas las secciones y subsecciones del artículo se numerarán con números arábigos y jerárquicamente: **1.**, **1.1.**, *1.1.1.*, **1.2.**, *1.2.1.*, **2.**, etc. (no habrá una sección **0.**).
- Las páginas irán numeradas correlativamente, así como las notas a pie de página.
- Las llamadas de nota a pie de página se situarán tras los signos de puntuación, no antes. Si hubiera una nota inicial (agradecimientos, proyectos, etc.), su referencia se situará tras el título del artículo.
- Las citas de más de tres líneas irán en párrafo aparte sangrado 1 cm por la izquierda, sin comillas al principio y final, en letra redonda; las citas breves, también en redonda, irán dentro del texto entre comillas dobles (“ ” o « »).
- Para indicar que se ha suprimido texto dentro de una cita se utilizarán los puntos suspensivos entre corchetes: [...].
- Se procurará que fotografías, cuadros, mapas, gráficos, tablas, figuras, etc. sean de la mejor calidad posible para evitar pérdidas de detalle en la reproducción. Todos ellos irán numerados y llevarán un breve pie o leyenda para su identificación; se indicará asimismo el lugar aproximado de colocación en el texto.
- Los números y leyendas de las figuras, mapas, etc. se situarán debajo de estas, excepto en las tablas, que llevaran el número y la leyenda encima.
- Se usarán los ápicos (‘ ’) para denotar acepciones o traducciones de términos aislados.
- Los ejemplos irán numerados: (1), (2) a, (2) b, etc.; al referirse a ellos en el texto se usará el formato (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc.
- Se utilizarán los siguientes tamaños de letra: 12 para el texto principal; 11 en la bibliografía, en los ejemplos y en las leyendas de figuras, tablas, etc.; 10 para las citas extensas y las notas a pie de página.
- Los términos utilizados metalingüísticamente o en una lengua distinta a aquella en la cual está redactado el texto irán en cursiva.
- Tras una palabra o frase escrita en cursiva la puntuación irá en redonda; igualmente irán en redonda los paréntesis o corchetes que encierren texto en cursiva.
- Los siglos se escribirán en versalitas.
- Se procurará utilizar lo menos posible negritas y subrayados.

5. Bibliografía y citas

Se utilizará el sistema autor-año para las citas y, si se cita más de una obra del mismo año y autor, se distinguirán mediante las letras a, b, c, etc.; los autores se separarán mediante punto y coma, y las referencias de un mismo autor, mediante una coma: por ej. (Campbell 2020: 35-38), (ikus Azkue 1923-25; Lacombe 1924; Lakarra en prensa-a; Michelena 1950a-b, 1981), (cf. Berro *et al.* 2014).

Cuando no aparezca puntuación propia, se utilizará un punto para separar el título y el subtítulo de un libro, no dos puntos.

La bibliografía irá también con interlineado de 1,5, ajustándose al siguiente formato:

- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Joseba A. Lakarra. 2019. Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca. Humanismo, reformismo e imprenta (1545-1596). *Lengas. Revue de sociolinguistique* 86. <https://doi.org/10.4000/lengas.4115> (14/02/2020).
- Arriolabengoa, Julen. 2006. *Ibarguen-Cachopin kronika. Edizioa eta azterketa*. Vitoria: UPV/EHU. Tesis doctoral.
- Berro, Ane, Beatriz Fernández & Itziar Orbegozo. 2017. Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV): lehen urratsak. *FLV* 123. 7-28.

- Campbell, Lyle. 2018. How many language families are there in the world? *ASJU* 52(1/2). 133-152. <https://doi.org/10.1387/asju.20195> (= Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*. Vitoria: UPV/EHU).
- Campbell, Lyle. 2020. *Historical linguistics. An introduction*. 4.^a edn. Edinburgo: Edinburgh University Press (1.^a edn., 1998; 2.ª edn., 2004; 3.ª edn., 2013).
- Formigari, Lia. 1990. Philosophies of language in the heyday of comparativism. In Werner Hülsen (ed.), *Understanding the historiography of linguistics. Problems and projects (Symposium at Essen, 23-25 November 1989)*, 277-285. Münster: Nodus.
- García Folgado, M.ª José. 2013. *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813). Una aproximación historiográfica (Études linguistiques | Linguistische Studien 4)*. Munich: Peniophe.
- Gorrochategui, Joaquín. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27 <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (eds.). 2003. *A grammar of Basque*. Berlín: Mouton de Gruyter.
- Lafon, René. 1943. *Le système du verbe basque au XVIe siècle*. Burdeos: Delmas (Reimpr. facsim. Bayona & San Sebastián: Elkar, 1980).
- Lakarra, Joseba A. En prensa-a. Kontuak berreginaz: ohar eta azterketa berriak erro-ereduez. *ASJU*.
- Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz (Reimpr. facsim. San Sebastián: Hordago, 1979).
- Michelena, Luis. 1950a. De etimología vasca. *Emerita* 18. 193-203 (Reed. *OC* 8, 675-683).
- Michelena, Luis. 1950b. La aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Reed. *OC* 7, 3-20).
- Michelena, Luis. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Reed. *OC* 7, 517-544).
- Michelena, Luis. 2011. *Obras completas (Anejos de ASJU 54-68)*, 15 vols. San Sebastián & Vitoria: Seminario de Filología Vasca "Julio Urkixo", Diputación Foral de Gipuzkoa & UPV/EHU (edn. de Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz).
- Pons Rodríguez, Lola, Eva Bravo García, Blanca Garrido Martín & Álvaro Octavio de Toledo. 2014. La edición de textos de quejas: propuestas preliminares en torno a un corpus histórico-discursivo. *Scriptum digital* 3. 183-200. <http://scriptumdigital.org> (23/10/2014).
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1985. Un verbe méconnu. In José Luis Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatæ*, vol. 2, 921-935. Vitoria: UPV/EHU.
- Salaberri Zaratégui, Patxi. 2018. El euskera en la Edad Media. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Historia de la lengua vasca*, 307-367. Vitoria: Gobierno Vasco.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-216.
- Trask, R. L. 2008. *Etymological dictionary of Basque*. Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. <http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf> (19/10/2014).

La lista de referencias bibliográficas solo contendrá las obras citadas en el artículo. Si no se ha utilizado la primera edición de una obra, cítese la edición utilizada y, opcionalmente, añádase el resto de ediciones al final de la referencia, entre paréntesis. Asimismo, la información referida a traducciones o a otros datos complementarios se incluirá al final de la referencia y entre paréntesis

Para las abreviaturas de fuentes primarias o secundarias se recurrirá al índice de abreviaturas recomendadas publicado en el sitio web de *ASJU*. En caso necesario el autor podrá utilizar otras, cuyo valor explicará en la primera aparición o en nota a pie de página al inicio del artículo.

6. Otros

Para todo asunto que no se detalle en estas directrices se seguirá lo dispuesto en *Unified style sheet for linguistics*: https://www.linguisticsociety.org/files/style-sheet_0.pdf.

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA

"JULIO DE URQUIJO"

International Journal of Basque Linguistics and Philology

ASJU LVI (2), 2022

AURKIBIDEA / SUMMARY / ÍNDICE

GIDOR BILBAO, Arnaut Oihenarten <i>Kobla berriak</i> . Lan inprimatuen edizioak eta aleak banaka ezagutu eta aztertu beharraz, xvii. mendeko euskarazko poema aurkitu berrien kariatara / <i>Arnaut Oihenart's Kobla berriak: On the importance of understanding and analysing editions and copies of printed works, on the occasion of newly discovered 17th-century poems in the Basque language</i>	1
JOSÉ IGNACIO HUALDE, The reconstruction of Old Common Basque accentuation: Closing open issues	77
IÑIGO URRESTARAZU-PORTA, Euskara Batu Zaharraren haustura: oinarri metodologikoak eta literaturaren berrikuspina / <i>The split of Old Common Basque: Methodological foundations and literature review</i>	107
LEYRE ROJO HORRILLO, [n-/l- + herskari] taldeen bilakabide diakronikoa eta erronkariaren lekukotasuna: irudia(k) fintzen / <i>Diachronic development of the [n-/l- + plosive] consonants group and the Roncalese evidence: Revising some framework(s)</i>	143
DENNIS OTT, Contrasting contrastive-topicalization strategies	169
HODEI IRURETAGOiena ALBIZU, Izenak sortzeko atzizkiak eta literatur hizkuntzaren historia: Ubillosen dotrina eta Lubieta eta Pomier hiztegiak / <i>Suffixes to create names and the history of the literary language: The doctrine of Ubillos and the dictionaries of Lubieta and Pomier</i>	193
EKAITZ SANTAZILIA, Zildoeko Perutxeneko euskal predikuak (xix. m.): aurkezpena eta ikerketaren lehen emaitzak / <i>Basque sermons from Perutxena in Cildoz (19th c.): Presentation and first results of the research</i>	219
MANUEL PADILLA-MOYANO, <i>Aucun prophète n'est bien reçu dans son pays</i> . Ana Ürrüti (1826-1900) ebanjelista eta itzultzailearen bizitza eta gutunak / <i>Aucun prophète n'est bien reçu dans son pays. The life and letters of evangelist and translator Anna Urruty (1826-1900)</i>	245
Kutixiak / Varia	
KARLOS CID ABASOLO, Euskara unibertsitate mailan atzerriko hizkuntza gisa irakastea: zorrotasunetik malgutasunera / <i>Teaching Basque as a foreign language at university level: From rigidity to flexibility</i>	303
Liburu berriak / Reseñas / Reviews	
JÜSEF EGIATEGI (1782). <i>Aberastarzün güzién giltz bakhoitza</i> . <i>Egan</i> 75(1-2), 2022, 371 or. Manuel Padilla-Moyanoren edizio kritikoa. Sarrera: Koro Segurola (IÑAKI CAMINO) . . .	317